

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA
FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA
DEPARTAMENT D'HISTÒRIA MEDIEVAL

**Els espais agraris i l'estructura social
d'una gran horta fluvial andalusina**
La construcció i evolució de l'Horta de
València entre els segles VIII i XIII

Tesi doctoral

Autor: Ferran Esquilache Martí

Director: Dr. Enric Guinot Rodríguez

València, Novembre de 2015

VNIVERSITAT VALÈNCIA
FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA
DEPARTAMENT D'HISTÒRIA MEDIEVAL

PROGRAMA DE DOCTORAT
SOCIETATS, ECONOMIES I CULTURES A EUROPA DES DE
L'EDAT MITJANA FINS A LA REVOLUCIÓ FRANCESA

TESI DOCTORAL

ELS ESPAIS AGRARIS I L'ESTRUCTURA SOCIAL
D'UNA GRAN HORTA FLUVIAL ANDALUSINA
LA CONSTRUCCIÓ I EVOLUCIÓ DE L'HORTA DE
VALÈNCIA ENTRE ELS SEGLES VIII I XIII

AUTOR

FERRAN ESQUILACHE MARTÍ

DIRECTOR

DR. ENRIC GUINOT RODRÍGUEZ

VALÈNCIA, NOVEMBRE DE 2015

Al meu director, perquè m'ha donat total llibertat per a fer aquesta tesi i encara així és en bona part també seua

A la meua família, com no podia ser d'una altra manera

« El objetivo de la arqueología medieval es el de producir conocimientos históricos; es decir, producir informaciones adecuadamente contrastadas sobre la estructura, funcionamiento y cambios de las sociedades humanas. Es, pues, un objetivo idéntico al de la investigación histórica que se vale únicamente de fuentes escritas. La arqueología produce conocimientos a partir del registro arqueológico y de la prospección sin prescindir de la información derivada de los textos escritos, que tienen limitaciones muy serias. También tiene limitaciones el registro arqueológico. Pero hay que trabajar con los dos registros, sin que ello signifique que son complementarios, que no lo son ».

Miquel Barceló, *Arqueología medieval. En las afueras del Medievalismo*, 1988, p. 11.

Resum

Fa temps que l'arqueologia hidràulica ha demostrat ser una metodologia imprescindible per a l'estudi de la societat andalusina. El que aquesta tesi es planteja és aplicarla en una gran horta fluvial d'origen andalusí per tal d'estudiar, a partir d'estructures físiques com ara sistemes hidràulics i assentaments, les característiques d'aquesta societat, i per a veure com va evolucionar al llarg del temps, abans de la conquesta cristiana del segle XIII. La recerca evidencia que estem al davant d'una societat tribal, tal com la va definir Pierre Guichard fa més de 35 anys, i que això es reflecteix clarament en la morfologia dels sistemes i els espais hidràulics que formaven l'Horta de València en aquell moment. A banda, s'aborda el paper que van tenir la ciutat de València i els diferents estats andalusins que es van anar succeint, en la configuració i evolució d'aquest immens espai hidràulic periurbà.

Resumen

Hace tiempo que la arqueología hidráulica ha demostrado ser una metodología imprescindible para el estudio de la sociedad andalusí. Lo que esta tesis se plantea es aplicarla en una gran huerta fluvial de origen andalusí para estudiar, a partir de estructuras físicas como por ejemplo sistemas hidráulicos y asentamientos, las características de esta sociedad, y para ver cómo evolucionó a lo largo del tiempo, antes de la conquista cristiana del siglo XIII. La investigación evidencia que estamos ante una sociedad tribal, tal como la definió Pierre Guichard hace más de 35 años, y que ello se refleja claramente en la morfología de los sistemas y los espacios hidráulicos que formaban la Huerta de Valencia en aquel momento. Además, se ha abordado el papel de la ciudad de Valencia y de los estados andalusíes que se fueron sucediendo, en la configuración y evolución de este inmenso espacio hidráulico periurbano.

Abstract

It has been a long time that hydraulic archaeology has proven to be an indispensable methodology for the study of Andalusian society. This thesis intends to apply it in a large fluvial *huerta* of Andalusian origins in order to analyse, from physical structures such as hydraulic systems and settlements, the characteristics of that society, and to see how it evolved over the time before the Christian conquest of the thirteenth century. The research shows that it was a tribal society, as defined by Pierre Guichard over 35 years ago, and that is clearly reflected in the morphology of hydraulic systems and spaces that formed the Huerta of Valencia at that time. The dissertation has also addressed the role of the city of Valencia and the various Andalusian states in the configuration and evolution of that vast suburban hydraulic area.

Prefaci justificador i agraïments

La manera com s'elegeix un tema de tesi canvia molt d'unes persones a d'altres, ja que hi ha qui agafa el tema proposat pel seu director, o un que està de moda, i n'hi ha qui tria un tema per interessos personals. En el meu cas, ja va començar a gestar-se en els darrers cursos de la, llavors, Llicenciatura d'Història, primer quan em vaig adonar que l'Edat Mitjana era el període que més m'interessava, i segon quan vaig redescobrir una estima per l'Horta de València que havia adquirit de menut per tradició familiar i que, en aquell moment de la meua vida, quasi havia oblidat. Era evident per a mi, doncs, quan vaig decidir mamprendre els estudis de doctorat, que la meua recerca acadèmica havia de combinar l'estudi de l'horta amb la Història Medieval, i vaig tenir la sort de trobar el director més adequat, a més d'una metodologia que estava ja ben definida.

No obstant això, si algú m'hagués dit, quan estudiava la llicenciatura d'Història, que jo acabaria fent una tesi sobre la societat andalusina, mai no l'hagués cregut, ja que, en aquells primers anys d'un segle XXI que estava encara acabat d'estrenar, "els moros" no m'interessaven massa. Alguns mestres, però, i la meua experiència personal, m'han ensenyat més tard dues coses. Primer, que els andalusins són els grans oblidats del medievalisme valencià, i que algú havia de posar un altre granet de sorra per a seguir avançant en el coneixement d'aquesta societat, a la península Ibèrica en general i al País Valencià en particular. Segon, que poc importa a quin període històric ens dediquem els historiadors, ja que realment allò important sempre és comprendre com funcionaven i s'organitzaven les societats del passat. I en això estem.

Tanmateix, cal admetre que el tema i el període cronològic al que finalment he dedicat aquesta tesi han estat donats sobretot per l'avanç de la pròpia recerca. Quan em vaig plantejar per primera vegada un projecte de tesi sobre el paisatge agrari de l'Horta de València, aquest incloïa una segona part més extensa sobre la colonització posterior a la conquesta cristiana del segle XIII. De fet, en aquell moment inicial era impossible preveure que una tesi sobre la fase andalusina de l'Horta tindria suficient entitat per si sola, de manera que el fil conductor de la tesi era més el paisatge i la pròpia horta que no les societats que la van construir i mantenir al llarg dels segles. El temps i l'avanç de la recerca, però, han demostrat que això no era així i, al remat, la tesi ha estat dedicada exclusivament a la societat andalusina, amb unes conclusions que resulten coherents malgrat restar molt obertes.

Això vol dir, per tant, que es tracta d'una recerca que no està tancada. Cap no ho està mai del tot, és clar, sobretot en Història, però aquesta ho està encara menys. Caldrà fer més estudis, en l'Horta de València però també en altres grans hortes, i aplicar altres metodologies, per a poder comprovar que allò que s'exposa en aquesta tesi va més enllà d'un conjunt d'hipòtesis versemblants, a més d'intentar respondre a les preguntes que han quedat sense resposta. Caldrà, doncs, seguir treballant, si és que això pot ser en els temps actuals, quan el finançament per a la investigació ha disminuït o ha desaparegut. Mentrimentres, només em resta donar les gràcies a una llarga llista de gent que m'ha ajudat al llarg dels darrers deu anys a portar endavant aquesta recerca que ara és tesi.

En primer lloc al meu director, Enric Guinot, qui fa temps deixà d'actuar com a tal i ha sabut dirigir la meua recerca sense intervenir-ne massa, alhora que em tractava com un col·lega amb el que he discutit de tu a tu la major part de les conclusions que es presenten en aquesta tesi, i encara d'altres més. Tant al bell mig de l'horta, mentre fèiem treball de camp, com al seu despatx de la universitat; i és en aquest sentit que estem al davant d'una tesi que també és en bona part seua. A més a més, també he d'agrair-li, junt a Josep Torró, l'ajuda i el suport que tots dos m'han prestat en aquests darrers anys i, especialment, que m'hagen fet sentir com un membre més del grup d'investigació tot i no haver-ho estat mai de manera oficial, perquè per a mi això ha estat molt important.

Per descomptat, al llarg d'aquests anys han estat fonamentals els amics i els companys de la universitat. Primer Vicent Baydal, perquè sense el seu suport i la seua amistat segurament mai no m'hauria decidit a començar el doctorat, i després ha estat fonamental en la meua evolució: per les coses que hem compartit, per les coses que m'ha ensenyat, per les vegades que m'ha ajudat, i per haver-me encomanat les ganes de saber un poc més sobre tot. Igualment, he d'agrair el suport ferm de Frederic Aparisi, que més d'una vegada m'ha encoratjat a continuar i anar més enllà amb el seu esperit emprendedor, i m'ha ofert la seua amistat i ajuda sempre que l'he necessitada.

Cal esmentar també Vicent Royo i Ivan Martínez Araque, perquè tot i que les circumstàncies personals i laborals ens hagen allunyat una mica en els darrers temps, els anys en els que m'han donat el seu suport i amistat han estat molt importants per a mi i el meu treball. Sense tots quatre, i aquella meravellosa ocurrència que fou la creació del Grup Harca, la nostra vida acadèmica i personal hagués estat diferent, i per això aquesta tesi n'és deutora. Finalment, també vull esmentar Salva Ferrando, Noelia Rangel, Kilian Cuerda i Teresa Aleixandre com a companys del doctorat en el Departament d'Història Medieval al llarg d'uns anys en els que han hagut alguns moments de suport mutu. A Patricia Gascó i altres amistats dels anys de carrera, quan tot açò va començar. I moltes gràcies especialment a Elisa Palacios per la seua amabilitat i faena sempre eficient.

Vull recordar a Miquel Barceló, allà on estiga, perquè sense el seu treball com a historiador aquesta tesi mai no s'hagués fet de la mateixa manera. De fet, malgrat haver-lo conegut molt poc, em va donar bons consells per a portar endavant la recerca, i crec que li hagués agradat llegir-la; fins i tot criticar-la en certs aspectes. També fou gràcies a ell que vaig conèixer Virgilio Martínez Enamorado, amb qui tinc un deute molt gran que vull reconèixer ací per tot el que m'ha ajudat amb la toponímia de l'Horta i pels consells que m'ha donat a canvi de res. I gràcies, en definitiva, a tota la gent de fora de la meua universitat que aquesta recerca m'ha permès conèixer al llarg dels darrers anys –lligats als grups de recerca de Barcelona i Granada fonamentalment, però no sols– que no esmentaré pel nom perquè en són molts i per no deixar-me'n cap.

Gràcies a tots aquells que m'han acompanyat gustosos a fer prospecció al llarg dels anys. Des d'Enric Guinot i Sergi Selma en aquell calorós i ja llunyà estiu de 2005, en el que vàrem prospectar el traçat de la via de l'AVE per a fer un informe oficial, que fou quan vaig aprendre la tècnica. A mon pare, que em va acompanyar en la campanya de Quart i Aldaia per al treball del DEA al 2006, i en les campanyes d'Alboraia al 2009,

Xirivella al 2010 i Faitanar al 2011. A Vicent Royo, que al 2007 em va acompanyar en la campanya de Benàger. A Enric Guinot i Kilian Cuerda, perquè tots tres plegats vàrem fer la campanya de Montcada-Benifaraig i part de Tormos al 2009. I al grup que em va acompanyar a Benimàmet i la resta de Tormos al 2013, especialment a Alicia Vendrell.

Gràcies de nou a Salva Ferrando per la seua ajuda en l'Arxiu del Reial Col·legi Seminari de Corpus Christi; al personal de l'Arxiu del Regne de València, especialment a Sergio Urzainqui; i a Enric Guinot de nou per facilitar-me plànols i altra documentació dels arxius privats de les comunitats de regants –als quals no sempre és fàcil l'accés–, així com tota mena d'informació complementària. Gràcies a la gent del SIAM, que tan amablement em va acollir al 2011 quan vaig anar per consultar informes arqueològics, en especial a Pepa Pascual i Vicent Lerma; així com també a Javier Martí, del Museu d'Història de València, amb qui he mantingut algun debat breu però fructífer sobre el paisatge històric i l'arqueologia de l'Horta. Gràcies també a Lourdes Roca per haver-me permès treballar en una excavació arqueològica en el carrer Roger de Llúria de València al 2005, on vaig tenir l'oportunitat de participar personalment en l'excavació d'un tram menut de la séquia de Rovella. A Mª Jesús Ortega pels suggeriments bibliogràfics sobre el paisatge romà de l'Horta de València. I encara moltes gràcies especialment a Sabina Asins per la seua ajuda en diversos assumptes tècnics i pels ànims sempre amables.

Gràcies, en definitiva, a tota la meua família, en especial als meus pares Amparo i Fernando, perquè, a banda de voler-los per ser ells, ha estat gràcies al seu suport, tant emocional com econòmic, que he pogut portar endavant aquesta recerca als llarg d'uns anys en els que no hi ha hagut cap ajuda ni beca de caràcter oficial. I un esment final per a la meua germana Amparo, si no s'enfada, i per a la meua neboda Celia, que ha arribat al món al mateix temps que aquesta tesi. Gràcies a tots, doncs, simplement per estar ahí.

València, Primer de Novembre de 2015

Índex

	<u>Pàgina</u>
Resum	v
Prefaci justificador i agraïments	vii
Índex	xi
Llista de Figures	xiv
Llista de Taules	xv
INTRODUCCIÓ	1
a) El context historiogràfic previ: la qüestió dels orígens	1
b) Tema d'estudi, objectius perseguits i estructura de la tesi	10
c) Metodologia	12
- <i>Les limitacions de la recerca</i>	16
1. LA SOCIETAT RURAL ANDALUSINA: UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ	19
1.1. Els antecedents: la historiografia de "l'Espanya musulmana"	20
1.2. El "paradigma" de Guichard: una societat tribal	23
1.3. La societat a través del territori: castells, xarxes d'alqueries i espais agraris	28
1.3.1. <i>El poblament rural de Šarq al-Andalus: el complex hišn-qarya</i>	31
1.3.2. <i>Les aportacions de l'arqueologia hidràulica: xarxes d'alqueries i espais irrigats</i>	36
1.3.3. <i>El món rural andalusí en el segle XXI: les darreres aportacions</i>	43
1.4. Estructura socioeconòmica i funcionament intern de les comunitats rurals	47
1.4.1. <i>Tribus, clans, llinatges i habitatges: l'organització social i el model familiar</i>	48
1.4.2. <i>L'organització política de les aljames i la coordinació dels processos de treball</i>	64
1.4.3. <i>Estratificació social i dissolució dels lligams gentilicis en les comunitats rurals</i>	67
2. LA ZONA D'ESTUDI: L'HORTA DE VALÈNCIA	77
2.1. El medi natural	78
2.1.1. <i>La formació geològica de la plana al·luvial de València</i>	78
2.1.2. <i>La xarxa hídrica: barrancs, paleobarrancs i marjals</i>	80
2.1.3. <i>Climatologia i torrencialitat</i>	87
2.2. La xarxa viària històrica	88
3. ANÀLISI MORFOLÒGICA DELS SISTEMES DE L'HORTA DE VALÈNCIA.....	93
3.1. La Séquia de Montcada (fins al Carraixet)	96
3.1.1. <i>Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de l'Arc de Montcada</i>	99
3.2. La Séquia de Quart, Benàger i Faitanar	105
3.2.1. <i>Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Quart</i>	111
3.2.2. <i>Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari del Comuner d'Aldaia</i>	114

3.2.3. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Benàger	117
3.2.4. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Faitanar.....	120
3.3. La Séquia de Tormos.....	122
3.3.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Tormos	124
3.4. La Séquia de Mislata.....	131
3.4.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Mislata-Xirivella-Andarella	133
3.5. La Séquia de Mestalla	138
3.5.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Petra.....	140
3.5.2. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Rambla i Algiròs	140
3.6. La Séquia de Favara	142
3.6.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Favara	146
3.7. La Séquia de Rascanya.....	152
3.7.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari del Pla de Sant Bernat	156
3.7.2. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari d'Alboraia i Almàssera	157
3.8. La Séquia de Rovella	160
3.9. L'horta que va veure Jaume I: el <i>hāwz</i> de Madīnat Balansiya	162
4. CRITERIS D'IDENTIFICACIÓ MORFOLÒGICA DELS ESPAIS HIDRÀULICS ANDALUSINS I ANÀLISI DE CONJUNT DELS SISTEMES	165
4.1. Els parcel·laris posteriors a la conquesta del segle XIII	165
4.1.1. Els parcel·laris de colonització i el concepte de “regularitat orgànica”.....	166
4.1.2. La densificació parcel·laria del Repartiment: adaptació a estructures preexistents	170
4.2. Els espais hidràulics andalusins: identificació, morfologia i superfície	172
4.2.1. Classificació morfològica dels espais hidràulics.....	174
4.2.2. Una qüestió de mides: la superfície dels espais hidràulics	175
4.2.3. La qüestió del parcel·lari andalusí.....	177
4.3. L'estructura morfològica dels sistemes hidràulics de l'Horta de València	179
5. ELS ANTECEDENTS: L'AGER VALENTINUS EN ÈPOCA ROMANA	183
5.1. El problema dels aqüeductes de Riba-roja.....	183
5.2. El debat sobre les centuriacions	187
6. ELS CONSTRUCTORS DE L'HORTA DE VALÈNCIA. ANÀLISI DE LES FASES DE CONSTRUCCIÓ DELS SISTEMES HIDRÀULICS.....	191
6.1. La fase 1: els primers grups camperols	192
6.1.1. Els conceptes de <i>hāra</i> i <i>qarya</i> : un reflex de la societat tribal en el poblament?	193
6.1.2. El paper de les tribus amazics en la construcció dels sistemes hidràulics	198
6.2. La fase 2: les ampliacions dels sistemes.....	200
6.2.1. Els pactes de l'aigua i el possible paper de l'Estat en els nous assentaments	203
6.3. La fase 3: l'abandonament del disseny proporcional.....	206
6.3.1. El desenvolupament de la ciutat i de l'Estat com a probable explicació	209

7. PROPOSTA DE DATACIÓ I PERIODITZACIÓ PER A LA CONSTRUCCIÓ DE L'HORTA DE VALÈNCIA.....	211
7.1. Les fonts escrites àrabs i llatines prèvies a la conquesta cristiana	211
7.2. L'arqueologia d'excavació: datacions absolutes.....	215
7.3. Quan i en quin ordre es van construir les séquies de l'Horta de València?	223
7.3.1. <i>El cas de Mestalla i la construcció de la Séquia d'Isba com a clau de volta</i>	225
7.3.2. <i>Una proposta de datació de les fases de construcció de l'Horta de València a partir de l'anàlisi morfològica i les datacions arqueològiques</i>	230
8. LA PROPORCIONALITAT EN LA DISTRIBUCIÓ DE L'AIGUA DE REG.....	235
8.1. El repartiment de l'aigua del riu Túria i el problema de l'origen de la fila	235
8.1.1. <i>Què és una fila d'aigua valenciana?</i>	236
8.1.2. <i>Les files de l'Horta de València: anàlisi de la proposta horària de Glick</i>	246
8.1.3. <i>El repartiment de les files de l'Horta de València: una nova proposta alternativa</i>	255
8.2. La distribució de l'aigua en les grans séquies: la Séquia de Favara.....	265
8.2.1. <i>El repartiment i distribució de l'aigua de Favara segons el document de 1362</i>	269
8.2.2. <i>El repartiment de l'aigua a Saqiyat Hawwāra en època andalusina</i>	273
9. EL PAPER DE L'ESTAT I LA CIUTAT EN LES HORTES PERIURBANES.....	279
9.1. Què és l'Estat en el món islàmic medieval?	279
9.2. El suposat control estatal de la irrigació	280
9.2.1. <i>El šāhib al-sāqiya</i>	282
9.2.2. <i>Wakālat al-sāqiya bi-Balansiya: el cas de Mubārak i Muzaḡfar</i>	289
9.3. La ciutat: centre de mercat i de poder.....	291
9.3.1. <i>El desenvolupament de Madīnat Balansiya com a centre de poder</i>	293
9.3.2.: <i>Una xarxa d'alqueries al voltant de Madīnat Balansiya: un centre de mercat</i>	295
9.4. Modificacions i apropiacions de l'espai agrari perirubà: rafals i reals en el hāwz de Madīnat Balansiya	296
9.4.1. <i>El debat sobre la naturalesa dels rafals</i>	297
9.4.2. <i>Localització i mida d'alguns rafals de l'Horta de València</i>	302
9.4.3. <i>La qüestió dels Massa- i altres concessions de terra</i>	310
9.4.4. <i>Els riyād i els horts: els llocs on estaven emplaçats</i>	315
10. CONCLUSIONS	319
10.1. L'Horta de València en època andalusina: un paisatge agrari en evolució	319
10.2. Un disseny "tribal" per a l'Horta de València	320
10.3. Un espai agrari sense planificació inicial: el paper de l'Estat i la ciutat	325
BIBLIOGRAFIA CITADA	329
APÈNDIX DE TAULES I FIGURES	347

Llista de Figures

NOTA: Les figures estan ordenades d'acord amb l'ordre en el que apareixen esmentades en el text, però unes estan incloses dins del text i altres (en cursiva) estan en l'apèndix de figures.

	<u>Pàgina</u>
Figura 1: Esquema teòric del sistema segmentari	56
<i>Figura 2: Plànol de la zona d'estudi amb les àrees irrigades per cada sistema hidràulic . .</i>	<i>356</i>
Figura 3: Plànol del context geomorfològic de la plana al·luvial del Túria	79
<i>Figura 4: Plànol dels paleollits . . . . .</i>	<i>357</i>
<i>Figura 5: Plànol de la xarxa de camins i poblacions . . . . .</i>	<i>357</i>
<i>Figura 6: Plànol de l'àrea de Montcada . . . . .</i>	<i>358</i>
Figura 7: Superfície de les parcel·les als termes de Montcada i Benifaraig	101
Figura 8: Límit de la terrassa que tanca pel sud els espais hidràulics de Montcada	103
<i>Figura 9: Plànol de l'àrea de Quart . . . . .</i>	<i>359</i>
Figura 10: Foto del partidor dels tres braços de Quart als anys 60 del segle XX	114
<i>Figura 11: Plànol de l'àrea del Comuner d'Aldaia . . . . .</i>	<i>359</i>
Figura 12: Parcel·les del Braç d'Escorriola [2.2.1.3] del Comuner d'Aldaia	116
<i>Figura 13: Plànol de l'àrea de Benàger . . . . .</i>	<i>360</i>
<i>Figura 14: Plànol de l'àrea de Faitanar . . . . .</i>	<i>361</i>
<i>Figura 14bis: Plànol amb els canvis en Faitanar . . . . .</i>	<i>361</i>
<i>Figura 15: Plànol de l'àrea de Tormos i Petra (Mestalla) . . . . .</i>	<i>362</i>
<i>Figura 16: Plànol de l'àrea de Mislata . . . . .</i>	<i>363</i>
<i>Figura 17: Plànol de l'àrea de Rambla i Algiròs (Mestalla) . . . . .</i>	<i>364</i>
<i>Figura 18: Plànol de l'àrea de Favara i Rovella . . . . .</i>	<i>365</i>
<i>Figura 19: Plànol de l'àrea de Rascanya/Isba . . . . .</i>	<i>366</i>
<i>Figura 20: Hortes andalusines dels sistemes de Montcada i Tormos . . . . .</i>	<i>367</i>
<i>Figura 21: Hortes andalusines dels sistemes de Rascanya i Mestalla . . . . .</i>	<i>367</i>
<i>Figura 22: Hortes andalusines dels sistemes de Quart-Benàger i Mislata . . . . .</i>	<i>368</i>
<i>Figura 23: Hortes andalusines dels sistemes de Favara i Rovella . . . . .</i>	<i>368</i>
<i>Figura 24: Plànol de tots els espais hidràulics andalusins identificats amb séquies . . . . .</i>	<i>369</i>
Figura 25: Parcel·lari de la séquia Riquera d'Alboraia	169
Figura 26: Límit de la terrassa que tanca l'espai hidràulic de Xirivella-B	173
<i>Figura 27: Plànol dels espais hidràulics andalusins amb la mesura de superfície . . . . .</i>	<i>370</i>
Figura 28: Partidor proporcional de llengua a la séquia de Tormos	179
Figura 29: Esquema de l'estructura dels sistemes de Tormos (esquerra) i Favara (dreta)	180
Figura 30: Traçat hipotètic dels aqüeductes romans del Pla de Quart sobre l'Horta	187

<i>Figura 31: Els espais hidràulics per fases</i>	371
Figura 32: Restes del molí del carrer Salvador Giner	217
Figura 33: Estratigrafia de la séquia mare de Mestalla	219
Figura 34: Canal excavat al carrer Ruaya de València	221
Figura 35: Estratigrafia de l'excavació del Braç de l'Hospital	222
Figura 36: Un roll fotografiat durant la prospecció de l'horta d'Alèdua	243
Figura 37: Plànol de l'assut de Montcada en 1828.	252
Figura 38: Planta dels assuts de l'Horta Nord dibuixades per F. Jaubert de Passà.	258
Figura 39: L'almenara de l'assut de Mestalla	258
Figura 40: La llengua del braç del Mitjà	269
<i>Figura 41: Plànol de tots els espais hidràulics andalusins identificats amb camins</i>	372
Figura 42: Rāḥal Ibn Mufarriġ	306
Figura 43: Plànol de Rafal Terraç	307

Llista de Taules

	<u>Pàgina</u>
<i>Taula 1: Esquema de les séquies, braços i rolls de l'Horta de València</i>	346
Taula 2: Classificació dels espais hidràulics andalusins segons la tipologia morfològica	174
<i>Taula 3: Superfície i tipologia dels espais hidràulics andalusins</i>	348
Taula 4: Mitjana i percentatge de la classificació dels espais hidràulics per superfície	176
<i>Taula 5: Topònims de l'Horta de València</i>	350
Taula 6: Repartiment tradicional en files de l'Horta de València	236
Taula 7: Repartiment en files del riu Millars	239
Taula 8: Repartiment original de les files de l'Horta segons T. Glick	247
Taula 9: Hipotètic repartiment de les files de l'Horta amb Petra, Rambla i Algiròs	248
Taula 10: Files de l'Horta en relació a la superfície irrigada al segle XIX	259
Taula 11: Files de l'Horta en relació a 30 jovades per fila	261
Taula 12: Superfície aproximada irrigada per cada sistema en època andalusina	263
Taula 13: Longitud dels partidors de Favara d'acord amb el document de 1362	268
Taula 14: Divisió de l'aigua en els partidors d'acord amb el document de 1362	269
Taula 15: Alqueries i superfície irrigada per la Séquia de Favara en època andalusina	275
<i>Taula 16: Llista de rafals del terme de València</i>	352

INTRODUCCIÓ

a) El context historiogràfic previ: la qüestió dels orígens

“Mientras no salga prueba de lo contrario, y pienso que no saldrá, seguiré creyendo que el sistema de riegos de la huerta de Valencia no es cosa de moros”.

Amb aquesta frase tan contundent va acabar l'arabista valencià Julián Ribera un text breu que va publicar el 1908 en l'*Almanaque* del diari Las Provincias, i que va titular *El sistema de riegos de la huerta de Valencia, ¿es cosa de moros?*.¹ En ell comparava els sistemes hidràulics de Marràqueix, que són qanats, amb els de l'Horta de València, de derivació fluvial, i arribava a la conclusió que eren molt diferents. Per tant, deia, els de València devien haver estat construïts en un altre moment, que inevitablement era l'època romana. No deixa de ser curiosa l'afirmació venint d'un arabista consagrat, però aquesta postura –potser anecdòtica, si voleu– és ben significativa respecte al que vindria després de la mà d'altres autors. Tanmateix, com va assenyalar Thomas Glick, malgrat que la metodologia comparativa emprada per Ribera havia estat encertada, si en compte de comparar l'Horta de València amb els qanats de Marràqueix, ho hagués fet, per exemple, amb la Ghuta de Damasc, potser les conclusions a les que va arribar hagueren estat molt diferents.²

Evidentment, cal dir que no es tracta d'un text acadèmic, sinó periodístic, però, tot i que altres autors havien defensat ja abans la romanitat de l'Horta de València, aquest article de Ribera que cita tothom està considerat l'inici d'això que s'ha anomenat després el debat sobre els orígens de les grans hortes, que tot seguit veurem desenvolupat. No obstant això, aquest llarg “debat” és realment una construcció historiogràfica recent que mai no es va produir com un vertader debat, més enllà de l'exposició d'una sèrie d'idees divergents al voltant de l'origen de les grans hortes peninsulars, per part de diversos autors al llarg de tot un llarg segle, entre els quals no hi va haver cap mena d'intercanvi d'argumentacions i contra-argumentacions fins al final del segle XX.

---

¹ Vint anys més tard es publicaria de nou en un recull de textos recopilats pels seus deixebles anomenat *Disertaciones y opúsculos*, Madrid: 1928, p. 309-313, en el qual apareix sota el títol modificat de “El sistema de riegos de la huerta valenciana no fue obra de los árabes”.

² T. F. Glick, *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, València: 2003, p. 311-312 (edició en castellà revisada; l'original en anglès és *Irrigation and Society in Medieval Valencia*, Cambridge, Mass: 1970).

Front a la tradició dels erudits locals i internacionals i de la saviesa popular, que sempre han defensat l'origen islàmic de l'Horta de València i de la resta de grans hortes, trobem els defensors més seriosos de la hipòtesi romana ja en la segona meitat del segle XX. Així, a tall d'exemple hi ha autors com ara l'arqueòleg Miquel Tarradell, qui el 1965 argumentava que els àrabs no havien pogut construir l'Horta de València perquè, com és ben sabut, els musulmans no són una civilització d'enginyers, i els romans sí. O el geògraf Antonio López Gómez, qui, després de fer un exhaustiu repàs a tots els autors que havien defensat (amb arguments o sense) un origen romà per als sistemes hidràulics valencians, finalment es va basar, de forma més raonada, en les restes dels aqüeductes romans que hi ha a la vora del Túria, a Riba-roja, els quals serien l'origen de l'Horta.³

Quan ja pareixia que historiadors, arqueòlegs i geògrafs es posaven d'acord en la romanitat dels regadius, fou l'historiador nord-americà Thomas Glick, en 1970, el primer en tornar a defensar amb contundència i arguments seriosos l'origen islàmic de l'Horta de València, emprant el mètode comparatiu. I uns anys després eren André Bazzana i Pierre Guichard els que tornarien a defensar-ho, basant-se en els seus coneixements sobre la irrigació al món islàmic.⁴ Tot i això, poc de temps després el geògraf i antropòleg Karl W. Butzer –junt a un equip d'investigadors, entre els qual cal destacar a Joan Mateu–, en la presentació dels resultats de la seua recerca a la serra d'Espadà, insistia en l'origen romà de les grans hortes. És cert –com ha recalcat recentment Antoni Furió, tot i que ja ho havia fet abans també Thomas Glick– que la perspectiva geològica de Karl Butzer li feia apreciar millor les (presumptes) continuïtats en les grans hortes, però això no justifica que els arguments esgrimits per aquests autors eren els mateixos que s'havien exposat ja fins aquell moment: les restes d'aqüeductes detectades en les proximitats de moltes hortes de planura, com en el cas de l'Horta de València, o la coincidència d'alguns pocs canals amb l'orientació de les centuriacions que s'havien detectat en aquell moment.⁵

---

³ M. Tarradell, *Història del País Valencià*, Barcelona: 1965, p. 152. A. López Gómez, "El origen de los riegios valencianos. Los canales romanos", *Cuadernos de Geografía*, 15 (1974), p. 1-24. Els canals romans abandonats havien estat "estudiats" per Rafael Valls, quasi al mateix temps que Ribera defensava la romanitat de l'Horta, en R. Valls David, *Pallantia, vulgo Valencia la Vieja; su historia, su río Turia y el Palancia, sus acueductos o canales de riego y abastecimiento de agua a algunas poblaciones y entre ellas nuestra ciudad de Valencia*, Vinaròs: 1902. Després veurem amb més detall el tema dels aqüeductes.

⁴ T. F. Glick, *Regadío y Sociedad*, capítol 9. A. Bazzana i P. Guichard, "Irrigation et société dans l'Espagne orientale au Moyen Age", *L'homme et l'eau en Méditerranée et au Proche-Orient*, vol. I, Lió: 1981, p. 115-140.

⁵ K. W. Butzer, J. Mateu, E. K. Butzer i P. Kraus, "L'origen dels sistemes hidràulics al País Valencià: romà o musulmà", *Afers*, 7 (1988-89), p. 9-68 [p. 28]. Article original "Irrigation Agrosystems in Eastern Spain: Roman or Islamic Origins?", *Annals of the Association of American Geographers*, 75/4 (1985), p. 479-509. Les referències a la perspectiva geològica de Butzer en A. Furió, "I paesaggi dell'acqua nella Spagna mediterranea: les *huertas* e l'agricoltura irrigua", *I paesaggi agrari d'Europa (secoli XIII-XV)*, Pistoia

Al cap i a la fi, l'interès de Butzer era diferenciar l'origen dels regadius segons la seua superfície irrigada, de manera que els espais hidràulics “micro” i “meso” (segons la seua pròpia classificació) serien d'origen islàmic, mentre que els “macro” serien romans. El problema és que, per a fer aquesta proposta, Butzer, Mateu i la resta d'autors van haver d'argumentar una continuïtat poblacional i tecnològica entre el Baix Imperi i el 711. Una hipòtesi que fou criticada contundentment per Miquel Barceló, perquè obviava la crisi demogràfica dels segles VI-VII. De fet, fou aquest darrer autor qui va tancar el presumpte debat entre els orígens romans o musulmans de les grans hortes amb la cèlebre frase sobre els arguments “perversament ideològics” dels partidaris de l'origen romà. Una afirmació que ha estat a bastament repetida per tots els autors que han tractat el tema posteriorment. A més, Barceló explicava que aquesta discussió ni tan sols no havia servit per a conèixer millor la irrigació d'època romana.⁶

No obstant això, més recentment encara s'ha insistit en l'origen romà d'algunes de les grans superfícies històriques irrigades fins a l'actualitat, gràcies a noves troballes arqueològiques com ara el “Bronze d'Agón”, datat en l'època de l'emperador Adrià, en el qual es descriu la *Lex rivi Hiberiensis*. Però de nou basant-se en tòpics comuns, com ara l'aridesa del clima ibèric o l'existència de presses i canals datats en aquest període, dels quals no sempre se sap si la seua funció era agrícola o urbana.⁷ És evident que això només prova que la irrigació va existir en època romana, la qual cosa resulta evident. Del que es tracta, però, és d'argumentar contra les falses continuïtats en la llarga durada, i, sobretot, intentar saber per a què servia la irrigació en aquest període.

De fet, a hores d'ara seguim desconeixent de forma suficientment acceptable la hidràulica agrària romana, cosa que ens impedeix respondre preguntes fonamentals com ara qui construïa els aqüeductes (l'Estat romà o propietaris privats?) o qui formava part de les comunitats de regants com la que va escriure la *Lex rivi Hiberiensis* (els terratinents de les *villae*, petits propietaris urbans, o tots dos grups socials?). Tampoc sabem quines plantes es regaven (hortes de verdura i llegums, o potser també grans extensions de cereal i vinya?), ni quina superfície ocupaven aquests regadius (petites espais relacionats amb les *villae* o grans extensions obertes com les d'una gran horta actual?), quina forma tenien els

---

(Itàlia): 2015, p. 323-384 [p. 355]; i en T. Glick, *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, València: 2007, p. 101. Sobre coincidències de canals amb centuriacions vegeu capítol 5.

⁶ M. Barceló, “La qüestió de l'hidraulisme andalusí”, *Les aigües cercades. Els qanat(s) de l'illa de Mallorca*, Palma: 1986, p. 9-46 [p. 10].

⁷ F. Beltrán, “An irrigation decree from Roman Spain: the *Lex Rivi Hiberiensis*”, *Journal of Roman Studies*, 96 (2006), p. 147-97; F. Beltrán i A. Willi, “El regadío en la Hispania romana. Un estado de la cuestión”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada*, 21 (2011), p. 9-56.

parcel·laris irrigats (s'adaptaven a les centuriacions?), i, sobretot, quin paper jugava la mà d'obra esclava en la producció agrària dels camps irrigats? Com avançà Miquel Barceló en el seu dia, doncs, sense aquest coneixement històric (que, evidentment, és molt difícil d'aconseguir), no resulta massa important saber si en època romana es regava, o no.

En qualsevol cas, ja fa temps que se sap que la irrigació és alguna cosa més que aportar aigua artificialment als cultius per al seu creixement en un clima àrid o semi-àrid. La irrigació és en realitat un paquet tecnològic i de coneixement complex i indivisible que inclou sabers sobre la captació, canalització i distribució de l'aigua, sobre la construcció de terrasses, i coneixements sobre el cultiu de certes plantes originàries d'àrees amb clima monsònic (calendars de plantació i collita, quantitat d'aigua necessària i en quin moment, adobs, tractaments, combinacions d'espècies, etc.).⁸ També se sap que, independentment que la irrigació es coneixia i usava amb anterioritat, a la península Ibèrica aquest paquet de coneixement tècnic va arribar després de la conquesta musulmana del 711, de la mà de fluxos migratoris procedents d'Orient i el Nord d'Àfrica que van colonitzar la península, estenent amb ells la irrigació com a mode de producció preferencial.⁹ En conseqüència, pràcticament ningú no dubta ja sobre l'origen andalusí de les grans hortes fluvials actuals.

Arribats a aquest punt de la recerca, però, en compte de desaparèixer i donar-se per superat, el “debat” sobre els orígens s'ha transformat, ha mutat, i s'ha traslladat a l'àmbit exclusiu del medievalisme. Així, tot i que tampoc no s'ha produït un intercanvi argumentat d'idees confrontades, i que no hi ha hagut investigació específica emmarcada en un debat, sí existeixen discrepàncies entre els partidaris d'un origen urbà i estatal per a les grans hortes –que es manifestaria a través de la planificació i construcció de sistemes hidràulics des de dalt, per part del poder– i els que han defensat un origen camperol previ al desenvolupament de les ciutats. La pregunta podria ser, doncs, resumint, si la ciutat feu l'horta, o l'horta feu la ciutat.

La primera opció, segons la qual les grans àrees irrigades serien conseqüència de l'aparició i desenvolupament de les ciutats d'al-Andalus amb l'impuls de l'Estat a partir del final del segle IX i tot el segle X, és per ara la que pareix tenir un major nombre de

---

⁸ F. Retamero, “Un conjunto de reglas sabias y ordenadas: la disciplina agrària del sultan”, *De Toledo a Huesca. Sociedades medievales en transición a finales del siglo XI (1080-1100)*, Saragossa: 1998, p. 61-66. M. Barceló, “Immigration berbère et établissements paysans dans l'île d'Eivissa, 902-1235: à la recherche de la logique de la construction d'une nouvelle société”, *Castrum VII. Zones côtières et plaines littorales dans le monde méditerranée au Moyen Âge: défense, peuplement, mise en valeur*, Roma: 2001, p. 291-321.

⁹ A. M. Watson, “The arab agricultural revolution and its dissuasion, 700-1000”, *Journal of Economic History*, 34 (1974), p. 8-35; *Agricultural innovation in the Early Islamic World*, Cambridge: 1983; T. F. Glick, *Tecnología, ciencia y cultura en la España Medieval*, Madrid: 1992.

defensors i treballs que la sustenten. Començant pels treballs d'Andrew Watson, que a través de l'estudi dels tractats agronòmics datats al segle XI relacionava la introducció de l'agricultura índia (*filāha hindiya*) de tipus monsonic amb la construcció de grans àrees irrigades periurbanes. Així, l'existència d'altres densitats de població i l'ús generalitzat de la moneda en el comerç conduirien al desenvolupament urbà i, amb ell, a la construcció d'espais irrigats.¹⁰ Un cas evident, tot i que un poc anterior a la proposta cronològica de Watson, seria l'Horta de Múrcia, que suposadament hauria estat construïda al voltant de Madīnat Mursiya quan l'emir 'Abd ar-Raḥmān II va fundar la ciutat el 825 per a controlar i sotmetre les tribus de la *kūra* de Tudmir.¹¹

Entre els que han defensat aquesta explicació amb arguments més sòlids trobem a Sonia Gutiérrez i Rafael Azuar, que han treballat conjuntament sobre l'Horta d'Oriola. En els seus treballs descriuen la desembocadura del riu Segura en l'alta edat mitjana com un paisatge marjalenc, amb població assentada en petites elevacions (*cabezos*) situades a la vora de la vall fluvial, que explotaven econòmicament la marjal amb pesca, caça, recol·lecció, etc. A més a més, sembla que cultivarien petits espais hidràulics, que serien irrigats mitjançant sènies que elevaven l'aigua de la capa freàtica del subsòl. Aquestes estan documentades arqueològicament a través dels cadufs, els quals alhora estan datats entre els segles VIII i IX.¹² A partir del X, però, aquests assentaments serien abandonats, alhora que començaria a créixer Oriola, esdeveniment que aquests autors relacionen amb

---

¹⁰ A. M. Watson, "Arab and European agriculture in the Middle Ages: A case of restricted diffusion", *Agriculture in the Middle Ages: Technology, Practice and Representation*, Filadèlfia: 1995, p. 62-75.

¹¹ Ningú ha discutit fins ara l'origen de l'Horta de Múrcia des de P. Díaz Cassou al final del segle XIX, tot i que s'han fet estudis posteriors. Vegeu per exemple J. Manzano Martínez, "Aproximación a la problemática histórica de un espacio hidráulico: la Huerta de Murcia", *Memorias de Arqueología*, 9 (1990), p. 489-507 [p. 497-498]. Una altra anàlisi interessant des de la toponímia en R. Pocklington, *Estudios toponímicos entorno a los orígenes de Murcia*, Murcia: 1990.

¹² S. Gutiérrez, "El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VIII y XI. Una propuesta arqueológica sobre la explotación de las zonas húmedas en el Bajo Segura", *Arbor*, 593 (1995), p. 65-94; R. Azuar i S. Gutiérrez, "Formación y transformación de un espacio agrícola islámico en el sur del País Valenciano: el Bajo Segura (siglos IX-XIII)", *Castrum*, Vol. V, Madrid: 1999, p. 201-11. Enere ha quedat ja la polèmica sobre l'origen ètnic (àrab o indígena) d'aquesta població: S. Gutiérrez, "La arqueología en la historia del temprano al-Andalus: espacios sociales, cerámica e islamización", *Histoire et archéologie de l'Occident musulman (VIIe-XVe siècle) : Al-Andalus, Maghreb, Sicile*, Tolosa: 2012, p. 33-66. Sobre l'origen de l'Horta d'Oriola vegeu també M. De Gea, "La construcción del paisaje agrario en el Bajo Segura. De los orígenes hasta la implantación de la red de riego-drenaje principal en el Alfoz oriolano", *Alquibla*, 1 (1995), p. 65-99; M. De Gea, "La formación y expansión decisiva de la huerta de Murcia-Orihuela: un enfoque desde la perspectiva de la Orihuela musulmana (siglos VIII-XIII)", *Alquibla*, 3 (1997), p. 155-217. Aquest autor planteja que inicialment la vall del Segura era cultivada com el Nil, a Egipte, gràcies a crescudes estacionals que depositarien llms. La xarxa de séquies actual s'hauria construït a partir del Califat, planificades per l'Estat, i aprofitant en part desaigües naturals. Es tracta, sens dubte, d'hipòtesis interessants, especialment la primera, però deuriem ser més treballades mitjançant anàlisis morfològiques. Pel que fa a R. Azuar, es pot afegir també el seu treball sobre Elx, en el que arriba a conclusions semblants per al tema que ara ens interessa, "Espacio hidráulico y ciudad islámica en el Vinalopó. La huerta de Elche", *Agua y territorio. Ier Congreso de Estudios del Vinalopó*, Petrer: 1998, p. 11-31.

la creació de l'actual horta existent al voltant de la ciutat. La prova, de fet, seria un text del geògraf al-'Udhri, en el qual s'explica que els habitants de Madīnat Uryūla van obrir un canal (*sāqiya*) en el riu que partia de les seues terres i arribava al paratge d'al-Qatrullāt (l'actual vila de Catral), en el límit amb la marjal. I aquest canal és, sens dubte, la Séquia Major de Callosa i Catral, que encara existeix actualment. En conseqüència, els autors proposen que la concentració de la població en la ciutat d'Oriola i la construcció del sistema hidràulic fluvial al seu voltant foren una operació conjunta i estatal.

Un altre exemple seria l'horta de Sogorb, que fou estudiada per Ramon Martí i Sergi Selma, tot i que aquesta només té 500 hectàrees i no és fluvial, malgrat estar junt al riu Palància. Aquests autors relacionen la construcció del sistema hidràulic més gran amb la fundació de Madīnat Šubrub, l'alcassaba de la qual daten entre el final del segle X i el principi del XI, mentre que dins de l'àrea irrigada detecten antics assentaments andalusins abandonats, que daten entre els segles IX i X amb la ceràmica localitzada en prospecció. En conseqüència, arriben a la conclusió que abans del segle X existia en aquella zona un poblament dispers, amb assentaments que relacionen amb possibles espais hidràulics més petits alimentats per altres fonts que encara existeixen, els quals foren abandonades al segle X amb la fundació de la *madīna* per part de l'Estat.¹³

Per a l'Horta de València els geògrafs Joan Mateu i Juan Marco plantejaren una hipòtesi semblant a les dues anteriors. Segons deien, abans de la construcció dels sistemes hidràulics fluvials haurien existit petits espais de conreu irrigats per fonts, necessàriament d'origen camperol per la seua similitud amb els espais hidràulics rurals (tot i que no són identificats). I, més tard, en un moment indeterminat del període andalusí, aquests petits espais originals haurien quedat integrats en els nous sistemes fluvials; els quals devien estar relacionats amb la ciutat, ja que les séquies més antigues serien les de Favara i Mestalla, que són les més properes a la ciutat, i les altres més llunyanes s'haurien anat construint posteriorment.¹⁴

---

¹³ R. Martí i S. Selma, "La huerta de la *madīna* de Šubrub (Segorbe, Castelló)", *Boletín de Arqueología Medieval*, 9 (1995), p. 39-51.

¹⁴ Aquesta hipòtesi fou plantejada inicialment en un congrés que va tenir lloc a València i Granada el 1996 en homenatge a Pierre Guichard (*Vint anys d'al-Andalus*), les actes del qual mai no van arribar a veure la llum, ni els autors han decidit publicar-la pel seu compte en un altre lloc, de manera que no coneixem amb detall els arguments esgrimits. No obstant això, la hipòtesi ha estat àmpliament difosa per autors com ara Thomas Glick, qui la cita en diversos treballs, entre d'altres. L'any 2000 aquestes dos autors van participar en la publicació d'un llibre de divulgació sobre la *Historia de la ciudad de Valencia*, on van explicar molt breument la hipòtesi en un petit capítol anomenat "La huerta islámica de Valencia" (p. 50-53). Posteriorment ha estat C. Sanchis Ibor, que va tenir accés al text inèdit, qui es va encarregar d'exposar alguns detalls més sobre aquesta hipòtesi en un treball més científic, tot i que referits exclusivament a la Séquia de Favara, en *Regadiu i canvi ambiental a l'Albufera*, València: 2001, p. 74-76.

Més recentment, Joan Negre ha arribat a conclusions molt semblants en el cas de l'horta situada al voltant de Tortosa, recolzades en els dos primers casos adés esmentats. Aquest autor planteja l'existència, des d'abans de la conquesta musulmana, d'illes de cultiu irrigat emplaçades en els marges del riu (*insulae* en la documentació llatina, *ğuzūr* en la documentació àrab), que seguien existint després. Més tard, entre el final del segle X i amb major seguretat ja al XI, Negre data la construcció de tres canals propers a la *madīna*, els quals relaciona amb el poder estatal andalusí, i ho fa basant-se en diversos arguments que planteja com a hipòtesi de treball. Primer, parla de la vinculació entre la construcció d'infraestructures hidràuliques grans i certs personatges lletrats anomenats *muhandis*, els quals estan lligats al món urbà i a l'Estat. En segon lloc, el fet que després de la conquesta Ramon Berenguer IV en conservés la seua propietat i la repartís després en forma d'*honores* entre la host feudal, conservant certs drets sobre les séquies i els molins. Tercer, argumenta que la ciutat ha vingut dominant aquesta àrea irrigada fins a l'actualitat. Quart, que quan es documenta la construcció de la infraestructura hidràulica també es detecten activitats de reforma en la ciutat i en la seua perifèria, relacionades amb operacions estatals. I, finalment, en cinquè lloc, aquesta autor relaciona l'espai hidràulic amb diverses sitges de grans dimensions que estan datades en època tardana.¹⁵

Pel que fa a l'altra opció, que defensa un origen camperol per a les grans hortes, al marge de les ciutats i del poder estatal, per ara no ha tingut tanta difusió, perquè els seus plantejaments a partir de l'estudi de casos concrets són més recents i escassos.¹⁶ No obstant això, ja fa temps que Miquel Barceló va defensar que no hi havia raons per a pensar que el disseny de les grans hortes fos diferent al dels petits sistemes hidràulics de muntanya, d'unes poques hectàrees cadascun.¹⁷ Però en aquell moment tan inicial ningú no va procedir a estudiar una horta fluvial mitjançant la metodologia de l'arqueologia hidràulica que havia estat proposada pel mateix Barceló i el seu equip de col·laboradors.

La Vega de Granada és un dels pocs casos de gran horta lligada a una ciutat que, més recentment, ha estat parcialment estudiada amb una metodologia d'interpretació

---

¹⁵ J. Negre, "Origen y desarrollo de la huerta de Tortosa (silos IV-XII). El proceso de formación de un macro-espacio irrigado en el levante peninsular". *Revista de Historia Agraria*, 66 (2015), p. 13-42 [p. 32].

¹⁶ N'hi ha més casos estudiats dels que esmentaré ací tot seguit, per descomptat, però no els consideraré com a grans hortes per la seua mida inferior i, sobretot, pel fet de no ser hortes periurbanes. Vegeu per exemple J. Mª Martín Civantos, "Sistemas hidràulicos en la Sierra Norte de Sierra Nevada (Granada-Almería)", *Hidràulica agrària y Sociedad feudal*, València: 2012, p. 225-260; A. Puy i A. L. Balbo, "The genesis of irrigated terraces in al-Andalus. A geoarchaeological perspective on intensive agriculture in semi-arid environments (Ricote, Murcia, Spain)", *Journal of Arid Environments*, 89 (2013), p. 45-56.

¹⁷ M. Barceló, "El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales", *El agua en zonas áridas. Arqueología e Historia. I Coloquio de Historia y Medio físico*, vol.1, Almería: 1989, p. 15-40.

morfològica. Patrice Cressier i Mar Osuna han plantejat que la vega està formada per diversos espais hidràulics independents que, alhora, han tingut transformacions al llarg del temps, especialment després de la conquesta cristiana de Granada. Tant pel que fa a les infraestructures (assuts de pedra en forma de mitja lluna construïts sobre assuts més antics de fang i pedres), com a l'existència de densificacions parcel·laries de morfologia regular, realitzades en aquest mateix període cronològic. A més, per a Cressier, cadascun d'aquests sistemes hidràulics que formen l'àrea irrigada de Granada estan relacionats amb alguna de les alqueries de la zona. No pareix, doncs, que les ciutats –Madīnat Ilbīra primer i Madīnat Garnāta després– hagen influït en la selecció dels espais de cultius, si bé per a aquest autor resulta difícil abstraure's a la presència de la ciutat i la seua possible influència; almenys a posteriori.¹⁸

Per a l'Horta de València, al marge de la que ja hem vist adés, existeix una altra proposta molt semblant a la de Granada, i publicada de forma simultània. Enric Guinot va observar que els canals principals pels quals circula l'aigua de reg es dividien mitjançant partidors proporcionals anomenats “llengües”, i a partir d'aquests punts clau dels sistemes es creaven nous canals secundaris. Així mateix, va observar que els nous canals formaven estructures arborescents en el paisatge. En conseqüència, aquest autor va proposar que en el període andalusí, probablement, cadascun dels canals secundaris que es formaven als partidors conduïrien l'aigua fins a les alqueries. Aquestes serien, alhora, els llocs de residència i de treball dels clans berbers, ja que l'andalusina era una societat de tipus “segmentari” que estava dividida en grups clànics i tribals de diverses mides, tal com havia proposat Pierre Guichard i veurem després amb més detall. El paper que la ciutat i l'Estat pogueren tenir en aquesta estructura física de l'horta i en la seua construcció més inicial, però, de moment, no s'evidenciava clarament.¹⁹

En definitiva, com hem pogut veure, existeixen dues propostes per a l'origen de les grans hortes periurbanes: d'una banda la urbana i estatal, i de l'altra la camperola al marge de l'Estat. Però totes dues hipòtesis han estat construïdes sobre casos concrets que no han estat estudiats des de diverses perspectives i metodologies. Per exemple, el cas de l'Horta d'Oriola més primerenc ha estat a bastament citat per molts investigadors als llarg dels darrers vint anys, perquè els seus resultats són aparentment bastant versemblants per

---

¹⁸ P. Cressier i M. Osuna Vargas, “Loin des lieux communs: la construction des espaces irrigués de la Vega de Grenade (Espagne)”, *Ruralia V - Památky Archeologické 17 - Water management in Medieval rural economy*, Praga: 2005, p. 49-54.

¹⁹ E. Guinot, “L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana”, *Afers*, 51 (2005), p. 271-300; “Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados”, *Cristiandad e Islam en la Edad Media Hispana*, Logronyo: 2008, p. 209-38.

les probes arqueològiques i documentals presentades, però realment es tracta d'una anàlisi bastant superficial que actualment mereixeria una revisió, puix mai no han estat estudiats els presumptes espais hidràulics que serien regats per sènies, i caldria datar primer els canals principals de l'horta per a confirmar que la cita d'al-'Udhrī té el significat que se li ha donat.²⁰

En el cas de l'horta de Sogorb, s'assumeix que el sistema hidràulic complet es va construir en època andalusina, amb l'única excepció d'alguns braços afegits en època contemporània, ignorant si totes les parcel·les irrigades pels braços andalusins s'irrigaven ja en aquell període. Podria ser que els braços i terrasses que tallen els jaciments que van ser abandonats abans del segle X foren baix-medievals o posteriors. I, finalment, en el cas de l'horta de Tortosa, sense posar en dubte l'existència de les *ḡuzūr*, cal admetre que els arguments esgrimits per a justificar que els tres canals fluvials són de construcció estatal són bastant dèbils, i que no proven vertaderament res malgrat ser indicis interessants. Finalment, Antoni Furió també s'ha decantat recentment per un origen urbà en el cas de l'Horta de València, tot i reconèixer que la hipòtesi camperola plantejada per Guinot és possible. Però no ha aportat cap argument nou al marge dels que ja s'han exposat, perquè es basa en treballs adés esmentats sobre altres hortes que caldria revisar, i en informació arqueològica molt limitada de l'interior o de l'entorn més immediat a la ciutat.²¹

Açò no vol dir que els treballs realitzats en sentit contrari, que defensen un origen camperol per a les grans hortes periurbanes, no hagen de ser revisats. De fet, els autors de l'article sobre la Vega de Granada es mostraven molt cauts en aquell primer treball, que no han continuat ja després, i posaven en dubte que la ciutat no hagués intervingut mai en un espai agrari a la seua vora mateixa. El propi Cressier ha participat després una recerca sobre tres ciutats medievals del Marroc, on s'ha arribat a la conclusió que la construcció de l'espai hidràulic que les envolta es va produir en diverses etapes al llarg del temps, i de fet pareix que en aquests espais agraris periurbans existeixen canals d'origen tribal, com

---

²⁰ Per a una primera aproximació a l'estudi de l'Horta d'Oriola, a l'espera d'uns resultats més concrets, vegeu M. Parra Villaescusa, "Cambios y transformaciones en el paisaje, agua y explotación de la huerta de Orihuela (ss. XIII-XVI). Una aproximación", *Estudios recientes de jóvenes medievalistas. Lorca 2012*, Múrcia: 2013, p. 91-110; "Aguas peligrosas-Aguas aprovechables: concepción ideológica y realidad productiva de los marjales. El sur del Reino de Valencia (ss. XIV- XV)", *La percepción del agua en la Edad Media*, Alacant: 2015, p. 53-54.

²¹ A. Furió, "La ciudad y la Huerta: una relación de interdependencia", *La Huerta de Valencia. Un paisaje cultural con futuro incierto*, València: 2012, p. 33-54; "I paesaggi dell'aqua nella Spagna mediterranea: les huertas e l'agricoltura irrigua", *I paesaggi agrari d'Europa (secoli XIII-XV)*, Pistoia: 2015, p. 323-384; "València, 'mare e cap de tot lo regne'", *Afers*, 80-81 (2015), p. 149-179.

també altres que serien d'origen urbà, i fins i tot un canal estatal que derivaria una part de l'aigua cap a la ciutat de Marràqueix, molt més allunyada de l'espai agrari estudiat.²²

Pel que fa a les hipòtesis exposades fa deu anys per Guinot, estaven fetes només a partir de la morfologia de les séquies i dels braços principals, però sense portar encara en aquell moment l'anàlisi a un nivell de detall suficient. De fet, ja hem vist com Furió ha posat en dubte recentment que la ciutat de València no intervingués sobre el seu propi espai agrari, que és el conjunt de l'Horta, seguint una llarga tradició historiogràfica. Per contra, un autor com Antonio Malpica no pot concebre l'origen de les *mudūn* andalusines sense l'existència d'un espai agrari camperol previ que les pogués proveir,²³ com veurem després amb més detall. Són, en definitiva, qüestions que resten encara molt obertes i que necessiten estudis més específics i treballs més argumentats que intenten anar més enllà.

b) Tema d'estudi, objectius perseguits i estructura de la tesi

Com hem pogut veure, no existeix un consens entre els investigadors sobre com van sorgir inicialment les grans hortes periurbanes andalusines de l'est de la península Ibèrica. Probablement perquè, en realitat, és molt possible que no hi haja una explicació única i generalitzable per a tots els casos esmentats. Per això seria un greu error reproduir de nou l'antic debat sobre els orígens romans o islàmics de les grans hortes periurbanes i basar tota l'argumentació en probes, indicis i supòsits que vinguen a demostrar o contradir una hipòtesi o la contrària. Si es fes així, probablement no s'aportaria res nou al coneixement històric de la societat andalusina, i només aquest deuria ser el propòsit de qualsevol historiador dedicat a l'estudi del període, tant documentalistes com arqueòlegs o ambdues coses alhora; i independentment del tema concret sobre el qual es treballa.

Així doncs, tot i el que pogués haver semblat pel contingut de l'apartat anterior, l'objectiu d'aquesta tesi no és, en absolut, dirimir quin és l'origen de l'Horta de València; tot i que apareguen finalment algunes propostes al respecte. L'objectiu tampoc no pot ser

---

²² P. Cressier, "Géométrie des réseaux et marqueurs des territoires", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 36/2 (2006), p. 39-59. Vegeu també l'anàlisi morfològic sobre un d'aquests espais hidràulics nord-africans en R. González Villaescusa, "Morfología agraria y prospecciones hidráulicas del valle del Ourika-Aghmat (Provincia de Tahannawt)", *Las formas de los paisajes mediterráneos*, Jaen: 2002, p. 355-71.

²³ A. Malpica Cuello, "Urban life in al-Andalus and its role in social organization and the structure of settlement", *Imago Temporis: mediun aevum*, IV (2010), p. 25-49; "La ciudad de Madinat Ilbira y el poblamiento de la Vega de Granada (siglos VIII-XI)", *Mundos Medievales: espacios, sociedades y poder*, Santander: 2012, p. 681-692.

un estudi morfològic i classificatori dels possibles espais hidràulics andalusins identificats que no ens porte cap a un coneixement rellevant de la societat que va crear els sistemes.²⁴ Aquesta mena de classificació i estudi morfològic també apareixerà, inevitablement, al llarg de la recerca, però com una manera d'aportar més informació a l'anàlisi històrica. Tampoc no serà una proposta d'aplicació metodològica de l'arqueologia hidràulica a una gran horta fluvial, ja que aquesta ha estat provada a bastament en treballs anteriors, i no hi ha cap dubte que es tracta d'una metodologia tan vàlida per a les grans hortes com ho és per als petits espais de muntanya.²⁵

L'objectiu d'aquesta tesi, doncs, no és altre que l'estudi de la societat andalusina, de la seua estructura social, i de com va evolucionar al llarg del temps; precisament a través de les estructures físiques del paisatge agrari, i de la morfologia dels sistemes hidràulics. En aquest sentit, l'anàlisi morfològica i la resta d'informacions que s'han pogut recollir seran emprades de la mateixa manera com en un treball de recerca historiogràfica clàssic s'usa la documentació d'arxiu. De fet, més d'una vegada s'ha qualificat el paisatge agrari com un arxiu de les societats del passat que l'han creat i transformat al llarg dels segles.

Per a estudiar la societat andalusina a través de les estructures d'irrigació de l'Horta de València, doncs, el primer que faré serà delimitar quina és la zona d'estudi, i exposar les seues característiques geològiques i topogràfiques, així com estudiar la hidrografia de la plana al·luvial i mostrar quina era la xarxa principal de camins. A continuació estudiaré els diversos sistemes hidràulics de l'horta per zones, analitzant la morfologia i l'estructura dels canals, les formes i mides del parcel·lari, i fent una proposta d'identificació de les zones que en època andalusina serien irrigades i de les que no ho serien, a més d'intentar diferenciar les etapes de construcció de cada sistema.

Aclarit això, el meu objectiu serà analitzar cadascuna de les fases de construcció del conjunt de l'Horta de València, i veure quines conclusions es poden extraure al voltant de l'estructura social que tenien els constructors de cadascuna d'aquestes fases, la qual ha

---

²⁴ Així ho advertia A. Malpica, "Arqueología hidráulica y poblamiento medieval en la Vega de Granada", *Fundamentos de Antropología*, 6-7 (1997), p. 208-231 [p. 218]. També ho va dir J. Torró, referint-se a operacions de colonització cristiana però en un mateix sentit, en "Arqueología de la conquista. Registre material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (segles XIII-XIV)", *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València: 2003, p. 153-200 [172].

²⁵ Abans de la redacció final d'aquesta tesi, i al llarg del procés d'investigació, ja han estat publicats alguns articles en els que he anat avançant versions primerenques de l'estudi morfològic de l'Horta de València, i en ells s'ha evidenciat que la metodologia aplicada és correcta i perfectament vàlida. Vegeu, a tall d'exemple, F. Esquilache, "Perspectivas y problemas en la aplicación de la Arqueología hidráulica a las grandes huertas fluviales. Balance de la investigación en la huerta de Valencia", *Estudiar el pasado: aspectos metodológicos de la investigación en Ciencia de la Antigüedad y de la Edad Media*, Oxford: 2012), p. 211-21.

d'haver quedat reflectida en l'estructura física de les infraestructures hidràuliques. Primer la dels constructors dels sistemes originals i espais hidràulics més antics, i després la dels constructors de les ampliacions que es van fer més tard. També tractaré, finalment, el paper que va poder tenir la ciutat de València i els diversos estats que es van anar succeint amb aquesta ciutat com a epicentre, tant en la construcció inicial com en les posteriors ampliacions, de manera que s'intentarà esclarir algunes de les qüestions sobre les que discrepen els autors esmentats en l'anterior apartat.

En definitiva, es tracta d'estudiar la societat andalusina i la seua evolució a través de l'espai agrari, entenent aquest estudi com una manera d'aportar més informació de la que ha pogut aportar fins ara la documentació escrita, parcialment esgotada. És evident que hi haurà molts aspectes que no es podran esclarir encara. Potser no es podrà fer mai, puix l'anàlisi morfològica és limitada, especialment pel que fa a les datacions. Així, per a arribar a conclusions més sòlides caldrà fer excavacions de séquies, de terrasses i nuclis d'habitatge, així com anàlisis paleoambientals i l'aplicació de qualsevol altra metodologia nova que pugui aparèixer en el futur. No obstant això, la informació i l'anàlisi que ací es presenta a partir de l'anàlisi morfològica i la toponímia pot servir com un punt de partida per a una futura recerca interdisciplinària, o, en qualsevol cas, pot aportar informacions rellevants que ens permeten eixir de l'atzucac en el que pareix estar enclavada la historiografia al voltant de l'estructura social andalusina.

c) Metodologia

Existeixen diverses maneres d'aproximar-se o engegar l'estudi d'un paisatge o d'un territori històric. Des de l'antiga arqueologia extensiva o l'arqueologia del territori, que ve a ser el mateix, a la més moderna conceptualització d'arqueologia del paisatge, o fins i tot el conjunt de tècniques que a França engloben sota el nom de *géoarchéologie*. En realitat, però, les diferències entre unes i altres són qüestions de matisos i de conceptualitzacions sota les quals s'engloben una sèrie de tècniques arqueològiques i metodologies que són més o menys comunes, com ara principalment la prospecció, però també excavacions concretes, l'ús de documentació escrita, d'anàlisi toponímica, morfointerpretació, anàlisis de laboratori, noves eines informàtiques, etc. Tanmateix, tot plegat es quedaria en no res,

en una simple acumulació d'informació històrica, si no anés acompanyat del seu ús per a l'estudi de les societats del passat. En el cas que ens ocupa, de la societat andalusina.

Dins d'aquesta variabilitat de tècniques d'estudi del paisatge històric, de moment no es coneix millor manera d'afrontar l'anàlisi d'una àrea irrigada, independentment de la seua mida, que mitjançant l'arqueologia hidràulica. L'única metodologia que –malgrat les limitacions– ha estat provada amb èxit des de fa més de 30 anys per a l'estudi de molts espais irrigats, tant en petits sistemes de muntanya com en grans hortes. Més recentment, i amb bon criteri, s'ha volgut incloure l'arqueologia sobre els espais irrigats en un context historiogràfic més ample, fent confluïr aquesta metodologia amb altres aproximacions als espais de cultiu que s'han vingut a denominar en conjunt arqueologia agrària. Es posa així un major èmfasi en l'anàlisi de parcel·lars, espais d'habitatge, àrees de conreu de secà i, fins i tot, d'àrees de pastura. Al cap i a la fi, un intent d'aproximar-se a l'estudi històric de l'espai camperol d'una forma més global.²⁶

Ara bé, que l'arqueologia hidràulica s'integre en un camp més ampli d'estudi global dels espais agraris camperols no vol dir que haja perdut la seua especificitat pel que fa a les tècniques d'anàlisi d'espais irrigats, i més concretament la seua relació amb l'estudi de la societat andalusina, com s'ha fet tradicionalment en les tres darreres dècades. Ja que, si bé és cert que l'estudi d'espais irrigats construïts per la societat feudal ha anat en augment darrerament,²⁷ també és cert que fins ara l'arqueologia hidràulica sempre ha tingut un ús preferencial per l'estudi dels sistemes d'irrigació d'origen andalusí. De fet, el naixement de la metodologia que es va acabar denominant arqueologia hidràulica està completament lligat a l'estudi de la societat andalusina, quan Miquel Barceló i l'equip d'investigadors que treballaven amb ell en els anys vuitanta del segle XX des de la Universitat Autònoma de Barcelona es van adonar que no es pot entendre la societat andalusina deixant al marge els camperols, i que aquests no apareixen quasi mai en els documents escrits àrabs. Per això, calia aproximar-se a l'espai agrari mitjançant una metodologia arqueològica, i els sistemes hidràulics es va revelar com els més indicats per a extraure informació.²⁸

No incidiré ací ara en el context historiogràfic en el qual va nàixer l'arqueologia hidràulica, ja que això ho veurem en el primer capítol amb més deteniment, i em centraré

---

²⁶ H. Kirchner (ed.), *Por una Arqueología Agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Oxford: 2010

²⁷ Com exemple vegeu el recull J. Torró i E. Guinot, *Hidráulica agrària y sociedad feudal*, València: 2012. També hi ha diversos treballs referits a la Catalunya feudal, per exemple d'H. Kirchner, o el de C. Batet, *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*, Barcelona i València (2006).

²⁸ Sobre el naixement de la metodologia vegeu la "Introducción" a M. Barceló, H. Kirchner i C. Navarro, *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidràulica andalusí*, Granada: 1995, p. 9-10.

en la metodologia, que fou perfectament descrita per Helena Kirchner i Carmen Navarro en un article seminal que encara actualment, més de 20 anys després de la seua publicació per primera vegada, continua sent àmpliament citat en molts treballs.²⁹ Si bé cal dir que es tracta d'un article que no sempre ha estat llegit amb la suficient atenció, malgrat la seua importància més que evident. No és fàcil extraure coneixement històric sobre una societat a partir d'uns pocs canals de terra esquifits, excavats junt a un barranc o en el vessant d'una muntanya perduda –si se'm permet l'exageració i la simplificació del mètode–, i encara així la tècnica és ben senzilla.

Bàsicament consisteix en la combinació de la informació que aporta el buidatge de fonts escrites amb la que s'extrau de la prospecció de l'àrea irrigada. Aquesta darrera és l'element clau de la metodologia, i consisteix en un minuciós treball de camp que implica recórrer tota l'àrea d'estudi marcant sobre una fotografia aèria o un document cartogràfic tots els elements que componen el sistema: captació, séquia principal, canals secundaris que en formen part, límits de terrasses o parcel·les, i emplaçament de basses i molins.³⁰ A continuació, cal contrastar la informació obtinguda amb la que ens proporcionen les fonts generades pels feudals durant les conquestes i encara posteriorment, que depenent del cas serà més o menys rica i per tant vàlida per a la recerca. I finalment serà analitzat tot plegat d'una forma minuciosa, per tal de distingir les fases de construcció i d'ampliació dels sistemes, si n'hi han, i analitzar dades, com ara les superfícies conreades, etc.

La metodologia fou concebuda inicialment a partir de l'estudi de cas de sistemes hidràulics de poca superfície; d'això que se sol anomenar petita i mitjana hidràulica. Per a l'estudi d'una gran horta com la de València, doncs, calen algunes actualitzacions, si bé la metodologia és exactament la mateixa i està basada igualment en la prospecció, amb l'única diferència que cal recórrer una àrea molt superior en la que passem de parlar de metres quadrats a hectàrees, o centenars d'hectàrees, depenent de l'àrea d'estudi que haja estat delimitada. En realitat, la diferència principal amb la metodologia tradicional és a l'hora de presentar els resultats, ja que per a fer entendre al lector una àrea tan extensa que no coneix, que no ha vist mai amb els seus ulls, és necessari detenir-se abans en una

---

²⁹ H. Kirchner i C. Navarro, "Objetivos, métodos y práctica de la arqueología hidráulica", *Archeologia Medievale*, 20 (1993), p. 121-150. Després es va publicar de nou en la revista *Arqueología y territorio medieval*, 1 (1994), p. 159-182; i encara en el llibre recull *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*, Granada: 1995, p. 91-118. Posteriorment la qüestió metodològica, de classificació de sistemes, etc., ha estat actualitzada en H. Kirchner, "Arqueología hidráulica i tipologia d'espais irrigats andalusins", *III Curs internacional d'Arqueologia Medieval. La prospecció i el territori*, Lleida: 2012, p. 129-146.

³⁰ H. Kirchner i C. Navarro, "Objetivos, métodos y práctica de la arqueología hidráulica", p. 132.

descripció minuciosa del medi natural i la topografia, de la xarxa de camins a gran escala i mitjana, de la xarxa del poblament, dels canals principals i secundaris del sistema (sense entrar encara en les regadores i el parcel·lari), etc. I després de la presentació de l'anàlisi morfològica i la distinció de les etapes de construcció, és necessari fer una anàlisi diacrònica i relacionar els elements i etapes identificades amb cadascuna de les societats que les han creades i/o modificades, i també de la seua evolució. Es tracta, doncs, simplement, d'adaptar la complexitat del sistema hidràulic al discurs.³¹

Com podem veure, en qualsevol cas, el treball de camp resulta essencial per a entendre com ha estat construït el sistema i poder així després distingir les etapes. És cert que, per una simple qüestió d'escala, en el cas de les grans hortes la prospecció no és tan necessària com en els sistemes petits per a la identificació dels elements que formen el sistema, com ara la captació, els canals principals i secundaris de distribució de l'aigua, o l'emplaçament dels molins, ja que a la fotografia aèria i més encara als plànols cadastrals aquests elements venen molt ben senyalitzats. Però és el treball de camp el que permet entendre com s'ha construït el sistema, i per què cada séquia presenta un traçat concret, ja que de cap altra manera es poden entendre els pendents i accedir a tota una sèrie de detalls que a la fotografia i la cartografia no apareixen. No obstant això, l'avantatge de l'escala de les grans hortes és que amb la fotografia aèria antiga i els plànols cadastrals es poden reconstruir zones que ja no existeixen actualment, i accedir així a una informació que d'una altra manera no es podria. Per descomptat, les conclusions a les que s'arriba en aquestes zones cal prendre-les sempre amb una major precaució, perquè n'hi ha una sèrie de qüestions que mai no podran ser comprovades; o almenys no es pot en el nivell actual de desenvolupament tecnològic.

Però l'experiència adquirida amb les prospeccions d'altres zones que sí existeixen permet moltes vegades intuir bastant bé com es va construir el sistema hidràulic que ara s'ha reconstruït mitjançant la foto i la planimetria antiga, quins eren els pendents, detectar també antics paleobarrancs per la direcció de circulació de l'aigua i, fins i tot, descartar explicacions socials per a anomalies parcel·laries que havien estat generades de ben segur per la topografia. Per això, com que bona part de la zona d'estudi d'aquesta tesi ja ha desaparegut, he inclòs la reconstrucció d'extenses àrees, que he pogut analitzar gràcies a l'experiència en les àrees que sí existeixen i que sí he pogut prospectar; les quals també són extenses. Fer-ho així era molt necessari per a poder accedir a una visió completa de la

---

³¹ E. Guinot i S. Selma, "L'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica", *Revista valenciana d'etnologia*, 3 (2008), p. 100-124.

xarxa d'alqueries que envoltava la ciutat de València en època andalusina, i que només amb les zones d'horta que queden actualment no hauria estat possible.

En qualsevol cas, el treball de camp ha resultat fonamental en la interpretació de la morfologia dels sistemes, també per a les zones desaparegudes, i s'ha demostrat que sense ell les possibilitats d'errar en la interpretació d'una fotografia aèria són molt altes.³² Ho he pogut comprovar personalment quan estudiava amb fotografia àrea actual la zona que després seria prospectada, abans d'anar al camp, i intentava predir el que em trobaria sobre el terreny per a planificar el recorregut. Al remat, és cert que el resultat era a sovint previsible, però hi havia moltes vegades que errava en la interpretació prèvia a causa de la vegetació i els cultius arboris, que moltes vegades oculten els canals en la foto aèria, o per l'existència de trams subterranis, etc. D'una altra banda, sense el treball de camp resulta impossible detectar l'aterrament, i poder diferenciar terrasses a ras de terra ha resultat fonamental més d'una vegada per a interpretar correctament el paisatge agrari en general i el parcel·lari en particular. I ja finalment cal dir que, junt amb la prospecció arqueològica, en el treball desenvolupat en aquesta tesi ha estat fonamental l'anàlisi de la toponímia per a extraure algunes conclusions en relació a les interpretacions morfològiques.

- Les limitacions de la recerca

L'anàlisi morfològica és una font molt important d'informació històrica, sempre que es faça amb rigor i les degudes precaucions tècniques. Però també cal ser conscients que presenta limitacions. La primera i principal, la dificultat d'establir una cronologia per a les estructures hidràuliques, puix, si bé la metodologia permet distingir raonablement les fases de construcció del sistema, i fins i tot adscriure-les a una societat concreta, resulta impossible datar aquestes fases amb una cronologia més precisa. De vegades es pot suplir aquesta mancança amb excavacions arqueològiques concretes de canals i terrasses, si es poden fer, i fins i tot mitjançant la datació d'espais d'habitatge associats. Tot i que això darrer pot ser perillós igualment, perquè s'ha demostrat que amb el temps les zones residencials al voltant d'un espai irrigat poden canviar de lloc.

Un altre tipus de limitació –especialment en el cas d'una gran horta periurbana com l'Horta de València, però no únicament– és la de la desaparició física del sistema i els espais hidràulics per l'abandonament i/o l'avanç de la urbanització. Això es pot suplir en

---

³² Ja ho va advertir J. Torró, "Arqueologia de la conquesta", p. 172.

les zones que han desaparegut de forma més recent amb una reconstrucció mitjançant fotografia aèria que siga anterior a la destrucció, i amb planimetria històrica, especialment els plànols cadastrals dels anys vint, trenta i quaranta del segle XX. Això sempre implica un perill d'errada en la interpretació, en no poder fer el treball de camp necessari, si bé no existeix cap altra manera d'estudiar aquestes zones, i la informació que contenen, amb les degudes precaucions, pot ser molt rica i igualment aprofitable.

Finalment, un darrer risc que existeix amb la interpretació morfològica, i que suposa una certa limitació, és el dels possibles canvis en el traçat d'alguns canals. Això està demostrat que va passar de forma ocasional, i més endavant veurem algun cas que ha estat detectat a l'Horta de València, però aquests canvis de traçat són quasi sempre ben recognoscibles i, en qualsevol cas, quan no ho són, sol ser perquè no tenen la mínima importància. Els sistemes hidràulics mai no han estat construïts d'una forma capriciosa. Les seues formes i estructures responen a uns criteris socials (per això els estudiem els historiadors), però també a criteris físics i topogràfics. L'aigua es mou per gravetat, i difícilment es pot modificar un traçat sense alterar el seu correcte funcionament. És això que Miquel Barceló va denominar la rigidesa del sistema, i que cal no confondre amb la immutabilitat, com ja fa algun temps que es va demostrar. Per tant, es tracta d'una limitació que no és especialment greu.

En definitiva, tota recerca històrica es una construcció pas a pas, i més quan cal emprar diverses metodologies i tècniques; per tant, malgrat les limitacions, aquesta és una forma ben vàlida d'intentar avançar en la recerca, i obrir així el camí perquè altres metodologies combinades amb aquestes puguen donar una visió més global del problema.

1. LA SOCIETAT RURAL ANDALUSINA: UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Com que tota recerca científica comença observant allò què han dit abans altres autors sobre el tema d'estudi, i ja ha quedat ben establert a la Introducció que el vertader objectiu d'aquesta tesi és la societat rural andalusina, resulta pertinent començar amb un primer capítol de caire historiogràfic sobre l'estat de la qüestió, més enllà del que hem vist adés sobre el tema concret de les grans hortes. Per descomptat, la nòmina d'autors implicats en el seu estudi i les diverses visions del tema s'allarguen suficientment en el temps com per a admetre des del primer moment que el repàs historiogràfic realitzat en aquest capítol haurà de ser massa esquemàtic per a recollir amb prou detall tot el debat historiogràfic generat fins ara. Per això, assumint de bestreta el perill que això suposa, pararé una major atenció als autors que han treballat sobre el Šarq al-Andalus, i tractaré només les propostes dels darrers quaranta anys –tot i fer primer un breu apartat sobre els antecedents– centrant-me específicament en els autors que han fet una major aportació al debat, dels quals cal destacar indubtablement a l'historiador francès Pierre Guichard.

En conseqüència, dedicaré el segon apartat a exposar la proposta d'una societat tribal en al-Andalus, realitzada per aquest autor el 1976, i aniré referint-me breument a algunes de les crítiques concretes que li han anat fent posteriorment, les quals han permès anar modificant i perfilant la seua proposta inicial. Després hi haurà un tercer apartat destinat a analitzar el concepte de societat tributària que es va proposar més tard, i tot el debat historiogràfic que es va generar als anys vuitanta i noranta al voltant de les comunitats rurals andalusines i la seua plasmació en l'espai; és a dir, sobre els nuclis de poblament i els espais de treball agrari. Així, amb un major detall exposaré l'estructura dels assentaments que el mateix Guichard va proposar per al Šarq al-Andalus (a patir dels castells i les alqueries), així com el d'altres autors i escoles, d'entre les que cal destacar també el treball de Miquel Barceló i el seu equip sobre els espais irrigats i les xarxes d'alqueries, o els més posteriors d'Antonio Malpica i els arqueòlegs de la Universitat de Granada sobre el paisatge agrari andalusí.

Posteriorment, hi haurà un altre apartat destinat a analitzar el funcionament de les comunitats rurals per dins, més enllà de la plasmació espacial del poblament, amb la intenció d'afrontar qüestions com ara l'existència o no d'una societat tribal en al-Andalus, l'estructura familiar vista a través dels habitatges, l'organització política de les aljames, o

la possible individualització i estratificació social en les alqueries, que hauria portat a una suposada dissolució dels vincles gentilicis, vist a través del problema de la propietat de la terra i del repartiment de l'aigua de reg. Evidentment, en l'anàlisi de tots aquests elements esmentats hi haurà una especial atenció a les fonts escrites i als treballs arqueològics sobre el territori i el període andalusí, però tractaré sempre de fer comparacions amb el treball dels antropòlegs que s'ha realitzat al Marroc en els darrers cent anys, intentant buscar així paral·lels entre les comunitats rurals andalusines i les comunitats magrebines contemporànies. La intenció de tot plegat, doncs, no és només veure com era la societat andalusina a partir de la recerca que s'ha fet fins ara, sinó que també cal veure com va evolucionar, i com es reflecteix això després en els espais agraris.

1.1. Els antecedents: la historiografia de “l'Espanya musulmana”

“El elemento árabe entró en dosis casi infinitesimal en la química social de los musulmanes españoles; la mejor denominación que se les puede dar no es la de árabes, sino la de españoles; son de raza hispana, aunque en algunas familias se mezclara la sangre extranjera y, además, fuesen musulmanes. Ahora bien, ese elemento árabe, aunque poco numeroso, trajo una lengua e impuso por la fuerza militar ciertas costumbres y modas asiáticas, una organización política y una religión, y ésta se difundió más que la raza. Al aceptarse la religión, vino ésta a colorear de tal modo la sociedad andaluza, que todos parecieron árabes, como una pequeña cantidad de anilina roja es suficiente para enrojecer las aguas de un estanque, sin que la composición química de las mismas se llegue a alterar sensiblemente”.

Julián Ribera³³

El valencià Julián Ribera (1858-1934) no fou precisament el més important dels arabistes del segle XIX i de bona part del XX, ni tampoc el que més aportacions feu a l'estudi d'al-Andalus d'entre els deixebles de Francisco Codera (1836-1917). De fet, els arabistes més importants que es van ocupar de la història d'al-Andalus en el període indicat eren de fora, com el neerlandès Reinhart Dozy (1820-1883) o el francès Évariste Lévi-Provençal (1894-1956). No obstant això, la metàfora del text que encapçala aquest apartat, en la que Ribera compara el paper exercit per l'Islam sobre la població indígena hispano-romana de la península Ibèrica amb els efectes de tintura que provoca l'anilina roja sobre l'aigua sense cap canvi químic, ha estat citada profusament per molts autors a

---

³³ *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública del señor D. Julián Ribera y Tarragó el día 26 de mayo de 1912*, Madrid: 1912, p. 17-18. També publicat en *Disertaciones y Opúsculos*, Madrid: 1928, p. 26.

causa de la claredat amb la que exposa la manera com es percebia la societat andalusina per part de l'arabisme del seu temps. I en bona part també pels historiadors, ja que, de fet, aquest autor va estar un dels principals inspiradors de Claudio Sánchez-Albornoz, quan va afirmar que l'aportació de població oriental posterior a la conquesta del 711 va ser massa dèbil i massa ràpidament assimilada per la societat indígena com per a creure que "l'Espanya musulmana" fou una "civilització oriental", i considerar a la població com a "semítica", seguint la terminologia que emprava la historiografia d'aquell temps.³⁴

La societat musulmana de la península Ibèrica hauria estat, doncs, pel que fa a la seua organització, profundament occidental (paper més lliure de la dona, pervivència de població mossàrab i d'una llengua derivada del llatí, consum de vi tot i la coneguda prohibició alcorànica, etc.), malgrat la islamització i l'arabització dels seus habitants, els quals haurien estat majoritàriament descendents dels indígenes hispans de l'època visigòtica. Tot això, a més a més, hauria diferenciat clarament la societat andalusina de la resta de societats islàmiques medievals, identificant els musulmans peninsulars com a espanyols, que era el vertader objectiu d'aquesta construcció historiogràfica.

Essencialismes a banda, el ben cert és que tant l'arabisme com la historiografia tradicionals tenien –i encara hi ha qui la té– una concepció quasi exclusivament política i cultural de la història d'al-Andalus, com a conseqüència de les característiques de les fonts àrabs disponibles, la major part de les quals són cròniques polítiques i poesia. En definitiva, una *histoire événementielle* que es limitava a una successió de fets polítics i de governants andalusins, així com també al seu esplendor cultural. Hi ha prou amb llegir qualsevol obra de síntesi o manual d'història d'al-Andalus per adonar-se'n.³⁵ I d'aquest problema amb les fonts, i els interessos dels investigadors, es deriva el quasi total desconeixement de l'organització social andalusina en aquells anys, o la inexistència d'estudis sobre el món rural andalusí, que pràcticament no existia ni apareixia esmentat en cap obra.

D'acord amb el tòpic, doncs, al-Andalus havia estat un país de ciutats, com tots els països islàmics.³⁶ Els nuclis urbans eren la seu d'un poder estatal fort, i des d'ells es controlava la part rural del país, per tant hi havia grups urbans dignes d'estudi, i més enllà de les muralles només camperols que pagaven impostos. Però d'aquests darrers no res se'n sabia, perquè les fonts mai no en parlen directament i tampoc no interessaven els

---

³⁴ C. Sánchez-Albornoz, *La España musulmana*, Buenos Aires: 1946; "El Islam de España y el Occidente", *L'Occidente e l'Islam nell'alto Medioevo*, Spoleto: 1965, p. 149-308.

³⁵ Un dels més coneguts podria ser el de M. Watt, *A History of Islamic Spain*, Edimburg: 1965.

³⁶ L. Torres Balbás, *Ciudades Hispanomusulmanas*, Madrid: 1985.

investigadors. Així, doncs, tot i ignorar-los, la major part dels historiadors assumien que el món rural andalusí havia estat el territori de les tribus, bo i basant-se en el cas del Magrib contemporani que havien descrit els antropòlegs colonials francesos dels segles XIX i XX.³⁷ Perquè grups tribals en al-Andalus hi havien, és clar, i el mateix Ribera té un treball sobre les tribus àrabs assentades al Šarq al-Andalus després de la conquesta del 711, però molt poca cosa més.³⁸ L'interès de l'arabisme i del medievalisme per les tribus, doncs, i pel món rural, havia estat pràcticament nul al llarg de tot el període indicat.

A grans trets, en definitiva, i assumint el risc de simplificar massa l'esquema historiogràfic, així era més o menys com s'entenia la societat andalusina i l'anomenada formació d'al-Andalus encara en la segona meitat del segle XX. Es tractava d'un corrent historiogràfic majoritari, únic en aquell moment, que ha arribat a l'actualitat molt afeblit i disminuït sota el nom d'escola "continuista", perquè defensa la continuïtat poblacional i de la mateixa organització social de tipus occidental abans i després de la conquesta àrab i berber de la península Ibèrica en 711. Tanmateix, ja fa quasi 40 anys que aquest corrent de pensament ha esdevingut minoritari –almenys entre els historiadors, però també en bona part de l'arabisme– des que el 1976 es va publicar el llibre més conegut de Pierre Guichard que en versió castellana es va titular *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*, que és l'obra que està en la base de la concepció que hom té actualment de la societat andalusina. Més recentment, alguns autors han vingut a denominar aquest nou corrent historiogràfic com a escola "rupturista", per oposició a l'altra "continuista", ja que aquesta defensa una ruptura total entre la població i el sistema d'organització social d'abans i després del 711, al contrari del que deia la historiografia tradicional. Tanmateix, és evidentment que l'obra de Guichard, i la de tots els altres autors que han seguit després els seus plantejaments, va molt més enllà d'aquest debat concret sobre la conquesta musulmana i els canvis socials esdevinguts a partir d'ella. De fet, aquest autor va crear amb la seua obra inicial tot un "paradigma" historiogràfic nou, que va substituir ràpidament el vell que ja hem vist en aquest apartat.

---

³⁷ El *bilād al-makzan*, o país controlat per l'estat, i el *bilād al-siba*, o país de la dissidència.

³⁸ J. Ribera, "Las tribus árabes en el reino de Valencia", *El Archivo*, 11 (1886), p. 83.

1.2. El “paradigma” de Guichard: una societat tribal

Ha estat Thomas F. Glick qui ha qualificat les propostes de Pierre Guichard com un “paradigma”, entenent el mot en el sentit d’un marc teòric àmpliament acceptat per la resta de la comunitat científica, del que parteix la recerca posterior.³⁹ És cert que Glick es referia únicament al model d’estructuració dels assentaments rurals (el complex *hişn-qarya*, que veurem més endavant), però es pot considerar realment com un paradigma el conjunt de les aportacions de Guichard, sobretot per la manera com han transformat el panorama científic en el seu camp de recerca i s’han consolidat posteriorment. Així, una vegada el nou paradigma ha estat acceptat majoritàriament per la historiografia, després d’un llarg procés que ha implicat molt de debat, qualsevol aportació posterior al voltant de la societat andalusina per part d’altres autors ha hagut de partir de les propostes de Guichard. Tant per a confirmar-les i reforçar-les, com per a matisar-les o directament refutar-les, independentment del major o menor èxit que haja tingut cada autor al fer-ho i, per tant, de la seua capacitat per a modificar el paradigma. En conseqüència, cal partir del treball inicial de Guichard per analitzar com ha anat evolucionant la historiografia.

A grans trets, la principal aportació de Pierre Guichard en el seu *Al-Andalus* fou haver explicat la societat andalusina com una societat tribal, especialment la dels seus primers segles d’existència, ja que els conqueridors musulmans —els àrabs i els berbers— haurien arribat a la península organitzats en tribus i clans de filiació agnàtica, fortament cohesionats a través de l’endogàmia. A més a més, haurien estès aquesta estructura social per tot el territori andalusí, assimilant a la llarga bona part de la població indígena hispano-romana dins de l’estructura social tribal, anant més enllà d’una islamització i arabització que haurien estat superficials segons es defensava abans.

Per a analitzar correctament l’obra de Guichard, però, cal entendre primer el context historiogràfic en el que aquest autor va elaborar la seua tesi doctoral, entre el final dels anys seixanta i la primeria dels setanta. Fou llegida a Lió el 1972, i publicada en castellà el 1976. A França aquests són els anys de màxim esplendor de l’escola dels

---

³⁹ T. Glick, “El poder de un paradigma”, *Revista d’Història Medieval* 12 (2001-2002), p. 273-278. Glick agafa la idea de “paradigma” de Thomas S. Kuhn, autor de l’obra *The Structure of Scientific Revolutions*, publicada el 1962, i origen del significat contemporani del terme “paradigma” en el context científic. Així, el paradigma s’entén com el model que està en la base del consens científic, ja que respon a la majoria de les preguntes que s’han plantejat abans, i encaixa en una teoria general. D’acord amb el funcionament normal de la ciència, segons aquest autor, quan apareixen noves hipòtesis que responen millor a velles i noves preguntes i aquestes acaben per imposar-se en el conjunt de la comunitat científica, el nou paradigma substitueix al vell, tot i les resistències inicials dels seus partidaris.

Annales que, llavors de la mà de Fernand Braudel, apostava per la col·laboració amb les altres Ciències Socials, i especialment amb l'Etnologia i amb l'Antropologia. De fet, en aquell moment els historiadors d'*Annales* estaven influenciats per l'Estructuralisme, un corrent de pensament impulsat per l'etnòleg Claude Lévi-Strauss que ha dominat quasi per complet l'enfocament d'aquestes ciències socials a França fins a temps ben recents.

És evident que existeix una contradicció entre el concepte d'estructura —que anul·la el pas del temps— i la Història com a ciència, però molts historiadors saberen esquivar el problema i aprofitar el concepte d'estructura per a fer comparacions entre les societats del passat i els treballs dels etnòlegs sobre societats que encara existeixen, com una manera de suplir la manca de fonts històriques suficients. Aquest fou el cas de Pierre Guichard, i n'hi ha prou amb llegir el subtítol de la versió en castellà publicada el 1976 (*Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*), i el títol de la versió modificada que es va publicar després en francès el 1977 (*Structures sociales orientales et occidentales dans l'Espagne musulmane*), per veure clarament que l'obra està molt influenciada per l'Estructuralisme, i això té més importància del que podria parèixer a primera vista. El mateix autor ho reconeixia a la seua Introducció, bo i justificant-ho en el context del debat d'aquells anys sobre el concepte d'estructura,⁴⁰ i realment es pot dir que el resultat fou satisfactori per al seu moment.

Tot plegat explica per què la primera part de l'*Al-Andalus* de Guichard és una obra d'antropologia històrica comparada, que està dedicada a estudiar les estructures de parentesc agnàtic i la funció del matrimoni en les societats islàmiques.⁴¹ Així, l'autor analitza en primer lloc el paper que acomplia la dona en la societat “oriental” (que són fonamentalment els àrabs), després analitza el seu paper en la societat “occidental” (que és l'europea alt-medieval), i finalment ho compara tot plegat amb el paper de la dona en al-Andalus, arribant a la conclusió que la societat andalusina era de tipus “oriental”, i no de tipus “occidental” com havia defensat la historiografia fins a aquell moment.⁴²

---

⁴⁰ P. Guichard, *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*, Barcelona: 1976, p. 11.

⁴¹ Cal dir, d'altra banda, que l'Antropologia era —i és— una ciència social especialment desenvolupada a França, i també a Anglaterra, gràcies als estudis colonials realitzats al segle XIX i bona part del XX, com veurem més avant amb detall. En aquest sentit, Guichard, que estava fascinat per les societats magrebines com ha declarat en diverses entrevistes, va saber aprofitar part dels estudis d'Antropologia fets al Magrib.

⁴² La recerca posterior de Manuela Marin ha incidit en aquesta línia, arribant igualment a la conclusió que la dona andalusina no tenia una llibertat major que en altres societats islàmiques, i acomplia un paper social equivalent. Vegeu M. Marín, *Mujeres en al-Andalus (Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus, XI)*, Madrid: 2002. No obstant això, l'autora discrepa amb Guichard en altres elements concrets.

Per un altre costat, Guichard ens parla de la defensa de l'honor clànic (*'ird*) que els àrabs i els berbers dipositaven en les dones, cosa que els hauria portat a retenir-les dins del grup familiar, i com a conseqüència a practicar l'endogàmia matrimonial. Això, a més a més, no es justificaria sols en la seua ideologia al voltant de l'honor, sinó també amb arguments econòmics, ja que l'endogàmia clànica aconsegueix evitar la dispersió del patrimoni familiar. Per això, es preferiria habitualment la filla de l'oncle patern (*bint al-'amm*) per a contraure matrimoni, més que no la "captació" de dones d'altres grups externs.⁴³ Sense entrar en més detalls, doncs, tot plegat portaria Guichard a plantejar que els grups àrabs i berbers que van arribar a al-Andalus després de la conquesta del 711 es van mantenir fortament cohesionats amb el pas del temps, i no es barrejaren més que ocasionalment amb la població indígena, mantenint per tant la seua estructura social clànica i tribal.

Les idees exposades per Guichard en la primera part del seu *Al-Andalus* li van permetre desmuntar raonablement els arguments "continuistes" de la historiografia tradicional, ja que els àrabs i els berbers no haurien estat la fina capa dominant de conqueridors que imposaren la seua religió (l'Islam), la seua llengua (l'àrab) i les seues tradicions culturals a una majoria poblacional indígena sense transformar vertaderament les estructures socials prèvies (l'anilina roja de Ribera), sinó que s'hauria produït una forta immigració de clans i tribus àrabs i berbers assentades per tot al-Andalus. A més a més, aquests grups orientals i magrebins haurien mantingut les seues estructures socials

---

⁴³ Des del punt de vista exclusivament de l'Antropologia, el ben cert és que els investigadors no s'acaben de posar d'acord si el matrimoni amb la filla del germà del pare és una norma o una preferència. El que sembla prou clar és que en la major part de les comunitats rurals magrebines es pensa que aquesta mena de matrimoni és l'ideal, però quan es fan estadístiques mai és el majoritari. Vegeu la síntesi sobre el tema, ja relativament antiga, que fa J. Davis, *Antropologia de las sociedades mediterráneas*, Barcelona: 1983 [original de 1977], p. 204 i ss. L'exogàmia clànica, per tant, existeix, i és més habitual del que pressuposava Guichard, tot i que evidentment les conclusions extretes sobre societats del segle XX no són aplicables directament al cas andalusí. Vegeu també les opinions d'E. Manzano sobre els matrimonis exogàmics dels àrabs andalusins en *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*, Barcelona: 2006, p. 139-146, i la contra-resposta de P. Guichard en una ressenya, "Eduardo Manzano, *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 37-1 (2007), p. 257-262. Per una altra banda, uns anys més tard l'etnòleg britànic Jack Goody empraria l'obra de Guichard en el seu conegut estudi sobre la família en Europa, assenyalant que les diferències establertes per Guichard entre el model oriental i occidental no són determinants, especialment pel que fa a la transmissió per herència del patrimoni familiar i el paper de la dona en aquest punt, ja que la llei islàmica permet heretar a les dones, malgrat el costum tribal. Al remat, segons Goody, els models familiars oriental i occidental de Guichard s'assemblen més entre ells que respecte a l'Àfrica subsahariana. J. Goody, *La evolución de la familia y el matrimonio*, València: 2009 [original en anglès de 1983], p. 20-41. La resposta de Guichard en *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, València: 2001, p. 296-301, on argumenta que la pressió social i el caràcter fortament agnàtic dels grups familiars impedia quasi sempre l'aplicació de la llei islàmica. Vegeu també l'anàlisi del problema que fa J. Torró en "Producció, reproducció i colonització. Uns comentaris a propòsit de l'obra de Pierre Guichard *Les musulmans de Valence et la Reconquête*", *Revista d'Història Medieval*, 4 (1991), p. 229-242 [232-236].

pròpies, gràcies a la pràctica de l'endogàmia clànica, i haurien assimilat a la població indígena hispana progressivament. No tant mitjançant la integració de dones indígenes en el seus propis grups familiars, sinó mitjançant l'adopció de les estructures socials tribals per part dels indígenes després de la seua conversió a l'Islam (*muwallad*).⁴⁴ Com a conseqüència de tot plegat, cap al segle X encara es detectarien en al-Andalus dues societats diferents: la tribal dels musulmans, de tipus oriental, i la "pre-feudal" dels cristians mossàrabs, de tipus occidental, ja que aquests darrers no haurien estat encara assimilats totalment ni incorporats a la societat tribal de tipus oriental, malgrat el procés d'Islamització.⁴⁵

Una vegada plantejades les claus de la seua tesi, Guichard va dedicar la segona part del llibre a intentar elaborar una geografia tribal d'al-Andalus, i també a fer una anàlisi de la sociologia del sistema tribal. Pel que fa als àrabs, intenta demostrar que l'exercit de Mūsà ibn Nuşayr arribà a la península Ibèrica organitzat en diverses tribus, ens parla de l'existència de divisions administratives amb noms tribals per a argumentar que alguns clans i tribus haurien rebut territoris sencers en el moment de la conquesta, i finalment realitza una reconstrucció (parcial) de les zones que van rebre població àrab al llarg del segle VIII. Pel que fa als grups berbers, que és el que ací més ens interessa, Guichard va analitzar la presència en al-Andalus de les principals confederacions tribals amazics, constada a través de la toponímia i de les fonts escrites (sobretot la *Jamhara* d'Ibn Ḥazm). A l'igual que en el cas dels àrabs, Guichard intenta esbossar una geografia de les zones d'assentament preferencial per part de tribus amazics, incloent-hi els berbers de la part més oriental de la península.⁴⁶ De fet, aquesta darrera és la regió a la que més

---

⁴⁴ Més endavant Miquel Barceló explicaria aquest procés amb una frase que ha estat a bastament citada per molts autors, segons la qual "el medi tribal produeix tribus". M. Barceló, "Vespres de feudals. La societat de Sharq al-Àndalus just abans de la conquesta catalana", *Estudi General*, 5-6 (1985-86), p. 237-249. Vegeu més endavant l'explicació dels plantejaments de Barceló amb un major detall.

⁴⁵ Aquesta darrera afirmació ha generat molt de debat posteriorment, en especial al voltant del procés d'islamització d'al-Andalus, el ritme de conversió i el manteniment d'estructures socials pròpies de l'antiga societat visigòtica entre els cristians encara en dates tan tardanes com el segle X.

⁴⁶ Sobre la geografia amazic d'al-Andalus, més enllà del treball inicial de Guichard, vegeu l'estudi que a partir únicament de fonts escrites ha realitzat H. de Felipe, *Identidad y onomástica de los bereberes de al-Andalus*, Madrid: 1997. Pel que fa a l'estudi de regions andalusines d'assentament preferent amazic, amb un major detall que ho feu Guichard, per a Extremadura vegeu el treball de B. Franco, "Distribución y asentamientos de tribus bereberes (Imazighen) en el territorio emeritense en época emiral (s. VIII-X)", *Arqueología y Territorio Medieval*, 12 (2005), p. 39-50. Per a Andalusia vegeu V. Martínez Enamorado, *Al-Andalus desde la periferia. La formación de una sociedad musulmana en tierras malagueñas (siglos VIII-X)*, Màlaga: 2003, i alguns dels seus treballs de toponímia com ara V. Martínez Enamorado i J. A. Chavarría Vargas, *Toponimia mayor de la serranía de Ronda*, Ronda: 2010. Per a la Marca Superior d'al-Andalus vegeu B. Sarr, "Et cependant les berbères existent". *El poblamiento bereber en la Frontera Superior andalusí (siglos VIII-XII)*, Granada: 2014. Per a les Illes Balears hi ha diversos articles de M. Barceló en els que estudia la toponímia berber, que apareixeran citats més endavant.

atenció havia dedicat ja anteriorment, puix el 1969 havia publicat un important article en el que havia platejat una altra de les peces clau del treball d'aquest autor: la berberització del Šarq, que contradeia l'arabització que fins llavors s'havia plantejat en aquesta regió andalusina.⁴⁷

En resum, el que defensa Guichard és que els berbers, de la mateixa manera que els àrabs, també havien arribat i s'havien establert en al-Andalus estructurats en tribus, o fraccions de tribus, i havien conservat una forta individualitat respecte a l'Estat emiral. Almenys fins el segle X, moment en el qual alguns llinatges dirigents tribals haurien pactat amb l'Estat califal omeia per a ser nomenats governadors dels seus territoris.⁴⁸ I una prova de l'estructura clànica i tribal dels berbers estaria, no sols en els topònims conservats d'origen tribal, sinó també en els nombrosos casos (especialment al Šarq i a l'Andalusia oriental) de topònims amb la partícula *beni-* més un epònim, que Guichard atribueix quasi exclusivament als grups amazics. Procedent de *banī* (variant dialectal andalusina del mot *banū* en àrab clàssic) significa “els fills de” o “els descendents de”, i per a Guichard no poden ser més que el reflex de la societat clànica, o “segmentària”, que ell havia vist ja als textos.⁴⁹

Per a acabar, Guichard va dedicar el darrer capítol del llibre –possiblement el més important des del punt de vista del funcionament d'una societat tribal– a exposar la sociologia de les tribus àrabs i berbers a través del seu funcionament intern, basant-se en la literatura antropològica i comparant-ho amb les fonts escrites d'al-Andalus. També va

---

⁴⁷ P. Guichard, “Le peuplement de la région de Valence aux deus premiers siècles de la domination musulmane”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 5 (1969), p. 103-158. Del mateix autor també “A propósito de los *Barbar al-Andalus*”, *Al-Qantara*, 1 (1980), p. 423-427, i “Toponymie et histoire de Valence à l'époque musulmane: un chef berbère valencien a la conquête de la Sicilie”, *I Congrès d'Història del País Valencià*, t. II, València: 1980, p. 399-409. Anys més tard arabistes com Carmen Barceló o Mikel de Epalza respondrien a aquesta proposta amb diversos treballs que intentaven argumentar que la berberització s'hauria produït segles més tard, durant les invasions dels imperis almoràvit i almohade, i no després de la conquesta inicial del 711 com argumentava Guichard. Primer analitzant la toponímia valenciana per a demostrar que era àrab, o proposant que els topònim berbers en *beni-* eren majoritàriament posteriors a la conquesta (basant-se en dos únics exemples), en C. Barceló, *Toponímia aràbiga del País Valencià*, Xàtiva: 1983; i M. de Epalza, “Los bereberes y la berberización del País Valenciano”, *Quaderns de Filologia*, 1 (1984), p. 91-100. Després analitzant tant les fonts com els antropònims i topònims emprats per Guichard per a demostrar la berberització, en C. Barceló, “¿Galgos o podencos? Sobre la supuesta berberización del País Valenciano en los siglos VIII y IX”, *Al-Qantara* 11 (1990), p. 429-460. La resposta de Guichard en “*Els berbers de València, una vegada més. Resposta a Carme Barceló*”, *Afers*, 15 (1993), p. 225-232. Cal dir que C. Barceló ja no n'ha insistit més amb posterioritat.

⁴⁸ Aquests llinatges allunyats del poder cordovès foren estudiats amb més detall per E. Manzano en *La frontera de al-Andalus en época de los omeyas*, Madrid: 1991. Aquest autor, però, ha desenvolupat posteriorment una línia de treball que es distancia de les propostes de Guichard, com veurem després.

⁴⁹ Aquesta darrera proposta ha estat acceptada per la major part de la historiografia fins al dia d'avui, tot i que certament presenta alguns punts fluixos molt concrets que han estat destacats amb posterioritat per diversos arabistes amb la finalitat de contradir tota la hipòtesi clànica i, en definitiva, la berberització del Šarq. Amb tot, el debat sobre els *beni-* té la suficient importància com per a dedicar-li una major atenció, cosa que farà més endavant per no desviar ara l'explicació de les propostes inicials de Guichard.

estudiar les estructures tribals a través de la solidaritat entre els diversos clans d'una tribu (l'*asabiyya*) així com la dependència de clientela (*walā'*) entre els àrabs i els altres grups de berbers i d'indígenes. En definitiva, una sèrie de qüestions importants en les que no cal entrar ara per al tema que ens ocupa, però sí caldria afegir que aquestes no han sofert a hores d'ara cap revisió i actualització des de llavors, acceptant-se el que va dir Guichard d'una manera bastant acrítica.⁵⁰

En qualsevol cas, la conclusió a la que va arribar Guichard en aquest capítol és que l'autonomia política de les tribus va desaparèixer durant el Califat, per la imposició de l'Estat que les combatia i pel desenvolupament de les ciutats, però el ben cert és que no va explicar massa bé com es va poder desenvolupar aquest procés. Al remat, doncs, el mateix autor que havia fet veure l'existència d'una societat tribal en al-Andalus, ara la feia desaparèixer en el darrer capítol de la seua obra. Restava oberta, però, la qüestió d'en què s'havia convertit la societat andalusina a partir del segle XI, i de quina manera les relacions socials de parentesc agnàtic seguien actuant encara entre les comunitats rurals, més enllà de la "destrribalització" ja anunciada per Guichard.

1.3. La societat a través del territori: castells, xarxes d'alqueries i espais agraris

Si he qualificat de "paradigma" la proposta de Guichard sobre l'existència d'una societat tribal en al-Andalus és perquè ha funcionat com a tal en els darrers quaranta anys. O almenys, si hom vol, com ho ha expressat Antonio Malpica, "*hay un antes y un después*" d'aquesta obra en la historiografia d'al-Andalus.⁵¹ Així, malgrat les crítiques dels defensors del paradigma anterior –que van ser menys de les que cabia esperar–, el nou paradigma tribal fou ràpidament acceptat per la major part dels historiadors, amb més o menys matisos i crítiques en certs aspectes concrets. Per descomptat, la proposta de Guichard no estava encara tancada, puix era una proposta inicial molt coherent però

---

⁵⁰ Ha estat E. Manzano qui ha cridat l'atenció, en *Conquistadores, emires y califas*, p. 133, sobre el fet que des de la publicació del llibre de Guichard, el 1976, ningú ha intentat diferenciar d'una forma més exacta una tribu d'un clan, sense saber massa bé –diu ell– què és cada cosa, tot i els avanços que s'han fet en el camp de l'Antropologia. També és cert que la crítica d'aquest autor està encaminada a acabar negant l'existència d'una societat tribal en al-Andalus, com veurem després, però no deixa de ser veritat que el treball de Guichard era molt incipient i, de moment, la historiografia sobre al-Andalus no ha estat massa interessada en anar més enllà del punt en el que ho va deixar Guichard, acceptant el que va dir aquest autor o negant-ho directament, com ha fet el mateix Manzano entre d'altres.

⁵¹ A. Malpica Cuello, en la introducció a la reedició que va fer la Universitat de Granada el 1998 de l'obra de Guichard, *Al-Andalus. Estructura antropològica de una Sociedad islàmica en Occidente*.

farcida d'hipòtesis de treball que calia desenvolupar i confirmar, de manera que van ser diversos els autors que es llançaren a fer-ho. I uns deu anys després de la publicació del llibre d'*Al-Andalus*, a mitjan dels anys vuitanta dels segle XX, s'havia engegat un debat al voltant de les estructures socioeconòmiques d'al-Andalus, que finalment va implicar un grup considerable d'investigadors –incloent-hi els arqueòlegs– que ja estaven treballant sobre diverses regions de l'antic territori andalusí.

Un dels primers problemes amb el que es van trobar els diversos autors fou el d'encaixar la societat andalusina en el marc socioeconòmic, o de les formacions socials i modes de producció com es deia en aquell moment de cert auge del marxisme. Guichard la va definir inicialment com a societat “no-feudal”, per l'absència de senyors extractors de renda, contradient així una vegada més a la historiografia tradicional espanyola que veia una societat feudal en al-Andalus a través dels *quwwād* (pl. de *qā'id*) als castells i per l'existència de propietats (*iqta'*) donades per l'Estat a l'elit militar i administrativa al seu servei.⁵² Però és evident que identificar la societat andalusina com a “no feudal” tampoc no resolva el problema, ja que suposava definir-la en negatiu, per oposició a una altra societat que era coetània però distinta; de manera que, seguint la proposta llançada abans per Miquel Barceló i Reyna Pastor, Guichard va començar de seguida a aplicar-hi la noció de “formació social tributària”, agafada directament del treball de l'economista egipci Samir Amin.⁵³ Aquest autor havia proposat, en el context del debat marxista dels anys seixanta i setanta al voltant dels modes de producció i la transició del feudalisme al capitalisme, anomenar les societats precapitalistes com a “formació social tributària”, i

---

⁵² P. Guichard, “El problema de la existencia de estructuras de tipo ‘feudal’ en la sociedad de al-Andalus. El ejemplo de la región valenciana”, *Estructuras feudales y feudalismo en el mundo mediterráneo (siglos X-XIII)*, Barcelona: 1984, p. 117-138. En realitat, també P. Chalmeta havia constatat ja anteriorment que la societat andalusina no era feudal, un aspecte que actualment ens pot semblar molt evident però que en aquells anys no ho era gens per a la major part de la historiografia. P. Chalmeta, “Le problème de la féodalité hors de l'Europe chrétienne: le cas de l'Espagne musulmane”, *II Coloquio hispano-tunecino de estudios históricos*, Madrid: 1973, p. 90-115, i altres articles semblants en els anys següents. Tanmateix, malgrat el treball de Chalmeta, cal dir que A. Barbero i M. Vigil sí la van definir posteriorment com a feudal, en la seua coneguda obra *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*, Barcelona: 1978, la qual cosa ha provocat que encara a dia d'avui hi haja alguns pocs historiadors que defensen aquesta idea i n'hi haja qui pense que es tracta d'un debat obert, malgrat haver estat totalment descartada.

⁵³ S. Amin, *Sobre el desarrollo desigual de las formaciones sociales*, Barcelona: 1974. Tot i això, també cal dir que Guichard només cita Amin de passada en alguns treballs dels anys vuitanta. Posteriorment es produiria una discussió sobre qui fou el primer en aplicar aquest concepte en al-Andalus, si M. Barceló en el pròleg introductori a la traducció castellana del llibre d'Amin (1974), o R. Pastor en *Del Islam al Cristianismo. En las fronteras de dos formaciones economico-sociales, Toledo siglos XI-XIII*, Barcelona: 1975, tot i que certament aquesta darrera mai no va aplicar del tot la proposta completa d'Amin. Vegeu els comentaris de M. Barceló en *Los Banū Ru'ayn en al-Andalus*, p. 129-132. Vegeu igualment les consideracions interessants de L. P. Martínez Sanmartín, “Al-Andalus, sociedad tributaria de frontera”, *Revista d'Història Medieval*, 4 (1991), p. 251-260, sobre la “formació social tributària-mercantil” que R. Pastor havia aplicat incorrectament al cas andalusí, segons diu, per una mala lectura d'Amin.

abandonar el nom massa regional de “mode de producció asiàtic” que havia encunyat originàriament Marx. Així, d’acord amb Guichard, aplicant aquest concepte al cas andalusí hi hauria una relació directa entre les comunitats rurals propietàries de la terra i l’Estat a través del pagament dels tributs, sense que hi hagués cap element particular que participés de l’extracció d’excedent com ocorre en la societat feudal, en la que el senyor posseïa la terra i els medis de producció.

Més enllà de les idees inicials d’Amin sobre les societats precapitalistes i el món àrab, que no deixaven de ser la introducció a una temàtica més general, i més enllà dels debats ideològics desenvolupats al segle XX –que actualment encara es mantenen però quasi sempre amb un tractament menys teòric–, la noció de “formació social tributària”, o simplement de “societat tributària”, va triomfar ràpidament entre la historiografia dels anys vuitanta i s’ha mantingut fins a l’actualitat.⁵⁴ De fet, es tracta d’una definició molt pràctica que explica bastant bé les relacions socioeconòmiques que es produïen en al-Andalus, i també en el Magrib, integrant així aquestes dues societats tan similars en el context internacional de les societats precapitalistes, i deixant enrere l’especificitat hispànica que sempre havia defensat la historiografia tradicional.

Ara bé, calia investigar encara més sobre la societat andalusina en general, i el món rural en particular, del que no se sabia pràcticament res. Primer es va intentar fer-ho a partir dels castells (els *ḥuṣūn*), seguint l’onada de l’*incastellamento* que triomfava en aquell moment a Europa arran del debat sobre l’inici del feudalisme, tot i que quasi al mateix temps es va passar a l’estudi de l’estructura dels assentaments (les *qurà*) i del funcionament de les comunitats rurals a partir de l’arqueologia extensiva. De fet, en tot

---

⁵⁴ Amb tot, caldria esmentar la proposta de Manuel Ación sobre una “formació social islàmica”, amb la qual pretenia diferenciar la societat islàmica del conjunt de societats tributàries, per les característiques pròpies que aquesta tindria, com ara el predomini d’allò públic i l’hegemonia de les ciutats. Seria una societat concreta que hauria aparegut a partir del segle X en al-Andalus, amb la consolidació del Califat i el desenvolupament urbà, una vegada desaparegudes la societat pre-feudal dels indígenes (representada per la caiguda de *‘Umār ibn Hafṣūn* com a últim rebel muladí) i la societat tribal dels conqueridors àrabs i berbers. M. Ación, *Entre el feudalismo y el Islam. ‘Umār ibn Hafṣūn en los historiadores, en las fuentes y en la historia*, Jaén: 1994. En el pròleg a la segona edició del llibre (1997), va respondre a les crítiques que s’havien fet al concepte de “formació social islàmica” i va matisar els seus arguments. Igualment en M. Ación, “Sobre el papel de la ideología en la caracterización de las formaciones sociales. La formación social islàmica”, *Hispania*, 200 (1998), p. 915-968. Vegeu primer la crítica d’E. Manzano en una ressenya al llibre d’Ación en la revista *Hispania*, 118 (1994), p. 1139-1144, on s’afirma que “definir una formación social a partir de un elemento superestructural como es la religión puede conducir a un esencialismo que desvirtúe lo que se quiere sea una interpretación materialista, ya que está convirtiendo en factor determinante un concepto absoluto –“islàmica”–, el cual, aunque en este contexto esté caracterizado en términos no religiosos, tiende a ser entendido como una categoría apriorística que condiciona la realidad” (p. 1142). I vegeu també, especialment, la crítica al tractament que fa Ación dels textos en M. Fierro, “Cuatro preguntas en torno a Ibn Hafṣūn”, *Al-Qantara*, 16 (1995), p. 221-257. Finalment, vegeu les consideracions que fa M. Barceló en la “Introducción” a *El Sol que salió por Occidente. Estudios sobre el Estado omeya en al-Andalus*, València: 2006 [original de 1996], p. 19-32.

aquest procés de recerca i debat als anys vuitanta i noranta, i encara actualment, ha estat fonamental la introducció de l'Arqueologia medieval com a mètode de recerca, posant-la al mateix nivell que la documentació escrita.⁵⁵ En conseqüència, la recerca ha estat molt fructífera, i el debat de vegades intens.

1.3.1. El poblament rural de Šarq al-Andalus: el complex *ḥiṣn-qarya*

Com hem vist adés, a l'inici dels anys vuitanta del segle XX Pierre Guichard va redirigir la seua investigació cap a les comunitats rurals andalusines i la seua relació amb l'Estat islàmic (l'anomenada societat tributària), de manera que va engegar tot un programa de recerca, en col·laboració amb l'arqueòleg André Bazzana, en el qual van assenyalar els *ḥuṣūn* i les *qurà* del Šarq al-Andalus com a principal objecte d'estudi.⁵⁶ Aquests autors van explicar l'estructura del poblament rural andalusí en base al binomi format pels castells i les alqueries, al qual, com hem vist adés, Thomas F. Glick ha denominat "complex *ḥiṣn-qarya*". Consisteix en l'existència d'una sèrie de *ḥuṣūn* rurals repartits per tot el territori, amb un districte castral associat que acolliria un nombre indeterminat de *qurà* o comunitats rurals, situades en les planes o en els fons de vall.⁵⁷

A partir dels estudis d'arqueologia extensiva i d'algunes excavacions ocasionals es van definir els castells andalusins com a refugis esporàdics de les comunitats rurals, gràcies a una clara diferenciació de les distintes parts dels castells. D'una banda hi havia la celoquia (<*salūqiya*), que era la part mes alta i millor defensada del recinte castral (en el cas dels nuclis urbans rebia el nom d'alcassaba, de l'àrab *qaṣaba*), on residiria un *qā'id*

---

⁵⁵ Sobre el paper de l'arqueologia cal veure els plantejaments inicials de M. Barceló, H. Kirchner, J. M. Lluró, R. Martí, J.M. Torres, *Arqueologia medieval. En las afueras del medievalismo*, Barcelona: 1988; i també M. Barceló, "Quina arqueologia per al-Andalus?", *Arqueologia Medieval*, 2 (1993), p. 5-16. Des d'un punt de vista posterior vegeu una síntesi d'aquest debat en V. Martínez Enamorado, *Al-Andalus desde la periferia*, p. 198-235; i la síntesi encara més recent de S. Gutiérrez Lloret, "La arqueología en la historia del temprano al-Andalus: espacios sociales, cerámica e islamización", *Histoire et archéologie de l'Occident musulman (VIIe-XVe siècle) : Al-Andalus, Maghreb, Sicile*, Tolosa: 2012, p. 33-66.

⁵⁶ P. Guichard, "Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée médiévale". *Travaux de la Maison d'Orient* 4 (1983), p. 87-93. Existeixen diversos treballs en aquesta línia al llarg dels anys vuitanta, que culminarien el 1990 amb la publicació de la seua tesi d'Estat amb el títol *Les musulmans de Valence et la Reconquête, XIe-XIIIe siècles*, 2 vol., Damasc: 1990-91. La traducció al castellà, que és la que empraré ací, es va publicar deu anys després com *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, València: 2001, ja citat adés. D'altra banda, en aquest punt caldria recordar les paraules de M. Barceló, assenyalant com de diferent hagués estat la recerca sobre al-Andalus si en compte d'agafar primer els castells com a objecte d'estudi s'hagueren agafat els molins. Vegeu M. Barceló, "Los ḥuṣūn, los castra, y los fantasmas que aún los habitan", *Castillos y territorio en al-Andalus*, Granada: 1998, p. 10-41 [p. 29].

⁵⁷ T. Glick, *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, València: 2007 [original en anglès de 1995], p. 41-53 i 124-127.

com a delegat de l'Estat en el cas dels castells més importants. La seua funció seria defensar la fortificació en moments de tensió bèl·lica i cobrar tributs en nom de l'Estat, com es pot deduir dels documents coetanis i posteriors a la conquesta cristiana del segle XIII. D'una altra banda, als castells hi havia l'albacar (<*al-baqār*), que era un espai murat que envoltava la celoquia o l'alcassaba, de considerables dimensions però sempre buit de construccions, on es refugiaria en cas d'atac la població de les alqueries amb el seu ramat. De fet, sabem que durant la conquesta del segle XIII –incloent-hi els alçaments contra els conqueridors en les dècades següents– i encara durant l'expulsió dels moriscos el 1609, moltes comunitats musulmanes seguien emprant aquests albacars castrals com a refugi. És, per tant, un espai que Guichard interpreta d'ús comunitari, i no estatal.⁵⁸ Finalment, en el cas dels *ḥuṣūn* habitats de forma habitual –com ara Bairén, per esmentar un exemple ben conegut–, al voltant de l'albacar hi hauria un poblat, també murat, tot i que serien majoritaris els castells-refugi de menor entitat i apartats dels camins principals de circulació, en els que no habitava ningú regularment excepte en cas de perill imminent.⁵⁹

Per un altre costat, deixant ara de banda els castells, en la proposta de Guichard i Bazzana sobre l'estructura del poblament hi havia també alqueries o *qurà*, que estarien disperses per tot el districte castral. La *qarya* seria un territori de límits no definits, amb un o diversos nuclis d'habitatge ocupats per una sola comunitat rural que rebia el nom d'aljama (<*ǧama'a*). Una comunitat liderada per un grup de 'vells' o xeics (<*šuyūkh*), que Guichard identifica actuant al marge dels representants de l'Estat en més d'una ocasió durant el procés de conquesta cristiana del Šarq al-Andalus.⁶⁰ De fet, per a aquest autor l'estructura sociopolítica de les aljames andalusines –que li recorda a les comunitats

---

⁵⁸ Mikel de Epalza va proposar, de forma raonable, que l'albacar podria ser un espai per a guardar els ramats, com una espècie de corral de la fortalesa, en base al significat filològic del seu nom, que al·ludeix a les vaques. M. de Epalza, "Funciones ganaderas de los albacares en las fortalezas musulmanas", *Sharq al-Andalus*, 1 (1984), p. 47-54. Això va portar Guichard a modificar la seua proposta inicial, i proposar que l'albacar era un lloc de refugi en cas de perill, no sols per a la població, sinó també per als seus ramats. De fet, cal no oblidar que les ràtzies dels feudals sobre territori andalusí tenien com a finalitat tant fer esclaus com robar ramats, els quals podien emportar-se fàcilment. No obstant això, tot i que en aquest treball d'Epalza no ho manifesta encara, el seu interès en demostrar que l'albacar era un corral té molt a veure amb la seua visió urbana de la societat andalusina, ja que aquests corrals haurien servit per a guardar els ramats pagats com a tribut a l'Estat, en una analogia als graners estatals o *hury*. Vegeu les opinions al respecte de T. F. Glick, *Paisajes de Conquista*, València: 2007, p. 47.

⁵⁹ Existeixen diversos treballs de Guichard i Bazzana sobre castells andalusins de la zona valenciana publicats en aquest anys, d'entre els quals cal destacar el balanç en la publicació conjunta d'A. Bazzana, P. Cressier i P. Guichard, *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husun du sud-est de l'Espagne*, Madrid: 1988. No obstant això, la millor síntesi sobre el treball d'aquests autors al voltant dels castells i la interpretació del poblament en aquest període històric es pot veure en P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 268-290.

⁶⁰ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 291-296. També a Mallorca apareixen clarament, com es pot veure en M. Barceló, *Sobre Mayūrqa*, Palma: 1984, p. 79, i en realitat en molts altres llocs, durant la conquesta castellana de la seua part del territori andalusí.

rurals de la Cabíla, les quals també reben el nom de *ğama‘a*– resulta essencial per a diferenciar una *qarya* islàmica d’una aldea en el sentit occidental del terme, formada per una comunitat veïnal. Tanmateix, com va destacar Pierre Guichard, però també i sobretot Miquel Barceló, les alqueries no eren només una manera d’estructurar el poblament o d’organitzar l’ús del territori rural, ja que els xeics de l’aljama devien ser els encarregats d’organitzar els processos de treball agropecuari, i per tant les alqueries esdevenien unitats de producció. En conseqüència, la *qarya* seria també la unitat bàsica de la fiscalitat andalusina, ja que els tributs serien pagats de forma comunitària per cada alqueria, i el *sulṭān* extrauria de les aljames la major part dels seus ingressos tributaris.⁶¹

Un altre aspecte important de les *qurà* seria la versatilitat, tant en la seua mida com en la quantitat de nuclis d’habitatge que les conformaven. Així, si bé la majoria de les alqueries estaven formades per només unes poques cases, més o menys agrupades en un nucli d’habitatge però sense arribar sempre a formar carrers, també hi havia moltes altres més grans que presentaven una trama quasi urbana i estaven fortificades.⁶² Això ens indicaria, tal com va dir Guichard, que el terme *qarya* tenia una consideració més jurídica que no física, ja que fins i tot alguns autors àrabs arribaren a esmentar diversos llocs indistintament com a *qarya* o *ḥiṣn* habitat, i fins i tot com una petita *madīna*.

A més a més, com hem vist, les alqueries podien estar formades per més d’un nucli d’habitatge, amb intersticis entre ells que estarien ocupats per terres de cultiu i pastures comunals. Malgrat que realment conformaven tots plegats una sola comunitat rural o aljama. D’aquest tipus, Guichard aporta diversos casos a partir de documentació escrita, dels quals se’n poden esmentar dos per ser més evidents. Un exemple d’alqueria de muntanya seria la Vall d’Uixó, la qual, aparentment, semblaria un típic districte castral format per un castell (Ḥiṣn Šūn) i diverses alqueries establertes en el fons de la vall, quasi totes amb topònims tribals i partícules *beni-*. Però en un document del segle XIII alguns d’aquests nuclis d’habitatge apareixen esmentats com a *ḥāra*, que vol dir barri, i a més durant la conquesta cristiana tant els habitants de la vall d’Uixó com els de la veïna serra d’Eslida actuaven amb una sola veu, agrupats en una única aljama.⁶³ Un altre exemple,

---

⁶¹ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 308-315. M. Barceló, “Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del Emirato omeya de Córdoba (138-300/755-912) y el Califato (300-366/912-976)”, *Acta medievalia*, 5-6 (1984-85), p. 45-72 [publicat també en *El Sol que salió por Occidente*, València: 2010, p. 121-150].

⁶² Un exemple de *qarya* fortificada i amb un cert urbanisme podria ser Bofilla, excavada als anys setanta per A. Bazzana i P. Guichard, especialment la seua torre, i als vuitanta per P. López Elum, *La alqueria islàmica en Valencia. Estudio arqueológico de Bofilla. Siglos XI a XIV*, València: 1994.

⁶³ Guichard esmenta de passada el cas de la Vall d’Uixó en diversos treballs, però la major quantitat de dades en A. Bazzana, “Un *hisn* valenciano: Shūn (Uxó) en la Vall d’Uixó, (Castellón)”, *Quaderns de*

aquest en una plana litoral, seria el de l'alqueria de Carabona, en el *hāwz* de Borriana, que segons un document de 1219 també estava formada per diversos nuclis d'habitatge o barris, i limitava –segons el dit document– amb altres alqueries de l'Horta de Borriana. L'explicació aportada per Guichard és que cadascun d'aquests barris o *hawā'ir* estarien ocupats, almenys inicialment, per un clan familiar o *qawm* (d'ací els topònims tribals i beni-), malgrat compartir tots plegats la condició jurídica d'alqueria. De fet, a Sevilla o a Granada també està molt ben documentada aquesta estructura de poblament, tot i que tampoc no sembla ser la majoritària a excepció de l'Alpujarra.⁶⁴

D'altra banda, als anys vuitanta, quan el model de poblament rural andalusí no estava encara ben definit, ni estaven clars tots els conceptes, era molt important poder diferenciar una *qarya* d'una *ḍay'a* i d'un *rāḥal*, que són noms d'altres elements o unitats de poblament –o potser d'explotació agropecuària– presents en el territori andalusí, els quals apareixen tant a les fonts àrabs com a les fonts llatines posteriors a la conquesta. Així, mentre les alqueries serien assentaments rurals ocupats per comunitats camperoles lliures, i a més les unitats de poblament majoritàries, per contra les *diyā'* (pl. de *ḍay'a*) serien propietats particulars donades per l'Estat que de vegades podien incloure nuclis d'habitatge de parcers o jornalers (*šarīk/s*). No està clara del tot la diferència entre una *ḍay'a* i un *rāḥal*, però aquests darrers serien més bé finques, de diverses mides de superfície, generalment de secà o de reg esporàdic, cedides als membres de l'oligarquia militar i administrativa al seu servei.⁶⁵ De fet, per això la immensa majoria –encara que

---

prehistòria i arqueologia de Castelló, 17 (1996), p. 455-476. A banda, en la *Takmila* d'Ibn al-Abbar apareix mencionar un personatge anomenat Ibn Gazlūn que es declara originari de Šūn, el nom del districte, i no de Banī Gazlūn, que és el nom d'un dels barris o *hawā'ir* d'Uixò. P. Guichard, *Al-Andalus. Estructura antropològica...*, p. 413. A aquestes aljames que inclouen diversos nuclis d'habitatge Guichard les anomena "aljames castrals", però no es pot dir que hi haja cap diferència entre aquestes i les aljames d'alqueries amb un únic nucli d'habitatge. En qualsevol cas és evident que allò important no és tant si es tracta d'una o de diverses alqueries, sinó que l'aljama sí és única i actua conjuntament. Vegeu més endavant l'apartat 1.4.

⁶⁴ Guichard cita els casos d'Uixò i de Carabona en diversos treballs dels anys 80, com ara en la tesi final *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 245. Per als casos de l'actual Andalusia, i un estudi del mot *hāra* en la toponímia, vegeu V. Martínez Enamorado, *Al-Andalus desde la periferia*, p. 323-328. Aquest autor creu que els *hawā'ir* són producte de la "segmentació" clànica, i a més a més detecta una tendència a la transformació d'aquests barris en alqueries independents amb el pas del temps. Sobre l'Alpujarra cal veure C Trillo, *La Alpujarra antes y después de la conquista castellana*, Granada: 1994, p. 329-330.

⁶⁵ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 308-315, i p. 518-522. Guichard destaca noms com Raḥal al-Qādī, Raḥal al-Qā'id, Raḥal al-Wazīr, etc. però la majoria dels topònims dels rafals són noms personals amb la partícula *ibn*. També cal dir que en alguns llocs, com a Mallorca, la toponímia sembla indicar que els rafals podrien pertànyer a comunitats rurals. Vegeu A. Poveda, "Introducción al estudio de la toponímia árabe-musulmana de Mayūrqa segon la documentación de los Archivos de la Ciudad de Mallorca (1232-1278)", *Awraq*, 3 (1980), p. 75-102. És possible que el *raḥal* de Šarq al-Andalus, i el *mağšar*, que seria el seu equivalent en Andalusia, siguen en realitat una evolució posterior de la *ḍay'a*, però és un tema que a hores d'ara encara no està tancat, i que tractaré de nou més endavant en el capítol 9. Cal esmentar també la discussió de Guichard amb els arabistes, que a partir de criteris filològics han defensat que els rafals eren instal·lacions relacionades amb la ramaderia, com ara corrals o cabanyes de pastors, en

no tots— estaven emplaçats en la rodalia de les *mudūn* i dels *huṣūn* més importants. A més a més, per poder diferenciar els diversos elements esmentats i intentar crear una jerarquia del poblament andalusí, es va comparar la superfície de les alqueries i dels rafals, que fou determinada a partir de la terra repartida als nous colons després de les conquestes cristianes en diversos territoris, arribant finalment a la conclusió que les alqueries sempre eren superiors en nombre i superfície als rafals.⁶⁶

El “complex *hiṣn-qarya*” que proposaren inicialment Guichard i Bazzana per al Šarq al-Andalus va esdevenir també un “paradigma”, que és al que es referia Glick en realitat, tot i que hi hauria prou amb definir-lo com un model explicatiu del poblament andalusí. El problema és que per a estudiar el poblament en altres regions andalusines s’ha partit d’aquest model, i això ha permès veure que no sempre es repeteix a tots els llocs, i que presenta alguns errors. Pel que fa als castells-refugi, el principal problema de la proposta és que no presenta cronologia ni una evolució de la seua funcionalitat, puix, com es demanava Barceló, tampoc no queda clar contra qui defensaven els castells a la població.⁶⁷ Pel que fa als assentaments rurals, el model continua presentant el mateix problema que arrossega Guichard des del seu *Al-Andalus* de 1976, que és també el de la manca de cronologia; a més d’estar basat únicament en els resultats aconseguits al Šarq.

M. J. Rubiera, “Rafals y raales; ravals y arrabales; reals y reales”, *Sharq al-Andalus*, 1 (1984), p. 117-122, però es tracta d’una explicació que no encaixa en absolut amb el que ens diuen les fonts històriques sobre ells, i que pot ser descartada.

⁶⁶ A. Poveda, “Introducción al estudio de la toponímia árabe-musulmana de Mayūrqa”; P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 522; P. Sénac, “Poblamiento, habitats rurales y sociedad en la Marca Superior de al-Andalus”, *Aragón en la Edad Media*, 9 (1991), p. 389-401[p. 400]. J. Torró, *La formació d’un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, València: 1992, p. 45; H. Kirchner, *La construcció de l’espai pagès a Mayūrca: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Palma: 1997, p. 51-52.

⁶⁷ M. Barceló, “Los huṣūn, los castra, y los fantasmas que aún los habitan”, p. 13. Pel que fa al tema cronològic, Rafael Azuar, basant-se en l’estudi dels castells de la taifa de Dénia, va plantejar que la construcció de castells fou un fenomen tardà, tot i que plantejava fins a tres fases de construcció, relacionada amb l’Estat amb una finalitat coercitiva i no amb comunitats rurals tribals, tot i acceptar que pogueren servir de refugi ocasional davant d’atacs exteriors. Així, hi hauria una fase més antiga del segle X, amb pocs castells, una segona del segle XI, en temps dels almoràvits, també poc nombrosa, i finalment la gran majoria serien d’una tercera fase, entre el final del segle XII i principi del XIII, en temps dels almohades. R. Azuar, *Dénia islàmica. Arqueología y poblamiento*, Alacant: 1989, p. 338-349. Josep Torró, que també data els castells majoritàriament en un període tardà com Azuar, però més en sintonia amb la proposta de Guichard, proposaria que la finalitat d’aquests castells, que estan lluny de la frontera amb els regnes cristians, seria la de defensar a les comunitats camperoles de les ràtzies dels feudals per a aconseguir esclaus i ramats. J. Torró, “Fortificaciones en Yibal Balansiya. Una propuesta de secuencia”, *Castillos y territorio en al-Andalus*, Granada: 1998, p. 385-418. Posteriorment Azuar matisaria la seua proposta, posant-la en sintonia amb Torró, tot i insistir en el paper estatal d’alguns castells emplaçats en els límits entre districtes administratius (*a’mal*). R. Azuar, “Campeanos fortificados frente a los conquistadores feudales”, *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*, Lisboa: 2001, 229-238. Més recentment, en la Marca Superior d’al-Andalus (en territori de l’actual Aragó), Philippe Sénac ha comprovat que les alqueries de la zona estaven molt més fortificades que les valencianes, probablement per estar més a prop de la frontera amb els cristians, i moltes d’elles estan directament dins dels castells. Vegeu P. Sénac, *Un «village» d’al-Andalus aux alentours de l’an Mil. Las Sillas (Marcén, province de Huesca)*, Tolosa: 2009.

Guichard i Bazzana mai no van fer estudis específics de xarxes d'alqueries per a intentar datar-les i comprovar si s'havien construït totes a la vegada o al llarg del temps, o si la xarxa d'alqueries s'havia construït abans, després, o al mateix temps que els castells. De fet, quan altres autors van començar a estudiar l'estructura del poblament andalusí en altres territoris peninsulars, partint del model de Guichard, es va poder veure que calia matisar algunes propostes, o que no es podia aplicar directament de la mateixa manera.

Patrice Cressier, a partir dels seus estudis sobre l'Alpujarra, va poder veure que el binomi *ḥiṣn-qarya* també existeix en aquella zona, i que és igualment abundant, però va advertir que calia afegir també els espais hidràulics junt al castell i el nucli d'habitatge, identificant així els tres elements que formaven l'estructura dels assentaments. En aquesta línia, Helena Kirchner va poder comprovar a Mallorca que els castells no són en absolut imprescindibles en l'estructura del poblament rural andalusí, ja que les xarxes d'alqueries mallorquines no en tenien, i allò que va condicionar l'elecció del lloc dels assentaments eren els aqüífers que alimenten els espais irrigats. Per tant, és evident que tant a Mallorca com a l'Alpujarra, i per tant també a València, no era el suposat districte "castral" l'element que enquadrava les alqueries, sinó la xarxa de complementarietats polítiques i socioeconòmiques que formaven.⁶⁸ En definitiva, doncs, tot sembla indicar que els *ḥuṣūn* no condicionaren els assentaments, sinó que ho feren els espais de cultiu, com veurem a continuació.

1.3.2. Les aportacions de l'arqueologia hidràulica: xarxes d'alqueries i espais irrigats

De forma paral·lela al treball que van portar a terme Guichard i Bazzana sobre el poblament rural andalusí del País Valencià, a la Universitat Autònoma de Barcelona es va iniciar una altra línia de treball dirigida per Miquel Barceló, centrada en els espais de treball camperol –els sistemes hidràulics, i en menor mesura altres espais productius– més que no en els espais d'habitatge, i que per la seua importància val la pena tractar a banda, malgrat estar tot relacionat a través de l'estudi de la societat andalusina i gràcies al debat historiogràfic.

---

⁶⁸ P. Cressier, "Agua, fortificaciones y poblamiento: el aporte de la arqueología a los estudios sobre el sureste peninsular", *Aragón en la Edad Media*, 9 (1991), p. 403-427. H. Kirchner, "Redes de alquerías sin *ḥuṣūn*: una reconsideración a partir de los asentamientos campesinos andalusíes de las islas orientales", *Castillos y territorio en al-Andalus*, Granada: 1998, p. 450-469. Vegeu també les síntesis i aportacions sobre el tema d'A. Malpica Cuello, *Poblamiento y castillos en Granada*, Barcelona-Madrid: 1996; *Los castillos en al-Andalus y la organización del territorio*, Cáceres: 2003; "Los *ḥuṣūn* andalusíes y su análisis arqueológico", *Arqueología Medieval. Reflexions des de la pràctica*, Lleida: 2007, p. 155-176.

Com ja hem vist a la Introducció, fou gràcies a aquest projecte de recerca que es va desenvolupar la metodologia de l'arqueologia hidràulica, a partir del treball de camp realitzat als anys vuitanta sobre diversos espais hidràulics d'origen andalusí.⁶⁹ I van ser aquests estudis primerencs els que van permetre a Barceló adonar-se que la construcció de sistemes hidràulics no és la conseqüència d'un clima àrid, sinó una opció social que crea unes formes específiques, ja que davant la manca de pluja hi hauria altres opcions (la ramaderia, per exemple) per les que no es va optar. A més a més, aquest treball de camp inicial també va permetre a aquest autor enunciar el 1989 una sèrie de principis sobre la construcció de sistemes hidràulics que van marcar tota la recerca posterior.⁷⁰

En primer lloc, Barceló destaca el principi de disseny original, segons el qual tot sistema hidràulic ha estat concebut en la seua estructura bàsica abans de l'inici de la seua construcció, ja que aquesta és l'única manera d'aprofitar els pendents per a moure l'aigua per gravetat, i qualsevol afegit posterior ha de ser discernible. A primera vista, açò podria semblar un simple principi de caràcter tècnic, però és en això que es basa la idea de calcular l'estimació que els constructors del sistema van fer de l'espai agrari necessari per a la seua pròpia subsistència, i en conseqüència poder avaluar la càrrega poblacional que permet sostenir cada sistema; sempre tenint en compte que l'estimació ha d'incloure una eventual demanda d'excedent per part d'un poder extern, com ara l'Estat o un senyor feudal.⁷¹ La suma de les estimacions en tots els espais hidràulics d'un territori concret permetria saber tant la càrrega poblacional d'aquest territori, com l'excedent manejat pel

---

⁶⁹ Tal com ha explicat M. Barceló en diversos llocs, fou al finalitzar la recerca sobre els *qanawāt* de l'illa de Mallorca que es va adonar que el vertader objecte d'estudi devia començar allà on surt l'aigua, en l'espai de treball camperol. Vegeu per exemple la Introducció a M. Barceló, H. Kirchner i C. Navarro, *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*, Granada: 1995, p. 9-10. Pel que fa als estudis de cas dels anys vuitanta vegeu: M. Barceló, M. A. Carbonero, R. Martí, G. Rosselló Bordoy, *Les aigües cercades. Els qanāt(s) de l'illa de Mallorca*, Palma: 1986; M. Barceló, "La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural". *Arqueología Medieval. En las afueras del Medievalismo*, Barcelona: 1988, p. 195-274; M. Barceló, H. Kirchner, R. Martí i J. M. Torres, "Sistemas de irrigación y asentamientos andalusíes en la estribación sur de la sierra de Cazorla", *El agua en las zonas áridas: Arqueología e Historia: I coloquio de Historia y Medio Físico*, Vol. I, Almería: 1989, p. 169-180; M. Barceló, H. Kirchner, R. Martí i J. M. Torres, "Sistemas de irrigación y asentamientos islámicos en los términos de Huesca, Belerda, Tíscar-Don Pedro y Cuenca (Jaén)", *Anuario arqueológico de Andalucía. Actividades sistemáticas*, Vol II, Sevilla: 1990, p.59-71; M. Barceló, H. Kirchner, R. Martí i J. M. Torres, *The design of hydraulic system in al-Andalus. The cases of Guajar Faragiüt (Los Guájares, Granada, Spain) and Castellix, Aubenya and Biniatró (The Balearic Island). VII H / XIII cent. A. D.*, Bellaterra: 1998.

⁷⁰ M. Barceló, "El diseño de espacios irrigados en al-Andalus: un enunciado de principios generales", *El agua en zonas áridas: arqueología e historia*, Almería: 1989, p. XV-L. També està publicat en M. Barceló, H. Kirchner i C. Navarro, *El agua que no duerme*, p. 51-71.

⁷¹ Aquesta idea de l'estimació de l'espai necessari per a la subsistència està basada en la presumpció que els processos de treball camperols, sense una autoritat exterior, tendeixen a produir els excedents justos per la subsistència, la qual ja havia estat suggerida per l'economista rus Aleksandr Txaiànov. Vegeu M. Barceló, "El diseño de espacios irrigados en al-Andalus", p. XXXVI.

poder extern corresponent. Malauradament, tot i tractar-se d'una idea brillant en la teoria, mai no s'ha pogut portar a la pràctica per la dificultat que suposa fer aquest hipotètic càlcul, atenent a la gran variabilitat de factors que hi ha en joc. Altra cosa és calcular la relació existent entre la superfície de l'espai irrigat i la superfície de l'espai d'habitatge, cosa que sí s'ha fet i tot sembla indicar que hi existeix una clara relació proporcional.

Un altre principi identificat per Barceló a partir del treball de camp inicial fou el de l'estabilitat i rigidesa dels sistemes –que cal no confondre amb la immutabilitat–, el qual seria una conseqüència de la limitació conscient per part dels grups camperols de les possibilitats d'ampliació dels espais hidràulics. És a dir, que si bé en el disseny inicial ja estaria prevista la possibilitat de fer ampliacions, aquestes rarament es van produir abans de les conquestes cristianes, i els estudis fets amb posterioritat pareix que no han fet més que confirmar aquesta apreciació primerenca, com veurem tot seguit.⁷²

Va ser a partir d'aquest principi que Barceló va proposar i desenvolupar la idea de la segmentació clànica com la solució més eficient al creixement demogràfic de les comunitats camperoles amb sistemes hidràulics que quasi mai no s'amplien. Tot i això, la idea estava agafada directament de les observacions de l'antropòleg David M. Hart, que va treballar al Marroc als anys 60 del segle XX, i ja va advertir la discontinuïtat espacial dels assentaments tribals i clànics, així com la reduplicació dels noms.⁷³ L'argument és que quan el grup clànic que ocupa una alqueria creix massa com per a ser alimentat amb la superfície productiva que van construir inicialment els fundadors de l'assentament, en compte d'ampliar l'espai de treball i sobre-explotar els recursos naturals disponibles (l'aqüífer, les pastures, etc.) el grup es divideix i es crea un nou “segment” clànic, que emigrarà, o es traslladarà a un altre lloc més o menys proper, on construirà un nou espai productiu i, en definitiva, un altre assentament. Evidentment, els dos grups que s'han creat a partir de la divisió del grup clànic originari estarien biològicament emparentats, i això produiria la reproducció del seu nom, cosa que explicaria els topònims en beni-, i més excepcionalment els topònims tribals. Sobre aquesta idea, de fet, aplicada al cas andalusí, està construïda tota la recerca de Barceló i la resta d'investigadors de la seua escola, que gira al voltant dels processos d'immigració de grups camperols àrabs i berbers

---

⁷² F. Retamero, “Les mesures de la supervivència”, *Els barrancs tancats. L'ordre pagès andalusí al sud de Menorca (X-XIII)*, Menorca: 2005, p. 269-280.

⁷³ M. Barceló, “El diseño de espacios irrigados”, p. XXVIII-XXIX. Poc després va plantejar de nou la idea en M. Barceló, “De la congruència y la homogeneidad de los espacios hidràulicos en al-Andalus”, *El agua en la agricultura de al-Andalus. El legado andalusí*, Barcelona-Madrid: 1995, p. 25-38. Sobre les idees de Hart i el problema de la segmentació vegeu més endavant l'apartat 1.4.

que s'hauria produït entre els segles VIII i X des del Pròxim Orient i el Nord d'Àfrica fins arribar a al-Andalus.

A partir d'ací la recerca posterior es va plantejar en dues línies diferents. D'una banda es va procedir a estudiar sistemes hidràulics construïts per un mateix clan amb diversos assentaments detectats en distints llocs d'al-Andalus a través de la toponímia. Aquest seria el cas dels Aït Yetturery, un clan amazic originari de l'actual Algèria que hauria donat lloc a topònims com Yátor, a Granada, o Liétor i Letur, a Albacete.⁷⁴ O també seria el cas dels Aït Gelidassen, arabitzats com a Banū Gelida, que haurien donat lloc a topònims com Gelida, a Catalunya, Argeleta, Eslida i Margalida, al País Valencià, i Arguellite, situat igualment a Albacete.⁷⁵ Fins i tot es va fer recerca al Iemen, al sud de la península Aràbiga, resseguint l'assentament originari dels Banū Ru'ayn, un grup àrab amb assentaments en diversos llocs d'al-Andalus, incloent l'illa de Mallorca (Beniroi).⁷⁶ El resultat de tot plegat sembla ser que un mateix grup clànic hauria produït un tipus de sistema hidràulic diferent en cada lloc, adaptant-se a les condicions ecològiques.

D'una altra banda, la segona estratègia fou estudiar xarxes d'alqueries completes a través dels seus espais hidràulics, cosa que es va realitzar majoritàriament a les illes Balears. El primer estudi en profunditat fou el de quatre valls de la serra de Tramuntana de Mallorca,⁷⁷ seguit de Felanitx, Artana i altres zones d'aquesta illa,⁷⁸ i de forma quasi

---

⁷⁴ C. Navarro, *Los asentamientos campesinos y los espacios irrigados de Yátor (Granada), Letur y Liétor (Albacete). Un ejemplo de segmentación tribal en Al-Andalus*, Universitat Autònoma de Barcelona: 1999, tesi doctoral inèdita. Vegeu també, de la mateixa autora, "El ma'ÿil de Liétor (Albacete): un sistema de terrazas irrigadas de origen andalusí en funcionamiento", *1º Congreso de Arqueología peninsular*, vol. VI, Porto: 1995, p. 365-378. Sobre la identificació de Yátor, Liétor i Letur amb els Yetturery vegeu M. Barceló, "Els Ayt Iraten i els altres: immigració i assentaments berbers al Sharq al-Andalus", *II Coloquio Hispano-Italiano de Arqueología Medieval*, Siena: 1995, p. 29-52; i més tard a "Loquilla Barbarica II", *Faventia*, 22/1 (2000), p. 87-110 [97-99], on afegeix Letux, a l'Aragó, i potser Tur, a Mallorca.

⁷⁵ L. Veà, "Los Gelida: segmentación clánica beréber y producción de espacios rurales hidráulicos en al-Andalus. Primera aproximación: los riegos de Margarida (Planes de la Baronia, Alacant)", *II Coloquio Historia y Medio físico. Agricultura y regadío en al-Andalus*, Almeria: 1995, p. 203-213. Respecte a la identificació d'aquests topònims amb els Gelida vegeu M. Barceló i L. Veà, "Un bou que era una planta (Bou negre : Bu nerzo/nerjo): contribució al lèxic amazigh dels Gelida (Argelita, Castelló)", *Faventia*, 18/2 (1996), p. 93-98.

⁷⁶ M. Barceló, H. Kirchner i J. Torró, "Going around Zafār (Yemen), the Banū Ru'ayn field survey: hydraulic archaeology and peasant work", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 30 (2000), p. 27-39. Una visió completa de tot plegat en M. Barceló, *Los Banū Ru'ayn en al-Andalus. Una memòria singular i persistente*, Granada: 2004.

⁷⁷ H. Kirchner, *La construcció de l'espai pagès a Mayūrca: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Palma: 1997. Aquesta recerca ha estat revisada després en H. Kirchner, "Redes de asentamientos andalusíes y espacios irrigados a partir de qanāt(s) en la sierra de Tramuntana de Mallorca: una reconsideración de la construcción del espacio campesino en Mayūrca", *Por una arqueología agrària. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Oxford: 2010, p. 79-94.

⁷⁸ M. Barceló i H. Kirchner, *Terra de Falanis. Felanitx quan no ho era. Assentaments andalusins al territori de Felanitx*, Palma: 1995; M. Argemí, "Segmentación de grupos bereberes y árabes a través de la distribución de asentamientos andalusíes en Yartān (Mayūrca)", *Arqueología del Paisaje. Arqueología*

simultània s'estudià la totalitat de l'illa d'Eivissa,⁷⁹ per a més tard estudiar igualment els barrancs tancats del sud de l'illa de Menorca.⁸⁰ Hi va haver alguns estudis aïllats al País Valencià al llarg d'aquests anys;⁸¹ i, finalment, la darrera xarxa d'alqueries estudiada ha estat la de Manacor, també a Mallorca.⁸² Així, de tota aquesta recerca que s'ha fet en les tres últimes dècades, s'han extret moltes conclusions al voltant de diversos temes que tenen a veure amb tècniques de construcció de sistemes i terrasses, amb processos de treball camperol, amb la difusió de cultius, etc., però el que ara ens interessa en aquest punt és el procés de formació de les pròpies xarxes d'assentaments.

L'ús combinat de la prospecció i la documentació posterior a la conquesta del segle XIII ha permès reconstruir en alguns casos el territori de les alqueries, que tot i no tenir uns límits precisos sabem que incloïen al seu interior tant espais de cultiu com d'ús ramader, a banda dels espais de residència. Aquests darrers, però, són d'una superfície variable i, malgrat que hi ha alguns nuclis que es poden considerar més o menys grans i arriben a presentar un cert urbanisme, el ben cert és que la majoria de les estudiades a les illes no tenen més de dos a cinc cases. De fet, la dispersió de ceràmica que permet identificar la major part d'aquest jaciments no passa quasi mai d'una hectàrea. Els assentaments se situen al llarg dels barrancs, quasi sempre en el vessant o en el fons de vall, però fora de les zones inundables, i rarament en la cima de la muntanya. Tenen els seus propis espais hidràulics associats, tot i que de vegades poden ser compartits, i mai no

---

Espacial, 19-20 (1998), p. 373-386; M. Argemí, *A les vores dels torrents. Una prospecció dels assentaments pagesos andalusins de Pollença*, Pollença: 1999.

⁷⁹ M. Barceló (coord.), *El curs de les aigües. Treballs en curs sobre els pagesos de Yabisa (290-633H/902-1235 d. C.)*, Eivissa: 1997; H. Kirchner, "Tierra de clanes. Espacios hidráulicos y clanes andalusíes en la isla de Yabisa (Ibiza)", *Arqueología del Paisaje. Arqueología Espacial*, 19-20 (1998), p. 351-371. H. Kirchner, "El mapa de los asentamientos andalusíes de Ibiza", *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*, Granada: 2002, p. 120-186.

⁸⁰ M. Barceló i F. Retamero, *Els barrancs tancats. L'ordre pagès andalusí al sud de Menorca (X-XIII)*, Menorca: 2005; F. Retamero, "Gorge builders. Andalusí peasant settlements in the South of Minorca Island (10th-13th)", *Ruralia III. Památky archeologické*, Praga: 2000, p. 177-186.

⁸¹ S. Selma, "El molí hidràulic de farina i l'organització de l'espai rural andalusí. Dos exemples d'estudi arqueològic espacial d'Espadà (Castelló)", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 27 (1991), p. 65-100; S. Selma, "Evolució des de l'època andalusí de l'espai agrari irrigat a la Vall de Veo (Serra d'Espadà, Castelló)", *IV Congreso de Arqueología Medieval española*, Vol III. Alacant: 1993, p. 567-574; Josep Torró, "Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes. Les transformacions de la colonització cristiana", *Afers*, 51 (2005), p. 301-356 [també en *Estudiar i gestionar el paisatge històric medieval*, Lleida: 2007, p. 81-143]; J. Torró, "Vall de Laguar. Asentamientos, terrazas de cultivo e irrigación en las montañas del Sharq al-Andalus: un estudio local", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 16 (2007), p. 151-181. A. Piera, "Los sistemas hidráulicos de la alquería de Agres (Alacant)", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 7 (1998), p. 161-171. Pareix que existeix també un estudi complet de la Vall de Gallinera que resta inèdit.

⁸² E. Sitjes, *Per camins de terra i d'aigua. Estudi de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar en època andalusina i fins just després de la conquesta de Jaume I (1229-30)*, Manacor: 2014. Un resum en E. Sitjes, "Espacios agrarios y redes de asentamientos andalusíes en Manacor (Mallorca)", *Por una arqueología agrària. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Oxford: 2010, p.61-78.

estan situats massa lluny de l'àrea de residència. Entre tots plegats formen xarxes, que s'evidencien primer de tot a través dels sistemes hidràulics compartits. Però és sobretot a través dels camins que aquesta relació queda ben palesa. Tot i que Helena Kirchner ja ho havia fet notar a les valls de muntanya, és en les xarxes de les planes litorals on aquesta relació es manifesta més evident, de les quals el cas de Manacor estudiat per Eugènia Sitjes és el més clar. Així, més de la meitat dels assentaments estan emplaçats a menys de 600 metres d'un dels camins principals de circulació, formant una espècie de corredor a banda i banda d'aquests camins, els quals presenten una forma radial que conflueix en l'anomenada Qaryāt al-Sūq; això és, l'alqueria on tenia lloc el mercat rural, que després de la conquesta esdevindria la vila de Manacor.

Totes aquestes xarxes, identificades per la morfologia dels sistemes i els camins, que estan formades majoritàriament per assentaments amb topònims tribals i en beni-, evidenciarien la combinació de grups clànics i tribals diferents (fins i tot barrejant grups àrabs i berbers) que es van fer inicialment, quan es van organitzar les xarxes. Això no vol dir, però, que tots els grups clànics de la xarxa foren iguals, ni que tots tingueren els mateixos drets sobre l'aigua o sobre les pastures, ja que tot dependria del seu pes en el moment d'efectuar els pactes que donaren lloc a la formació d'aquestes xarxes. De fet, quasi sempre el grup més gran o important, que està associat a l'espai hidràulic amb una major superfície, pot donar nom a tot el sistema hidràulic (com ara un *qanāt*) o fins i tot el pot donar a un districte (*ǧuz*), malgrat que al seu interior hi haja molts assentaments amb altres topònims igualment clànics i tribals sense parentiu conegut.⁸³ És a dir, la mateixa estructura del poblament tribal que ja defensava Guichard al seu *Al-Andalus* el 1976, quan deia que hi havia clans i tribus que dominaven, o donaven nom, a districtes sencers.

D'altra banda, a partir del cas d'Artana es va plantejar que els clans més grans que donen el seu nom a tot un districte serien els que més es repetirien, ja que una major superfície de terra cultivada els permetria un major creixement demogràfic i, en conseqüència, una major activitat segmentaria a curta distància. De fet, en relació amb això, també es va plantejar que el rafals no serien finques privades com havia defensat Guichard, sinó zones agropecuàries complementaries de les comunitats camperoles, que a la llarga podien esdevenir alqueries independents mitjançant un sistema molt semblant a la segmentació. Però es tracta d'un tema força discutit encara. En qualsevol cas, caldria

---

⁸³ Seria el cas dels Ait Iraten o Banū Yartān (>Artà, Mallorca), els Banū Mankūr (Manaqūr> Manacor, Mallorca), o els Banū Furānik (>Felanitx, Mallorca), l'assentament principal dels quals posseeix l'espai hidràulic més gran de tot el districte al que donen nom. També podria ser el cas dels Banū 'Arūs, que donen nom a tot el seu districte després de donar nom al sistema hidràulic (qānat al-'Arūs> Canarrossa).

preguntar-se si totes aquestes xarxes de “alqueries” –ja que és així com les anomena la documentació cristiana– estan formades vertaderament per *qurà* amb un únic espai de residència, o més bé es tracta d'alqueries amb diversos barris o *hawā'ir* (pl. de *hāra*), tal com hem vist adés amb alguns exemples del País Valencià.

Un altre dels principis identificats per Barceló –una mica més tard que els altres– seria el de l'homogeneïtat de quasi tots els sistemes hidràulics estudiats, tant en les seues formes com en la seua superfície.⁸⁴ Això seria conseqüència de la difusió durant el procés d'immigració d'un paquet tancat i indivisible de “sabers camperols” que incloïa tècniques de construcció de sistemes (captació, canalització i distribució) i de terrasses, tècniques de cultiu (selecció de plantes, combinacions d'espècies, quantitats necessàries d'aigua i de fertilitzants...), i especialment inclouria un control dels seus propis processos de treball. Això va portar Barceló a proposar una immigració a les illes orientals que defineix com a “*densa, cronològicamente compacta y no demasiado larga*”, que no estava guiada per l'atzar ni pel desordre, i que va construir tota aquesta sèrie de xarxes d'assentaments que es van mantenir estables fins a la conquesta cristiana del segle XIII. A més a més, el cas de les Balears, que ha estat el principal lloc de recerca d'aquesta escola, dataria tot el procés d'emigració fins a al-Andalus, ja que els musulmans no van conquerir les illes fins al segle X (el 902 d.C. és la data oficial de conquesta de Mallorca), i els grups camperols que van arribar a colonitzar-les a partir d'aquell moment ja portarien aquest paquet tancat de sabers que es responsable de la homogeneïtat dels espais hidràulics, perquè s'hauria desenvolupat anteriorment en la península. Com que la major part dels topònims clànics i tribals de les illes es repeteixen respecte als de Šarq al-Andalus, per a Barceló és evident que aquest és el lloc d'origen de la major part dels grups amazics que van emigrar a les illes a partir de la conquesta, que s'haurien creat per segmentació clànica i en compte de traslladar-se a un lloc proper haurien emigrat a un altre més llunyà, en un clar moment d'expansió territorial. Això vol dir, necessàriament, que les xarxes d'alqueries peninsulars ja estarien conformades abans del segle X, quan va començar el procés a les illes. En

---

⁸⁴ La millor manera d'avaluar aquesta homogeneïtat és el treball realitzat per Eugènia Sitjes, en el qual va aplicar un tractament estadístic a les dades d'emplaçament i superfície de tots els sistemes hidràulics estudiats amb la metodologia de l'arqueologia hidràulica des dels seus inicis fins a l'any 2005, bona part dels quals es poden veure citats en les notes anteriors. E. Sitjes, “Inventario y tipología de sistemas hidráulicos de al-Andalus”, *Arqueología Espacial*, 26 (2006), p. 263-291. El resultat és realment significatiu, ja que només 22 dels 161 sistemes estudiats presenta una superfície major a 2 hectàrees. Tot i això, és evident que la mostra és molt significativa per a l'estudi de les illes, per la quantitat de sistemes estudiats, però no ho és per al conjunt d'al-Andalus, on els sistemes més grans són molt més abundants.

conseqüència, sembla evident que l'emigració des del Magrib a la península s'hauria produït abans, entre els segles VIII i IX.⁸⁵

Aquest darrer punt de la proposta de Barceló sobre la cronologia de l'emigració àrab i berber a al-Andalus és ben important, perquè és allò que més contrasta amb les propostes dels altres investigadors que s'han centrat més en castells i nuclis d'habitatge, com hem vist adés. Ara per ara és difícil arriscar-se a decantar-se per una proposta o una altra. El ben cert és que fins ara la majoria de datacions de castells i alqueries que s'han fet a la península rarament donen uns resultats anteriors al segle X, si bé ja hem pogut veure que la data de construcció d'un castell no té per què estar relacionada amb la data de construcció de la xarxa d'alqueries al que s'associa, i alqueries se n'han excavat ben poques. D'altra banda, el primer intent de datació de terrasses agràries andalusines per radiocarboni, realitzat a la vall murciana de Ricote, ha donat una datació probable del segle VIII com a data de construcció de la terrassa que va soterrar el sòl original.⁸⁶ I malgrat la prudència amb la que cal prendre el resultat d'aquest estudi tan primerenc, és molt significatiu que la datació química haja proporcionat un resultat immediatament posterior a l'arribada dels musulmans a la península en el 711. Caldrà fer més datacions semblants, però, en altres llocs, per a confirmar que no ha estat una troballa casual.

1.3.3. *El món rural andalusí en el segle XXI: les darreres aportacions*

Actualment, i en els darrers deu anys, l'estudi de la societat andalusina, i més concretament del poblament i dels espais agraris, s'ha caracteritzat per la multiplicació dels estudis arqueològics, gràcies a l'aparició d'una nova generació d'investigadors que han estat formats des de l'inici en l'Arqueologia Medieval i que han introduït l'ús de les noves tecnologies, com ara els GIS. Això ha suposat l'aparició d'investigadors amb un major nivell d'especialització en certes matèries concretes –com és habitual a nivell internacional– que ha permès, no obstant, augmentar el nostre coneixement sobre la ceràmica o les tècniques de construcció, amb tot el que això suposa per a l'establiment de

---

⁸⁵ M. Barceló, "De la congruència y la homogeneidad". Vegeu també, i molt especialment, el treball sobre Eivissa en M. Barceló, "Immigration berbère et établissements paysans dans l'île d'Eivissa, 902-1235: à la recherche de la logique de la construction d'une nouvelle société", *Castrum VII. Zones côtières et plaines littorales dans le monde méditerranée au Moyen Âge: défense, peuplement, mise en valeur*, Roma-Madrid: 2001, p. 291-321. Per a les emigracions fins a al-Andalus vegeu M. Barceló, *Los Banū Ru'ayn en al-Andalus*.

⁸⁶ A. Puy i A. L. Balbo, "The genesis of irrigated terraces in al-Andalus. A geoarchaeological perspective on intensive agriculture in semi-arid environments (Ricote, Murcia, Spain)", *Journal of Arid Environments*, 89 (2013), p. 45-56.

datacions absolutes i cronologies. El debat historiogràfic sobre les característiques de la societat andalusina, que va caracteritzar els anys vuitanta i els primers noranta, ha quedat més o menys aparcat des del canvi de segle, ja que l'augment del nostre coneixement sobre aquesta societat ha fet desaparèixer en bona part les grans discrepàncies i les ha reduïdes a un nivell de detall o de matís. Els nous treballs que es van fent, doncs, no fan sinó anar perfilant i corregint els vells models ja establerts, com ja es podia preveure, per exemple, durant el debat del final dels noranta sobre els *huṣūn*.

Els treballs d'arqueologia hidràulica han disminuït en els darrers anys, tot i que s'han realitzat dues tesis doctorals i n'hi ha d'altres en preparació.⁸⁷ En qualsevol cas, són encara els darrers estudis que venen de l'anterior etapa, ja que, com hem vist adés, més recentment es pot observar que existeix una evolució dels principals impulsors de la metodologia que té la intenció d'integrar-la en una línia més ampla d'arqueologia agrària que permet anar més enllà dels espais hidràulics.⁸⁸ Igualment, i des d'un altre punt de vista, darrerament hi ha hagut també un cert interès pels espais de secà, una línia de treball que encara està parcialment per explotar a causa de la dificultat que suposa identificar-los en el paisatge actual, però que abasteixen unes peculiaritats distintes a les àrees on predominen els espais irrigats.⁸⁹ Igualment, també es pot detectar un interès per la realització d'estudis regionals que combinen arqueologia extensiva i d'excavació amb programes de GIS, que tenen la finalitat de tractar alguns aspectes de l'organització del

---

⁸⁷ Són la tesi d'Eugènia Sitjes, *Assentaments i sistemes hidràulics andalusins abans i just després de la conquesta catalana (1229-1230)*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2008, i la tesi d'Arnald Puy, *Criteriors de construcció de las Huertas andalusies. El caso de Ricote (Murcia, España)*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2012, dels quals ja s'han citat alguns treballs adés. En ambdues es poden apreciar l'ús de noves tecnologies com els GIS, i especialment en aquesta darrera ha estat especialment innovador l'excavació de terrasses i l'anàlisi del sòl amb tècniques de la Geoarqueologia. Altres tesis en preparació són les de Josep Marfull i Kilian Cuerda, de les quals es poden veure avanços en J. Marfull, "Un sistema hidràulic feudal en el valle del Segre: la acequia de Torres", *Irrigation, Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick*, València: 2014, p. 155-171, i en K. Cuerda, "Els espais irrigats tradicionals de Nàquera. Estratigrafia d'un paisatge històric", *Millars*, 37 (2014), p. 35-58. Una altra línia de treball desenvolupada recentment per l'escola de la Universitat Autònoma ha estat la dessecació de marjals per al cultiu. Vegeu A. Puy, A. Balbo, A. Virgili i H. Kirchner, "The evolution of Mediterranean wetlands in the first milleniun AD: The case of Les Arenes floodplain (Tortosa, NE Spain)", *Geoderma*, 232-234 (2014) p. 219-235.

⁸⁸ H. Kirchner (ed.), *Por una Arqueología Agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Oxford: 2010.

⁸⁹ Un intent important i fructífer ha estat la tesi de Jesús Brufal, *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segles XI-XII). Espais de secà meridional*, Universitat de Lleida, 2008, en la que l'autor realitza una anàlisi exhaustiva de l'àrea d'estudi des de diversos punts de vista com el poblament, els castells, els espais de cultiu, etc., que ha permès superar els plantejaments que s'havien fet anteriorment sobre la zona, aplicant-li el model de Guichard per al Šarq al-Andalus sense tenir en compte les particularitats del territori andalusí septentrional. Sobre el tema dels espais de secà podeu veure també un recull de treballs en F. Sabaté (ed.), *Arqueologia Medieval IV. Els espais de secà*, Lleida: 2012.

poblament i la construcció d'espais de treball.⁹⁰ En definitiva, els temes de sempre però amb noves metodologies i un major nivell de detall, que permeten contrastar els vells models i, al remat, ens aporten un major nivell de coneixement.

Tanmateix, en la actualitat el principal centre impulsor de l'estudi de la societat rural andalusina, des d'un vessant arqueològic combinat sempre amb les fonts escrites, és el grup d'investigadors la Universitat de Granada dirigit per Antonio Malpica, els quals treballen sobre línies de recerca com ara el paisatge, el poblament, els espais irrigats, les salines o la ramaderia.⁹¹ Cal destacar especialment el projecte de Madīnat Ilbira, que ja està aportant dades sobre l'origen de la ciutat en al-Andalus i el control del territori que l'envolta. Amb tot, també és evident que aquest no és el primer projecte d'excavació d'una antiga ciutat andalusina abandonada que s'ha plantejat en les darreres dècades, i ja fa temps que recerques semblants estan aportant coneixements importants. Per exemple, el Tolmo de Minateda (l'antiga Illuh), que ens dona informació sobre els primers segles posteriors a la conquesta del segle VIII i ens permet conèixer el pas des de la ciutat visigòtica a la ciutat islàmica; o la Ciudad de Vascos, que pareix ser una fundació omeia i ens aporta informació sobre els segles X al XII.⁹² La diferència, però, és que aquests projectes mai no s'han marcat com a objectiu l'estudi del control de territori que envoltava la ciutat, que és la novetat que aporta el projecte granadí.⁹³

En aquest sentit, el jaciment està cridat a ser un punt de connexió entre els estudis del món rural i els del món urbà andalusins, ja que aquest és un dels problemes que

---

⁹⁰ A banda de la tesi esmentada a la nota anterior, cal esmentar la de Joan Negre, *De Dertosa a Turīūša. L'extrem oriental d'al-Tagr al-A'la en el context del procés d'islamització d'al-Andalus*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2012. Un treball que ajudarà a actualitzar el debat historiogràfic, ja que presenta certes discrepàncies amb la perspectiva majoritària actual que caldrà analitzar amb deteniment.

⁹¹ Entre les obres col·lectives publicades per aquest grup en els darrers anys cal destacar A. Malpica Cuello (ed.), *Análisis de los paisajes históricos: de al-Andalus a la sociedad castellana*, Granada: 2009; M. Jiménez Puertas i L. Mattei (eds.), *El paisaje y su dimensión arqueológica. Estudios sobre el sur de la Península Ibérica en la Edad Media*, Granada: 2010; S. Villas Mañas (ed.), *Sal, agricultura y ganadería: La formación de los paisajes rurales en la Edad Media*, Palma: 2013; M. Jiménez Puertas (ed.), *El paisaje y el análisis del territorio. Reflexiones sobre el sur de al-Andalus*, Granada: 2015.

⁹² Sobre Illuh S. Gutiérrez, L. Abad i B. Gamo, "Eio, Iyyuh y el Tolmo de Minateda (Hellin, Albacete): de sede episcopal a madina islamica", *VI Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica: les ciutats tardoantigues d'Hispania. Cristianització i topografia*, Barcelona: 2005, p. 345-370. Sobre Vascos hi ha una amplia bibliografia, com ara R. Izquierdo, "Una ciudad de la Marca Media: Vascos (Toledo)", *Arqueología y Territorio Medieval*, 12 (2005), p. 35-55; R. Izquierdo, "La alcazaba de Vascos", *Le chateau et la ville. Espaces et reseaux (VI-XIII siècle)*. *Castrum* 8, Madrid: 2008, p. 269-281.

⁹³ Un primer intent en S. Gutiérrez i I. Grau, "El territorio tardoantiguo y altomedieval en el sureste de Hispania: Eio-Illuh como caso de estudio", *Visigodos y omeias. El territorio*, Mèrida: 2012, p. 171-198, però no n'hi ha una aproximació als espais agraris i productius del territori.

tradicionalment han patit les propostes que hem vist en aquest capítol.⁹⁴ És evident que la ciutat, com a seu de l'Estat, exerceix un poder de transformació del territori que l'envolta i que controla, i això no sempre s'ha tingut en compte. Amb tot, també és cert que en al-Andalus la ciutat no es desenvolupa fins a la consolidació de l'estat omeia, que n'és el principal impulsor. Madīnat Ilbira n'és un exemple: va nàixer a la meitat del segle IX amb la construcció d'una alcassaba en la part més alta com a seu del poder de l'Estat, i una mesquita aljama com a seu religiosa principal i nucli d'atracció dels artesans, que sempre s'assenten al seu voltant per ser un espai neutral i de protecció; tot acompanyat d'una muralla, que és la que dóna sentit al conjunt urbà. Tanmateix, tot pareix indicar que la *madīna* es va formar a partir de la inclusió de diverses alqueries (*qurà*) dins de la nova muralla urbana, quedant així convertides en barris (*ḥawā'ir*), ja que s'hi han pogut detectar restes de qanats en la zona que més tard seria urbanitzada, anteriors a la ciutat mateixa. Seria, de fet, un cas molt semblant al de Pechina, l'antiga Madīnat Baġġāna.⁹⁵

Antonio Malpica ha fet un gran esforç per a conceptualitzar el procés de formació de les ciutats en al-Andalus i la seua relació amb la societat rural andalusina. Per a ell, la ciutat no és més que la plasmació de la societat tributària proposada per Samir Amin i difosa per Guichard i Barceló en el cas andalusí; el lloc on es concentra la demanda d'excedent camperol per part de l'Estat. De fet, la fundació i aparició de noves ciutats no es pot concebre sense tenir en compte l'existència prèvia d'espais agraris productius i d'uns camperols treballant-los, ja que són aquests, i l'excedent productiu que generen, els que preparen el territori prèviament a la creació de la ciutat generant l'alimentació dels grups urbans que no produeixen els seus aliments.⁹⁶ És clar que amb aquesta idea estem tornant al debat que he plantejat en la Introducció sobre l'origen de les gran hortes andalusines. La ciutat crea l'horta, o és l'horta la que crea la ciutat?

---

⁹⁴ Aquesta ha estat, de fet, una de les principals acusacions que han patit tradicionalment els treballs de Pierre Guichard, Miquel Barceló i la resta d'investigadors que els segueixen, tot i que aquests autors sempre n'han estat conscients.

⁹⁵ A. Malpica Cuello, "El paisaje rural medieval en la Vega de Granada y la ciudad de Ilbira", *Arqueología Espacial*, 26 (2006), p. 227-242; "La ciudad de Ilbira. Su formación y desarrollo", *Cristãos e muçulmanos na Idade Média peninsular. Encontros e desencontros*, Lisboa: 2011, p. 27-49; "Antes de Madīnat Ilbira. Su territorio en el entorno de 711", 711. *Arqueología e Historia entre dos mundos*, Alcalá de Henares: 2011, p. 387-400.

⁹⁶ A. Malpica Cuello, "La ciudad y las formaciones sociales tributario-mercantiles", *Web de Arqueología Medieval*: <http://www.arqueologiamedieval.com/articulos/61/> (2005, vist el 15/8/2015); "Urban life in al-Andalus and its role in social organization and the structure of settlement", *Imago Temporis: medium aevum*, IV (2010), p. 25-49; "La ciudad de Madinat Ilbira y el poblamiento de la Vega de Granada (siglos VIII-XI)", *Mundos Medievales: espacios, sociedades y poder*, Santander: 2012, p. 681-692.

1.4. Estructura socioeconòmica i funcionament intern de les comunitats rurals

Ja hem vist que per a Pierre Guichard allò que diferencia una comunitat rural andalusina (la *ğama* 'a) d'una comunitat rural de tipus occidental (l'aldea veïnal) és això que va anomenar “el fet comunitari” o, en paraules de Miquel Barceló, la manera com s'organitzen els processos de treball.⁹⁷ Actualment encara no coneixem d'una manera suficientment acceptable l'estructura socioeconòmica i el funcionament intern de les aljames en les alqueries andalusines, però això no és per una falta d'estudis suficients sinó més bé per la terrible manca de documentació escrita per a poder avançar sobre el tema. Un problema al que l'arqueologia extensiva, malauradament, tampoc no ha pogut donar-hi una solució. No obstant això, s'han fet certs avanços, en part gràcies a algunes excavacions arqueològiques, però també i sobretot gràcies a la documentació escrita que va ser generada durant les conquestes cristianes dels diversos territoris, que ens mostra a les aljames interactuant amb el poder feudal. I gràcies igualment a la documentació àrab que s'ha conservat integrada en plets judicials posteriors a la conquesta, bé directament o bé mitjançant traduccions romancejades, malgrat que aquesta pertany majoritàriament a la Granada nassarita del segle XV, i no als territoris andalusins que van ser conquerits en els segles XII i XIII, amb tot el que això suposa respecte a l'evolució social en al-Andalus.

El que veurem a continuació, doncs, serà una anàlisi del que s'ha treballat fins ara sobre aquest assumpte a nivell general andalusí, ajudat dels treballs antropològics que s'han fet sobre el Marroc, dividint l'exposició en quatre temes concrets. En primer lloc, l'organització social de les comunitats rurals andalusines, desenvolupant el tema de l'existència o no de tribus en les comunitats rurals i específicament el que sabem sobre l'estructura de la família extensa. En segon lloc, cal veure la qüestió de l'organització política de les comunitats rurals, tot i estar relacionat amb el tema de l'estructura social, i veure també què sabem de la coordinació dels processos de treball a través de l'aljama. En tercer lloc, s'abordarà el tema de la possible existència d'una estratificació política i socioeconòmica en l'interior de les aljames, i fins a quin punt aquesta estava limitada, cosa que intentaré mostrar també a través del problema de la propietat de la terra en les

---

⁹⁷ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p 291. La idea del funcionament intern és de l'article de C. Trillo, “¿Podemos saber como funcionaban las alquerías ‘por dentro’? Un planteamiento sobre la organización económica y social en el ámbito rural de al-Andalus”, *Revista d'Història Medieval*, 12 (2001-2002), p. 279-297. Pel que fa a la idea de l'organització dels processos de treball vegeu M. Barceló, “Vespres de feudals”, p. 244.

alqueries. Finalment, i en quart lloc, tractaré la suposada tendència a la desaparició dels vincles de llinatge en les comunitats rurals.

Com podem veure, en definitiva, tot gira al voltant de la mateixa qüestió: si n'hi havia o no una correspondència entre grup gentilici i alqueria. I, si era així, la pregunta és si va existir posteriorment una tendència a la desintegració i desaparició d'aquests grups gentilicis per a ser substituïts, com afirmen molts autors, per comunitats de tipus veïnal, tot i conservar igualment una forta cohesió interna heretada de l'antiga societat tribal ja desapareguda. Realment és un problema que ha ocupat a diversos investigadors des de la publicació de l'*Al-Andalus* de Guichard el 1976 i, evidentment, no pretenc resoldre'l ací ara, però voldria exposar algunes idees bàsiques del que s'ha treballat fins ara al voltant d'aquest tema, que després permetran comprendre millor la interpretació morfològica dels sistemes hidràulics de l'horta de València i la seua evolució en el temps.

1.4.1. Tribus, clans, llinatges i habitatges: l'organització social i el model familiar

Pierre Guichard havia proposat el 1976 l'existència d'una societat tribal en al-Andalus, tot i que, al seu parer, aquesta va començar a desaparèixer a partir del segle X per la consolidació del poder central omeia i la seua imposició sobre la població de tot el país, així com el creixement de les ciutats.⁹⁸ Amb tot, mai no va especificar massa bé en què s'hauria convertit la nova societat andalusina que deixava de ser tribal, més enllà de donar-li un vague sentit veïnal a les comunitats rurals en els seus treballs dels anys vuitanta. En realitat, l'únic que feia Guichard era aplicar el vell axioma segons el qual l'Estat i les tribus no poden conviure, perquè no es pot dividir la sobirania entre ambdues estructures, i al remat una acaba per imposar-se sobre l'altra. És una corrent d'opinió que va iniciar Ibn Khaldūn al segle XIV en parlar de la perduda de la *'aṣabiyya* tribal i l'inici de la destribaltització, i que encara és l'opinió majoritària entre antropòlegs i historiadors. Les tribus, doncs, només podrien sobreviure plenament en contextos sense Estat, o amb estats dèbils que no pogueren imposar la seua autoritat més enllà de l'extracció d'alguna mena de tribut.⁹⁹

Per contra, Miquel Barceló sempre va negar la destribaltització d'al-Andalus, i va defensar el manteniment d'aquest sistema d'organització social fins al mateix moment de

---

⁹⁸ P. Guichard, *Al-Andalus. Estructura antropològica...* p. 519-520 i 556-557.

⁹⁹ M. Godelier, *Les tribus dans l'Histoire et face aux États*, París: 2010, p. 74. Aquest darrer seria el cas actual del Iemen i l'Afganistan, on un Estat dèbil no ha estat capaç d'imposar-se a les tribus; o també el cas del *bilād al-siba*, la part del Marroc on l'Estat no havia pogut controlar històricament a les tribus.

la conquesta cristiana del segle XIII, ja que per a ell el sistema tribal no és només una forma d'organització politico-social, sinó també una forma d'organitzar els processos de treball camperol.¹⁰⁰ Tot i que es tracta d'un tema polèmic que encara resta obert, ara per ara la hipòtesi de Guichard és la més acceptada entre els investigadors, ja que la posició de Barceló mai no ha acabat de ser ben entesa i s'ha primat el vessant polític del sistema tribal. És cert que en la documentació generada pels cristians en els segles XIII i XV, durant el procés de conquesta i colonització dels territoris andalusins, no pareix que les tribus, amb els seus noms al capdavant, tingueren cap paper destacat com a organització política: ni en l'estructura del poblament, ni en el funcionament de les comunitats rurals tampoc. Ni tan sols en l'enquadrament social i familiar dels individus, cosa que es manifestaria en la desaparició de la *nisba* tribal en els noms de les persones i la seua substitució per una *nisba* de caràcter geogràfic o bé professional. Les tribus, en definitiva, amb els seus noms propis tribals, no apareixen mai en la documentació del segle XIII. No obstant això, ja és ben sabut que cal anar amb compte quan s'empra la documentació dels cristians per a estudiar la societat andalusina, puix els escriptors interpretaven a la seua manera moltes de les coses que no entenien, o les adaptaven als seus interessos.¹⁰¹

Per això, quan hi ha fonts àrabs originals, de les poques que s'han conservat, de vegades poden aportar informacions força sorprenents. Per exemple, en una data tan tardana com el segle XV, en una regió costanera de l'emirat nassarita de Granada, hi ha documentada una *ğama* 'a de la tribu Maşmūda en la *īā*'a que anava des de Canillas de Aceituno fins a Maro (prop de Màlaga).¹⁰² Estem parlant, doncs, d'una aljama tribal, i no d'una aljama comunitària com les que estem acostumats a trobar en les fonts cristianes, la qual cosa indica que, en aquest cas, la tribu continuava funcionant a nivell polític. De fet, el document és una carta enviada per dos dels seus xeics més importants que anava dirigida a un *qā'id*, amb el que volien pactar la pau. A més a més, afirmen que el *sulṭān* només es va apropiat d'ells "per la força", tot i que no sabem a quin moment es refereix.

---

¹⁰⁰ "La noció de societat tribal ha de ser, prest o tard, (...) precisada, tot distingint la capacitat en certs moments i conjuntures històriques per a que un conjunt tribal i clànic esdevingui una confederació amb possibilitats d'organitzar una dinastia política, de la dimensió social pagesa que produeix i organitza el seu espai de treball i, eventualment, tot un territori, partint d'una zona bressol (*qā'ida*). Els noms dels dos nivells són els mateixos però la continuïtat social i històrica l'assegura només la dimensió social pagesa", M. Barceló, "Els Ayt Iraten i els altres". La crítica de Barceló a Guichard en *Los Banū Ru'ayn en al-Andalus*, p. 118-126.

¹⁰¹ M. Barceló, "Los límites de la información documental escrita", *Arqueología medieval en las afueras del medievalismo*, Barcelona: 1988, p. 73-87.

¹⁰² V. Martínez Enamorado, *Al-Andalus desde la perifèria*, p. 476-477. La carta original en àrab i la seua traducció al castellà estan publicades per A. Labarta, "Cartas árabes malagueñas", *Anuario de Estudios Medievales*, 19 (1989), p. 619-621.

Evidentment, es tracta només d'un cas aïllat, i no podem saber fins quin punt és una situació generalitzable al conjunt d'al-Andalus, però és un bon exemple i significatiu en el sentit del tipus d'informació que aporten unes fonts i altres.

Més que no desaparèixer, per tant, caldria dir que en al-Andalus les tribus van ser relegades a un segon terme amb l'aparició del Califat, si és que les entenem com una manera d'organitzar políticament la societat. De fet, caldria bé tenir en compte que al Magrib i al Pròxim Orient –per posar dos exemples coneguts i més o menys semblants a la societat andalusina– la societat tribal mai no ha acabat de desaparèixer, i aquesta es manifesta encara ara molt a sovint a nivell polític, tot i que les solidaritats gentilícies només entren en funcionament en moments molt concrets i la resta del temps no es visualitzen clarament si no s'estudia amb més profunditat aquesta societat. Per això, cal preguntar-se de nou per què al-Andalus havia de ser un cas diferent al de la resta de les societats islàmiques medievals, si no és que volem tornar a considerar el particularisme hispànic de la historiografia anterior a Guichard.

Si atenem a la bibliografia antropològica sobre estructures socials gentilícies, ens adonem que, en realitat, el fet tribal és molt divers depenent de la geografia. Pareix prou evident que no deu ser el mateix una tribu de l'Amazones o de la Polinèsia que una tribu d'Aràbia o del Nord d'Àfrica; i dins d'aquestes últimes tampoc no és el mateix una tribu beduïna de nòmades del desert que una tribu de camperols sedentaris, tot i que hi hagen en totes elles característiques comunes que les caracteritzen com a tribu.¹⁰³ El treball de David M. Hart al Marroc, per exemple, està basat en dos tipus de tribus que són ben diferents. D'una banda estan els Aït 'Atta, una tribu ramadera seminòmada amb un gran territori propi situat al sud de la gran serralada de l'Atlas, que durant molt de temps ha estat quasi un "estat" independent al marge de l'Estat marroquí. I d'altra banda els Aït Waryaghar, que són una tribu de camperols sedentaris que està establerta a la regió del Rif, en el nord del país. Com es pot apreciar en els diversos treballs d'aquest autor, tant l'organització com el funcionament i la importància d'ambdues tribus és molt diferent.

Els Aït 'Atta recorren contínuament amb els ramats el seu territori a la recerca de pastures, segons l'estació. Són molt nombrosos, per tant bastant poderosos a l'hora de fer la guerra, i acullen població no amazic en el seu ampli territori que està sota la seua

---

¹⁰³ Sobre la tribu vegeu la definició que ha donat recentment Maurice Godelier: "*une forme de société qui se constitue lorsque des groupes d'hommes et de femmes qui se reconnaissent comme apparentés, de façon réelle ou fictive par la naissance ou par alliance, s'unissent et sont solidaires pour contrôler un territoire et s'en approprier les ressources qu'ils exploitent, en commun ou séparément, et qu'ils sont prêts à défendre les armes à la main*". M. Godelier, *Les tribus dans l'Histoire et face aux États*, p. 13. Sobre la seua diversitat vegeu p. 29-38.

protecció. Tenen unes lleis tribals pròpies, i una ciutat-mercat que actua com a capital, en la qual es reuneixen cada cert temps els caps principals de les cinc grans fraccions tribals en les que estan dividits, per a elegir un cap suprem per rotació.¹⁰⁴ La tribu, doncs, és essencial en la seua forma d'estar en el món, i d'ella depenen els seus drets de pastura, que són la base de la seua economia.

Per contra, els Aït Waryaghar, del Rif, no tenen exactament un territori tribal propi, malgrat que estan tots assentats més o menys a prop els uns dels altres. Per a ells, doncs, pertànyer a una tribu és una qüestió ideològica que gira al voltant del concepte d'honor i de parentesc, i està en relació amb les seues aliances polítiques de tipus agnàtic que generalment estan "adormides", o en un segon pla, excepte en moments ocasionals com una guerra o l'aplicació d'una venjança, que és quan entren en funcionament més a sovint.¹⁰⁵ Però la tribu no pareix que afecte, en principi, a les seues activitats socio-econòmiques, les quals generen també altres tipus d'aliances que són anomenades *leff* en amazic i que poden portar a enfrontar aliats agnàtics.¹⁰⁶ La tribu, doncs, entesa com a organització política, no té una clara funció econòmica establerta entre aquests grups de camperols sedentaris, que no siga l'enquadrament de la població en la seua ideologia de la descendència i la segmentació.

Amb tot açò no vull dir que en al-Andalus pesés exactament això mateix. Només es tracta d'argumentar, amb exemples paral·lels, que el sistema tribal pot perdre part de la seua funcionalitat política, i fins i tot passar desapercebut per l'ocultació dels noms en determinades societats i zones geogràfiques, malgrat continuar existint. De tota manera, per al cas andalusí és un problema que per ara no té una solució clara. No obstant això, resulta curiós que la bibliografia antropològica sobre la societat rural magrebina haja interessat tan poc als historiadors d'al-Andalus, tenint en compte que Guichard va basar la seua hipòtesi inicial en un treball d'antropologia històrica, o que la idea de la segmentació defensada per Barceló està agafada del treball de diversos antropòlegs que han treballat

---

¹⁰⁴ Teòricament són els descendents dels nets de Dadda 'Atta, que és el fundador mític de la tribu d'acord amb la llegenda que explica el seu origen. La seua tomba existeix, però és evident que es tracta d'una invenció genealògica per a justificar una antiga aliança, ja oblidada, que en algun moment del passat es va produir entre cinc tribus diferents, possiblement per a compartir pastures. D. Hart, *Dadda 'Atta and his forty grandsons: The socio-political organisation of the Ait 'Atta of Southern Morocco*, Cambridge: 1981.

¹⁰⁵ D. M. Hart, *The Aith Waryaghar of the Moroccan Rif*, Tucson (Arizona): 1976.

¹⁰⁶ El primer en identificar les aliances *leff* al marge de les aliances agnàtiques fou Rober Montagne. També les han estudiades Jacques Berque, Ernest Gellner i David Hart. Vegeu també el treball més recent d'A. Lakhassi i M. Tozy, "Segmentariedad y teoria de los leffs (Tahuggwat/Taguzult)", *Antropología y antropólogos en Marruecos*, Barcelona: 2002, p. 423-447. Potser caldria relacionar el tema dels *leffs* amb la disminució o desaparició de la *'aşabiyya* o solidaritat tribal, com ja va avançar el mateix Ibn Khaldūn al segle XIV. Vegeu P. Guichard, *Al-Andalus. Estructura antropològica...*, p. 491-496.

sobre el Marroc, i que molts autors fan referència esporàdicament a treballs d'aquesta mena malgrat no entrar-hi mai a considerar-los amb suficient profunditat. Sobretot perquè, sense suplir mai en absolut el treball arqueològic i sobre fonts escrites andalusines, i salvant totes les diferències geogràfiques i cronològiques entre un territori i l'altre, aprendre com s'organitzen i com funcionen les comunitats rurals magrebines pot ajudar bastant a entendre moltes coses sobre l'organització de la societat andalusina en general, i del funcionament de les comunitats rurals en particular.¹⁰⁷

Per exemple, la descripció que va fer Robert Montagne –un dels antropòlegs colonials francesos que van ser pioners en l'estudi de les comunitats rurals amazics– del poblament rural d'alguns grups sedentaris muntanyencs de l'Atlas marroquí a principis del segle XX, i de la relació existent entre el poblament i el sistema tribal, s'assembla molt a les propostes sobre el poblament rural andalusí que han fet Guichard, Barceló i la resta d'autors que hem vist en l'apartat anterior.¹⁰⁸ Així, Montagne explica que la unitat de poblament més simple que existeix és l'aldea, formada per uns 20 o 30 focs –per foc cal entendre una família conjugal, no una casa–, i també el poble, una mica més gran, d'uns 200 a 300 focs cadascun d'ells. La població d'aquestes aldees i pobles, depenent sempre del nombre d'habitants que n'hi haja, acostuma a formar part de dos, tres o més grups familiars extensos, que s'anomenen *iks* en la llengua amazic i que podríem traduir per “llinatge” agnàtic.¹⁰⁹

Aquests llinatges solen agrupar les seues cases en una mateixa zona de l'aldea, tot i que no sempre és necessàriament així. Tanmateix, la major part d'aquestes aldees, malgrat estar ocupades per diversos *iks*, reben el nom de només un d'ells, normalment el llinatge fundador de l'assentament: els aït tal, o els aït qual. Això és, l'equivalent amazic al *banū* àrab que produeix els topònims andalusins en beni-, els quals existeixen també en

---

¹⁰⁷ Tot i que hi ha també qui discrepa d'aquesta afirmació. Eduardo Manzano opina que explicar la societat andalusina medieval a través de la societat magrebina contemporània és com explicar la societat dels vikings a partir de les actuals societats escandinaves. E. Manzano, “Al-Andalus: un balance crítico”, *Histoire et archéologie de l'Occident musulman (VIIe-XVe siècle): Al-Andalus, Maghreb, Sicile (Villa 4)*, Tolosa: 2012, p. 19- 31 [p. 26]. És clar que ningú pretén que la societat andalusina medieval siga exactament igual que la societat magrebina contemporània, tant per les diferències geogràfiques com, sobretot, per la distància cronològica, i sempre cal anar amb compte quan es fan comparacions. Però tothom sap que les comunitats rurals berbers del Magrib no han patit cap procés de feudalització en l'edat mitjana, ni tampoc cap procés d'industrialització i proletarització en època contemporània, que les haja portat a adoptar el capitalisme i a abandonar les seues estructures socials per a esdevenir democràcies occidentals avançades, com sí ha passat als països escandinaus des de l'època dels vikings.

¹⁰⁸ De fet, per alguna raó, pareix bastant evident que aquest treball ha estat més llegit que no citat pels historiadors d'al-Andalus. Es tracta de R. Montagne, *Les Berbères et le Makhzen dans le Sud du Maroc, essai sur la transformation politique des Berbères sédentaires (groupe chlevh)*, París: 1930.

¹⁰⁹ No empre el terme llinatge en el sentit habitual que li dona el diccionari, sinó en el sentit antropològic, que són els descendents d'un individu per via agnàtica coneixent amb certesa els ascendents.

altres zones del Magrib més arabitzades que no l'Atlas. No obstant això, hi ha aldees amb noms de tipus geogràfic també, i de combinats, com ara la colina dels aït tal o el barranc dels aït qual. El fet que diversos llinatges compastisquen una aldea, i més habitualment encara un mateix poble, sense estar necessàriament emparentats entre ells, s'explica perquè contínuament es produeixen excisions de famílies, migracions de curt radi, i aliances que no estan basades únicament en la descendència, sinó també en altres interessos econòmics.¹¹⁰

Generalment, unes quantes d'aquestes aldees properes, que ocupen una mateixa vall, potser amb algun poble també, s'associen per a formar agrupacions més grans a les que l'administració colonial francesa anomenava sots-fracció, i els berbers de la zona anomenen *mouda'*. Comparteixen entre tots plegats la mesquita del divendres, l'*agdal* o graner col·lectiu, el sistema hidràulic, les pastures, el bosc d'on recullen la llenya o que roten per a cultivar cereals de secà, etc. Però sobretot comparteixen l'existència d'una *ğama'a* o assemblea, que està formada per tots els homes amb edat per a portar armes. Segons Montagne, aquesta *ğama'a* dels *mouda'* no té a penes capacitat política, i només s'ocupa d'organitzar i repartir els treballs col·lectius a nivell local, com ara torns per a acollir estrangers, per a alimentar el *taleb* (una espècie d'escrivà, conseller religiós i ensenyant), o torns per a escurar i reparar les séquies, etc.

D'altra banda, la unió d'unes quantes sots-fraccions (entre tres i cinc) de les formades per aldees, o bé d'una desena de pobles més grans, formen una fracció o cantó independent, que els berbers anomenen *taqbilt*.¹¹¹ Cadascuna d'aquestes agrupacions, encara més grans, també estan governades per una *ğama'a*, però aquesta, al contrari que la *ğama'a* del *mouda'*, només està formada pel cap de família de cadascun dels llinatges del *taqbilt*, i és la que té el poder polític complet de la comunitat, incloent-hi el judicial.¹¹²

D'acord amb el que hem vist adés al voltant del poblament rural andalusí, sobre l'organització de les aljames, i sobre les seues actuacions en el moment de la conquesta cristiana, és prou evident que aquests pobles magrebins una mica més grans recorden molt a les alqueries andalusines amb un únic espai d'habitatge concentrat i una certa

---

¹¹⁰ R. Montagne, *Les Berbères et le Makhzen*, p. 151-152. També J. Berque, *Structures sociales du Haut-Atlas*, París: 1955, p. 29-40.

¹¹¹ Cal recordar, de fet, que la zona del Marroc que va estudiar Robert Montagne, i que després estudiarien Jacques Berque i la majoria dels antropòlegs que els han seguit, és la del *bilād al-siba*, que no havia estat sotmesa històricament a l'Estat fins a l'arribada dels francesos. És molt indicatiu el fet que tota la producció antropològica sobre la societat rural del Marroc s'ha fet sobre les muntanyes de l'Alt Atlas i les del Rif, i no sobre les planes costaneres, que han estat sempre més fàcilment controlades per l'Estat.

¹¹² R. Montagne, *Les Berbères et le Makhzen*, p. 147-154.

estructura urbana. I és prou evident també que aquestes aldees o nuclis d'habitatge més petits, agrupats en un *mouda'*, recorden encara més als barris o *ḥawā'ir* andalusins emplaçats al llarg d'una vall, que en principi formarien una única alqueria amb diversos nuclis d'habitatge agrupats en allò que Guichard havia anomenat “aljama castral”. Al Magrib, de fet, existeixen pocs castells rurals, evidenciant-se així que el que agrupa a les comunitats camperoles no és un hipotètic “districte castral” com el que va proposar Guichard per al Šarq al-Andalus, i que tampoc no existeix en altres regions andalusines, sinó l'ús comunal de recursos naturals i infraestructures, com ara pastures, boscos, graners, sistemes hidràulics i, per què no, castells-refugi quan són necessaris per a fer front a un atac exterior com el dels feudals.

Fins i tot es podria dir que els coneguts *ağzā'* (pl. de *ğuz*) andalusins s'assemblen als *taqbilt* o cantons independents magrebins que hem vist; tot i que açò és més dubtós, ja que tradicionalment s'ha vingut considerant els *ağzā'*, junt als *aqālīm* (pl. d'*iqlīm*), com a districtes de la divisió administració estatal en temps de l'Emirat, mentre que els *taqbilt* són propis de la regió mai no controlada per l'Estat marroquí. Amb tot, és cert que aquests “districtes” andalusins porten noms tribals o clànics, i que ja Miquel Barceló, referint-se als de Mallorca, els comparava amb el paral·lel oriental que porta el mateix nom i els considerava en el moment inicial de la seua constitució com a terres tribals de pastura, esdevinguts després, efectivament, districtes fiscals estatals. Així, doncs, ¿eren els *ağzā'*, inicialment, cantons tribals independents els uns dels altres, que més tard, amb el sotmetiment estatal de les tribus, van ser reconvertits en districtes administratius? Per ara no hi ha cap indicatiu en les fonts que permeta afirmar-ho així, i només la comparació amb la situació magrebina porta a pensar que pot existir aquesta possibilitat. Al País Valencià sabem que els *ağzā'* i els *aqālīm* existien en els primers segles del període andalusí, gràcies al geògraf al-'Uḍrī, però al segle XIII ja no funcionaven, puix s'havia fet una nova divisió administrativa estatal basada en el *'amal*, com a la Granada nassarita es van reconvertir en *ṭā'a/s*.¹¹³

---

¹¹³ Sobre els *ajzā'* de Mallorca vegeu M. Barceló, *Sobre Mayūrqa*, p. 89-95. L'afirmació que els *ajzā'* eren en origen territoris tribals de pastura ja l'havia proposada abans Hussain Monés (1957), però P. Guichard no es mostra d'acord amb això en *Al-Andalus. Estructura antropològica...* p. 331. Tampoc Patrice Cressier n'està d'acord, ja que l'Alpujarra, que també estava dividida en *ajzā'*, és una àrea de dedicació agrícola, i en aquest cas tampoc no porten noms tribals, sinó preislàmics. P. Cressier, “Le château et la division territoriale dans l'Alpujarra médiévale: du *ḥiṣn* à la *ṭā'a*”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XX (1984), p. 115-144. En aquesta regió els *ajzā'* estaven constituïts per agrupacions d'alqueries (entre quatre i dotze) al voltant d'un castell, coincidint amb una vall alta, un segment de vall principal o una petita vega al peu d'un vessant. Són, per tant, equivalents als districtes castrals valencians proposats per Guichard, i semblants, per tant, a un *mouda'* amazic de l'Alt Atlas, tot i que també podria passar per un *taqbilt* independent. Sobre els

Amb tot açò no vull dir, evidentment, i cal insistir de nou, que hi haja una relació directa entre la societat rural andalusina i la descripció de la societat rural del Magrib al segle XX que fan Montagne i altres autors. Primer perquè ha passat el suficient temps des de la desaparició de les comunitats andalusines com perquè l'organització de les comunitats magrebines haja evolucionat d'una altra manera, si és que en origen eren iguals o semblants com es podria pressuposar. Però també, i sobretot, perquè aquesta que hem vist és l'organització pròpia de les comunitats rurals muntanyenques de l'Alt Atlas, que no ha de ser necessàriament la mateixa organització que presenten diferents comunitats magrebines en altres zones de muntanya o en les planes costaneres. I menys encara en les ciutats, o en zones rurals controlades pel *makhzan*. De fet, si alguna cosa demostra la bibliografia antropològica realitzada al Magrib en els darrers cent anys és precisament la gran diversitat de costums, lleis i formes de relacionar-se amb els veïns que existeix entre les comunitats rurals de tota la regió del Nord d'Àfrica, més enllà de les característiques comunes evidents que comparteixen totes i que compartirien també, molt probablement, les comunitats rurals andalusines medievals.

En qualsevol cas, aquesta organització del poblament rural descrita per Robert Montagne, i la ideologia que porta associada al voltant del parentesc agnàtic, que és més o menys pareguda a la que han descrit per a altres zones del Magrib autors com Jacques Berque, Ernest Gellner, David Hart i altres, és la típica de les societats tribals i, per tant, la típica de l'organització social que generalment es denomina "segmentària". Com ja hem vist adés en parlar de les propostes de Miquel Barceló sobre l'emigració de poblacions àrabs i berbers en al-Andalus, el principi de segmentació es basa en el fet que cada unitat de parentiu (confederació, tribu, clan, etc.) és susceptible d'escindir-se en unitats equivalents més limitades; un procés que, de vegades, també s'ha anomenat fissió de segments. El primer en descriure-la per al Magrib fou Montagne, tot i que no va ser ell qui li va donar aquest nom, sinó Gellner, que com és ben sabut el va prendre d'Émilie Durkheim i la seua teoria econòmica dels segments socials encaixats.¹¹⁴ Sens dubte, Gellner va estar el seu major defensor, i potser qui més la va idealitzar, però Hart i altres

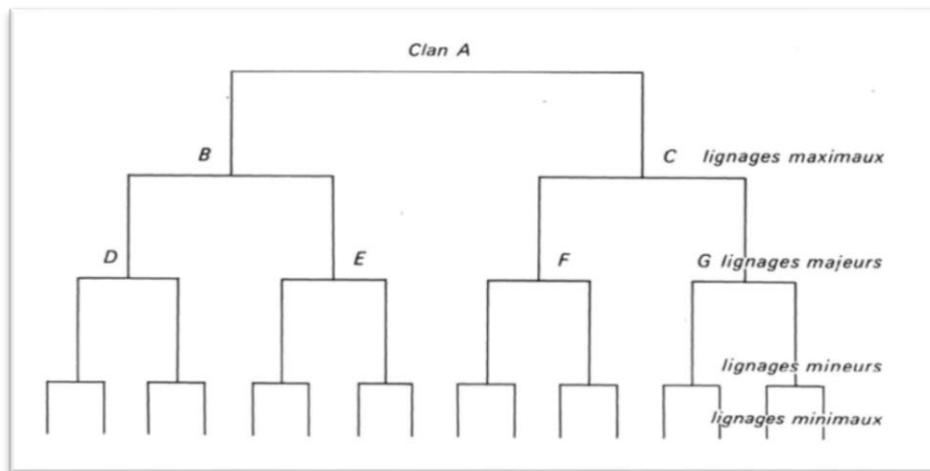
---

ajzā' en general vegeu J. Vallvé, *La división administrativa de la España musulmana*, Madrid: 1986. La millor síntesi del que se sap sobre els *ajzā'* en V. Martínez Enamorado, *Al-Andalus desde la perifèria*, p. 301-319.

¹¹⁴ E. Gellner, *Saints of the Atlas*, Cambridge: 1969. L'obra en la que es va basar Gellner per a explicar la teoria segmentària és E. Durkheim, *De la division du travail social*, París: 1893. Cal dir que la teoria fou desenvolupada inicialment per a societats sense Estat, com ara en E. Evans-Pritchard, *The Nuer. A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, Oxford: 1940. Vegeu també L. Ben Salem, "Intérêt des analyses en termes de segmentarité pour l'étude des sociétés du Maghreb", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 33 (1982), p. 113-135.

autors també l'han estudiada, fins al punt que des dels anys seixanta del segle XX aquesta teoria ha dominat per complet els treballs d'antropologia amazic magrebina. No obstant això, la teoria de la segmentació ha estat molt debatuda entre antropòlegs, i existeixen certes discrepàncies entre ells, especialment contra les tesis de Gellner.¹¹⁵ En conseqüència, els historiadors no la podem prendre com un fet comprovat i aplicar-la exactament igual per a intentar explicar així la societat andalusina medieval.

Figura 1: Esquema teòric del sistema segmentari

En qualsevol cas, també és cert que allò que han qüestionat els antropòlegs de la teoria segmentària no és l'existència de la segmentació en si, que en realitat no la nega quasi ningú si l'entendem només com un sistema de reproducció social. El que critiquen alguns autors són altres aspectes que la teoria porta aparellada, que van ser defensats

¹¹⁵ Pel que fa a les tesis contràries vegeu R. Gallissot, "Au Maghreb: sociétés segmentaires et violence politique. Critique des interprétations par la segmentarité: rapports d'exploitation et reproduction sociale", *Cahiers de la Méditerranée*, hors série 3 (1978), que també es va publicar en *Maghreb, Algérie, Classes et Nation*, París: 1987. A. Hammoudi, "Segmentarité, stratification sociale, pouvoir politique et sainteté. Reflexions sur les theses de Gellner", *Hesperis-Tamuda*, XV (1974), p. 147-180, que està basat en les seues observacions sobre la vall de l'Azzaden, a l'Alt Atlas, per a la seua tesi doctoral. H. Munson, "Rethinking Gellner's segmentary analysis of Morocco's Ait 'Atta", *Man: Journal of the Royal Anthropological Institute*, 28/2 (1993), p. 267-80, el qual defensa la desaparició de la societat tribal i segmentària a tot el Magrib. A. Mahé, "Violence et médiation. Théorie de la segmentarité ou pratiques juridiques en Kabylie", *Genèses*, 32 (1998), p. 51-65. Del mateix autor, "Lecture philosophique de la théorie de la segmentarité d'Ernest Gellner", *Dimensions de la violence et formes de la civilité dans le monde arabe*, en premsa (i citat en l'anterior treball). Pel que fa a les tesis a favor de la teoria de la segmentariedad, a banda dels treballs clàssics ja citats, vegeu E. Gellner, "Segmentation: reality or myth", *Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol 1, n. 4 (1995), p. 821-832, que inclou una contrarèplica de Munson. Vegeu també D. Hart i R. Raha, *La Sociedad berber del Rif marroquí: sobre la teoria de la segmentariedad en el Magreb*, Granada: 1999, que inclou una traducció de l'article contrari de Munson i diversos treballs originals dels autors en els que matisen les seues opinions anteriors. I finalment G. Albergoni, "Anti anti-segmenarisme: pour un modèle rectifié", *L'anthropologie du Maghreb selon Berque, Bourdieu, Geertz et Gellner. Actes du colloque du Lyon (2001)*, París: 2003, p. 17-38.

fonamentalment per Gellner, com ara l'existència d'un igualitarisme, o el fet de creure que tots els membres i "segments" d'una tribu són vertaderament descendents biològics d'un mateix individu o epònim. La qüestió del suposat igualitarisme la veurem un poc mes avant, en parlar de l'estratificació social, però ara el que cal deixar clar és que els defensors de la teoria de la segmentació parlen d'una igualtat política entre segments equivalents, però no d'una suposada igualtat socioeconòmica entre ells, i per descomptat no parlen d'igualtat entre individus. És a dir, que dos clans que pertanyen a una mateixa tribu serien políticament iguals entre ells a nivell de drets adquirits, i dos llinatges d'un mateix clan també, però és evident que això no evita l'existència d'altres tipus de desigualtats. De fet, quan els antropòlegs han estudiat a fons l'organització política d'una comunitat tribal s'han adonat que realment la igualtat entre segments és més teòrica que no pràctica, malgrat l'existència de mecanismes perquè la desigualtat mai no siga extrema i es mantinguen sempre els equilibris polítics entre els segments.

Pel que fa a la ficció de la descendència, pareix ser que, quan es produeix una aliança entre grups sense que hi haja cap parentiu prèviament (de vegades en règim de desigualtat, per exemple en una relació clientelar o *walā'*), amb el temps aquesta aliança s'oblida, o més bé s'amaga, i per a justificar-la segons la ideologia del parentiu es difon la idea d'una descendència comuna des d'un mateix individu amb una genealogia que és inventada.¹¹⁶ Per tant, en efecte, la descendència acostuma a ser fictícia a nivell tribal, i en alguns casos també ho pot ser a nivell clànic. A nivell de llinatge, per contra, en el que els individus més vells han conegut viu al patriarca fundador, o més generalment encara ho està, la descendència biològica sempre és real. Però l'existència de relacions de parentiu fictícies en els nivells més alts de l'estructura tribal, que és ben certa, no fa desaparèixer en absolut la creació de llinatges per "segmentació" o fissió de famílies.

En qualsevol cas, del que no pot haver-hi massa dubte ara per ara és del fet que els topònims en beni-andalusins, o almenys la immensa majoria d'ells, són l'equivalent als *ait* i als *banū* magrebins, i per tant reben el nom del grup gentilici que fou fundador de l'assentament, independentment que el grup fos un llinatge, un clan, una tribu o qualsevol altra fracció gentilícia. De fet, com és ben sabut, i ja ho va explicar el mateix Guichard, el

---

¹¹⁶ Per exemple, és ben sabut que molts berbers andalusins a partir del segle XI portaven genealogies àrabs inventades, tot i que en aquest cas això s'explica per altres raons de prestigi i no d'aliances. P. Guichard, *Al-Andalus Estructura antropològica...* p. 488-491. Vegu també E. Manzano, *Conquistadores, emires y califas*, p. 159-166. Per altra banda, també se sap que moltes tribus berbers medievals portaven noms d'animals, o totèmics, malgrat afirmar que són noms de persones, la qual cosa apuntaria en aquest sentit de genealogies mítiques. En qualsevol cas, que la majoria de les genealogies tribals són inventades és força evident. Vegeu la definició de tribu de Godelier en la nota 103.

primer en adonar-se'n fou l'etnòleg Julio Caro Baroja, tot i que intentés adaptar la seua observació a les teories de l'arabista Miguel Asín Palacios, qui havia explicat els beni-com a "latifundis" resultants de les donacions en règim d'*iqṭā'* que haurien rebut els àrabs conqueridors com a botí al segle VIII.¹¹⁷ En un sentit semblant, però sense arribar a l'extrem d'Asín Palacios, recentment Eduardo Manzano ha negat la hipòtesi clànica de Guichard i ha defensat que els beni-andalusins assenyalen en realitat propietats relacionades amb "llinatges aristocràtics".¹¹⁸

La crítica de Manzano té l'encert d'haver assenyalat alguns dels punts febles de la hipòtesi clànica proposada inicialment per Guichard, però també és cert que molts dels problemes identificats per aquest autor tenen una interpretació més factible que no l'alternativa que hi proposa, la qual provoca més dubtes que no en soluciona. Així, per exemple, l'existència de topònims d'origen muladí com ara Benillop (<Banī Lub̄b) ens recorda simplement que "el medi tribal crea tribus" o, en aquest cas, crea llinatges. I un Benimantil (<Banī Mantīl), que, efectivament, com afirma, no ha de ser un nom berber necessàriament, ens indica que la "reproducció per segmentació", amb les matisacions i cauteles que calga afegir, funciona en tots els grups ètnics i no només amb els amazics, com havia proposat Guichard. En aquest sentit, topònims com Banī Muḥammad, Banī Ibrāhīm o Banī Qāsim, per esmentar només tres dels que estan formats per noms propis que són comuns en àrab, ens indiquen que la creació de llinatges i la posterior fundació d'assentaments als que donen nom és absolutament normal i habitual al llarg del temps, siga quin siga el nom propi d'aquest personatge. No tots els topònims en beni-, per tant, són clans existents prèviament al Magrib que arriben després a al-Andalus, ni tots han de ser necessàriament de primera època, com ja van assenyalar Guichard i Barceló.

Finalment, pel que fa als beni- que presumptament farien referència a llinatges "aristocràtics", que és la proposta "nova" de Manzano, cal recordar dues qüestions. En primer lloc, que no tots els llinatges i clans que assoleixen un cert poder ho fan des del primer moment i, per tant, poden haver donat nom a un assentament abans d'assolir-lo. I, en segon lloc, cal recordar que els diversos llinatges que formen part d'un mateix clan o tribu no tenen tots el mateix poder polític, de manera que un grup de camperols assentats en una zona indeterminada d'al-Andalus i un llinatge amb poder a Còrdova podrien ser

---

¹¹⁷ J. Caro Baroja, *Pueblos de España. Ensayo de etnología*, Barcelona: 1946, p. 422. M. Asín Palacios, *Contribución a la toponímia árabe de España*, Madrid: 1944. Vegeu P. Guichard, *Al-Andalus Estructura antropológica...* p. 417-420.

¹¹⁸ E. Manzano, "Quelques considérations sur les toponymes en *banū-* comme reflet des structures sociales d'Al-Andalus", *Islamitation et arabisation de l'Occident Musulman médiéval*, París: 2011, p. 247-263.

descendents d'un mateix epònim (real o fictici) i per tant compartir el mateix nom clànic, sense que aquests tingueren cap relació política entre ells.¹¹⁹

L'interès d'Eduardo Manzano per negar la hipòtesi clànica dels beni-, proposada inicialment per Guichard i ara àmpliament acceptada per les semblances evidents amb el cas magrebí, s'emmarca en la seua completa negació de l'existència d'una societat tribal en al-Andalus des del segle VIII. Per a aquest historiador, la societat andalusina estava formada per faccions (que no fraccions) que competien entre elles pel poder. Entenent per facció a un grup jerarquitzat amb un cap militar al seu front, que es presenta molt cohesionat gràcies a un conjunt d'obligacions recíproques que s'articulen a través de la clientela (*walā'*), les quals vincularien a les poblacions sotmeses amb un cap militar concret i la seua família.¹²⁰ Fins i tot en el cas d'acceptar hipotèticament que açò pogués ser així per als grups àrabs en temps de la conquesta del segle VIII, aquesta estructura només explicaria l'organització política dels conqueridors, però no l'organització socio-econòmica en l'interior d'aquestes faccions.¹²¹

Manzano intenta solucionar aquesta incongruència argumentant que, en realitat, es tracta d'una societat de llinatges, entre els quals només alguns serien dominants, i els fills dels caps militars heretarien el nom, el prestigi i l'autoritat dels seus pares, més tard reconeguda per l'Estat. Així, haurien estat aquests llinatges dominants, que destacaven per damunt dels altres, els que haurien provocat la ruptura i desaparició de la societat tribal, tant entre els àrabs com entre els berbers. I són també els que donarien nom als topònims en beni-, per ser les seues possessions.¹²² El problema de l'argumentació de Manzano, és que només es basa en les fonts escrites emanades des del poder i els seus cercles, que és una informació molt parcial que no té en compte a la gran massa de la

---

¹¹⁹ Per altra banda, Manzano esmenta els topònims Benihuaquil (<Banī Wakīl) i Benaguasil (<Banī Wazīr) per a demostrar que, en realitat, es refereixen a dos càrrecs de l'administració estatal (*al-wakīl* i *al-wazīr*) com en els rafals, i no a un gentilici. Deixant de banda que serien dels pocs casos detectats entre els milers de topònims en beni- si això fos així, en realitat tots dos estan identificats com a gentilicis: Wakīl, que en el llenguatge administratiu és un càrrec de gestió delegada del poder, està detectat com a *nasab* en el nom de Fargaluš, com va dir Guichard i, de fet, ho cita el mateix Manzano. I això independentment que el topònim de la Ribera del Xúquer derive o no en veritat d'aquest personatge del segle IX, però la qüestió és que Wakīl existeix com a *nasab*. Pel que fa als Banū l-Wazīr, tampoc no cal relacionar-los amb cap visir, ja que estan identificats per Ibn Khaldūn com una fracció dels Šinhāga. Vegeu V. Martínez Enamorado, *Al-Andalus desde la periferia*, p. 468. Més detalls en V. Martínez Enamorado i J. A. Chavarría Vargas, *Toponimia mayor de la Serranía de Ronda*, p. 156.

¹²⁰ E. Manzano, *Conquistadores, emires y califas*, p. 149.

¹²¹ Ho planteja així M. Jiménez Puertas, *Linajes y poder en la Loja islámica. De los Banū Jālid a los Alatares (siglos VIII-XV)*, Granada: 2009, p. 39.

¹²² E. Manzano, *Conquistadores, emires y califas*, p. 163.

societat camperola.¹²³ I fins i tot així, quan apareixen, és evident que sempre es poden fer distintes lectures dels textos.

Per exemple, al-‘Udhri ens conta breument la història de ‘Āmir ibn Abī Jawxan ibn Dī-l-Nūn, que és el nom arabitzat dels Banū Zannūn; un clan amazic de la tribu dels Hawwāra que va controlar en temps emirals la *kūra* de Santàver, i que Manzano cita molt en els seus treballs, ja que els considera un d’aquests llinatges dominants. ‘Āmir ibn Abī Jawxan fou enviat pel seu cosí Abū-l-Faṭḥ –sens dubte, el cap clànic en aquell moment– a lluitar amb uns caps militars que s’havien rebel·lat en la zona de Tudmir, i va acabar a Còrdova. Més tard va tornar a Santàver, però quan els habitants dels castells de València i Xàtiva van sol·licitar a Abū-l-Faṭḥ que els enviés algú per governar-los, el va enviar a ell, de manera que va acabar controlant València, Alzira i Xàtiva.¹²⁴ Fins ací no hi ha res en la història que pogués contradir la interpretació de Manzano. El més interessant, però, és que, segons al-‘Udhri, a l’esmentat ‘Āmir ibn Abī Jawxan no li agradava gens portar a pasturar el ramat quan era menut. Aleshores, o bé els llinatges berbers que dominaven castells i governaven territoris independents tenien el costum d’enviar els fills a cuidar les cabres, o bé cal concloure que no eren tan aristocràtics com es creu quan es fa una lectura de les fonts sense tenir en compte el comportament de les comunitats rurals amazics.¹²⁵

En qualsevol cas, hi ha un aspecte de la proposta de Manzano que caldria no descartar, i és el de la importància dels “llinatges” en la societat andalusina. De fet, si ens fixem de nou en els paral·lels antropològics, veurem que, en l’organització social i en el funcionament polític de les comunitats rurals de camperols sedentaris del Magrib, la tribu i el clan són bastant secundaris. No tenen cap implicació en la vida econòmica, i molt poca en el poblament o en l’ús del territori i dels recursos naturals, ben al contrari que en el cas dels pastors seminòmades. En el cas andalusí, des que Guichard va llançar la seua proposta de societat tribal el 1976, la historiografia sempre ha parlat de la tribu (*qabīla*) i

---

¹²³ M. Jiménez Puertas, *Linajes y poder en la Loja islámica*, p. 40. Tot i això, cal reconèixer que Manzano n’és conscient.

¹²⁴ La traducció del text d’al-‘Udhri en A. Labarta, C. Barceló i J. Veglison, *València àrab en prosa i vers*, València: 2011, p. 67-68 [doc. 182].

¹²⁵ No obstant això, cal recordar que dins del sistema gentilici existeixen caps tribals, i que una tribu és realment una estructura de poder ben jerarquizada. De fet, al Magrib previ a la colonització francesa també hi ha exemples de reconeixements estatal del poder de certs caps tribals que ja dominaven prèviament el seu territori, que és exactament el que va passar en al-Andalus al segle IX amb llinatges com els Banū Zannūn esmentats, o amb els Banū Ġazlūn i els Banū Razīn que sempre esmenta Manzano en els seus treballs. Sobre el Magrib vegeu D. M. Hart, *Estructuras tribales precoloniales en Marruecos bereber, 1860-1933: una reconstrucció etnogràfica en perspectiva històrica*, Granada: 1997, i sobre al-Andalus E. Manzano, *Conquistadores, emires y califas*, p. 136 i 146-159.

del clan (*qawm*) com si foren quasi les úniques fraccions de l'estructura social tribal.¹²⁶ Però si el paral·lel antropològic amb el Magrib que he vingut emprant és correcte, i les fonts pareix que tendeixen a confirmar-ho, allò més important des d'un punt de vista econòmic eren els "llinatges", que són els *iks* dels amazics de l'Atlas dels quals parlen els antropòlegs. Això és, la família extensa que és la típica de les societats tribals, patriarcal i ben jerarquitzada, representada a la *ğama'a* pel cap de família, que és qui coordina els processos de treball del grup.

D'ella només formen part dos, tres o quatre generacions com a molt (incloent-hi els oncles i els cosins en el cas dels llinatges més grans i desenvolupats pel pas del temps), i la major part dels membres han conegut viu el fundador del llinatge que els dona nom, si no és que encara ho està com és habitual. Almenys a l'inici tots ells comparteixen la casa del pare i, més tard, en créixer el grup amb el matrimoni dels fills, solen ocupar diverses cases agrupades, tot i que això no és una norma que sempre s'acompleix. Habitualment gestionen de forma conjunta la terra de cultiu (encara que legalment la propietat de la terra és individual, com veurem), comparteixen el torn de reg quan hi ha una organització gentilícia de la irrigació, i a més a més solen posseir entre tots plegats el ramat, encara que siga un dels fills qui se n'ocupe per tots i el pare qui en dispose.¹²⁷

---

¹²⁶ P. Guichard entén que el mot àrab *qawm* serveix per a identificar grups agnàtics (clans, tribus, fraccions de tribus...), però l'empra sobretot per a referir-se als clans. *Al-Andalus. Estructura antropològica...*, p. 496-504. Més recentment E. Manzano ha criticat aquest ús, segurament amb raó, ja que el mot *qawm* serviria en les fonts per a referir-se a qualsevol mena de grup, no únicament als grups agnàtics, i menys encara als clans en exclusiva. Vegeu *Conquistadores, emires y califas*, p. 137-138.

¹²⁷ L'antropòleg Marshall D. Sahlins ha relacionat així l'estructura de la família extensa, típica d'una societat tribal, amb les activitats econòmiques d'una societat camperola (o neolítica, com diu ell): «*El hogar ideal en muchas tribus consta de dos o más parejas conyugales y sus hijos. Esta familia extensiva es, al parecer, más frecuente que la familia nuclear independiente (es decir, la unidad elemental del marido, esposa y su prole). La preferencia puede fundamentarse en circunstancias de producción. Una familia extensiva esparce los riesgos económicos, absorbiendo la escoria de los productores débiles o incapacitados. Lo que es más importante, equipa a su masa de mano de obra, comparativamente numerosa, para actividades diversificadas y extensas como las que con frecuencia lleva consigo la economía neolítica. Está en condiciones de entregarse simultáneamente a un conjunto complejo de tareas: pastoreo, diversos cultivos agrícolas, caza, recolección, por no hablar ya del cuidado de los niños y otras ocupaciones domésticas (como la alfarería). Una familia extensa puede mostrarse especialmente útil durante los "períodos saturados" de trabajo, cuando se necesitan muchas manos para clarificar la selva, efectuar una recolección o apacentar ganado. Una familia extensa, y no es ésta una de sus menores virtudes, puede desplegarse por una vasta superficie para explotar diferentes oportunidades locales: algunos de sus miembros pueden ser destacados por largos períodos con la misión de cuidar huertos apartados y de rebaños trasladados a los pasturajes, mientras otros "se limitan a trabajar en las inmediaciones de la casa". En estos diversos aspectos económicos, una familia numerosa parecería gozar de ventaja sobre grupos nucleares más pequeños. Tesis deducible: que la familia extensa es una adaptación estructural a un complejo económico, se elabora fácilmente. Por ejemplo, va implicada también cierta centralización, con un jefe para establecer y distribuir tareas; así, que la familia es "una pequeña jefatura dentro de la jefatura", no es un simple concepto doméstico».* M. D. Sahlins, *Las sociedades tribales*, Barcelona: 1972 [edició en anglès de 1968], p. 101-102.

Però, ¿de veritat famílies extenses, que acollien al seu si diversos matrimonis o famílies conjugals, compartien la mateixa casa en al-Andalus? Aquesta és una pregunta que per ara no té una resposta suficientment satisfactòria, tot i que conèixer-la ajudaria a saber si el paper de les famílies extenses era tan important com ho sembla en la societat andalusina. No coneixem encara d'una manera suficientment adequada l'estructura de la casa rural andalusina, però almenys sabem alguns dels seus trets més bàsics, ja que en les darreres tres dècades s'han realitzat algunes excavacions arqueològiques d'alqueries, o de cases aïllades de forma ocasional, i fins i tot es van organitzar dos col·loquis sobre el tema.¹²⁸ Amb tot, el ben cert és que pocs autors s'han aventurat a tractar la qüestió del nombre d'ocupants de cada habitatge, i no han anat molt més enllà de l'organització física de la casa, l'estudi dels materials de construcció i dels aixovars ceràmics.¹²⁹

Al contrari que la casa urbana, de pati central envoltat d'estances, no és habitual que en la casa rural hi haja també construccions pels quatre costats; i l'espai descobert, a banda de ser un pati, actua també com a corral amb accés directe al carrer per al bestiar. En les cases urbanes sol haver-hi una cuina separada de la resta, mentre que en la casa rural és més habitual que no hi haja separacions per l'ús entre estances, les quals solen ser allargades, amb una llar directament al terra que serveix igual per a cuinar que per a escalfar-se, i en la que també es menja i es dorm, és una sala d'estar, i fins i tot un espai de treball.¹³⁰ De fet, quan es troben restes de llars domèstiques en totes les estances i el

---

¹²⁸ *La casa hispano-musulmana. Aportaciones de la Arqueología*, Granada: 1990; *Castrum 6. Maisons et espaces domestiques dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*, Roma-Madrid: 2000. Hom no pot deixar de citar també l'obra específica d'A. Bazzana, *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*, Madrid: 1992. En el moment finalitzar la redacció d'aquesta tesi s'han publicat les actes d'un altre col·loqui que va tenir lloc al 2011, en el que n'hi ha una majoria de treballs relatius a espais urbans però que conté algunes aproximacions als espais domèstics rurals en al-Andalus, i fins i tot aproximacions etnogràfiques al Marroc. J. Navarro Palazón i E. Díez (eds.), *La casa medieval en la Península Ibérica*, Madrid: 2015.

¹²⁹ L'excepció seria el Castillejo de Los Guájares, a Granada, on els arqueòlegs han plantejat la possibilitat que les cases estigueren ocupades per famílies extenses. Vegeu M. Bertrand, P. Cressier, A. Malpica Cuello, G. Rosselló-Bordoy, "La vivienda rural medieval de 'El Castillejo' (Los Guájares, Granada)", *La casa hispano-musulmana*, p. 207-227. Aquest jaciment ha estat revisat més recentment per A. García Porras, "Cerámica y espacio domestico. El poblado fortificado de 'El Castillejo' (Los Guájares, Granada)", *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval del Mediterráneo Occidental*, Ciudad Real: 2009, p. 1051-1062.

¹³⁰ Amb tot el que això suposa sobre l'escassetesa de mobiliari i la facilitat per moure'l. A banda dels treballs citats a les dues notes anteriors vegeu P. López Elum, *La alqueria islàmica en Valencia: estudio arqueológico de Bofilla (siglos XI-XIV)*, València: 1994; R. Azuar, *El Castillo del Río (Aspe, Alicante): arqueología de un asentamiento andalusí y la transición al feudalismo (siglos XII-XIII)*, Alacant: 1994, p. 213-221; P. Sénac, *Un «village» d'al-Andalus aux alentours de l'an Mil. Las Sillas (Marcén, province de Huerca)*, Tolosa: 2009. Per a zones més urbanes però en l'àmbit rural vegeu J. Navarro Palazón i Pedro Jiménez Castillo, "Estudio sobre once casas andalusíes de Siyāsa", *Memorias de Arqueología*, 5 (1990, però en realitat és de 1996); i per als primers segles d'al-Andalus S. Gutiérrez, "El espacio doméstico altomedieval del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), entre el ámbito urbano y el rural", *Castrum 6*, p. 151-164.

conjunt ceràmic de cada habitació és similar, com passa de vegades, es pot deduir que totes les estances tenien el mateix ús múltiple. ¿Vol dir això que cadascuna d'aquestes habitacions independents, que no es comuniquen entre elles excepte a través del pati o corral, correspon a una família conjugal formada per l'home, la dona i tots els fills no casats? Fins ara cap arqueòleg s'ha atrevit a dir-ho explícitament, i n'hi ha que estan en contra d'aquesta afirmació. Tanmateix, una de les coses en les que sí pareix que hi haja un cert acord, en general, és en el fet que la casa rural andalusina era una estructura "viva" que creixia conjuntament amb la família, ja que la construcció de les diferents estances no sempre és simultània, i l'estructura evoluciona amb el temps.¹³¹

És evident que només a partir de les troballes arqueològiques no es pot tractar aquest tema, o almenys per ara amb la bibliografia existent si els autors que coneixen els jaciments no se n'ocupen directament; així que caldrà recórrer de nou als paral·lels antropològics per veure si existeixen estructures domèstiques similars al Magrib, i si és així quin tipus de famílies les ocupen. El ben cert és que existeix una certa diversitat geogràfica en la tipologia de les cases rurals magrebines,¹³² però tot i així comparteixen amb les andalusines l'estructura bàsica i la funcionalitat. A la Cabília, per exemple, en el nord d'Algèria, les famílies extenses ('*āyila* en àrab modern) viuen juntes en cases amb una estructura similar a la descrita en el cas andalusí, en la que cada família conjugal (*beyt*) s'allotja en una de les estances que estan situades al voltant del pati comú, a les que només es pot accedir a través d'ell. El pati, de fet, és l'espai de sociabilitat en el que la major part dels membres de la casa passen el temps quan fa bon oratge, especialment les dones. I és al pati on estan situats, també, els estables, que són comuns per a tota la família, com ho són els animals que acullen, malgrat que és el pare qui pot disposar-ne d'ells.¹³³ Açò no vol dir, és clar, que totes les cases andalusines, com tampoc ho fan les magrebines, acolliren famílies extenses, i especialment en les ciutats sembla que aquesta possibilitat disminueix. Però tot indica que en molts casos podria haver estat així, i molt

---

¹³¹ Especialment interessants són les conclusions de J. Torró i J. Ivars, "La vivienda rural mudéjar y morisca en el sur del País Valenciano", *La casa hispano-musulmana*, p. 73-97, on proposen que després de la conquesta cristiana encara hi havia zones en les que la família extensa convivia en la mateixa casa. Per contra, P. López Elum ho negava (tot i que no ho descartava del tot), i responia als autors anteriors en *La alqueria islàmica en Valencia: estudio arqueológico de Bofilla (siglos XI-XIV)*, València: 1994, p. 183-185. Realment, l'estructura que presenten les cases de Bofilla no difereix en res de l'estructura de les cases que s'han excavat fins ara en altres alqueries.

¹³² La bibliografia sobre la tipologia d'habitatges berbers, i magrebins en general, és àmplia. Vegeu la síntesi que realitza Yassir Benhima en la seua tesi doctoral, especialment referida al període medieval, *Espace et Société rurale au Maroc médiéval. Strategies territoriales et structures de l'habitat : l'exemple de la région de Safi*, Université Lyon II: 2003.

¹³³ R. Descloitres i L. Debzi, "Système de parenté et structures familiales en Algérie", *Annuaire de l'Afrique du Nord*, 2 (1963), p. 23-50 [p. 30-31].

especialment cal tenir en compte les petites alqueries, o barris d'alqueria, que presenten un nombre limitat de cases, d'entre dos i cinc, de les que no se n'ha excavat mai cap.

Degueren ser aquests llinatges o famílies extenses, probablement, els que van crear molts dels topònims en beni- que no estan identificats com una fracció tribal, i també els que deriven de noms comuns com Banī Muḥammad o Banī Ibrāhīm, etc., ja que aquests serien el resultat de l'emigració a curt radi d'un llinatge que abandonava l'assentament inicial i s'instal·la en un nou assentament, fundant així una nova alqueria o barri d'alqueria. Així doncs, al meu parer, no van ser sols les tribus i els clans els que van crear topònims, com s'ha vingut afirmant fins ara, puix les xarxes de poblament no són estructures fixes i tancades, sinó que evolucionen. De fet, es creen nous llinatges contínuament, que no són més que el resultat de la segregació i emigració d'un individu o família conjugal que abandona el nucli familiar original per a instal·lar-se en un altre lloc. Aquesta nova família haurà esdevingut un llinatge o família extensa en dues o tres generacions. És el que insinuen les fonts quan diuen que l'avi de tal personatge fou el primer que es va instal·lar en tal lloc. I de la mateixa manera, tot i que devia ser força més estrany, també es podien donar casos d'extincions de llinatges, que explicarien els assentaments que van desaparèixer molt abans de la conquesta cristiana i ara es poden detectar arqueològicament.

En qualsevol cas, ja hem vist que no tots els llinatges d'una alqueria han de presentar lligams biològics necessàriament, i que és força habitual que es barregen amb llinatges d'altres clans i tribus. Això no lleva, però, que l'organització i el funcionament intern de l'aljama presenten igualment una estructura de caire tribal, tot i que sense ser-ho sempre realment per la manca de parentiu biològic. És el que veurem a continuació.

1.4.2. L'organització política de les aljames i la coordinació dels processos de treball

Realment sabem molt poc sobre com era l'organització política en l'interior d'una aljama rural, més enllà de l'existència d'un consell de vells o xeics (<šuyūkh), que com hem vist adés són els que en el moment de la conquesta valenciana del XIII pactaven i parlamentaven amb el rei, o rendien castells, tot i que en altres ocasions ho fes un *qā'id* en nom de l'Estat.¹³⁴ En qualsevol cas, pel que hem vist adés, resulta molt raonable

---

¹³⁴ Depenia, és clar, de la importància i categoria del castell. Vegeu P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 292-295. El mateix fenomen es va produir al segle XV, durant la conquesta de Granada, tot i que en aquest cas la documentació sembla mostrar que en època nassarita els consells de vells

comparar la seua organització politico-social amb la de les aljames magrebines descrites pels antropòlegs, en les que també existeix un consell de xeics que són els representants de tots els llinatges o famílies extenses (jeràrquiques i patriarcals) de la comunitat rural. No està massa clar, però, si en el cas andalusí també es pot trobar la dualitat magrebina de l'existència d'un consell de xeics per a temes de caràcter polític i judicial, i una altra assemblea formada per tots els homes de l'aljama per a tractar temes de coordinació.

En qualsevol cas, com ja va avançar en el seu dia Miquel Barceló, bé en consells de xeics o bé en assemblees comunitàries, seria en aquestes reunions on es tractarien i decidirien els assumptes que afectaven al conjunt de la comunitat.¹³⁵ Per exemple, canvis en els torns de reg, la gestió de les zones de pastura comunals, acords amb les aljames veïnes, etc. En definitiva, qüestions de gestió agropecuària i de coordinació, que devien ser les decisions que es prenen més habitualment. Així, seria l'aljama l'encarregada també de decidir i organitzar l'escura i reparació de les infraestructures de reg a nivell local; i s'encarregaria d'organitzar i supervisar el compliment de la *sukhra* per tots els membres de la comunitat, que era l'obligació de contribuir, bé amb diners o més bé amb treball, al manteniment dels castells-refugi i al seu aprovisionament de llenya i aigua.¹³⁶ Però l'aljama també devia ser igualment l'encarregada de repartir les càrregues del pagament de la *farda* entre totes les famílies de la comunitat d'acord amb les seues possessions; això és, la imposició extraordinària i extra-alcorànica que es pagava a l'Estat de forma comunitària.¹³⁷

En aquest sentit, la informació que tenim sobre el comportament de les aljames "autònomes" valencianes en els segles posteriors a la conquesta cristiana no fa més que confirmar-nos aquesta organització i gestió comunitària,¹³⁸ que evidentment no existia en

---

s'haurien convertit en òrgans consultius de col·laboració amb els representats de l'Estat, tot i continuar tenint molta influència. C Trillo, *Una Sociedad rural en el Mediterráneo medieval. El mundo agrícola nazarí*, Granada: 2003, p. 103-124. Amb tot, aquesta darrera proposta deu ser considerada com una hipòtesi de treball inicial.

¹³⁵ M. Barceló, "Vespres de feudals", p. 244, on diu: "Ignorem, però, quelcom fonamental: l'organització del procés de treball dins l'ample espai de l'alqueria. Lògicament hauria d'haver-hi un cert grau de coordinació entre totes les «cases», fos dispersa o nucleada la forma dels seus espais domèstics. Els consells de vells (*shuyūkh*), que ja sabem que tenien una funció rellevant a nivell polític, segurament també tenien una funció decisiva en les decisions d'organització del procés de treball i coordinació de totes les activitats socials".

¹³⁶ Sobre la farda i la sofra vegeu P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 357-367.

¹³⁷ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 357-364.

¹³⁸ Aljames autònomes és com anomena Josep Torró a les aljames que van continuar existint després de la conquesta i que mantingueren el sistema fiscal andalusí transformat en renda feudal per part dels nous senyors feudals, i també la mateixa organització sociopolítica i la capacitat d'organitzar els processos de treball. Vegeu J. Torró, *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València: 1999.

les comunitats de colons cristians coetànes, de tipus veïnal, ni els seus consells municipals funcionaven així. Per exemple, les aljames de les muntanyes de la Marina venien conjuntament la collita de pansa i de fruita seca als mercaders de Dénia, on seria redistribuïda per les rutes comercials marítimes, i és probable que abans de la conquesta ja fos així. Igualment, fou bastant habitual que les aljames arrendaren conjuntament les rendes del seu propi senyoriu, que, tot i ser una estratègia per pagar menys en un context feudal, ens demostra que tenien la capacitat de posar-se d'acord per a actuar de manera conjunta en un tema econòmic, cosa que en les comunitats cristianes no era habitual.¹³⁹

D'altra banda, cal advertir de l'existència en algunes comunitats rurals –almenys en les més grans–, d'altres càrrecs dirigits de primer ordre, al marge dels *šuyūkh*, amb funcions judicials i religioses. Són principalment el *qāḍī*, una espècie de jutge local, i el *faqīh*, un jurista encarregat d'assumptes legals i religiosos, tot i que possiblement també hi hauria altres càrrecs menors més desconeguts. En realitat, el seu origen es troba en l'administració de l'Estat, i són més pròpies de contextos urbans, però estan plenament integrats en les comunitats rurals més grans i, pel que sembla, quan l'Estat desapareixia momentàniament per certes circumstàncies històriques, o es debilitava, ells mantenien les seues funcions a nivell local. De fet, en aquests casos concrets eren capaços de portar endavant l'activitat del *makhzān* en la seua comunitat, ja que eren els que tenien la capacitació tècnica i intel·lectual per a fer-ho. És açò, probablement, el que va passar després de la conquesta cristiana, per això, tot i que en sabem molt poc per a l'època andalusina, és mitjançant la documentació baix-medieval que podem conèixer millor les funcions d'algunes aljames “autònomes” d'època feudal i, amb la prudència deguda i necessària, retrotraure-les al període andalusí.¹⁴⁰

En definitiva, doncs, per a acabar amb la qüestió de l'organització política de les aljames andalusines i la coordinació dels processos de treball, es constata que, al marge de la gestió i el treball de cada llinatge sobre les seues terres i negocis propis, que existia evidentment, al mateix temps es pot apreciar amb una major o menor facilitat que en

---

¹³⁹ Sobre la venda comunitària de fruita seca vegeu L. Soler, “Comercio musulmán versus comercio cristiano: la actividad de los mercaderes mudéjares y la producción de las aljamas sarracenas. Valencia, primera mitad del siglo XIV”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, 14 (2003-2006), p. 229-248. Sobre l'arrendament de senyorius per part de les aljames vegeu J. Torró, *El naiximent d'una colònia*, p. 214.

¹⁴⁰ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 473-481. M. V. Febrer Romaguera, “Los tribunales de los alcaldies moros en las aljamas mudéjares valencianas”, *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992), p. 45-78; R. I. Burns, *Islam under the Crusaders Colonial survival in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*, Princeton: 1973, p. 222 i 383-84. K. H. Miller, *Guardians of Islam. Religious authority and Muslims communities of Late Medieval Spain*, Nova York: 2008.

aquestes comunitats rurals andalusines es donava una gestió comunitària coordinada de certs temes i treballs. La qual cosa no vol dir propietat i gestió comunal de la terra de cultiu, que no és en absolut necessària per al funcionament d'una societat tribal. I això, independentment de la pertinença o no de tots els llinatges de la comunitat a una mateixa ascendència agnàtica, que com ja hem vist por produir-se o no. De fet, aquesta darrera és la opció més habitual, tot i que ambdues possibilitats són possibles, la qual cosa vol dir que, en realitat, el que existeix és un funcionament típicament tribal en una comunitat rural que no necessàriament té vincles agnàtics entre tots els seus membres. L'Estat, però, a banda de l'exigència del tribut, també té les seues funcions en mans dels *qaḏā* i del *fūqahā'*, tot i que aquestes no se solapen amb les comunitàries sinó que es complementen.

1.4.3. *Estratificació social i dissolució dels lligams gentilicis en les comunitats rurals*

L'organització comunitària de les aljames rurals que acabem de veure garantia, a través de diversos mecanismes, l'existència d'una igualtat política entre cadascuna de les famílies extenses que formaven la comunitat, que es manifestava en el dret de totes elles (dels seus caps patriarcals en realitat) a participar en les assemblees i a prendre part de les decisions comunitàries. Però seria un error confondre igualtat amb igualitarisme, i més encara confondre-la amb una espècie de democràcia comunitària, una situació que mai no va existir realment en el si de les aljames de cap zona o període; i que tampoc no ha estat mai defensada per cap autor en aquests termes, més enllà de la caricaturització que s'ha volgut fer del model social andalusí defensat per Guichard i, especialment, per Barceló i els altres autors que l'han seguit.¹⁴¹ De fet, tot sembla indicar que el funcionament polític de les comunitats rurals andalusines no era en absolut igualitari, i el de les magrebines contemporànies tampoc.¹⁴²

---

¹⁴¹ E. Manzano, "Al-Andalus: un balance crítico", p. 19-31 [p. 23-24]. Abans, però, en menor mesura i relacionant-ho amb les conquestes cristianes, aquest autor ja havia avançat la caricaturització de les propostes de M. Barceló i la resta dels autors que l'han seguit, sense citar-los, en *Historia de España. Épocas medievales*, Barcelona: 2015 [1^a ed. 2010], p. 466; i d'una forma més seriosa en *Conquistadores, Emires y Califas*, p. 20. Amb "caricaturització" em referisc al fet d'amagar els resultats importants de la recerca i exagerar certes propostes explicades amb poca base documental i arqueològica, afegint pressupòsits ideològics que no apareixen als treballs citats, i sobretot una simplificació del funcionament de la societat que s'ha proposat. De tota manera, a banda de l'exemple citat, és evident que la caricaturització no escrita del treball de Barceló està present en molts altres autors, independentment de l'existència o no d'aspectes que poden ser criticables en el marc d'un debat científic i historiogràfic.

¹⁴² Miquel Barceló, després de parlar de la coordinació dels processos de treball per part de l'aljama (vegeu adés nota 135), deia que "en cap cas aquesta coordinació necessària no implica una comunitat igualitària. En les alqueries segurament existien jerarquies socials entre les «cases» basades en una desigual distribució de la producció. M. Barceló, "Vespres de feudals", p. 244. Sobre la desigualtat en les comunitats

Segurament, al si de les aljames devia produir-se una continua lluita entre l'acció comunitària típica de les societats tribals i una certa tendència a la individualització i a l'estratificació social.¹⁴³ Resulta obvi que en una aldea de quatre o cinc cases en una vall de muntanya, compartides per un únic llinatge, poca estratificació es pot pressuposar, més enllà de la patriarcal i generacional que ja existeix de per si dins de la família extensa. Però una cosa és el llinatge i una altra la comunitat local. Així, en les alqueries grans, per un costat hi hauria solidaritats gentilícies, que podien funcionar a l'hora de defensar els interessos propis d'una part de l'aljama contra l'altra si aquesta estava formada per diversos clans o llinatges, com era habitual. Però per un altre costat hi hauria famílies amb un creixement demogràfic, i per tant econòmic, que acumularien prestigi social i una major influència política; a més a més de llinatges que, per ser descendents del grup fundador, o potser per pertànyer a una tribu concreta, ja tenien una situació de domini, o més bé de drets adquirits des d'antic, que estaven per damunt de la resta.¹⁴⁴

No obstant això, es tractaria d'una estratificació molt limitada, ja que existeixen els mecanismes socials per a evitar-la, i a més a més no hi ha cap indicatiu que ens porte a pensar en l'existència de grans desigualtats socials ni econòmiques entre les famílies i llinatges d'aquestes comunitats rurals. De fet, en una societat tribal i camperola com és la de les comunitats rurals andalusines, i la de les magrebines que ens serveixen de paral·lel antropològic, el prestigi i la influència política no la proporcionen els bens materials (la quantitat de terra, el nombre de caps de bestiar, etc.), o almenys no la proporcionen únicament aquests, sinó també altres aspectes com ara el nombre de parents, la prioritat en els torns d'aigua dels que se disposa, la pertinença a una tribu determinada, guanyar una guerra, etc. Però això, no obstant, no vol dir que no hi pogués haver famílies més riques que altres, tant en quantitat de terra de cultiu com de bestiar, des del moment en el que existeix la propietat individual. Riquesa que sempre és relativa, perquè depèn de

---

magrebines ja s'ha avançat adés alguna cosa, però vegeu especialment A. Hammoudi, "Segmentariedad, stratification sociale, pouvoir politique et sainteté. Reflexions sur les theses de Gellner".

¹⁴³ M'estic referint a una estratificació social dins de les comunitats rurals, i no a nivell general de tota la societat, on l'estratificació existia a causa de les desigualtats emanades de la presència de l'Estat i dels seus càrrecs i "funcionaris", que estaven clarament privilegiats. Sobre aquesta estratificació social per causa de l'Estat vegeu P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, capítols 14 i 15 en general, i les consideracions de Josep Torró, "Producció, reproducció i colonització", p. 236 a 238.

¹⁴⁴ Només cal veure el treball d'A. Hammoudi, "Segmentariedad, stratification sociale, pouvoir politique et sainteté", ja citat, per a adonar-se que l'estratificació existia, però aquest autor es refereix a l'estratificació política. Recentment, en un sentit completament oposat al que va li va donar Gellner, s'ha proposat que els santons islàmics (*murābiṭūm*) actuaven com a "elits rurals". Vegeu E. Voguet, (2012), "Chefs de tribus et murābiṭūm. Des elites rurales du Maghreb medieval?", *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, 124/2 (2012), p. 375-382. Independentment de l'encert o no d'aquesta darrera proposta, per ara no hi ha indicis en les fonts de la presència de *murābiṭūm* rurals en al-Andalus actuant com a intermediaris entre grups agnàtics, com passa en certes regions del Magrib, ja que la seua funció era exercida per l'Estat.

diversos factors. Per exemple, en el cas de la propietat de la terra, és prou evident que un llinatge amb moltes terres no és necessàriament més ric que un altre llinatge amb poques terres, si el primer llinatge té una abundant descendència i el segon té només uns pocs fills; o si el primer llinatge amb més terra es dedica fonamentalment a l'agricultura i el segon es decanta per prioritzar una estratègia ramadera.

En realitat, tenim molt poques dades que ens informen de forma suficient sobre la propietat de la terra en les comunitats rurals andalusines. De fet, no coneixem res per a València ni per a Mallorca, perquè l'única font adequada que es podria emprar, que són els llibres de repartiment, en el cas mallorquí només s'esmenten alqueries senceres i en el cas valencià no es proporciona mai l'extensió de les poques heretats de musulmans desposseïts que es van repartir entre els cristians beneficiaris del botí. Per contra, és ben conegut que per al *Repartimiento* de Múrcia es va emprar un *zimām* o registre fiscal andalusí com a base de les donacions castellanes, cosa que permet trobar algunes dades sobre la propietat de la terra abans de la conquesta –tot i que no de forma completa–, i a més en un context periurbà com el que ens interessa ací ara. De fet, les seues dades són importants per ser les úniques que tenim del Šarq al-Andalus en el segle XIII.

Guichard ja va avançar en una primera aproximació que en l'Horta de Múrcia existia una estructura de la propietat molt fragmentada, i que a més les parcel·les tenien superfícies molt reduïdes.¹⁴⁵ Posteriorment es va publicar un estudi més exhaustiu que està basat en les úniques sis alqueries de les que apareixen al *Repartimiento* amb dades suficients com per a aplicar-hi un tractament estadístic. Així, es constata l'esquifidesa de les heretats, ja que les més grans són de poc més d'una hectàrea i, encara que n'hi ha un percentatge rellevant de “grans propietaris”, les seues parcel·les estan disperses per l'espai agrari irrigat.¹⁴⁶ Segons l'autor de l'estudi, s'hi pot detectar una diferenciació

---

¹⁴⁵ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 312-313. En principi podria pensar-se que la petitesa de la superfície de les parcel·les dels andalusins pot ser deguda a l'aterrament dels espais hidràulics, especialment si són de muntanya, però gràcies a la comparació de dades de propietat amb un sistema hidràulic real s'ha pogut comprovar que els andalusins i moriscos tendeixen a dividir les parcel·les més enllà de l'aterrament. Vegeu al respecte F. Esquilache, “Sobre la rigidez de los sistemas hidráulicos y la evolución del parcelario en las huertas de moriscos. El caso de la acequia de Alèdua”, *Actas del XI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol: 2009, p. 379-392.

¹⁴⁶ J. Manzano, “Aproximación a la estructura de la propiedad musulmana de la tierra en la huerta de Murcia (s. XIII)”, *Castrum 5. Archéologie des espaces agraires méditerranéens au Moyen Âge*, Madrid-Roma: 1999, p. 61-75 [p. 68]. El 50% dels propietaris tenia una heretat menor a mitja hectàrea, i entre tots posseïen el 15% de la terra cultivada. El 35% tenia heretats d'entre mitja i una hectàrea, que suposen un altre 35% de la terra. I finalment els, diguem-ne, “grans propietaris”, que són el 15%, posseeixen el 50% de la terra, que és una xifra prou alta. Significativament, de les sis alqueries analitzades, en les tres que tenen un topònim en beni- hi hauria un predomini de les heretats més petit, mentre que a les altres tres que no el tenen tindrien un predomini de les heretats més grans. L'autor de l'estudi ho atribueix a un fet cronològic, ja que les alqueries de topònim gentilici serien més antigues que les altres (basant-se en l'opinió de R.

econòmica clara entre els propietaris de terres, que demostra el “caràcter no igualitari” d’aquesta societat. Una conclusió, per altra banda, que ja es podia imaginar. De fet, si calculem l’índex de Gini a partir de les dades que se’ns proporciona en l’estudi, aquest és de 0’53, una xifra que indica una desigualtat bastant alta, sense arribar a ser extrema.¹⁴⁷

Podria pensar-se que les dades disponibles de Múrcia són molt escasses, i que a més resten aïllades, però coincideixen més o menys amb les que es poden extraure de la Granada nassarita del segle XV, per exemple de la localitat d’Almuñécar, tot i que en aquesta darrera pareix que n’hi ha una propietat de la terra una mica menys desigual, malgrat continuar sent-ho.¹⁴⁸ De fet, el seu índex de Gini, de nou calculat amb les dades proporcionades per l’autora de l’estudi, és de només 0’35, una xifra bastant més baixa.¹⁴⁹ A la Vega de Granada també es constata una gran parcel·lació de les heretats, tot i ser dades tardanes de 1570, i la mateixa individualització de la propietat que ja hem vist als altres territoris.¹⁵⁰ A més, aquest darrer és un context periurbà, que seria equivalent al de l’Horta de Múrcia que ja hem vist, i al de l’Horta de València que ens interessa ací ara.

En definitiva, l’única conclusió a la que es pot arribar per ara amb totes aquestes dades, que tampoc no en són moltes, és que en les comunitats rurals andalusines existia

---

Pocklington, que ho afirma seguint només criteris filològics) i haurien tingut més temps per a subdividir les heretats en diverses parcel·les separades.

¹⁴⁷ L’índex de Gini és una xifra estadística que s’expressa entre 0 i 1, essent 0 la igualtat absoluta i 1 la desigualtat absoluta en la que només un individu ho posseeix tot, de manera que quan més s’aproxima al 0 la mostra és més igualitària, i quan més se n’allunya és més desigual. Amb tot el que puga semblar, però, una xifra de 0’53 no representa una desigualtat mitjana, sinó moderadament alta.

¹⁴⁸ A Almuñécar, localitat costanera que segons el *Libro de Repartimiento* del segle XV tenia un espai hidràulic de 81 hectàrees de les que 21 hectàrees eren bens *habūs* de la mesquita i 57 hectàrees eren de propietaris, si observem les dades amb percentatges arrodonits veiem que els petits propietaris (amb menys de 4000 m² aprox.) representaven el 70% i posseïen el 30% de la terra; els propietaris mitjans (més de 4.000 m² i menys d’1 ha) eren el 20% i tenien el 35% de la terra; i finalment els “grans propietaris” (més d’1 ha fins a 3 ha que tenia l’heretat més gran) eren el 10% i tenien el 35% de la terra. Les heretats més grans estaven formades per diverses parcel·les amb una superfície similar a la mitjana, i només tres parcel·les de la perifèria de l’horta eren grans en comparació amb la resta, però possiblement serien terres *mawāt* i estarien dedicades a conreus comercials com la morera o la canya de sucre. Vegeu C. Trillo, “Contribución al estudio de la propiedad de la tierra en época nazarí”, *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*, Granada: 2002, p. 499-535; *Una Sociedad rural en el Mediterráneo medieval*, p. 74-78; *Agua, tierra y hombres en al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*, Granada: 2004, p. 192-194.

¹⁴⁹ És una xifra similar a la que presenten les alqueries de moriscos que envoltaven Gandia a mitjans del segle XVI (0’37), però continua sent molt alta respecte a la xifra de les petites alqueries de la Foia de Llombai (una vall fluvial de l’interior) a finals del segle XVI, que tenen un índex de Gini de només 0’13, o les alqueries d’Albatera i Coix, prop d’Oriola, amb un índex de Gini en temps de l’expulsió de 0’14. El nivell d’igualtat econòmica pel que fa a la propietat de la terra en aquestes petites comunitats morisques és sorprenent. Per contra, en comunitats grans i prop de les ciutats l’índex és molt més alt. Vegeu V. Baydal i F. Esquilache, “Exploitation and differentiation”, p. 54-55.

¹⁵⁰ M. Barrios, “Tafiar Zufla, un pago morisco del ruedo de la ciudad de Granada”, *Moriscos y repoblación en las postrimerías de la Granada islámica*, Granada: 1993, p. 183-202. J. A. Luna Diaz, “La alquería: un modelo socio-económico en la Vega de Granada. Aproximación a su estudio”, *Chronica Nova*, 16 (1988), p. 79-100. Cal dir que en algunes alqueries es detecta el predomini d’un mateix llinatge.

una certa desigualtat econòmica pel que fa a la propietat de la terra, que pot portar a parlar d'una mínima estratificació social si ho observem en un plànol més general. Però també es cert que aquesta desigualtat és molt limitada, ja que els grans terratinents no existien (en l'espai irrigat de les alqueries, puix altra cosa són les grans propietats de l'oligarquia urbana i estatal, com els rafals). De fet, la diferència entre els que més terra posseïen i els que menys en tenien no era excessivament gran. En qualsevol cas, com ja he dit abans, posseir una major o menor quantitat de terra irrigada no implica res si no sabem quantes persones hi ha al darrere del propietari que apareix citat en les fonts, sobretot si és un xeic del que els fills no han heretat encara. A més a més, la terra no és l'única font de riquesa per a un llinatge i, de fet, les famílies camperoles acostumen a diversificar les seues activitats econòmiques per a evitar riscos amb el possible fracàs d'una d'elles com a conseqüència d'un imprevist, per exemple una sequera o el furt del ramat, per esmentar-ne només dos.¹⁵¹

En realitat, allò més important per a conèixer com funcionava una alqueria per dins no és tant la divisió de la propietat de la terra, que ja sabíem que era individual, ni tampoc el nivell de desigualtat entre individus i l'estratificació social, que ja veiem que tampoc era tan alt. Allò important és saber com s'organitzaven els processos de treball, i quina implicació tenien les solidaritats gentilícies en aquesta organització. La major part dels autors que han treballat la propietat de la terra en les comunitats rurals andalusines arriben a la conclusió que hi ha una clara tendència a la dissolució dels vincles gentilicis per la manca de coincidència entre els *nasab/s* dels diversos propietaris esmentats. No obstant això, caldria prendre amb prudència aquesta afirmació, i preguntar-se fins a quin punt no és un mirall documental.

Per exemple, en un altre estudi realitzat sobre el *Repartimiento* de Múrcia, Denis Menjot ha explicat que de les 546 heretats que apareixen esmentades amb el nom del seu anterior propietari, 62 pertanyien a dos propietaris en comú, 14 eren de tres, 16 eren de quatre o més propietaris, i la resta, que són 454 heretats, apareixen consignades amb un

---

¹⁵¹ En alguns llocs del Magrib està documentada aquesta diversificació de les activitats econòmiques per part de les famílies extenses. Així, en general, un o dos fills poden dedicar-se a treballar les terres de la família, depenent de la quantitat posseïda, un altre fill pot ocupar-se del ramat, un tercer pot dedicar-se al comerç de tragineria amb productes manufacturats, i encara un darrer fill pot ser enviat per un temps a la ciutat per treballar de jornalero. El pare, mentrestant, queda lliure per dedicar-se a altres activitats de tipus polític, i a la seua mort els seus fills poden decidir seguir gestionant tots els assumptes del llinatge conjuntament i continuar habitant la casa familiar, o bé separar-se definitivament. Vegeu B. Lecestre-Rollier, 'De la terre à la parenté dans le Haut Atlas marocain', *Téchniques & Culture*, 40 (2003), p. 35-46.

únic propietari cadascuna.¹⁵² Els 92 casos amb més d'un propietari porten a concloure que darrere dels noms no s'amaguen famílies extenses, sinó individus o famílies conjugals, ja que les heretats compartides solen ser de germans, i algunes de les individuals són de dones. Però això no implica necessàriament que s'haja produït la dissolució dels vincles agnàtics i s'haja format una comunitat veïnal, perquè la propietat de la terra també és individual en altres societats tribals sense deixar de ser-ho, i pot ser gestionada conjuntament pels membres del llinatge.¹⁵³ A més, la coincidència d'alguns *nasab*/s entre els propietaris esmentats permet veure que en algunes alqueries hi ha certs llinatges preponderants, com ara en el cas de Benihuadah (<Banī Hadah), alqueria de l'Horta de Múrcia, en la que el llinatge que porta el *nasab* homònim al topònim posseeix encara un 25% de la terra. I aquest no és l'únic cas d'un llinatge ocupant una part de la terra cultivada d'una alqueria, malgrat que ja no hi haja coincidència entre el topònim i el gentilici.¹⁵⁴

Un altre exemple que demostra la prudència amb la que cal prendre l'afirmació sobre la dissolució dels vincles gentilicis ens el proporciona una alqueria de l'Alpujarra anomenada Felix, amb dades del segle XIII. Un cas que podem conèixer gràcies a la conservació d'un document en àrab sobre el repartiment de l'aigua de reg a causa d'un conflicte que es va produir el 1216 entre aquesta i altres alqueries que compartien el sistema hidràulic. Així, gràcies al testimoni dels veïns de l'alqueria sabem la quantitat de terra que posseïa cadascun d'ells, i la primera impressió de les dades sembla indicar que existia la mateixa situació que hem vist fins ara: n'hi havia heretats fragmentades en parcel·les que pertanyien a 46 propietaris, dels que només sis compartien el *nasab* Ibn Kharrāh i posseïen deu parcel·les emplaçades juntes, mentre que als altres 40 propietaris individuals no els coincidia cap *nasab*, malgrat que algunes terres podien limitar amb les d'altres familiars del tipus germà, o muller, etc. Així, doncs, estariem al davant de la mateixa individualització social no gentilícia ja assenyalada abans, amb l'excepció del llinatge esmentat, que seria una situació anàloga a la de Benihuadah. Tanmateix, quan arribem al final del litigi i tots els testimonis esmentats inclouen solemnement el seu nom

---

¹⁵² D. Menjot, *Murcie Castellane. Une ville au temps de la frontière (1243-milieu du XVe s.)*, Madrid: 2002, t. I, p. 68. Vegeu també l'opinió de M. D. Sahlins, adés a la nota 127.

¹⁵³ És molt comú en les comunitats rurals magrebines que els nebots llauren la terra dels seus oncles, o els germans i els cosins es posen d'acord a l'hora d'elegir els cultius per a complementar-se.

¹⁵⁴ D. Menjot, *Murcie Castellane*, p. 68-69. Un altre exemple similar podria ser el de Turillas, una apetita alqueria de muntanya en el districte d'Almuñécar, a Granada, on les dades indiquen que la terra està fragmentada i existeix un predomini de la propietat individual. Tanmateix, hi ha parcel·les compartides per diversos hereus, que són germans, o fins i tot oncles i cosins. A. Malpica Cuello, *Turillas, alquería del alfoz sextitano*, Granada: 1984; esmentat per C. Trillo, *Agua, tierra y hombres en al-Andalus*, p. 125.

complet, s'hi pot veure que el nivell de parentesc que hi ha entre tot ells és molt més alt del que pareixia només amb el nom abreuiat en la primera part del document.¹⁵⁵

Es tracta d'exemples aïllats, però cada cas nou que anem coneixent no fa sinó confirmar l'engany al que ens poden portar les fonts pel costum habitual d'abreuiar els noms àrabs; sobretot en les fonts cristianes, però no només en aquestes. En realitat, ja veiem que no és ben bé cert del tot quan s'argumenta que en el segle XIII a València, Mallorca i Múrcia, o en el XV a Granada, els habitants de les alqueries andalusines no portaven tots el mateix *nasab*, ni cap d'ells coincidia amb el topònim si es tractava d'una alqueria amb topònim en *beni-*. En qualsevol cas, sí que és cert que no són els majoritaris, però es poden donar diverses explicacions que no han de ser necessàriament l'existència d'una comunitat veïnal resultant de la total desaparició de l'organització social gentilícia.

En primer lloc, cal recordar que al Magrib és normal l'existència de llinatges barrejats en una mateixa aldea sense que hi haja cap relació de parentiu amb els altres llinatges, ja que entre grups sedentaris no sempre és habitual l'existència de territoris tribals propis, ni necessàriament s'agrupen sempre per clans. Tanmateix, és molt més factible la segona possible explicació, que té molt a veure amb el cas de l'alqueria de Felix, a l'Alpujarra, tot i tractar-se de documentació àrab. I és que, si un mateix llinatge o clan ocupava bona part d'una alqueria, el seu *nasab* es repetiria en molts dels habitants, i en conseqüència els escriptors –que buscaven diferenciar individus de la mateixa manera que ho fan els cognoms cristians– mai no emprarien el *nasab* comú per a identificar a cadascuna de les persones esmentades, perquè acabarien per no diferenciar-los.¹⁵⁶

Finalment, en tercer lloc, és evident que els llinatges també es poden extingir, o almenys ho pot fer el seu nom si el grup es divideix molt, i per tant és bastant factible que el llinatge fundador que va donar nom a una alqueria haja desaparegut amb el pas dels segles, sobretot si l'assentament era antic. De fet, també ha estat molt citat (per ser un dels pocs casos que es coneixien fins fa poc) l'exemple de Benirrama (<Banī Raḥma), un barri o alqueria de la vall d'Alcalà, en la que la meitat dels habitants encara portaven el *nasab* Ibn Raḥma al final del segle XIV.¹⁵⁷ El fet que es tracte d'una excepció es pot

---

¹⁵⁵ C. Trillo, *Agua, tierra y hombres en al-Andalus*, p. 115-116. Cal tenir present la manera com es construeix el nom àrab de les persones, que en la part del *nasab* inclou els noms de diverses generacions d'avantpassats de l'individu per ordre ascendent, i el nom complet pot arribar a ser prou llarg. Amb el nom abreuiat, doncs, no es detecten els vincles familiars de segona i tercera generació (cosins, cosins segons...).

¹⁵⁶ A banda de l'exemple posat per C. Trillo, també s'havia adonat d'aquest detall V. Martínez Enamorado, *Al-Andalus desde la periferia*, p. 475-476.

¹⁵⁷ P. Guichard, *Al-Andalus. Estructura antropológica...*, p. 433, i dona altres exemples aïllats de personatges que porten el mateix *nasab* que el topònim de l'alqueria. En *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 297, també esmenta el cas de Benirrama, i encara el de diversos personatges de la serra

explicar si suposem que es tractaria d'un assentament i d'un llinatge relativament recent, per la qual cosa els seus membres encara eren bastant abundants i a més a més portaven aquest *nasab* comú molt al principi del seu nom complet.

En qualsevol cas, pel que ara ens interessa, el que evidencien aquests casos de Felix, Benihuadah i Benirrama és que la idea de l'existència d'una propietat de la terra molt individualitzada i poc gentilícia en la majoria d'alqueries deu ser matisada. Així, si bé és cert que, amb tot el que hem vist fins ara, sembla difícil negar que existia una tendència a la disgregació del patrimoni dels llinatges com a conseqüència del sistema hereditari i del mercat de la terra en el context islàmic d'una propietat individual i no comunal, això no implica que els vincles gentilicis hagen desaparegut totalment i les aljames s'hagen convertit en comunitats veïnals semblants a les de l'occident cristià, com s'ha conclòs de vegades d'una manera massa precipitada.

Tampoc la desaparició del reg gentilici en certes alqueries nassarites justificaria aquesta afirmació clàssica d'una manera rotunda, ja que, com ha mostrat Carmen Trillo, si bé és cert que existeix una tendència a l'abandonament del reg gentilici i a la seua substitució pel reg geogràfic, en realitat cap explicar-ho més com una conseqüència de la dispersió de les parcel·les d'un mateix llinatge (pel sistema hereditari que inclou a les dones, i en menor mesura pel mercat de la terra), i els consegüents problemes de pèrdua d'aigua. No ha d'explicar-se necessàriament per la dissolució dels lligams gentilicis, tot i que aquesta opció també pot ser factible.

Realment sabem molt poc sobre com es produïa el repartiment de l'aigua dins d'una comunitat andalusina, més enllà dels pocs cassos nassarites mostrats per Trillo com ara el de l'alqueria de Beiro, prop de Granada, però de nou els paral·lels antropològics apunten a aquesta possibilitat.¹⁵⁸ De fet, no totes les alqueries abandonaren el sistema gentilici, si és que aquest era el majoritari inicialment, i n'hi ha indicis suficients per a sospitar-ho. El sistema de compravenda de l'aigua per estar aquesta separada de la terra, contràriament, pareix vinculat a contextos relacionats amb les oligarquies estatals, com ara en el cas conegut de la séquia d'Aynadamar, que porta l'aigua a la ciutat Granada.¹⁵⁹

En conclusió, doncs, no es pot concloure rotundament que els vincles gentilicis hagueren desaparegut o estigueren en procés de dissolució com s'ha vingut defensant fins

---

d'Esllida amb un *nasab* que coincideix amb topònims en beni- d'alqueries o barris veïns de la mateixa serra, la qual cosa demostraria l'existència d'emigracions de llinatges a curt radi.

¹⁵⁸ C. Trillo, *Una Sociedad rural en el Mediterráneo medieval*, p. 89-102: *Agua, tierra y hombres en al-Andalus*, p. 270-275. Pel que fa als paral·lels antropològics vegeu J. Berque, *Structures sociales du Haut-Atlas*, p. 153.

¹⁵⁹ C. Trillo, *Agua, tierra y hombres en al-Andalus*, p. 275-282.

ara, malgrat existir una innegable individualització de la propietat de la terra. Però el nostre desconeixement sobre el funcionament de les alqueries per dins, que és tant com dir el nostre desconeixement real sobre com s'organitzaven els processos de treball camperol, ens obliga a ser més prudents. Els llinatges seguien existint, tot i que la propietat del patrimoni fos individual, i pareix probable que els llaços de sang tingueren molta més importància de la que ens pensem a l'hora de gestionar l'espai agropecuari de les alqueries, però caldran moltes recerques i molt de temps encara per poder confirmar o refutar aquesta suposició.

***

En conclusió, i tornant a la qüestió inicial sobre la desaparició o no de la societat tribal en al-Andalus a partir del segle X, l'única cosa que es pot dir és que ara per ara la qüestió resta oberta, i no és segur decantar-se rotundament per una opció o per l'altra. De fet, Miguel Jiménez Puertas ha mostrat com hi ha àrees del Mediterrani on la família extensa ha continuat existint durant segles després de la desaparició del sistema tribal,¹⁶⁰ la qual cosa permet afirmar (ja que les comparacions antropològiques són totes vàlides), que això podria haver estat així igualment en al-Andalus, i per tant és factible que la societat tribal desaparegués malgrat la permanència de les famílies extenses.

A les fonts hi ha bastants indicis per a pensar que les tribus, com a sistema d'organització política que lluita contra poders externs per la seua independència, no va desaparèixer del tot, però sí va passar clarament a un segon plànol amb la imposició de l'Estat omeia sobre tot al-Andalus i la proclamació del Califat. De fet, sabem que els diversos emirs de Còrdova, i especialment 'Abd ar-Raḥmān III just abans de proclamar-se califa, van fer diverses campanyes militars per tota la península amb la finalitat de "pacificar" els territoris de les tribus "rebels"; és a dir, amb la finalitat d'imposar-se sobre elles, sotmetre-les al control estatal omeia, i acabar amb la seua autonomia.¹⁶¹

Per contra, si entenem el tribalisme com un sistema d'organització social i dels processos de treball, com deia Barceló, i no sols com a entitats de control sociopolític, la

---

¹⁶⁰ M. Jiménez Puertas, *Linajes y poder en la Loja islámica*, p. 27-36.

¹⁶¹ En el cas concret del Šarq al-Andalus, que és el que ens interessa ací, el geògraf oriental Al-Ya'qubi (d. 897/8) parla d'aquest territori com una regió habitada per tribus amazics (*qaba'il al-barbar*) que no acceptaven l'autoritat estatal. El 924 l'emir i futur califa 'Abd ar-Raḥmān III va passar per les *kuwar* (pl. de *kūra*) de Tudmir, València i Santàver al front d'un exercit, camí de Pamplona, desviant-se del camí més recte per a poder imposar la seua autoritat en aquesta regió, acabant així momentàniament amb l'autonomia tribal i el poder creixent dels Banū Zannun en les dues darreres cores esmentades. Vegeu P. Guichard, 'Le peuplement de la region de Valence', p. 147.

situació que es planteja és molt diferent. Les fonts escrites generades pels cristians feudals no són clares sobre aquest tema, ni van ser creades per a ser-ho, però quasi tot sembla indicar que les comunitats rurals que estaven formades per diversos llinatges o famílies extenses fortament cohesionades a través de les aljames, que és el sistema d'organització típic del tribalisme, seguien existint en el Šarq al-Andalus al segle XIII. Probablement també a la Granada nassarita del XV, i n'hi ha raons per a afirmar-ho. Fins i tot entre molts dels moriscos expulsats el 1609, especialment entre els que vivien més o menys aïllats en les muntanyes, hi havia encara certs rastres d'aquell sistema de solidaritat gentilícia, tot i la influència colonial que hi exercia el sistema feudal.¹⁶²

Malauradament, aquesta tesi tampoc no solucionarà aquest problema, però a partir de l'anàlisi de les estructures d'irrigació de l'Horta de València és possible que s'hi arribe a veure una certa evolució social plasmada en el paisatge i els espais agraris. Això és el que intentarem veure en els següents capítols a continuació.

---

¹⁶² V. Baydal i F. Esquilache, "Exploitation and differentiation. Economic and social stratification in the rural muslims communities of the kingdom of Valencia, 13th-16th centuries", *Beyond lords and peasants. Rural elites and economic differentiation in Pre-Modern Europe*, València: 2014, p. 37-67; V. Royo, "Violencia contra violencia en el mundo rural valenciano. Los mudéjares del valle de Pop (1419)", *Actas del XI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol: 2009, p. 667-680.

2. LA ZONA D'ESTUDI: L'HORTA DE VALÈNCIA

Les terres que formen part de l'Horta de València històrica, és a dir, per sota de les dues séquies mare exteriors que actuen com a línia de rigidesa fins a la mar (exceptuant les marjals que segueixen existint ara), té una superfície al voltant de 14.000 hectàrees, calculades grosso modo sobre la fotografia aèria amb un programa GIS. No obstant això, aquestes 14.000 hectàrees mai no han estat cultivades de forma simultània, ja que mentre la superfície anava augmentant a costa de la dessecació de marjals i de forçar la línia de rigidesa mitjançant “quadrats”, arribant a la seua màxima extensió en la segona meitat del segle XIX, alhora la superfície irrigada anava disminuint a causa de l'avanç urbanístic de la ciutat de València i de la resta de poblacions de la comarca, fent desaparèixer part de l'horta d'origen medieval. François Jaubert de Passà ens indica que l'Horta de València tenia unes 10.500 hectàrees quan va publicar la seua obra el 1824, i Maurice Aymard ens diu que tenia unes 11.200 hectàrees el 1863. Però cal tenir en compte que aquests autors degueren emprar xifres facilitades per les comunes de propietaris, per tant es tracta de terres censades amb dret a reg, i no comptaven les que pertanyien a Francs i Marjals, que no pertanyien a les comunes i només tenien dret a l'aigua sobrera.¹⁶³

En qualsevol cas, aquestes xifres ens serveixen per a fer-nos una idea de la mida total de l'Horta de València i, per tant, de la superfície que deuria ser analitzada. No obstant això, és evident que resulta inviable abordar en solitari i per a un únic treball de recerca l'estudi d'aquesta immensa superfície amb el nivell de detall que requereix la metodologia de l'arqueologia hidràulica. Per això, he hagut de deixar de banda les terres que no pertanyen a les comunes, que són resultat de les dessecacions mampreses des del segle XIV endavant. I també tota l'àrea de la séquia de Montcada situada entre el barranc del Carraixet i la localitat de Puçol, que són les terres situades a l'extrem Nord de l'Horta de València; això és, unes 5.200 hectàrees de superfície aproximadament.

L'àrea d'estudi d'aquesta tesi, doncs, és tota la resta de l'Horta de València, és a dir, la superfície compresa entre els barrancs del Carraixet al Nord i el de Torrent al Sud, amb dos petits entrants que són Almàssera i Albal-Catarroja, com es pot veure en la Figura 2 (apèndix). O el que és el mateix, són els vuit sistemes hidràulics de l'Horta de València complets, amb l'excepció del sistema de la Reial Séquia de Montcada, que

---

¹⁶³ Vegeu l'explicació que dona Enric Guinot sobre què és i quina superfície ocupa l'Horta de València històrica en “L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana”, *Afers*, 51 (2005), p. 271-300 [p. 273-279].

només s'ha estudiat fins al barranc del Carraixet. Són en total unes 9.100 hectàrees, comptades també grosso modo, de les que unes 4.700 pertanyen a l'Horta Sud i 4.400 són de l'Horta Nord.

Cal advertir, però, que les més de 9.000 hectàrees de l'àrea d'estudi no han pogut ser analitzades totes amb el mateix nivell de detall, ni tampoc han estat prospectades totes al complet. D'entrada perquè una bona part ja han desaparegut, i ha calgut reconstruir-les amb plànols cadastrals i fotografia aèria, com hem vist a la introducció. Així, a l'Horta Sud s'ha prospectat tota l'àrea que queda encara actualment, que és la major part del sistema de Quart-Benàger, un poc menys de la meitat del sistema de Mislata, i alguna zona aïllada de Favara. La resta ha calgut reconstruir-ho tot, especialment el sistema de Favara al complet. Pel que fa a l'Horta Nord, s'ha prospectat tota la part del sistema de Montcada al sud del Carraixet (la part nord és la que no forma part de la tesi), la majoria del que queda encara del sistema de Tormos, i alguna zona aïllada d'Alboraia, que és del sistema de Rascanya. La resta ha estat tot reconstruït mitjançant plànols cadastrals antics i fotografia aèria, especialment la Séquia de Mestalla de la que no queda pràcticament res.

2.1. El medi natural

Conèixer el medi natural que existia abans de la construcció dels sistemes hidràulics resulta fonamental per a entendre bé com s'hi han construït i, a més, poder diferenciar després les anomalies parcel·laries que són conseqüència de la topografia del territori, de les anomalies que tenen una explicació de caràcter social. I per a conèixer bé el medi cal saber com s'ha format el sòl, quina qualitat té i quina hidrografia presenta el territori –bàsic per a entendre els pendents i, per tant, la circulació de l'aigua per gravetat– o quina climatologia existeix en aquesta zona per a fer necessària, o no, la irrigació per al cultiu de certes espècies de plantes.

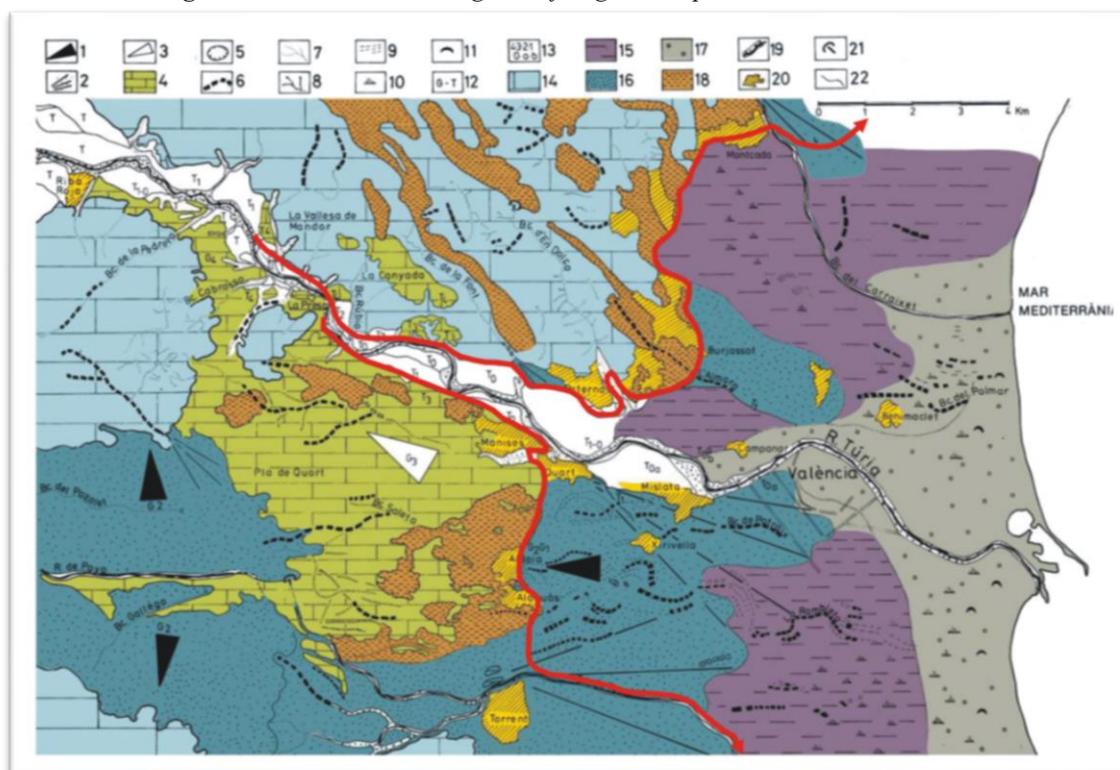
2.1.1. La formació geològica de la plana al·luvial de València

L'Horta de València està construïda sobre la planura al·luvial quaternària formada pel riu Túria i pels barrancs del Carraixet i de Torrent. Fins als anys vuitanta del segle XX es coneixia molt mal com s'havia format geològicament aquesta planura al·luvial, més

enllà de diferenciar els tipus de sòl superficial, que en el cas de l'Horta de València són argiles de bona qualitat per al cultiu. Però gràcies a la tesi doctoral de Pilar Carmona i als treballs que aquesta i altres autors han anat publicat posteriorment, actualment existeix un nivell bastant elevat de coneixement sobre el tema.¹⁶⁴

En els mapes geomorfològics del Servei Cartogràfic Valencià de la Generalitat i en els treballs previs de Carmona es fa coincidir un canvi de sòl amb la línia de rigidesa de l'Horta de València (Figura 3). La qual cosa ens ve a indicar que les séquies es van construir just pel límit on comença el sòl de bona qualitat, deixant fora de l'àrea irrigada el glacis calcari del nord i el terreny rocós o encrostat del sud (el Pla de Quart). De fet, si ens situem sobre les séquies mare de Tormos i Montcada, a l'alçada de Benimàmet per exemple, s'aprecia perfectament a simple vista el canvi de sòl, ja que el traçat de les séquies mare segueix el límit d'una terrassa natural en la que es veu molt bé el terreny calcari, que queda fora de l'horta, el qual contrasta molt amb les argiles roges situades en l'àrea irrigada per sota de la séquia que pertanyen al ventall al·luvial del riu.

Figura 3: Plànol del context geomorfològic de la plana al·luvial del Túria¹⁶⁵

¹⁶⁴ P. Carmona, *La formació de la plana al·luvial de València*, València: 1990, i treballs citats més avant.

¹⁶⁵ Font: P. Carmona, *La formació de la plana al·luvial de València*, p. 22. Llegendra del mapa: en verd (4) encrostatament pleistocè; en blanc (12) terrasses fluvials; en blau clar (14) vessants de substrat calcari; en morat (15) conques d'acumulació fluvial; en blau obscur (16) argiles roges i còdols del pleistocè; en gris (17) pla d'inundació holocè; i en taronja (18) argiles roges. La línia roja que representa el límit de l'Horta de València ha estat afegida a la imatge original per a poder identificar l'àrea irrigada en el mapa.

Entrant ja de ple en el sòl que ocupa l'àrea irrigada, són bàsicament ventalls al·luvials aportats pel riu a l'eixida de les terrasses fluvials que el porten més encaixonat fins a la localitat Mislata. En general, estan compostats per sorres, llims i argiles roges molt carbonatades, de bona qualitat per al cultiu. El ventall al·luvial pleistocè del riu Túria s'inicia a Quart de Poblet i s'obre en direcció sud-est, mentre que el ventall del barranc de Torrent s'inicia just a l'alçada de la població del mateix nom i s'estén en direcció nord-est, fins que es troben tots dos a meitat camí. Pel que fa a l'Horta Nord, el Túria no ha creat ventall en aquesta direcció, i els que n'hi ha són construcció del Carraixet i d'altres barrancs menors que veurem en el següent subapartat.

A banda d'això, més cap a la mar trobem els plans d'inundació del Túria i d'ambdós barrancs esmentats, que són conseqüència dels reblits holocens més recents dipositats en avingudes torrencials, amb un pendent molt menor de només un 0'2% de mitjana. Aquest sòl té una major proporció d'arena barrejada amb l'argila, ja que aquest és el material que arrossega majoritàriament el riu fins a la desembocadura. Amb tot, els dipòsits al·luvials del riu mai no han arribat a reomplir del tot la zona fins a la restinga costanera, com demostra la presència de llacunes i zones marjalenques que encara queden actualment, i les que s'han anat dessecant als llarg dels darreres segles; a banda, per descomptat, de la llacuna de l'Albufera.¹⁶⁶

2.1.2. La xarxa hídrica: barrancs, paleobarrancs i marjals

La xarxa hídrica de la plana al·luvial on està construïda la ciutat i l'horta de València pareix bastant senzilla a primera vista, ja que només hi ha tres elements destacables: el riu Túria al bell mig, el barranc del Carraixet al Nord, i el barranc de Torrent al Sud, el qual acaba desaiguant a l'Albufera. Tanmateix, la xarxa és bastant més complexa per la gran quantitat de barrancs petits existents –actualment paleollits– que travessen els glacis al·luvials pleistocens, i amb el pendent que generen provoquen que la plana de València no siga tan plana com pot semblar a primera vista.

La població que ha viscut en l'Horta de València al llarg dels segles coneixia molt bé aquesta xarxa, ja que els va posar nom a la majoria dels barranquets i, tot i estar secs la major part del temps –de vegades diversos anys seguits–, sabien molt bé per on corria l'aigua en moments de pluges fortes i avingudes. Amb el temps, però, al llarg del segle

---

¹⁶⁶ P. Carmona, *La formació de la plana al·luvial*; P. Carmona i J. M. Ruiz, “El medio físico de l'Horta”, *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: L'Horta de València*, València: 2007, p. 30-44 [p. 33 i 36-37].

XIX i al principi del XX –quan la pressió demogràfica i el potencial econòmic de la nova agricultura contemporània feu augmentar la superfície irrigada de l’Horta de València fins a no deixar cap superfície sense cultivar per sota del límit de les séquies mare– els barrancs de drenatge de la plana foren aterrassats i posats en cultiu, de manera que molts ja ni tan sols s’identifiquen a simple vista en una fotografia aèria.

El treball de camp, però, en aquelles zones que encara existeixen actualment i s’han pogut prospectar, ha permès identificar un bon nombre d’aquests paleollits, que són molt importants per als sistemes hidràulics perquè amb els diversos pendents que generen condicionen el traçat de les séquies. Allà on no s’ha pogut prospectar, per contra, i s’ha reconstruït el sistema hidràulic mitjançant plànols cadastrals, els paleollits també han pogut ser més o menys identificats –amb una major prudència– gràcies al traçat de les séquies principals i a la direcció del reg en les regadores, quan aquesta s’assenyala en els plànols cadastrals o es pot deduir per la morfologia.

Si ens fixem per un moment en el plànol de la Figura 4 (apèndix), en el qual es representa tota la xarxa hídrica bàsica identificada de la zona d’estudi, veurem que el principal element que més destaca és el riu Túria al bell mig de la plana al·luvial, que no sols és el corrent que permet l’existència de l’horta amb la seua aportació d’aigua, sinó que també és el creador principal de la plana amb els seus dipòsits quaternaris, junt als dels barrancs del Carraixet i de Torrent, com hem vist adés. De fet, com ja va apuntar Carmona en el seu dia, el traçat principal i majoritari d’aquests dos barrancs els identifica clarament com a afluents del riu, però quan se n’aproximen canvien tots dos bruscament de direcció, un cap a la mar en direcció a l’Est (el Carraixet) i l’altre cap a l’Albufera en direcció al Sud-est, (el de Torrent). Això seria degut al fort poder d’al·luviació del riu Túria, que amb la potència de la seua aportació sedimentària durant les avingudes hauria obligat aquests barrancs a girar per allunyar-se’n.¹⁶⁷

Cal dir, d’altra banda, que aquests barrancs són típiques rambles mediterrànies, amb un caixer ample i bastat profund que està sec la major part del temps, sense aigua, o amb molt poca que prové de fonts naturals situades més amunt. Aquestes rambles poden desbordar-se en moments concrets quan es produeix una avinguda important per pluges, perquè són el drenatge natural de les serres que envolten la planura: la serra Calderona en el cas del Carraixet, i la serra Perenxisa en el cas del barranc de Torrent. És per això que no són el drenatge natural de l’Horta de València, ben al contrari, ja que no sols el seu llit

---

¹⁶⁷ P. Carmona, *La formació de la plana al·luvial de València*, p. 94.

és profund i va encaixat, sinó que també tenen una mota de terra dipositada a la seua vora, al llarg del traçat, que inverteix el pendent en el sentit contrari al que seria lògic. De fet, això és conseqüència dels ventalls al·luvials construïts pels propis barrancs.

El riu Túria actua de la mateixa manera amb les seues terrasses fluvials, que són realment dipòsits de graves que encaixonen el riu fins a Mislata. Per això el drenatge natural de la zona d'estudi són les depressions del terreny que existeixen a mig camí entre el riu i ambdós barrancs, que són conseqüència dels pendents generats pels dipòsits al·luvials dels tres corrents durant els episodis torrencials al llarg de la història geològica de la plana de València. Al nord el principal llit de drenatge és el barranc del Palmar, i al sud els de la Saleta i la Rambleta, com es pot veure a la Figura 4 (apèndix) i com veurem tot seguit amb detall. Tot i això, cal dir que la situació és complexa pel coneixement relativament superficial que encara hi ha del tema, i en molts casos difícilment es podrà anar més enllà per l'avanç de la urbanització i la seua desaparició física.

El barranc més important és el que se sol anomenar del Palmar, que entra en l'horta en direcció est entre Godella i Rocafort. De fet, la séquia mare de Montcada presenta en aquest punt una corba molt significativa que es va fer per creuar-lo mantenint la cota. Una vegada dins de l'horta segueix bàsicament el traçat de la séquia dels Avenars, amb un topònim ben significatiu pel que fa al drenatge, que separa el sistema de Montcada situat al nord del sistema de Tormos situat al sud. Cal dir que tota aquesta zona apareix als plànols cadastrals amb el nom de La Marjal, la qual cosa indica que en el passat degué ser un terreny marjalenc i, a més a més, per la conservació del topònim d'una forma tan clara, no deu fer massa temps que fou dessecada i posada en cultiu. Probablement és la mateixa marjal a la que es refereix encara el geògraf i botànic Antoni Josep Cavanilles el 1792 en el seu *Observaciones*, de manera que la dessecació caldria datar-la al segle XIX, la qual cosa explicaria l'ús del nom castellanitzat de la séquia dels Avenars (*avenar* = drenar).

Aquesta marjal no estava sols alimentada pel barranc del Palmar, que és el principal, sinó també per altres de menor entitat que baixen des del nord. Un d'ells és el barranc de Montcada, que va pel carrer Major d'aquesta població i que continua pel camí fondo de Benifaraig. De fet, aquest nom respon al fet que el camí està construït per dins del llit dels barranc. Un altre seria el barranc de Massarrojos, que de la mateixa manera que el de Montcada segueix el camí del mateix nom, fins que a meitat camí el paleollit que anava encaixat desapareix i es perd entre els camps, perquè originàriament es difonia com una làmina d'aigua per la marjal adés esmentada.

El barranc del Palmar que hem vist adés entrant a l'horta per Godella, manté el mateix traçat cap a l'Est, fins que a l'alçada de Carpesa gira brusquement cap al Sud-est, evitant així confluir amb el Carraixet. Tot i que en realitat és el propi Carraixet, amb els seus dipòsits al·luvials, qui el fa girar buscant una eixida entre el ventall al·luvial del Carraixet i el del riu Túria. A partir d'aquest punt el barranc del Palmar està canalitzat mitjançant la séquia de la Font de Carpesa, que és una surgència natural situada en aquest punt on gira el barranc. A partir d'ací manté una mateixa direcció fins a desaiguar a la mar, canalitzat en aquesta séquia de les Fonts, que fou construïda per a drenar la marjal que encara continuava també cap al sud.¹⁶⁸ Més endvant, a l'alçada d'Alboraia, el canal artificial passa a denominar-se Séquia del Palmar, que és la que dóna nom al barranc, i que malgrat ser un escorredor de desaigüe sí rega algunes parcel·les gràcies a les séquies que hi van eixint i conservant la cota, principalment les de Vera i Masquefa a Sud, i la de Calvet a Nord. Finalment arriba a la mar, tot i que se sap que originàriament desaiguava en una petita llacuna que en època romana es va transformar en una marjal costanera, la del Palmar, de la qual encara hi ha referències escrites abans de la seua dessecació final.

Pel que fa a la part nord del ventall al·luvial del Túria, el principal drenatge és el barranc d'en Dolça. Entra a l'horta entre Paterna i Benimàmet, mitjançant un llit que està ben encaixat, però només travessar-lo la Séquia de Montcada (que necessita fer una llarga corba per mantenir la cota) el llit encaixat desapareix i es dilueix. En principi el barranc es dirigeix directament cap al riu com un afluent, però els propis discs sedimentaris del Túria l'obliguen a girar i mamprendre un traçat paral·lel. La seua trajectòria es distingeix molt bé per la direcció de les séquies, i ocupa la zona central deprimida entre la séquia de Montcada al nord, que va paral·lela a les elevacions calcàries sobre les que se situen Paterna i Benimàmet, i al sud el propi riu. A més a més, el traçat del barranc d'en Dolça coincideix amb el de la séquia mare de Mestalla, ja que fou construïda en el seu tram inicial per dins d'aquest paleollit. Al final acabava desaiguant al riu per Marxalenes, tot i que actualment aquesta àrea està urbanitzada i el barranc ha estat desviat artificialment.

El barranc d'Almara conflüïa amb el d'en Dolça en la zona de Marxalenes, just abans de desaiguar al riu. Aquest darrer topònim, relacionat amb el mot àrab *marğ* (de fet, deuria escriure's Marjalenes), ha d'estar relacionat amb una zona marjalenca que es devia

---

¹⁶⁸ Al segle XIII, durant els establiments de colons a Carpesa, està documentada l'existència de la marjal, i també hi ha referències al procés de dessecació mamprès per l'Orde del Temple dues dècades després. Vegeu tot plegat en E. Guinot i F. Esquilache, "La reorganización del paisaje agrario en la huerta de Valencia después de la conquista cristiana. El sistema hidráulico y el parcelario de Montcada y Benifaraig en el siglo XIII", *Debates de Arqueología Medieval*, 2 (2012), p. 229-276 [p. 240].

crear per la confluència d'ambdós barrancs,¹⁶⁹ i la seua dificultat per a desaiguar en el riu a causa dels dipòsits al·luvials del propi riu, que actuarien habitualment com a dics naturals. El barranc d'Almara entrava a l'horta entre Benimàmet i Burjassot, i mamprenia un traçat recte cap al Túria, passant junt a Banicalap i desaiguant a Marxalenes com ja hem vist.

Pel que fa a l'Horta Sud, cal dir que la situació és bastant més complicada. En realitat el plantejament és quasi simètric al de l'Horta Nord, amb diversos barranquets corrent pels punts de contacte entre el ventall al·luvial del Túria i ventall del barranc de Torrent. El problema està en que no tenen sempre un caixer ben definit al llarg del seu recorregut, segurament per aterraments d'avingudes torrencials en zones amb poc de pendent, i per la seua posada en cultiu, de manera que es barregen entre ells quan hi ha desbordaments i l'aigua es difumina sobre els camps en forma de làmines, fins que torna a trobar eixida.

Anant per parts, el barranc més proper al riu és el del Salt de l'Aigua, que com després veurem va obligar als constructors de la Séquia de Quart-Benàger a creuar-lo mitjançant l'únic aqüeducte de pedra de tota l'Horta de València a causa de la seua amplada i profunditat. De la mateixa manera que hem vist adés amb el barranc del Dolça, realment és un barranc afluent del Túria, però els dics naturals dipositats pel riu en la seua pròpia vora impedeixen al barranc desaiguar-hi directament, i l'obliguen així a girar cap a l'est, discorrent pel sud del nucli de Quart. De fet, l'antic paleollit encaixat s'identifica encara en la forma del carrer Roger de Flor de Quart de Poblet, que a més és un carrer que està enfonsat respecte a la resta. I a partir d'ací continuava cap a Mislata.

Una miqueta més al sud, travessant l'horta de Quart, n'hi ha un altre petit barranc, sense nom conegut. La seua entrada en l'horta s'identifica molt bé per la corba que fa la séquia mare de Quart, i després el seu llit continua encaixat entre les parcel·les, de manera que s'identifica molt bé, tant en les fotos aèries com sobre el terreny. Una vegada el creua la séquia de Mislata (fent diverses corbes aparentment estranyes si no se sap per què) conflueix amb l'anterior barranc que he esmentat del Salt de l'Aigua, en una partida amb un parcel·lari molt irregular a causa dels pendents que generen ambdós paleollits, que s'anomenava l'Almassil. Es tracta d'un topònim àrab, *al-masil*, que significa "terreny deprimat d'aigua estancada",¹⁷⁰ i que descriu perfectament quin devia ser l'aspecte natural previ a la construcció de l'horta, tot i que no pareix que arribés a formar-se una marjal.

---

¹⁶⁹ P. Carmona, *La formació de la plana al·luvial de València*, p. 96.

¹⁷⁰ J. Cormines, *Onomasticon Cataloniae*, Vol. 1, veu Almassil.

Una vegada units en un sol barranc, a partir de l'Almassil, el traçat del seu llit és més difús, però pel traçat dels braços dels sistemes hidràulics i per l'orientació que presenten les regadores del sistema de Mislata es pot intuir, més o menys, un gir cap al sud i després cap a l'est, arribant a creuar-lo la séquia mare de Favara a l'alçada de Patraix. En alguna ocasió, de fet, se l'ha anomenat barranc de Patraix, tot i que realment aquest paleobarranc és quasi un desconegut, puix apareix molt poc en els treballs de geografia pel fet d'haver desaparegut ja quasi totalment.

Un altre barranc que creua la zona, bastant important, és el barranc de la Saleta, que al Pla de Quart recull aigües provinents de la rambla del Poyo i d'altres barranquets menors en moments d'inundació, i que entra a l'horta entre Aldaia i Alaquàs. De seguida es divideix en dos ramals, que van en direcció sud-est aprofitant dos depressions del terreny en aquesta zona, i tornen a confluïr de nou al sud de l'horta de Xirivella, on estan canalitzats en el sequiol de Borrull, un escorredor que recull els sobrants tant de la séquia de Xirivella com de Faitanar, a banda i banda. Per la regularitat del parcel·lari existent caldria no descartar l'existència en aquest punt d'una petita marjal allargassada que aquests canals artificials haurien fet desaparèixer, però no tenim notícies històriques i la inclinació del pendent en aquest punt no permet assegurar-ho, de manera que caldria fer estudis geomorfològics específics més enllà de l'anàlisi del sistema hidràulic.

A partir d'ací el seu traçat es perd entre el parcel·lari, però la documentació històrica indica que en moments d'avingudes torrencials l'aigua es dividia en dos direccions, una cap al nord buscant el barranc de Patraix, i una cap al sud buscant la Rambleta, que és el barranc que veurem a continuació.¹⁷¹ No obstant això, l'anàlisi del parcel·lari i la direcció del reg reconstruït, que assenyalen el pendent, indiquen que en realitat devia tenir un llit original en direcció al nord, fins a confluïr amb el barranc de Patraix que hem vist abans només creuar la séquia mare de Favara. Això no lleva, però, que, en tractar-se d'un paleollit molt difús, i amb la construcció de l'horta, en moments d'avingudes l'aigua desbordada anés també cap a la Rambleta, on existia abans de creuar Favara una zona marjalenca sota l'alqueria dels Aigüamolls que va existir fins al segle

---

¹⁷¹ A. Faus Prieto, "La Ciudad de Valencia ante las riadas del Turia de 1776", *Cuadernos de Geografía*, 65-66 (1999), p. 123-142. Els treballs que defensen la connexió amb la Rambleta són P. Carmona, *La formació de la plana al·luvial de València*; C. Sanchis i J. M. Ruiz Pérez, "La Rambleta. Aspectos geomorfológicos e hidràulicos", *La Rambleta de la huerta de Favara. Patrimonio histórico y natural de la Ciudad de Valencia*, València: 2007, p. 13-30. Un dels arguments esgrimits és que durant la darrera gran inundació que ha patit l'Horta de València, a l'any 2000, els fluxos del barranc de la Saleta van anar a buscar una eixida a la Rambleta, però això és normal si tenim en compte que la construcció del nou caixer del riu Túria als anys seixanta del segle XX va tallar l'eixida natural cap a Patraix.

XVIII.¹⁷²

Finalment, la Rambleta és un barranc que naix clarament junt al barranc de Torrent, a l'alçada de la localitat que li dona nom, i que segurament recollia l'aigua que desbordava d'aquest en moments de fortes avingudes, tot i que açò darrer no és gens segur. De fet, no apareix cap referència a aquest tram de la Rambleta en els treballs de geografia, tot i que el traçat del seu paleollit s'identifica perfectament encara ara entre el parcel·lari de l'horta de Benàger, i va paral·lel al barranc de Torrent, només que separant-s'hi paulatinament. Així, creua la partida anomenada de la Foia, el topònim de la qual és evident i està relacionat amb el barranc, i a continuació el creua la séquia de Faitanar, raó per la qual fa una gran corba ben característica de forma triangular.

A partir d'ací el seu traçat es torna també difús i ja no presenta un llit encaixat com en el tram anterior, però es pot intuir que travessa el parcel·lari de Faitanar mitjançant una corba suau cap a l'alqueria dels Aiguamolls. Aquesta alqueria rep el nom de la petita zona marjalenca que acabem de veure, la qual es va dessecar al segle XVIII. La seua existència anterior s'explica per diverses surgències d'aigua naturals que no trobaven sortida cap a la Rambleta, de manera que segurament caldria posar en relació la creació d'aquesta marjal amb la construcció de la séquia de Favara, que és la que impedia el pas. I ja a partir de Favara el paleobarranc que venim seguint enllaça amb el llit conegut de la Rambleta, que torna a estar encaixat entre parets naturals, i continua cap a l'Albufera. En aquesta llacuna, de fet, desaiгуaven tant la Rambleta com el barranc de Torrent, sent aquests els principals responsables del seu aterrament progressiu fins que va començar la intervenció antròpica gràcies a la construcció de sistemes hidràulics que hi desaiгуaven i per les dessecacions de marjals.¹⁷³

Per a acabar, cal referir-se breument al traçat del llit del riu Túria. Des de la seua entrada a l'horta el riu presenta diversos meandres, que són conseqüència del procés de construcció de la plana al·luvial per part del propi riu. Sabem que a l'alçada de València, des d'abans d'època romana, el riu ha tendit a desplaçar-se cap al nord. De fet, el port fluvial romà estava darrere de les torres de Serrans, és a dir, prou més al sud que el llit actual, la qual cosa demostra com ha anat avançant la terrassa fluvial en aquesta direcció. Procés que fou interromput quan la Junta de Murs i Valls va construir l'ampit del riu al principi del segle XVI, amb la intenció de protegir la ciutat de les avingudes.

A més a més, sabem que existien diversos braços fluvials. Un, el més important i

---

¹⁷² C. Sanchis i J. M. Ruiz Pérez, "La Rambleta. Aspectos geomorfológicos", p. 20-21.

¹⁷³ Vegeu el treball de C. Sanchis, *Regadiu i canvi ambiental a l'Albufera de València*. València: 1999.

conegut, és la Rambla del Mercat, un antic braç del riu que envoltava la ciutat de València pel sud convertint-la en una illa. En època andalusina estava ja cegat i no hi corria aigua, però encara existia. Actualment és la plaça del Mercat. Un altre braç era la Rambla dels Predicadors, l'actual plaça de Tetuà, que aïllava el convent de Santo Domingo (un real en època andalusina) com una petita illa fluvial. I finalment pel Nord encara existia una altra rambla, menys coneguda, per darrere del palau del Real, que seguia el traçat de la Volta del Rossinyol i la séquia de Rambla, i després seguia recte cap al mar pel mig del ventall al·luvial del riu Túria.

2.1.3. Climatologia i torrencialitat

Resulta bastant difícil saber si els aspectes climatològics, com ara els nivells de pluja o les temperatures, amb els nivells que podem mesurar actualment, han estat iguals al llarg de la història, i especialment en el període andalusí que és el que ens interessa ara. La mitjana de temperatura actual en l'Horta de València (fora de la ciutat, per a evitar la bossa de calor artificial) se situa al voltant dels 17°, arribant a uns màxims que fregen els 30° en juliol i agost i a uns mínims de 4° al gener, amb possibilitats de gelades entre desembre i febrer. En general es pot assumir que són unes xifres vàlides per als dos darrers mil·lennis, amb l'excepció de l'anomenada Petita Edat del Gel que es va produir al llarg del període modern, que feu baixar les temperatures i va augmentar la pluviositat, però no de manera significativa i, en qualsevol cas, sense afectar al període andalusí.

Pel que fa a la pluja, la situació és variable depenent de la posició de l'observatori climatològic, però se situa al voltant 400 mm anuals al Nord de la comarca i 500 al Sud, a l'Albufera, la qual cosa està en relació amb el major nivell de pluviositat de la Ribera del Xúquer. Es tracta, doncs, d'una gradació pluviomètrica Nord-Sud bastant important, i més tenint en compte la falta de relleu en la plana al·luvial de València. Evidentment, la pluja és bastant encasa, però amb aquests nivells al voltant dels 400-500 mm anuals no es pot qualificar l'Horta de València com una regió de clima semiàrid, ja que aquesta expressió s'empra normalment per a regions que se situen entre els 200 i els 400 mm anuals de pluja, com ara Alacant, Oriola, Murcia o Màlaga, en la mateixa costa mediterrània de la península Ibèrica.

D'altra banda, la Tardor és l'estació de l'any més plujosa en aquesta zona, i en l'Horta de València se situa al voltant dels 90 mm; mentre que l'Estiu és la més seca, com

correspon al clima mediterrani, amb només 10 mm de mitjana recollits.¹⁷⁴ Així, doncs, el balanç hídric assenyala un període de sequera de quasi cinc mesos, especialment entre juny i agost, amb tot el que això implica per a l'agricultura no irrigada.

La torrencialitat és assídua en aquesta zona, amb episodis de pluja forta que arriba als 120 mm en 24 hores cada 5 anys, 150 mm cada 10 anys, uns 200 mm cada 30 anys, i 250 cada 100. En qualsevol cas, és la pluja en l'interior la que marca la torrencialitat periòdica del Túria i dels barrancs en l'Horta de València, amb grans inundacions cada cert període que són les que han anat formant les capes superficials de la plana al·luvial en els darrers segles. Els estudis geoarqueològics indiquen que en el moment de fundació de la ciutat, en època romana republicana, el sòl estava format per sediments fluvials d'argiles i llims molt fins, propis d'un ambient de decantació de baixa energia. No obstant això, a partir d'aquest moment es registren diverses avingudes durant el període romà que dipositaren capes d'al·luvió decamètriques. Durant el període visigòtic, per contra, no es detecta cap avinguda torrencial violenta. I en el període andalusí, especialment a partir dels segles X i XI, tornen a produir-se inundacions (de fet, algunes estan documentades per escrit), que es manifesten amb una extrema violència, fins al punt de dipositar capes d'al·luvió amb barreja d'arenes i còdols que poden arribar a superar en alguns punts el metre d'espessor.¹⁷⁵ És probable, doncs, que tant les fortes avingudes d'època romana i andalusina, com la falta d'elles en època visigòtica, estiga relacionada amb processos de desforestació de les muntanyes interiors en època romana, reforestació natural des de la crisi del baix imperi fins a ben entrat el període andalusí, i de nou desforestació a partir dels segles X i XI, segurament com a conseqüència de la pressió antròpica i ramadera.

2.2. La xarxa viària històrica

La xarxa de camins medievals de l'Horta de València ja no existeix en l'actualitat com una xarxa completa en funcionament, i ni tan sols parcial. En realitat va estar en ús fins a la segona meitat del segle XIX, moment en el qual va començar a desaparèixer per la construcció de nous camins rectes que van substituir els antics. Tot i que en molts casos es construïen de forma paral·lela, i els camins medievals continuaren existint com a mitjà

---

¹⁷⁴ A l'interior muntanyós del país existeix una major pluviositat primaveral, però no es reproduïx en les planes costaneres. P. Carmona i J. M. Ruiz, "El medio físico de l'Horta", p. 31.

¹⁷⁵ P. Carmona, "La dinámica fluvial del Turia en la construcción de la ciudad de Valencia", *Documents d'anàlisi geogràfica*, 31 (1997), p. 85-102, [p. 90-91].

per a accedir a les parcel·les, o per a enllaçar poblacions properes més enllà dels camins nous dissenyats per a distàncies més llargues. Però ha estat en la segona meitat del XX quan han desaparegut pràcticament del tot els antics camins medievals, i també els nous del XIX, per l'avanç urbanístic de la ciutat i de les poblacions del voltant, que de vegades els han integrat en la trama urbana però que majoritàriament els han fet desaparèixer. Per descomptat, encara es conserva una certa quantitat de trams solts de camineria medieval al bell mig de l'horta, ja que continuen tenint la funció de donar accés a parcel·les, i són fàcilment recognoscibles.

En qualsevol cas, la xarxa medieval ha estat reconstruïda de forma bastant completa tant pels trams que encara ara es conserven, com gràcies a la fotografia aèria americana de 1956 i a la planimetria cadastral dels anys vint i trenta del segle XX, i gràcies també a diversos plànols del segle XIX que, per a identificar séquies principals i camins, són molt complets. La reconstrucció la podem veure al plànol de la Figura 5 (apèndix), junt a les principals poblacions que encara perduren, distingint en color roig els camins radials que parteixen o arriben a la ciutat de València, dels que completen la xarxa enllaçant altres poblacions o camins principals, que estan en color taronja.

Com es pot veure al plànol de forma ben explícita, existeix una clara jerarquia entre camins. N'hi ha tres principals, que són els tres que ixen de les tres portes més importants de la ciutat: un cap al nord, conegut com a Camí de Morvedre (actual Sagunt), perquè aquesta era la primera vila important que existia anant cap al nord des de València; un altre cap a l'oest, conegut en el primer tram com a Camí de Quart i, en passar aquesta població, com a Camí de Castella o Requena; i, finalment, un altre cap al sud, conegut en l'edat mitjana com a Camí de Sant Vicent en el primer tram i després Camí de Xàtiva.

Aquest darrer és, amb bastant seguretat, almenys en el tram que passa per l'Horta de València, la Via Augusta d'època romana, que va continuar en funcionament en els períodes andalusí, baix-medieval i modern. Fou al segle XVIII quan es va construir el nou Camí Reial de Madrid, paral·lel a l'anterior però allunyant-se d'ell paulatinament fins que una vegada fora de l'Horta de València prenen direccions diferents. Aquest canvi en la construcció va provocar que el camí antic desaparegués com a tal, quedant només alguns trams solts i desconnectats per a donar pas a parcel·les i a camins secundaris que partien d'ell. Tanmateix, ha estat possible reconstruir-lo fàcilment entre el parcel·lari conservat, ja que molts dels braços de la Séquia de Favara s'hi adaptaven parcialment, i també el parcel·lari permet identificar-lo perfectament, a més a més dels trams que encara existien el 1956, quan es va fer el vol americà. Partia des de la porta de Sant Vicent o Bāb Bayṭāla,

i poc després d'eixir de la ciutat girava un poc cap al sud, seguint ja a partir d'ací el mateix traçat recte.

El Camí de Morvedre, que anava en direcció al nord des de l'actual porta de Serrans o porta andalusina de Bāb al-Qantara (perquè tenia davant l'únic pont de pedra sobre el riu), també ha estat considerat tradicionalment com la Via Augusta, però ja fa alguns anys que se sap que això no és així. Possiblement, tot i que no és segur, sí que ho era des del barranc del Carraixet cap al Nord, però no cap al sud. En tal cas deuríem traçar una línia recta des del creuament amb el barranc fins a la porta de la Trinitat o Bāb al-Warraq, on ja dins de la ciutat sí ha estat localitzada la Via Augusta romana en diverses excavacions arqueològiques, i sabem que seguia l'actual carrer del Salvador fins a la plaça l'Almoina. En qualsevol cas, per al que ens interessa ací ara, cal dir que el camí dibuixat al plànol indicat adés és el que estava en funcionament en el moment de la conquesta cristiana del segle XIII, i per tant es va construir en època andalusina. A banda d'això, també cal dir que en el suposat traçat de la Via Augusta no es pot apreciar cap tram de camí conservat que s'hi pugui atribuir a un camí romà.

Finalment, dels tres camins principals que eixien de la ciutat de València, el tercer era el Camí de Quart, que, en direcció a l'oest, anava cap a l'interior de la península des de la porta de Quart o Bāb al-Hanaš, situada en l'actual plaça del Tossal. Aquest camí, que estava en funcionament en època andalusina, també té un origen romà, tot i que presenta certes corbes lleus i petits girs en forma de quatre que demostren que ha estat modificat al llarg dels segles. De fet, en algun casos s'adapta a séquies mare com la de Mislata, o a braços principals, els quals l'han hagut de modificar necessàriament.

Amb tot, cal dir que ha estat necessari reconstruir-lo en bona part, perquè al segle XIII va desaparèixer. De fet, sabem l'any exacte, 1283, en el que Pere el Gran va ordenar que el camí fos desviat per a evitar que passés per les vinyes de la senyoria de Quart de Poblet, que és la raó adduïda pel document.¹⁷⁶ Malgrat que un canvi tan important en el traçat es va deure molt probablement a la intenció del rei de fer passar tot el transit per dins de la població de Quart de Poblet, situada junt al riu, per a afavorir-la comercialment. En el plànol es pot apreciar perfectament quin és el traçat original del camí romà i andalusí –que s'ha pogut reconstruir pels trams conservats i l'alineació del parcel·lari– i quin és el camí modificat que passa per dins del nucli de Quart de Poblet i que després busca el traçat de l'antic camí una vegada fora de l'horta.

---

¹⁷⁶ ACA, *Cancelleria*, reg. 41, f. 104r.

Aquests camins eren els principals perquè, a banda de permetre viatjar cap als tres principals punts cardials a llarga distància (cap a l'est està la mar), d'ells també partia la resta de la xarxa radial que tenia com a centre la ciutat de València. Començant pel sud, des de la mateixa Bāb Baytāla partia el Camí de Russafa, que en arribar a aquesta localitat es subdividia en diversos camins més: el de la devesa del l'Albufera (la restinga), el de la marjal, el de Castelló de l'Albufera, i el de Malilla, aquest darrer de traçat irregular.

Des del Camí de Quart la primera derivació era el camí de Patraix, tot i que també es podia sortir des del Camí de Xàtiva. En arribar a Patraix es tornava a dividir, i un anava cap a Torrent, i l'altre cap a Picassent adossat a la séquia de Favara. Tornant al camí de Quart, i deixant de banda la desviació transversal cap al camí de Torrent, la següent derivació important era el camí de Mislata, que anava cap a Quart i Manises paral·lel al riu, i que després de la desaparició del camí romà i andalusí el 1283 es convertiria en el camí principal cap a l'oest. A continuació, la següent desviació important era la del Camí de Xirivella, que anava cap a aquesta localitat i després encara seguia cap a Alaquàs.

Passant ja a la xarxa radial de l'Horta Nord, des de Bāb al-Qantara –que era l'única porta que tenia un pont de pedra sobre el riu en època andalusina per ser la més important, i d'ací el nom– partia no solament el camí principal cap al nord que ja hem vist, sinó també tota la resta de camins. La primera derivació anava paral·lela al riu, i des d'ací també partia el camí de Campanar, que encara seguia cap a Paterna, i el camí que anava paral·lel a la séquia de Mestalla, per dins del paleollit del barranc d'Almara. La següent derivació del camí principal era la de Marxalenes, que de seguida es derivaria en el camí que passant per Benicalap anava a Burjassot, i el camí que passant per Benimàmet continuava cap a Paterna. D'aquest darrer encara partia el més important de tots, que eixint de l'Horta de València anava cap a Llíria. Finalment, la tercera derivació des del camí principal, potser la més important de totes, era la del camí de Montcada, que de seguida es dividiria també entre els camins d'Alfara, de Montcada pròpiament dit, el de Massarrojos, que continuaria encara a Bofilla i Bètera, i el de Godella, que també encara continuava encara cap a l'interior.

Des de la següent porta, Bāb al-Waraq, l'únic camí que partia era el que anava a Alboraia, certament amb un traçat bastant irregular, ja que va adaptant-se al parcel·lari i per tant fent girs sobtats en angle recte, de manera que n'hi ha raons per a dubtar que el seu traçat siga completament andalusí, o en qualsevol cas és molt tardà. I, finalment, des de Bāb al-Sakhar s'articulava tota l'àrea entre el riu i la costa amb els camins de Benimaclet, de la Mar, del Cabanyal, etc. En el plànol de la 5 (apèndix), que realment ara

només val per a presentar la camineria, pareix que tots aquests darrers camins només valien per a anar a la marjal i la mar, a banda d'accedir a les parcel·les d'horta, ja que no hi ha cap població en aquesta àrea; però després veurem que, realment, era per articular les alqueries andalusines que n'hi havia.

En definitiva, tots aquest camins formaven la xarxa radial i arborescent de l'Horta de València, amb epicentre a la ciutat de València, que no solament connectava la *madīna* amb les *qurà* principals sinó que, a més, servia per a viatjar a distàncies mitjanes o llargues. La resta de la xarxa de camins de l'Horta de València no era radial, i comunicava altres poblacions per dins de l'Horta. La seua funció principal, però, no era comunicar les poblacions directament entre elles, sinó enllaçar els camins principals com una mena de drecceres que permetien anar des d'una població a una altra sense necessitat de passar pel centre. I això és el que feia que la camineria principal de l'Horta de València, que a primera vista sembla radial, en realitat siga una vertadera xarxa per a interconnectar les poblacions de l'Horta encara que els camins principals sí tingueren com a centre la ciutat.

Per esmentar-ne algun, dels camins no radials cal parlar de l'anomenat camí de Silla (documentat al segle XIII amb aquest nom), que des de Quart de Poblet anava cap al sud, s'adossava a Faitanar i al barranc de Torrent, i arribava al camí de Xàtiva a l'alçada de Massanassa, des d'on es podia seguir ja cap a Silla. Un altre que tenia una funció pareguda és el camí que anava de Torrent a Manises per fora del límit de l'horta, i després creuava el riu cap a Paterna, per enllaçar amb el Camí de Morvedre (documentat també al segle XIII amb aquest nom), que no és el camí principal que anava recte des de València fins a aquesta localitat, sinó el que partint de Paterna envoltava l'Arc de Montcada per damunt de la séquia mare, unint les diverses poblacions de Godella, Rocafort, Massarrojos, Montcada, Alfara, i encara creuava el Carraixet i seguia cap a Morvedre per un itinerari diferent. Si ajuntem ambdós camins, per tant, el de Silla i el de Morvedre, gràcies a un gual sobre el riu, trobem que n'hi ha un autèntic *by-pass* andalusí que servia per a circular per fora de l'Horta de València i evitar així passar prop de la ciutat.

A banda, per descomptat, hi havia tota una sèrie de petits camins transversals, que no paga la pena esmentar perquè són molts i ni tan sols tenen nom la majoria, però que es veuen molt bé a la Figura 5 (apèndix), els quals unien petites poblacions amb els camins principals, o bé camí amb camí com a travesseres.

3. ANÀLISI MORFOLÒGICA DELS SISTEMES DE L'HORTA DE VALÈNCIA

L'Horta de València és una gran àrea irrigada situada al voltant de la ciutat del mateix nom, que està formada per un conjunt de vuit séquies o sistemes hidràulics. Moltes vegades es diu que es tracta d'un macrosistema, fent ús incorrecte de la coneguda classificació basada en la mida de la superfície que van proposar el geògraf i antropòleg Karl W. Butzer i els seus col·laboradors. En realitat, però, aquests autors mai no van parlar de macrosistemes, mesosistemes i microsistemes, sinó de xarxes a gran escala (entre 5.000 i 10.000 hectàrees), xarxes a mitjana escala (menys de 100 ha) i xarxes a petita escala (al voltant d'1 ha).¹⁷⁷ Tanmateix, ha estat el terme macrosistema el que s'ha acabat imposant, d'una forma incomprendible si tenim en compte que una gran horta de les característiques de la de València mai no pot ser considerada un "sistema", ni gran ni petit.¹⁷⁸ Perquè un sistema hidràulic està format per un conjunt d'elements com són l'aquífer (en aquest cas l'assut sobre el riu), els canals de conducció i distribució de l'aigua, i els parcel·lari associat.¹⁷⁹ L'Horta de València, per contra, és un conjunt format per vuit sistemes hidràulics diferents, que conflueixen en un mateix lloc.

Aquesta classificació ha tingut força èxit entre geògrafs i altres investigadors per la seua utilitat funcional, tot i que allò que les caracteritza no és precisament la seua mida, sinó la seua complexitat. En alguna altra ocasió s'ha emprat també el nom de "xarxa hidràulica", potser com alternativa al macrosistema de Butzer, ja que per la gran quantitat de canals que existeixen, que es van dividint i subdividint entre ells, a simple vista no és fàcil destriar-los i pareix que estan interconnectats formant una xarxa.¹⁸⁰ No obstant això, si bé és cert que uns sistemes desaigüen en els altres, legalment no està permès passar

---

¹⁷⁷ K. W. Butzer, J. Mateu, E. K. Butzer i P. Kraus, "L'origen dels sistemes hidràulics al País Valencià: romà o musulmà", *Afers*, 7 (1988-89), p. 9-68, que és traducció de l'article original en anglès "Irrigation Agrosystems in Eastern Spain: Roman or Islamic Origins?", *Annals of the Association of American Geographers*, 75/4 (1985), p. 479-509. Vegeu també la crítica sobre la classificació en base a la mida de M. Barceló, "La qüestió de l'hidraulisme andalusí", *Les aigües cercades. Els qanat(s) de l'illa de Mallorca*, Palma: 1986, p. 9-46 [p. 10].

¹⁷⁸ Sobre l'èxit de la classificació dels sistemes hidràulics en macro, meso i micro vegeu, per exemple, l'ús sistemàtic que en fa T. F. Glick, *Paisajes de Conquista*, València: 2009, p. 128, a banda de molts altres autors.

¹⁷⁹ M. Barceló, "El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales", *El agua en zonas áridas. Arqueología e Historia. I Coloquio de Historia y Medio físico*, vol.1, Almería: 1989, p. 15-40.

¹⁸⁰ H. Kirchner, "Construir el agua. Irrigación y trabajo campesino en la Edad Media", *Arbor*, CLI (1995), p. 35-64. També Patrice Cressier, com indica la mateixa Kirchner, ha fet una proposta similar, en P. Cressier, "Hidráulica rural tradicional de origen medieval en Andalucía y Marruecos. Elementos de análisis práctico", *El agua: mitos, ritos y realidades*, Granada i Barcelona: 1995, p. 240-286.

aigua d'un sistema a un altre a consciència, per la qual cosa la connexió dels sistemes és sempre ocasional i en qualsevol cas il·legal. De manera que no es pot dir de cap manera que aquesta suposada característica siga prou important com per a classificar i qualificar l'horta com una xarxa. En conseqüència, crec que el concepte que millor descriu l'Horta de València, i els altres espais irrigats amb característiques similars, segons una hipotètica classificació dels regadius per les seues característiques morfològiques, seria el nom de “gran àrea irrigada” o, simplement, el nom més tradicional de “gran horta”, malgrat que incloga una referència a la seua mida.

Els noms tradicionals de les vuit séquies o sistemes hidràulics és força conegut, però val la pena esmentar-los. Sempre per l'ordre en el que estan situats els seus assuts sobre el riu Túria, començant pel més allunyat a València i la mar, i acabant pel més proper a la ciutat, són les següents séquies:

1. Reial Séquia de Montcada
2. Séquia de Quart, Benàger i Faitanar
3. Séquia de Tormos
4. Séquia de Mislata
5. Séquia de Mestalla
6. Séquia de Favara
7. Séquia de Rascanya
8. Séquia de Rovella

Cadascuna d'aquestes séquies té la seua pròpia comunitat de propietaris de terra irrigada, excepte la de Quart-Benàger que en té dues separades, una per a Quart i una altra per a Benàger i Faitanar. Tot i que es pot esmentar el cas contrari de Mestalla, que només en té una però en la pràctica ha funcionat històricament com a tres comunes separades, una per cada braç principal. A banda, n'hi ha alguns braços per tota l'horta que, pel fet de pertànyer a una única població, tenen la seua pròpia comuna, com ara el Comuner d'Aldaia, la Séquia de Xirivella, i altres sistemes independents a l'antiga marjal dessecada que són regats amb sobrants dels sistemes principals o amb aigua de fonts. Al segle XIX irrigaven entre totes unes 10.500 hectàrees de superfície,¹⁸¹ probablement la màxima

---

¹⁸¹ Segons les dades indicades per F. Jaubert de Passà, *Canales de riego de Cataluña y reino de Valencia*, València: 1844 [original francès de 1823], vol. II, p. 229, tot i que en realitat el quadre sinòptic en el que apareixen és de Francisco de Paula Alguer, i fou afegit en la traducció de 1844. Empra l'edició facsimil amb estudi introductori de J. Romero i J. F. Mateu, publicada el 1991 pel Ministeri d'Agricultura i la Universitat de València. La resta d'esments que faré en aquest capítol a la superfície irrigada per cada séquia al segle XIX estan extrets de la mateixa obra i pàgina.

extensió que ha tingut mai l'Horta de València, tot i que en aquell moment ja havia començat la seua lenta però constant disminució, per l'avanç de la urbanització de la ciutat de València i de les altres poblacions que estan dins de l'àrea irrigada.

Pel que fa a l'anàlisi detallada de l'àrea d'estudi que exposaré tot seguit, dividida en zones més petites en relació a la divisió dels sistemes en diverses àrees, he d'advertir que l'explicació serà necessàriament un resum que no recollirà l'anàlisi completa pel que fa a detalls morfològics i anàlisi de les superfícies de cadascuna de parcel·les, cosa que faria extremadament llarga aquesta part de la tesi. Per tant, es cridarà l'atenció només sobre els detalls més significatius que siguen rellevants per a la interpretació global del sistema. Pel que fa als criteris d'identificació dels espais hidràulics andalusins, també faré una anàlisi superficial en aquest capítol, ja que hi dedicaré el capítol següent a fer una anàlisi de conjunt.

Finalment, cal un segon aclariment respecte al que vindrà a continuació. Les séquies de l'Horta de València són sistemes hidràulics prou complexos, que es divideixen i subdivideixen diverses vegades en braços i sub-braços, en files i rolls, etc. Tots aquests canals secundaris han tingut sempre un nom per a poder-los identificar, però aquest nom ha anat canviant contínuament al llarg del segle. Com que no coneixem tots els noms que han existit per a tots i cadascun dels canals de l'horta, ni és possible referir-se als noms d'un període concret, allò més lògic és esmentar-los pel nom que han tingut al segle XX i que han conservat fins a l'actualitat. Ara bé, per a facilitar la seua localització d'una forma ràpida en el plànols, i ajudar a desfer l'embolic de noms que pot resultar tot plegat per a un lector que no conega amb profunditat l'Horta de València, cada vegada que esmente una séquia pel seu nom l'acompanyaré d'una sèrie de números entre cotxets, que seran conseqüència de la divisió esquemàtica dels sistemes hidràulics, i que apareix a l'inici de l'Apèndix de Figures situat al final de la tesi (Taula 1). He donat un número a cadascuna de les séquies de l'Horta per l'ordre en el estan situats els seus assuts sobre el riu Túria. Així, la Séquia de Montcada serà la número 1, Quart-Benàger la 2, Tormos la 3, Mislata la 4, Mestalla la 5, Favara la 6, Rascanya la 7, i Rovella la 8. A partir d'ací, cada braç en el que es divideix la séquia principal serà la séquia 1.1, la séquia 1.2, la 1.3, etc., i després amb les subdivisions seran la 1.1.1, la séquia 1.1.2, etc.

A continuació passe a descriure i estudiar d'una forma detallada cadascun dels sistemes hidràulics per separat, seguint el mateix ordre dels assuts que ja he indicat.

3.1. La Séquia de Montcada (fins al Carraixet)

La Reial Séquia de Montcada és la primera de l'Horta de València, d'acord amb l'ordre amb el que estan construïts els assuts sobre el Túria, ja que és la que el té situat més lluny de la ciutat de València i la mar. És, per tant, la séquia més exterior de totes les de l'Horta Nord, ja que actua com a línia de rigidesa. En el primer tram, que va des de Paterna fins al barranc del Carraixet, envolta i “abraça” les terres de la Séquia de Tormos, però al nord del barranc és l'única séquia existent, fins a les marjals de la costa. De fet, és la séquia més gran de tota l'Horta de València, tant en longitud –supera els 33 km des de l'assut fins a Puçol– com en superfície irrigada, puix al segle XIX regava unes 6.000 ha segons Aymard. El creixement en aquest segle fou important, ja que, segons un capbreu del XVIII llavors només regava 4.000 ha, però cal atribuir-ho a l'avanç sobre la marjal.¹⁸²

Des de l'assut, la séquia mare de Montcada presenta un recorregut més o menys paral·lel al riu, del qual es va distanciant progressivament per mantenir la cota. En aquest primer tram travessa algunes roques elevades a través dues mines, la qual cosa li confereix un sobreesforç a l'hora de la construcció inicial per tal d'aconseguir la cota que era necessària per portar l'aigua fins al lloc desitjat. És a l'alçada de Paterna que la séquia mare comença a separar-se del riu i a girar cap al nord, vorejant tota la sobreelevació calcària sobre la que es troben les actuals localitats de Paterna, Benimàmet, Burjassot i Godella. Després continua cap a Rocafort, Massarrojos, Montcada i Alfara del Patriarca, que junt a les altres són el conjunt de poblacions actuals que envolten el perímetre irrigat per aquest sistema hidràulic fins a l'esmentat barranc. Aquest darrer és una gran barrera geogràfica del tipus rambla mediterrània, amb un caixer sec i profund, que la séquia traspassava mitjançant una gran mota de terra que havia de ser reconstruïda cada vegada que es produïa una avinguda, fins que al segle XVII fou substituïda per un canó subterrani.¹⁸³

Una vegada a l'altra banda del barranc, la Séquia de Montcada continua encara una quinzena de kilòmetres en direcció Nord, fins a la localitat de Puçol, que és la darrera de l'Horta de València. El 1239, pocs mesos després de la rendició de la ciutat, aquesta séquia ja arribava fins a Puçol, com indica el document en el que Jaume I donava totes les séquies als pobladors de València a excepció de la “*cequia qui vocatur Regia, illa scilicet*

---

¹⁸² E. Guinot *et alii.*, *La Real Acequia de Moncada*, València: 1999, p. 28. Segons Jauber de Passà, a principis del segle XIX només regava 3.200 hectàrees.

¹⁸³ Sobre el canó vegeu E. Guinot *et alii.*, *La Real Acequia de Moncada*.

que vadit usque ad Puçolum".¹⁸⁴ En qualsevol cas, es tracta d'un espai irrigat molt interessant per la gran quantitat d'antigues alqueries andalusines que hi havia emplaçades, però també de considerables dimensions, per la qual cosa no forma part de la zona d'estudi d'aquesta tesi.

Així, doncs, la zona que ara ens interessa, i que descriuré a continuació amb un major detall, és la zona de Paterna primer, i després d'un tram amb un recorregut paral·lel i proper al de la séquia mare de Tormos, comença la gran zona al sud del Carraixet, que en els estudis de geografia acostumen a anomenar "l'Arc de Montcada" per la corba que fa la séquia des de Burjassot, on manté una direcció Nord, fins a Alfara i el Carraixet, on la direcció és cap a l'Est. Tota aquesta àrea està limitada a l'oest i al nord per la mateixa séquia de Montcada, a l'est pel barranc, i al sud per les terres irrigades per la Séquia de Tormos. La separació entre ambdós àmbits de domini de cada séquia està marcat per una zona extremadament plana, ja que és una antiga marjal dessecada, i travessada pel paleocanal d'un antic barranc. En conseqüència, el pendent és sempre des del nord-oest cap al sud-est i des del nord cap al sud, formant així un ventall ben característic mitjançant els canals del sistema i els camins, amb el vèrtex a Carpesa.

Veient primer la zona de Paterna, podem apreciar que en un tram molt curt n'hi ha situats diversos molins, aprofitant els salts creats per pèrdues lleugeres de cota, i l'eixida dels primers braços i files per a irrigar aquesta àrea més menuda. Són, per esmentar els més importants, la séquia de la Saldia [1.1], la séquia Catalana [1.2], el roll Fondo [1.3], la fila de Quart [1.4], la séquia de la Uncia [1.5], que va per damunt de la séquia mare fins a Benimàmet, i el roll del Sentari [1.6].

Una vegada passat el barranc d'en Dolça, n'hi ha tot un tram que passa per davant de Benimàmet i Burjassot en el que la séquia mare de Montcada va paral·lela a la séquia de Tormos (a una cota més alta), i en teoria no devia irrigar res, però a les ordenacions de la Séquia n'hi ha inserida una visura molt detallada de totes les eixides d'aigua en el segle XVII, que ens mostra l'existència d'una gran quantitat de rolls i boqueries per a regar les parcel·les estretes que n'hi havia entre ambdós séquies mare de Montcada i Tormos.¹⁸⁵

En arribar a Godella ambdós canals comencen a distanciar-se, i Montcada comença a regar de nou amb canals secundaris. Els primers braços són de poca entitat, i de fet la majoria són afegits d'època moderna en una zona que en realitat és la depressió

---

¹⁸⁴ J. Cortés, *Aureum Opus Regni Valentie*, València: 2001, privilegi 8. Ho esmenten E. Guinot *et alii.*, *La Real Acequia de Moncada*; i E. Guinot, "L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana", *Afers*, 51 (2005), p. 271-300 [p. 282]

¹⁸⁵ F. Jaubert de Passà, *Canales de riego de Cataluña y reino de Valencia*, vol. II, p. 214.

d'un barranc, de manera que no paga la pena esmentar-los ara. No és fins passar Godella, ja en terme de Rocafort, que comencen els braços del gran ventall de l'Arc de Montcada, els quals són de diversa importància per la superfície que irriguen. A més, surten de la séquia mare de Montcada mitjançant diversos tipus de partidors, des de proporcionals de llengua a comportes de tandeig, i també alguns forats redons de pedra, que són els rolls.

El primer d'aquests braços secundaris importants és el roll d'en Ferris [1.7], seguit del roll dels Frares [1.8] i el roll del Llavador [1.9]. Tots ells són de curt recorregut, i cauen a la séquia dels Avenars, que segueix el traçat d'un paleocanal i separa els regs de Tormos i Montcada actuant com a canal de drenatge d'ambdós sistemes. Una vegada en terme de Massarrojos trobem el roll de l'Armeler [1.10], que tampoc no és encara massa llarg per la forma cònica del ventall, cosa que el fa desaiguar ràpidament a la Fila de Massarrojos [1.11]. Aquesta darrera és el següent braç, el qual és més llarg perquè va recollint totes les caigudes dels següents braços de Montcada i condueix l'aigua sobrant a la séquia de Tormos. De fet, és la séquia més irregular de Montcada, i a més a més és doble, perquè té dos canals paral·lels, la fila pròpiament dita i la Fileta [1.11.1], que deriva de la primera al seu inici.

Posteriorment, el següent canal en el recorregut és el roll de Borbotó [1.12], que va paral·lel al camí de Massarrojos a València i fa de límit amb el terme de Montcada. Ja en aquest terme destaquen tres rolls de poca entitat, destinats a regar les parcel·les més pròximes de la séquia mare, i de seguida arriba el braç de Sorolla [1.13], que és el primer important de l'horta de la localitat de Montcada. A la meitat del seu recorregut es divideix en dos canals més, un dels quals [1.13.1] s'adossa al camí de Massarrojos en el tram final. Després ve el braç de l'Escorxador [1.14], que és el que rega una major superfície dels que hem vist fins ara, ja que en el seu recorregut cap al sud arriba fins a Benifaraig i es divideix encara en dos braços secundaris més, formant una estructura en ventall. Just al costat de la toma d'aquest braç en la séquia mare està emplaçada la del braç Fondo de Benifaraig [1.15], tot i que fins fa no molts anys encara compartia partidor amb el braç de l'Escorxador, formant tots dos un conjunt que es dividien de seguida i així ha estat dibuixat al plànol de la Figura 6. Finalment, per acabar amb el terme de Montcada, trobem el braç dels Francs [1.16], que anteriorment eixia igualment de la mateixa toma, i presenta un recorregut més curt que els anteriors, ja que abans d'arribar a Benifaraig gira cap a l'est i cau en una séquia del terme d'Alfara.

I així arribem al darrer terme municipal de la zona d'estudi de l'Arc de Montcada. Després del roll dels Francs, que actua com a límit municipal entre ambdues localitats,

trobem la Fila d'Alfara [1.17], que en el seu tram inicial manté un recorregut paral·lel a la séquia mare però de seguida es divideix en diversos braços. Segurament la mateixa estructura que devien tenir abans els braços de Montcada, tot i que al segle XX es van transformar en braços independents. Així, del braços que surten de la Fila primer trobem un de curt recorregut, seguit de la séquia de la Pasqualeta [1.17.1], que travessa tota la zona d'estudi de nord a sud fins a desaiguar en la séquia de Tormos, junt a Carpesa. A banda, d'aquest braç se separa un altre quasi a l'inici, la Mosquitera [1.17.2], que presenta un traçat paral·lel a l'anterior. I finalment, el darrer braç que parteix de la Fila d'Alfara és el braç del Barranc, que recorre de nord a sud tota la mota del Carraixet, tancant la zona d'estudi.

Evidentment, no tots els braços esmentats tenen la mateixa importància. De fet, molts d'ells, els rols curts propers a la séquia mare que reguen alters, els quals sabem que es van afegir majoritàriament al llarg de l'època moderna, ni tan sols els he esmentat. N'hi ha d'altres, per contra, que a banda de ser els que més terra irriguen i per tant els que més aigua tenen en circulació, són els que articulen tota la zona jeràrquicament.

3.1.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de l'Arc de Montcada

Una vegada reconstruït el sistema hidràulic i el parcel·lari complet de la part de la séquia que forma part d'aquest estudi, que podem veure a la Figura 6, és hora d'analitzar la seua morfologia per a intentar discernir les seues fases de construcció. El primer que crida l'atenció és que, en general, no es tracta d'un parcel·lari regular típic de colonització com el que es pot trobar en altres zones, com ara l'horta de Vila-real,¹⁸⁶ per exemple, o altres casos en la mateixa Horta de València que veurem més endavant. La seua característica principal, doncs, és que presenta un parcel·lari que tendeix a ser regular, sense arribar a ser-ho del tot, gràcies a la construcció de canals de distribució de l'aigua bastant rectes, els quals, en combinació amb els camins, que també són bastant rectes, tendeixen a formar polígons de parcel·les amb unes mesures i una longitud determinades.

És important assenyalar, però, que aquests polígons no són ortogonals, sinó que tendeixen a ser-ho; que visualment recorden a polígons regulars, però que realment no ho són, perquè s'adapten a la topografia i als pendents per a facilitar la circulació de l'aigua.

---

¹⁸⁶ E. Guinot i S. Selma, "La construcció del paisaje en una huerta feudal: la Séquia Major de Vila-real (siglos XIII-XV)", *Hidráulica agraria y sociedad feudal. Técnicas, prácticas, espacios*, València: 2012, p. 103-145.

De fet, cal tenir en compte la forma cònica de la zona de l'Arc de Montcada, que presenta una forma de ventall amb un vèrtex a Carpesa, com a conseqüència dels diversos barrancs –actuals paleollits– que travessen el territori i conflueixen en aquest punt. Això provoca que la part sud de la zona d'estudi els polígons siguin estrets i quasi triangulars en alguns casos. Però a la zona nord, especialment entre els nuclis de Montcada-Alfara i Benifaraig, el parcel·lari és bastant més regular. El pendent en aquesta zona nord també és una mica més pronunciat, la qual cosa fa que l'alçada de les terrasses siga major que a la zona sud, on el pendent es suavitza fins a fer-se quasi inexistent, ja que és una àrea d'antiga marjal dessecada. Això provoca també, en conseqüència, una major llibertat a l'hora de construir el parcel·lari, de manera que es pot apreciar com al sud són una mica més grans, tot i que no molt. Al cap i a la fi la mitjana de la superfície de les parcel·les és similar al nord i al sud de l'Arc de Montcada, les més adequades per a la irrigació de cereals i vinyes.

Per a l'anàlisi de la superfície no he realitzat una mesura sistemàtica de totes les parcel·les de la zona estudiada, sinó que m'he centrat en les dels termes de Montcada i de Benifaraig, que són, a més, de les que conservem alguna documentació del segle XIII que permet fer comparacions. Així, com es pot veure a la Figura 7, el parcel·lari del terme de Benifaraig respon d'una manera més clara a les mesures del sistema mètric foral valencià, basat en la fanecada de 831'09 m², que no el parcel·lari de Montcada. Per això, n'hi ha un major nombre de parcel·les amb una superfície de 3, 6, 9, 12, 15 i 18 fanecades, que són múltiples de 6, en el terme de Benifaraig, que no en el de Montcada on les mesures no són tan exactes. L'explicació és evident, i no té a veure amb l'ús de sistemes mètrics diferents, sinó amb la topografia: a menor pendent i terreny més pla, major facilitat per a construir terrasses, i per tant parcel·les, d'acord amb una mesura determinada.

En definitiva, no n'hi ha massa problema per a poder atribuir la construcció de la major part d'aquest sistema hidràulic i el parcel·lari associat a la societat feudal posterior a la conquesta cristiana del segle XIII. N'hi ha prou amb veure la morfologia dels braços i dels camins, tendents a la rectitud, i el parcel·lari associat que intenta ser de graella, sense ser-ho del tot, a més a més de les mesures de les parcel·les en cafissades. Malgrat això, tot sembla indicar que una part dels braços i camins són bastant anteriors a la construcció del parcel·lari d'època cristiana, i per tant són necessàriament d'època andalusina, associats a les *qurà* que sabem que existien per la documentació del XIII. De fet, és el parcel·lari el que s'adapta als braços principals de circulació i als camins, i no a la inversa, excepte en els casos concrets de braços que han estat afegits per a completar les zones no irrigades en època andalusina. A banda d'això, la documentació escrita del segle XIII evidencia

l'existència de séquies i camins d'abans de la conquesta, que ja estaven en ús quan es produeix la colonització d'aquests llocs, de manera que si el parcel·lari és posterior, això vol dir que ha estat encaixat entre les infraestructures prèvies.¹⁸⁷

Tot i això, si observem aquest parcel·lari regular, que tendeix a ser ortogonal sense ser-ho, construït després de la conquesta, veurem que n'hi ha certes irregularitats en alguns llocs que poden ser detectades amb una certa facilitat, i que gràcies a la prospecció es pot assegurar que no responen a cap depressió o elevació del terreny. Fonamentalment es tracta braços secundaris, i fins i tot algun dels principals, que en certs punts concrets es divideixen en diverses regadores presentant una estructura arborescent, que de vegades canvia d'orientació. Al contrari que en el disseny de sistemes de colonització feudal, en el que les regadores són perpendiculars al braç de circulació de l'aigua i formen estructures en forma de pinta i consegüentment un parcel·lari en graella.

En el plànol de la figura 6 estan les anomalies assenyalades en color verd, que no sols es caracteritzen per l'estructura interna de les regadores, sinó també per la forma coherent del perímetre exterior. Corresponen, així doncs, als espais hidràulics andalusins que s'han pogut identificar en aquesta àrea, que en principi són vuit, tot i que no amb tots existeix la mateixa seguretat en la identificació. Comencem primer amb els més evidents, que són els quatre més petits del centre de la imatge, els quals estan encara dins del terme de Montcada, just en el límit. Com que no coneixem el nom dels seus nuclis d'habitatge associats els he anomenat Montcada A, B i C, com es pot veure a les Figures 6 i 20.

L'espai hidràulic de Montcada-A seria el més occidental, de 7'4 hectàrees, al qual li arriba l'aigua a través del braç de Sorolla [1.13]. El B amb 6'8 i el C amb 5'4 hectàrees respectivament es reguen mitjançant el braç de l'Escorxador-Camí Fondo, que com hem vist adés ara són dos braços diferents [el 1.14 i el 1.15] però que originàriament eren un de sol que després es dividia per a portar l'aigua a aquests dos espais hidràulics assenyalats. És interessant assenyalar que tots tres espais acaben pel sud a la mateixa alçada, ja que segueixen el límit d'una única terrassa comuna que, a més a més, és la més alta de la zona amb més d'un metre d'alçada (Figura 8). Això ens indica que es van construir de baix cap a dalt, com correspon a qualsevol construcció de terrasses, i que tots tres es van construir alhora, ja que de cap altra manera podria coincidir el límit sud en una mateixa línia. Finalment, cal dir que molt a prop d'aquests tres espais hidràulics de Montcada n'hi ha un

---

¹⁸⁷ Sobre les referències del XIII a séquies i camins anteriors a la conquesta vegeu el treball més complet en E. Guinot i F. Esquilache, "La reorganización del paisaje agrario en la huerta de Valencia después de la conquista cristiana. El sistema hidráulico y el parcelario de Montcada y Benifaraig en el siglo XIII", *Debates de Arqueología Medieval*, 2 (2012), p. 229-276.

altre encara més petit que pertany a la Fila d'Alfara [1.16], amb només 5'5 ha., el qual, una mica més apartat, també segueix la mateixa terrassa tot i que més disminuïda perquè en aquella zona canvia la topografia i, per tant, el pendent. És pot intuir, doncs, tant per la separació com per l'estructura dels sistemes, que és un afegit una miqueta posterior als altres tres espais hidràulics de Montcada.

Figura 8: Límit de la terrassa que tanca pel sud els espais hidràulics de Montcada A, B i C. Actualment presenta un mur de contenció que facilita l'observació de l'alçada del talús

Si tornem al braç de l'Escorxador [1.14], que porta l'aigua fins a l'espai hidràulic de Montcada B, podrem veure que un poc abans d'arribar a aquesta horta el braç es torna a dividir, i gira en el sentit contrari, cap al camí Fondo de Benifaraig, al qual s'adossa, i mamprèn un recorregut cap al sud. Una vegada ha passat l'alçada del nucli de poblament de Benifaraig, es pot veure com el braç es divideix en tres sub-braços, formant una nova anomalia en el parcel·lari regular gràcies al fet que s'obre en una estructura arborescent. Es tracta d'un nou espai hidràulic andalusí, aquest bastant més gran que els anteriors, amb 25 ha de superfície, i una característica forma acampanada en el seu perímetre exterior. Per la forma com es divideixen els braços, doncs, tot sembla indicar que aquest altre espai hidràulic correspon a una ampliació posterior (no sabem de quan) de la superfície irrigada en època andalusina, que correspon a l'alqueria de Benifaraig (<Banī Faraġ), que és el

gentilici d'un grup d'adscripció tribal no coneguda, com veurem més endavant.

Si tornem ara cap a dalt, a l'origen del braç, veurem en el plànol de la Figura 6 que encara s'ha identificat un altre espai hidràulic a sota de la localitat de Montcada, junt a la séquia mare, de 10'5 ha, al qual anomenaré Montcada-D. Existeixen dubtes raonables sobre la seua identificació real com a espai hidràulic andalusí, per l'estructura interna de les regadores, però la forma del perímetre extern és molt suggeridora. De fet, tot i estar junt a la séquia mare, on el pendent és molt pronunciat i el límit de les terrasses més alt, en aquest cas el seu perímetre extern no presenta una diferència d'alçada entre les parcel·les, cosa que dificulta la comprensió del límit sud arrodonit si no és per l'existència d'un espai tancat o més antic que la resta del parcel·lari que l'envolta. Amb tot, és cert que el seu emplaçament junt a la séquia mare també es molt estrany, de manera que de confirmar-se la seua existència com a espai hidràulic andalusí, com tot pareix indicar, cal concloure que es tracta d'un afegit bastant tardà, que força o fa desaparèixer la proporcionalitat en la distribució de l'aigua a través dels partidors de llengua.

A l'oest dels espais hidràulics als que m'he estat referint fins ara he proposat com a hipòtesi l'existència d'un altre espai hidràulic de 10'5 ha, relacionat amb l'alqueria de Massarrojos (<Manzīl ar-Ruāya?), que pren l'aigua de la Fila del mateix nom [1.11]. Cal dir que l'estructura interna de les regadores és bastant estranya, com en el cas de Montcada-D, i a més el seu perímetre extern, tot i ser coherent, tampoc no manté una morfologia tradicional piriforme o acampanada, com és més habitual. Amb tot, aquest no és un cas aïllat com veurem més avant en l'anàlisi d'altres zones de l'Horta de València, de manera que, com és raonable pensar que Massarrojos –una alqueria documentada al Repartiment durant la conquesta– tingués un espai hidràulic propi, crec que és factible donar-lo per bo, a l'espera que en el futur siga revisat si es troben més evidències a favor o en contra de la seua identificació com un espai hidràulic andalusí amb aquesta forma i superfície.

En qualsevol cas, cal fer notar com la Fila de Massarrojos [1.11] continua després d'aquest espai hidràulic cap al sud. Això és normal perquè encara segueix regant una sèrie de parcel·les que, en principi, deuen correspondre a les ampliacions d'època cristiana, però crec que és factible pensar que, potser, en època andalusina ja feia aquest recorregut, perquè en la Figura 6 es pot veure gràcies al seu traçat arreplega les caigudes de tots els braços que venen de dalt. La majoria d'aquest braços han estat afegits en època cristiana, però també arreplega les caigudes de l'espai hidràulic andalusí de Benifaraig, i condueix l'aigua sobrant fins a la séquia de Tormos. Si tenim en compte que tot aquest traçat és

paral·lel al paleollit del barranc de Carpesa, però una mica més al nord, crec que és raonable pensar que la funció original d'aquest canal era evitar que l'aigua sobrant acabés en la marjal que envoltava el barranc en època andalusina. Una marjal que s'ha conservat en la toponímia, ja que encara avui aquesta partida s'anomena "la Marjal", però sobretot sabem de la seua existència perquè tenim notícies de la seua dessecació a finals del segle XIII.¹⁸⁸ La Séquia dels Avenars, per contra, que en realitat no és una séquia sinó un escorredor que va per la part més deprimida de l'antiga zona marjalenca, i que separa els àmbits de reg de les séquies de Montcada i Tormos, segurament es va construir més tard.

Finalment, per a acabar amb la identificació dels espais hidràulics andalusins, cal parlar del de l'alqueria de Godella, un topònim que fa referència a la tribu amazic dels Gudāla. És bastant curiós que l'espai hidràulic estiga tan a prop de la séquia mare, però és possible que aquest fet responga als mateixos criteris de construcció tardana que en els casos de Montcada-D i Massarrojos. En el cas de Godella el perímetre presenta una forma cònica, amb una estructura interna arborescent però amb algun braç extremadament recte per a ser un espai hidràulic andalusí, i una superfície de 22 hectàrees. Molt a prop de les 25 de Benifaraig. Pel que fa al nucli d'habitatge, tot i no poder estar segurs si continua al mateix lloc que l'andalusí, cal dir que se situa sobre el promontori calcari al qual voreja la Séquia de Montcada, però molt a prop de la seua horta.

En definitiva, açò és el que es pot interpretar, deduir i proposar a partir de l'anàlisi detallat del sistema hidràulic i el parcel·lari de la zona de l'anomenat a Arc de Montcada, presentat ara d'una forma resumida.

3.2. La Séquia de Quart, Benàger i Faitanar

El sistema hidràulic de la Séquia de Quart-Benàger-Faitanar és el segon de tota l'Horta de València, segons l'ordre dels assuts sobre el riu Túria, després del sistema de Montcada, i és el primer de l'Horta Sud. Al segle XIX regava una superfície total de 1.540 ha, de les que actualment només queden 939 ha.¹⁸⁹ La disminució de la superfície

---

¹⁸⁸ Sobre els plans de dessecació de la marjal per part de l'Orde del Temple en terme de Carpesa, amb un major detall del que es pot explicar ací, vegeu E. Guinot i F. Esquilache, "La reorganització del paisatge agrari en la huerta de Valencia después de la conquista cristiana. El sistema hidràulic y el parcelario de Montcada y Benifaraig en el siglo XIII", *Debates de Arqueología Medieval*, 2 (2012), p. 229-276 [p. 240].

¹⁸⁹ En realitat les dades són de 2003, i estan extretes de C. Sanchis Ibor, "Les terres de l'Horta de València. Crònica de la recent reducció superficial del regadiu històric", *Afers*, 47 (2004), p. 111-128 [121].

irrigada s'ha produït especialment en el terme municipal de Quart de Poblet i en el de Paiporta, i la construcció del nou caixer del riu Túria als anys 60 del segle XX també la va afectar bastant. Però, en general, cal dir que la disminució ha estat moderada en comparació amb altres sistemes i, de fet, és la séquia millor conservada de tota l'Horta Sud, per això la reconstrucció del sistema i del parcel·lari ha estat feta majoritàriament amb prospecció.

El tram inicial de la séquia comuna [2] transcorre quasi paral·lel i a molt poca distància del riu, i aprofita algun dels meandres per a crear dues petites hortes a través de rolls, una de les quals és la pròpia de la localitat de Manises. De seguida la cota permet al canal distanciar-se del riu per a creuar el barranc del Salt de l'Aigua mitjançant un pont de pedra (l'únic que n'hi ha per a un canal d'entitat en tota l'Horta de València) anomenat els Arcs de Manises, que està realitzat majoritàriament amb maçoneria de grans pedres irregulars travades amb morter de calç.¹⁹⁰ Una vegada passat el barranc, la séquia arriba a un primer partidor, conegut com les llengües de Sant Onofre, que és un punt clau de tot el sistema hidràulic perquè divideix la séquia en dos canals diferents. La qual cosa es tradueix, així mateix, en la divisió jurídica dels seus usuaris en dues comunitats de regants independents l'una de l'altra: la comunitat de la séquia de Quart, i la comunitat de les séquies de Benàger i Faitanar, un altre cas únic en tota l'Horta de València i en general un fet inusual.¹⁹¹ Així, tot i que ambdós canals comparteixen punt de captació, i per tant són formalment un sol sistema hidràulic, les séquies de Quart i de Benàger funcionen en la pràctica com dos sistemes independents més enllà del manteniment de l'assut i del canal comú fins a les llegendes.

El canal de l'esquerra a partir de Sant Onofre –en el sentit de l'aigua– és el que correspon pròpiament a la séquia de Quart [2.1], que rega quasi exclusivament dins de

---

¹⁹⁰ La tradició local afirma que es tracta d'un aqüeducte d'origen romà, segurament basant-se en el seu aspecte antic a causa de les grans estalactites calcàries que hi ha a sota de la majoria dels seus arcs després de segles de filtracions, i està influenciada per la vella proposta sobre l'origen romà de l'Horta de València. Així, ha estat acríticament difós com a romà en una bona part de les obres sobre l'Horta de València, però el ben cert és que es tracta d'una construcció bastant tosca que no té res a veure amb les construccions hidràuliques d'època romana. Segurament fou construït al mateix moment que la Séquia de Quart, per al pas de la pròpia séquia, i per tant en els primers segles d'al-Andalus.

¹⁹¹ La separació en dues comunes deu haver-se produït en algun moment del segle XIV, ja que al segle XV són dues comunes separades perquè Benàger i Faitanar tenen capítols propis a banda de Quart el 1421, que és la primera vegada que els tenim documentats, però és evident que això ve de molt abans. No obstant això, al final del segle XIII només existia una comunitat, perquè tenim documentat un "*cequier de la céquia de Torrenz e Quart*" el 1282. E. Guinot, M. A. Diéguez i C. Ferragud, *Llibre de la Cort del Justícia de València (1280-1282)*, València: 2008, p. 362. Apareix esmentat com a Torrent perquè en aquell moment el nom de les séquies no estava consolidat, i anomena així a Benàger per la zona irrigada del terme de Picanya (actual Terç de Benàger, com veurem tot seguit), que a l'edat mitjana era senyoriu de Torrent, però és evident que es tracta d'un únic sequier per a Quart, Benàger i Faitanar.

l'antic senyoriu de Quart de Poblet, després dividit entre els termes de Quart i Aldaia. En un primer moment aquest canal continuarà en direcció al sud, quasi paral·lel al canal de Benàger. El primer braç que es desprèn de la séquia principal és l'anomenat del Molí [2.1.1], que enfila directament cap a Quart de Poblet, i a sobre del qual es trobava situat el molí senyorial, d'origen andalusí i l'únic de tot el sistema. Però és el següent partidor el vertaderament important, ja que organitza el repartiment de l'aigua entre la resta de braços. D'una banda, tenim la continuació del canal principal en direcció sud-est, malgrat que, en realitat, es pot considerar un darrer braç que pren el nom de séquia del Divendres [2.1.2]. De l'altra, hi ha un triple partidor de llengua des d'on comença el recorregut del braç de les Vinyes [2.1.3], el braç del Mig [2.1.4] i el braç Forà [2.1.5],¹⁹² els quals fan un sinuós recorregut cap a l'est amb alguns girs importants fins a caure tots a la séquia de Mislata [4]. Es tracta, de fet, d'un traçat força irregular, igual que el parcel·lari associat a aquests darrers braços. Però la prospecció hidràulica ha permès saber-ne la causa, i és que tota aquesta zona estava travessada per una sèrie de petits barrancs que actualment ja estan desapareguts, que només s'identifiquen com a paleollits a través dels pendents del terreny que generen i de la circulació de l'aigua de reg (Figura 4). Només en un cas, situat entre el braç del Mig [2.1.4] i el braç Forà [2.1.5], el llit del barranc es pot identificar perfectament a colp d'ull, tot i que aterrat i cultivat.

Tornant de nou al partidor proporcional de Sant Onofre, que dividia les dues séquies principals del sistema, el canal de la dreta és el de la séquia de Benàger [2.2], que continua encara cap al sud en direcció a Aldaia i Alaquàs, seguint aproximadament la corba de nivell dels 45 metres sobre el nivell del mar. Un poc abans d'arribar a Aldaia n'hi ha un partidor sobre la séquia de Benàger, del qual naix la séquia del Comuner [2.2.1], que transcorre paral·lela a la séquia mare i té també una jurisdicció pròpia i independent respecte a les altres dues del sistema. Al mateix temps, d'aquesta altra séquia del Comuner d'Aldaia van eixint en direcció est, a favor del pendent, fins a un total de 9 braços de diferent llargària i importància: els anomenats braçal del Pont Nou [2.2.1.1], que és l'emplaçat més al nord; el roll de Vila [2.2.1.2], de curt recorregut; el braçal d'Escorriola [2.2.1.3], que es divideix després en Escorriola Esquerra i Escorriola Dreta; el dels Trullets [2.2.1.4], també de poca entitat; el del Dilluns [2.2.1.5], que és el primer

---

¹⁹² El *braç de les Vinyes* rebia en els darrers anys el nom de *Bracet* o *braç Xiquet*, però he preferit deixar aquest altre nom més antic que apareix a les Ordenances de principis del segle XVIII per considerar-lo més adient. El *braç Forà* es deia al segle XV *braç de Fora les Vinyes*, però al segle XVIII ja rebia aquest altre nom evolucionat de l'original. El braç del Mig sempre ha rebut aquest nom, des que hi ha constància, per raons evidents. Vegeu la figura 9.

braçal que rep el nom del dia de la setmana en què originalment prenia l'aigua; el del Dimecres [2.2.1.6], el més gran de tots, que a més a més es divideix en vuit braços més de menor entitat; el del Divendres [2.2.1.7]; el del Dissabte [2.2.1.8]; i finalment el del Diumenge [2.2.1.9], que es dividia així mateix en altres tres braços amb un traçat bastant irregular a causa de l'existència d'un petit promontori que envolta. En total, el Comuner d'Aldaia era un espai hidràulic d'unes 90 hectàrees, que actualment s'han vist una mica disminuïdes per l'expansió urbanística de les poblacions d'Aldaia i Alaquàs.

Si seguim amb la Séquia de Benàger [2.2], una vegada passat el partidor del Comuner la séquia continua cap al sud i arriba fins a la localitat d'Alaquàs, on està situat el seu molí senyorial i, immediatament a l'eixida del cacau, se situa el partidor de llengua proporcional més important d'aquest canal, ja que divideix Benàger entre la séquia del Terç [2.2.2], que com el seu nom indica rep una tercera part de l'aigua que arriba fins a aquest punt, i la Séquia de Faitanar [2.2.3], que rep les dues terceres parts de l'aigua, tot i que rega una superfície superior al doble de la superfície del Terç de Benàger. Aquesta darrera ix del partidor i segueix encara en direcció al sud, fins que topa amb el barranc de Torrent i aleshores gira i s'hi adossa resseguint la seua mota. Això provoca, doncs, que els petits braços que van eixint del braç de Terç per aportar l'aigua a les parcel·les reguen cap al nord, en la direcció contrària a barranc, ja que la mota per on es va traçar el braç del Terç és la zona més alta, i el pendent del sòl va cap a la depressió del paleocanal de la Foia-Rambleta que separa el reg de Benàger i Faitanar. Tota aquesta zona irrigada pel Terç pertany als termes d'Alaquàs i de Picanya (de l'antic senyoriu de Torrent).

Tornant de nou al partidor del molí d'Alaquàs, com ja he dit, per l'esquerra surt la Séquia de Faitanar [2.2.3], que és la que seguiré ara. De seguida s'adossa al camí que va d'Alaquàs a València i, uns pocs metres més avant, apareix un altre partidor proporcional, conegut a l'edat mitjana com a llengües de la Creu Blanca, ja que estava situat junt a una creu de terme. El canal que ix per la dreta continua sent el principal de Faitanar [2.2.3], mentre que per l'esquerra ix el braç d'en Samarra [2.2.3.1], que fa tot el recorregut adossat al camí del mateix nom, i tots dos plegats fan de límit municipal entre Quart i Xirivella. Rep aquest nom perquè al final del dit camí hi ha un molí sobre la Séquia de Mislata, conegut al segle XX com a molí de Cabot, però que a l'edat mitjana va pertànyer a algú amb el cognom Çamarra. Uns metres més endavant encara n'hi ha un altre partidor proporcional en aquest canal d'en Samarra, que parteix l'aigua entre el braç de Samarra pròpiament dit [2.2.3.1] i el braç del Camí de València [2.2.3.1.1], que va adossat a aquest camí en direcció a Xirivella.

De nou, en el partidor de la Creu Blanca ens deixem el braç d'en Samarra per l'esquerra i reprenem el braç sobre el que continua la séquia de Faitanar [2.2.3], que gira ja cap al sud. Uns pocs metres més endavant trobem un primer partidor, però aquest no és una llengua proporcional, sinó una simple comporta lateral de tandeig. D'ell naix el braç de Na Pastora [2.2.3.2], que té un traçat completament recte en direcció a l'est. Seguint amb Faitanar, el següent partidor, també de comporta, és el del Xiprer [2.2.3.3], que al contrari que el braç de Na Pastora presenta un traçat completament irregular, ja que la seua funció és regar una petita àrea topogràficament irregular en la que n'hi ha una depressió del terreny. Mentre Faitanar [2.2.3] (amb el nom actual de séquia del Dijous) continua cap al sud, envoltant aquesta irregularitat i regant directament des del canal principal a banda i banda en aquest tram, fins que arriba al camí de les Alqueries, que separa els termes de Xirivella i de Picanya (antic senyoriu de Torrent), i la Séquia de Faitanar gira cap a l'est adossant-se a aquest camí. Un poc més endavant trobem el partidor de comporta de la Séquia de Na Martina [2.2.3.4], que serveix per regar algunes parcel·les molt regulars de la partida de la Foia; mentre que Faitanar continua adossada al camí indicat en direcció est. Una mica més endavant apareix una nova llengua junt al camí, que separa el braç de la Cadireta [2.2.3.5] a la dreta (per a regar les parcel·les regulars junt al camí) i Faitanar [2.2.3] a l'esquerra, regant algunes parcel·les encara des del canal principal.

Faitanar manté la direcció assenyalada fins que un poc més avant tant el camí com la séquia giren de sobte, quasi en angle recte, i mamprenen un camí en direcció sud-est. A partir d'ací el traçat de Faitanar és pràcticament recte, llevat del petit triangle per a passar el paleobarranc de la Foia-Rambleta, i quan es troba amb el barranc de Torrent s'hi adossa sense canviar de direcció. La particularitat de tot aquest tram del canal de Faitanar és el seu traçat recte i el fet que vagen eixint-hi diversos braços secundaris més o menys rectes i perpendiculars a la Séquia de Faitanar, per a regar un parcel·lari molt regular en general, amb algunes excepcions.

De tots aquests braços el primer que n'hi ha situat més al nord és el de Na Belluga [2.2.3.6], que uns metres més avant encara es divideix en dos bracets paral·lels. Després el braç de Ferrer [2.2.3.7], que a l'igual que Na Belluga reben el nom d'una alqueria baix-medieval, i aquesta el rep del seu propietari en algun moment indeterminat. El següent és el braç de l'Argamassa [2.2.3.8], seguit del braç de Bàrtol [2.2.3.9] ja a l'altra banda del camí de València a Torrent, al qual s'adossa en el primer tram. El braç Fondo [2.2.3.10] és en realitat un escorredor, i circula a una considerable profunditat, tot i que aporta aigua a algunes parcel·les, i d'ell també ix el braç d'Alemanys [2.2.3.10.1].

En aquest punt arribem formalment al final de la Séquia de Faitanar, ja que apareix un partididor de llengua que la divideix proporcionalment en dos braços finals. Amb tot, és evident que el braç que continua recte paral·lel al barranc, en el mateix sentit que portava la séquia mare, es considera en la pràctica una continuació de la mateixa. Així, de les llengües de Faitanar parteix en primer lloc el Braç d'Alba [2.2.3.11], que irriga una gran superfície i a partir d'ell naixen dos braços secundaris més, que són el braç Nou [2.2.3.11.1] i el braç de Catuto [2.2.3.11.2], entre els quals formen una estructura arborescent però amb un parcel·lari força regular. Pel que fa a l'altre braç, que continua amb la mateixa direcció que Faitanar, rep el nom de Braç de Paiporta [2.2.3.12], ja que rega tot el terme d'aquesta localitat. La seua condició de continuador de la séquia mare, però, fa que d'ell continuen eixint braços secundaris, cada vegada més curts perquè la séquia es va tancant sobre ella mateixa formant un triangle amb Favara [6]. Aquests darrers braços són: el del Campanar [2.2.3.12.1], el braç Sisé [2.2.3.12.2], el Seté [2.2.3.12.3], el Huité [2.2.3.12.4], el braç de l'Alqueria de Mina [2.2.3.12.5], el braç Nové [2.2.3.12.6], i finalment tanca el triangle el petit braç del Racó [2.2.3.12.7], abans que el braç de Paiporta [2.2.3.12] deixi caure els seus sobrants a la séquia de Favara.

Per acabar, abans de tancar aquesta breu i esquemàtica descripció del sistema de la Séquia de Quart-Benàger, cal fer un aclariment sobre Faitanar. En l'actualitat aquesta séquia no presenta el mateix recorregut que he descrit ara ací ja que, des que existeix memòria escrita, Faitanar, que ha pertangut sempre al sistema de Quart, en realitat portava la seua aigua a través de la Séquia de Mislata, i no fou fins al segle XIX que es va construir una nova séquia paral·lela a aquesta que la va fer independent, i que és la que trobarem actualment a qualsevol plànol.¹⁹³ Aquesta alteració greu del sistema es degué produir, necessàriament, en algun moment de la baixa edat mitjana, però anterior a l'any 1421, que és quan es van fer els capítols més antics que conservem d'aquesta comuna i ja apareix el recorregut a través de Mislata; i deu estar lligada a la construcció o modificació del molí a Manises, amb la finalitat d'augmentar la quantitat d'aigua disponible en el molí per a moure les moles. De fet, només un poder feudal fort, com pot representar el senyor de Manises, seria capaç d'imposar aquest canvi per un interès individual i concret.

¿Com sabem, però, que el recorregut que he descrit ací era l'original, anterior a la

---

¹⁹³ A l'Arxiu de la Comuna de Benàger i Faitanar es conserva la còpia d'un privilegi signat el 1598 per Felip II en el que es dona permís a la Comuna per a construir una nova séquia de Faitanar al marge de Mislata, però aquesta obra no es va fer fins al segle XIX. Es va decidir en una Assemblea de 1842, com consta al Llibre d'Actes de la comuna conservat a l'arxiu, i es va portar a terme el 1861. Ambdós documents estan reproduïts per R. Tarín, *Drets i regadius de l'Horta de Picanya*, Picanya: 2000, p. 160.

conquesta del segle XIII, si no n'hi ha cap referència escrita? D'acord amb l'anàlisi morfològica (vegeu Figura 14bis), el tram inicial de Faitanar només podia anar per dos llocs: o bé era el braç del Camí de València [2.2.3.1.1], que després gira cap al sud i desaigua en Faitanar quasi en el mateix punt on comença a regar ara, o bé era la séquia del Dijous-Martina, que és la que finalment he descrit abans. Ho sabem per dues raons. La primera perquè en un capbreu del senyoriu de Torrent del segle XVI encara anomenen a aquesta séquia com a Faitanar, ja que segurament es conservava el record malgrat el temps transcorregut des del canvi de traçat. I segon perquè al final de la séquia del Dijous n'hi ha un partididor de llengua que no serveix absolutament per a res si no és que aquesta era la séquia de Faitanar original, i el partididor dividia l'aigua entre les parcel·les de la partida de La Foia i la resta de Faitanar que ve a continuació.

Sóc conscient que açò que acabe d'explicar ací d'una forma tan breu pot resultar un embolic per a qui no coneix la morfologia del sistema, però crec que el plànol adjunt de la Figura 14bis és bastant explícit, i explicar-ho amb detall faria massa llarg aquest apartat d'una forma innecessària per al vertader objectiu de la tesi, que és l'anàlisi de la societat andalusina.

3.2.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Quart

El primer que crida l'atenció és que els seus braços presenten un traçat irregular i arborescent de distribució interior de l'aigua, així com també el seu parcel·lari associat. Es pot veure com les parcel·les situades al nord del camí romà, al voltant del braç del Mig [2.1.4] i l'inici del braç Forà [2.1.5], presenten una morfologia i superfície força irregular; però això és una conseqüència de la topografia original del terreny, condicionada per la presència de paleollits d'antics barrancs i pels pendents que aquests generen (Figura 9). No és procedent, doncs, en principi, adjudicar-li un caràcter social a aquesta morfologia irregular. Per contra, al sud de l'esmentat camí romà, en l'àmbit del braç Forà [2.1.5] i de la séquia del Divendres [2.1.2], la topografia és molt més plana; i així, tot i que els canals continuen adaptant-se al terreny com al nord, la morfologia d'aquest altre parcel·lari és molt més regular i uniforme. La major part de les parcel·les tenen una superfície de xifres redones en mesures forals, és a dir en fanecades, de manera que es pot dir que ens trobem al davant d'un parcel·lari posterior a la conquesta. Tanmateix, es pot veure clarament que aquest parcel·lari no és coetani al sistema hidràulic, sinó que ha estat encaixat entre la xarxa de séquies preexistents, que hem de concloure necessàriament d'origen andalusí.

D'aquesta manera, el cas de Quart confirma que bona part del parcel·lari posterior a la conquesta en les grans hortes es va encaixar entre les infraestructures ja existents d'època andalusina, com ara séquies i camins.

Així i tot, si la conclusió a què arribem és que la base del paisatge actual de l'horta de Quart està bàsicament en una xarxa de séquies d'origen andalusí i un parcel·lari posterior a la conquesta del segle XIII que està encaixat en ella, la pregunta que se'n deriva és on estan els espais hidràulics andalusins com els que hem vist a Montcada i Benifaraig. La resposta, en efecte, igual que en aquella zona, està en certes anomalies morfològiques estructurals que contrasten amb l'intent de regularitat que presenta el parcel·lari construït pels cristians, que no respon a cap irregularitat topogràfica. Però no totes les irregularitats són homogènies, perquè unes vegades s'identifiquen pel límit d'una terrassa amb una major alçada que les que l'envolten, i altres vegades és un braç que gira de forma inesperada sense respondre a un canvi en el pendent. En ocasions no són sinó simples parcel·les morfològicament irregulars, la mesura de les quals no tenen unes xifres més o menys exactes en mesures forals de fanecades i cafissades.

En definitiva, si eliminem el parcel·lari clarament posterior, que ja hem identificat per la seua regularitat morfològica i metrològica, així com també el parcel·lari construït sobre els paleollits i a l'inici dels braços de circulació, i deixem exclusivament sobre el plànol aquestes irregularitats del parcel·lari i del sistema hidràulic, observades a través de la prospecció arqueològica, apareixen els espais hidràulics independents i separats entre si, amb una morfologia molt suggeridora i, de fet, bastant coherent. Són els que podem apreciar en la figura 9, i en la 21, marcats amb els codis Quart-A, B, C, D i E; perquè, a l'igual que en el cas dels espais identificats a Montcada, no tenim els seus noms.

En el cas dels espais C i D el límit oriental està constituït pel marge d'una terrassa extremadament alt, de més d'un metre, i, especialment en el cas de Quart-D, aquest límit de terrassa té una morfologia arrodonida i diferent a les parcel·les allargassades que l'envolten per l'est. En els casos de Quart-B, C, D i E l'accés de l'aigua a l'espai hidràulic identificat es produeix mitjançant dues regadores diferents a partir del braç principal, i en tots els casos la distribució interior de les regadores té una característica morfologia arborescent i irregular. Tant en el cas de Quart-A com de B i C, el pendent de l'espai hidràulic està "recolzat" sobre el paleollit d'un antic barranc dels que originàriament creuaven la zona. És possible que també siga el cas de l'espai E, com indicaria la direcció de la circulació de l'aigua, tot i que aquesta depressió natural del terreny, si hi va existir, hauria quedat molt desdibuixada pel posterior aterrament del terreny, i no s'identifica

amb claredat com sí que ho fan la resta de paleollits situats més al nord. Fet i fet, aquests petits espais hidràulics es poden individualitzar per la conjunció de tots aquests factors, tenint en compte que cada braç del sistema de Quart té almenys un d'aquests espais morfològicament i físicament congruents, excepte el braç Forà que en tindria dos.

És necessari referir-se específicament al cas dels espais hidràulics identificats amb les lletres A i B, perquè la resta presenten una superfície molt semblant –d'entre 6 i 7 hectàrees cadascun–, mentre la superfície d'A (23 ha.) i B (18 ha.) és molt major. De fet, el disseny de l'espai hidràulic A té unes característiques pròpies de la societat andalusina, com ara l'adaptació al pendent amb una morfologia arborescent i no ortogonal. També ho és el traçat de les séquies que transcorre paral·lel al límit de les terrasses, en compte de travessar-les perpendicularment com en els parcel·lars d'època feudal, de manera que l'aigua circula per l'interior de les séquies a la mateixa alçada que la terra que ha de regar i no cal pujar-la artificialment.

Així, doncs, concloent amb la interpretació morfològica, tot pareix indicar que en el disseny original del sistema cadascun dels braços de circulació tenia la funció de portar l'aigua fins a aquests petits espais hidràulics identificats. I tot sembla indicar que la terra irrigada es limitava a aquests espais hidràulics de cada braç que s'han identificat. A més, per la morfologia del sistema –de l'estructura de les séquies de circulació– no hi ha cap raó per a pensar que hi hagués més espais hidràulics andalusins desapareguts sota el parcel·lari posterior dels cristians, sinó que aquest es va encaixar entre els braços de distribució sobre unes terres que no estaven irrigades encara en aquell moment.

La simple observació de la morfologia del sistema i l'emplaçament dels partidors (Figs. 9 i 21) demostra que hi havia, clarament, un criteri social en el disseny. Un criteri que ha quedat fossilitzat fins a l'actualitat en el paisatge de l'horta de Quart, malgrat la posterior desaparició de la societat que el va crear i la seua substitució per una altra. D'entrada, l'estructuració del sistema basada en la construcció de diversos espais de treball físicament separats els uns dels altres –i els consegüents espais d'habitatge que hi devien haver, associats a cadascun d'ells– ens està indicant, en bona lògica, un disseny que tenia la finalitat d'acollir diversos grups de camperols independents entre si. És a dir, es tractava de grups disposats a compartir l'aigua i el treball necessari per a condicionar el terreny i construir el sistema hidràulic, però amb un comportament social suficientment particularitzat i independent com per a construir assentaments i espais de treball separats.

D'altra banda, cal destacar el triple partidor on naixen els braços de les Vinyes [2.1.3], del Mig [2.1.4] i Forà [2.1.5] com el lloc més important per al repartiment interior

de l'aigua que corresponia a la séquia de Quart, perquè el seu emplaçament és el punt clau per on havia de passar tota aquesta aigua abans d'enfilar per tots els canals de distribució cap a cadascun dels espais hidràulics. Cosa que es manifesta especialment en el cas del braç de les Vinyes [2.1.3] i l'espai hidràulic assenyalat amb la lletra A, perquè si observem la Figura 9 podem veure com l'aigua ha de córrer cap al sud per la séquia mare de Quart [2.1] fins al partidor adés esmentat, per a fluir després pel braç de les Vinyes [2.1.3] cap al nord fins a la terra cultivada, amb una orientació paral·lela però inversa. És prou evident, doncs, que aquest partidor i el seu emplaçament respon a un criteri de construcció social, i no físic, del sistema. De fet, és plausible considerar-lo el testimoni tangible d'un acord polític entre els diversos grups constructors del sistema pel repartiment de l'aigua de reg, independentment del caràcter d'aquest pacte, perquè en ell estan representades les proporcions del cabal total de la séquia de Quart que corresponia a cada canal i, per tant, a cadascun dels grups que cultivaven els espais hidràulics construïts.¹⁹⁴

Figura 10: Foto del partidor dels tres braços de Quart als anys 60 del segle XX. Actualment està soterrat

3.2.2. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari del Comuner d'Aldaia

Com hem vist adés en la introducció general sobre la Séquia de Quart-Benàger, el braç principal del Comuner d'Aldaia [2.2.1] és un canal que discorre paral·lel i a molt poca distància de la séquia mare de Benàger. La seua funció, doncs, era crear un espai hidràulic propi per a la localitat d'Aldaia, que funcionés de forma independent a la resta

---

¹⁹⁴ Les proporcions que han arribat a l'actualitat, aparentment igualitàries entre els tres braços, poden haver estat alterades en algun moment del passat. Només una excavació arqueològica del lloc, actualment soterrat, potser podria aclarir-ho.

del sistema amb l'aigua que li pertoqués gràcies al partidor proporcional. Això es veu de forma molt clara perquè tots els braços secundaris del Comuner que van eixint del braç principal podrien haver eixit de la pròpia séquia mare de Benàger, però es va preferir fer un espai independent. De fet, també tenia la seua pròpia comuna de regants al marge de la de Benàger-Faitanar, la qual cosa explica per què rep el nom de Comuner d'Aldaia.

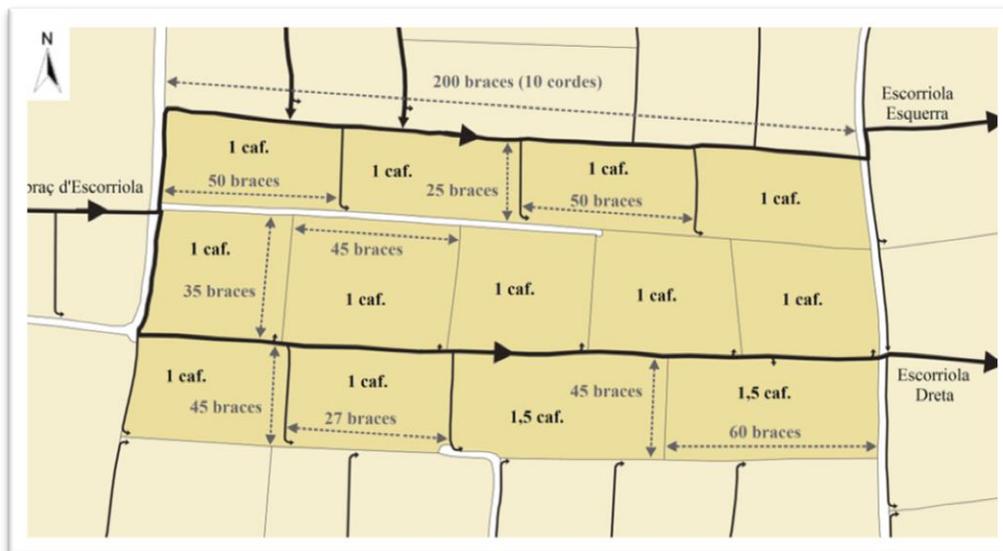
L'estructura del sub-sistema del Comuner, que es pot veure al plànol de la Figura 11, és molt fàcil d'interpretar. Els diversos braços rectes que van eixint del braç principal, amb una trajectòria perpendicular, formen, junt als camins que van de nord a sud, un parcel·lari en graella, agrupat en polígons bastant rectangulars. Al marge d'això, el terreny està organitzat per una sèrie de terrasses de poca alçada, a excepció de tres més importants, que presenten una major alçada. A més a més, els límits de dues d'aquestes terrasses coincideixen amb els dos camins principals que articulen de nord a sud l'accés a les parcel·les d'aquesta àrea. Així, doncs, el que es pot veure és que aquestes tres grans terrasses articulen l'espai hidràulic, formant alhora tres zones clarament diferenciades per la superfície de les seues parcel·les.

Un primer espai occidental proper al nucli de població d'Aldaia, en el qual trobem un major nombre de braços, alguns dels quals finalitzen abans d'arribar al final de la gran terrassa del mig, la qual cosa permet un parcel·lari més fragmentat i de menor superfície a l'habitual en altres zones de l'Horta de València. La major part d'aquestes parcel·les –que ja han desaparegut per l'avanç urbanístic– eren estretes i perpendiculars als braços des d'on regaven directament, amb àrees d'una o dues fanecades, que és la mesura de superfície agrària més menuda establerta als Furs de València i que habitualment serveix per a mesurar horts. Així, doncs, la superfície i morfologia de les parcel·les ens estan indicant que, en el disseny original del sistema, aquests devien ser els horts establerts als colons cristians instal·lats amb posterioritat a la conquesta del segle XIII.

A la terrassa central de l'espai del Comuner, entre els dos camins que van de nord a sud, trobem un canvi significatiu, perquè alguns braços finalitzen el seu recorregut, mentre la resta continuen en línia recta, de manera que en alguns casos es dobla la distància entre braç i braç. Això va permetre la construcció de parcel·les amb una major superfície, la gran majoria d'1 cafissada ($\frac{1}{2}$ ha), i algunes de 8 o 9 fanecades (aprox. $\frac{3}{4}$ ha). D'altra banda, a hores d'ara encara es pot identificar una distància quasi exacta de 10 cordes forals (407'60 m) entre els límits de la terrassa que estem ara tractant, a l'alçada del braç d'Escorriola [2.2.1.3] (Figura 11), quedant així palès que l'aterrassament es va construir d'acord amb aquest sistema de mesures foral. Així mateix, com que la distància

entre els dos límits de la gran terrassa és constant –les 10 cordes o 200 brases esmentades, encara que pot variar un poc en algun punt per adaptar-se a la topografia prèvia– la diferència entre la superfície de les parcel·les ve marcada per la distància existent entre els braços d'irrigació. D'aquesta manera, mentre les quatre parcel·les associades al braç d'Escorriola Esquerra tenen unes mides molt regulars de 50 x 25 brases i una cafissada de superfície gràcies a una topografia que ho va permetre, les parcel·les d'Escorriola Dreta tenen unes mides més irregulars, i solament augmentant la distància amb el següent braç, passant de 25 a 27 brases, es va poder corregir el major pendent a l'interior de la gran terrassa, el qual impedia construir quatre parcel·les com les anteriors. S'aconseguien així dues parcel·les d'1 cafissada de superfície i 45 brases de llarg, i dues parcel·les més de 8 fanecades de superfície –no arriba a la cafissada i mitja– i 60 brases de llarg (Figura 12).

Figura 12: Parcel·les del Braç d'Escorriola [2.2.1.3], del Comuner d'Aldaia [2.2.1]

En definitiva, tot plegat evidencia que les terrasses principals són les línies mestres de l'estructura parcel·laria –la seua distància és fixa– i és el sistema hidràulic el que s'adapta a ella per a formar les mides adients de les parcel·les. Així doncs, la correspondència entre la superfície i la distància entre els braços de reg implica necessàriament un disseny conjunt i coetani del sistema hidràulic i el parcel·lari ortogonal de mesures forals. I és d'aquesta manera que es pot concloure que el Comuner d'Aldaia és un espai hidràulic de construcció posterior a la conquesta feudal –i de marcat caràcter colonitzador–, amb el qual es buscava aconseguir parcel·les homogènies i fàcilment divisibles. No n'hi ha res, doncs, que es pugui datar en època andalusina, i si ho havia abans de la conquesta va desaparèixer.

3.2.3. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Benàger

Primer de tot cal aclarir que la zona que s'analitza en aquest subapartat no és únicament la de Benàger, sinó també la del tram inicial de Faitanar, que, d'acord amb el que hem vist adés, actualment no es considera com a tal. Allò més lògic seria explicar ara només la part de Benàger i després en el següent apartat la part de Faitanar completa, però com que actualment tota l'àrea que veurem ací es considera irrigada per Benàger i, a més a més, n'hi ha una necessitat de dividir el sistema en parts congruents però semblants en superfície per a dibuixar els plànols a una escala adequada i fer-los comprensibles, sembla millor explicar tota aquesta zona en el seu conjunt. En qualsevol cas, en la Figura 13 podem veure ben diferenciades per colors les parcel·les irrigades per una séquia i per l'altra, a partir del partididor del molí d'Alaquàs, de manera que no pot haver-hi confusió.

El primer que crida l'atenció de tota aquesta zona, després de l'observació de la reconstrucció en el plànol, és la gran tendència que presenta el parcel·lari a la regularitat. És a dir, no trobarem un espai construït de bell nou com el d'Aldaia que acabem de veure, puix sabem que els braços principals són andalusins, però sí es pot deduir que la major part del parcel·lari ha estat construït després de la conquesta i encaixat en les estructures anteriors, que són els braços principals de conducció de l'aigua i els camins de circulació entre alqueries. De fet, a simple vista s'hi pot veure que aquests elements no responen a una planificació congruent amb el parcel·lari, sinó a un traçat anterior que té més a veure amb la topografia i amb la necessitat d'unir el poblament que no amb la necessitat de construir un parcel·lari ortogonal.

Fixem-nos primer de tot en la séquia del Terç de Benàger [2.2.2], que des del seu inici en el partididor proporcional del molí d'Alaquàs és la més exterior de totes, actuant com a línia de rigidesa malgrat els dos alters que es va construir en època moderna. Al llarg de tot el seu recorregut des del molí fins al barranc de Torrent van eixint des d'aquest braç tota una sèrie de regadores bastant rectes i perpendiculars al braç, que van formant graelles de parcel·les més o menys regulars. Tant en la part més al nord, en terme d'Alaquàs –tot i que es tracta d'una zona mal reconstruïda perquè fou urbanitzada fa bastants dècades i els plànols cadastrals no tenen una bona qualitat–, com en la part més al sud, en terme de Picanya. Amb tot, cal fer veure que el recorregut d'aquestes regadores és bastant curt, ja que de seguida es troben amb parcel·les regades per Faitanar (Fig. 13).

Quan el Terç de Benàger arriba al barranc de Torrent, però, aquest gira en paral·lel al propi barranc i comença a recórrer la seua mota, que és la part més alta per les argiles

dipositades durant les avingudes. Això fa que el reg del Terç vaja cap al nord, buscant el pendent que acaba en un altre antic barranc, el paleollit de la Foia, que és l'inici del que en un altre tram més endavant es coneix com La Rambleta. Entre mig d'ambdós barrancs, però, la séquia del Terç [2.2.2] comença a dividir-se de forma arborescent, creant un més que evident espai hidràulic andalusí de 23 ha encaixat, i limitat a l'est per un camí de circulació que segueix una terrassa més alta que la resta, semblant a la que ja hem vist en altres casos estudiats.

El nom de la partida agrària en la que està situat aquest espai hidràulic, que ja està identificat en els quatre capbreus del segle XVI que es conserven a l'Arxiu Històric de Torrent, és Tormonet. En principi podria ser el nom d'una alqueria, però no en tenim cap documentada amb aquest nom. En qualsevol cas, sembla lògic pensar que aquesta devia ser l'alqueria en la que es va assentar originàriament el grup fundador de la séquia, de la tribu dels Banū Ağğer. Tot i que tampoc tenim documentada cap alqueria amb el nom de Benàger, ni al Repartiment ni enlloc, però el seu espai hidràulic és molt clar i en prova l'existència. Es podria suposar que estava abandonada en el moment de la conquesta, però més bé pareix que formava ja part del terme "castral" de Torrent en època andalusina i que fou lliurada a l'Orde de l'Hospital dins d'un lot complet, per això no en tenim notícia.

Finalment, cal dir que les regadores interiors de l'espai hidràulic foren allargades després de la conquesta per a ampliar la zona que hi havia a continuació, formant-se així dos braços nous del Terç que articulen tota una zona de parcel·lari molt regular, malgrat estar ben adaptat a la topografia i al camí de Torrent, que travessa la zona i que sens dubte és anterior al parcel·lari, i necessàriament andalusí.

Tornant al partidori del molí d'Alaquàs per prendre la séquia de Faitanar [2.2.3], si ens fixem en el mapa (Fig. 13) podrem veure que, també en aquest cas, en el tram inicial de la séquia n'hi ha una sèrie de petites regadores perpendiculars que creen un parcel·lari regular, però de seguida apareix una estranya anomalia arrodonida que està situada al bell mig de l'àrea que estem tractant, a la qual evita Faitanar. No es tracta de cap estructura relacionada amb la societat dels constructors, ja que respon a una depressió de terreny en aquesta zona, i el que fa la séquia de Faitanar és evitar-la per a mantenir la cota, circulant sempre per la part més alta. Tot i això, sí es poden detectar ací per la seua morfologia dos petits espais hidràulics, un de només 2 hectàrees, que és el més petit que s'ha pogut detectar en tota l'Horta de València, i un altre de 5 ha, amb una superfície més habitual.

Si avancem una mica més en el traçat de Faitanar, observarem que a continuació s'adossa a un camí que creua aquesta àrea, i després gira amb un angle de 90° cap al sud-

est, ja fora de l'àrea estudiada. La zona que queda per sota gràcies a aquest angle és un rectangle perfecte, amb un parcel·lari interior bastant regular, que ocupa una superfície de 20 jovades (60 ha). A més a més, aquesta estructura rectangular, que ja havia cridat abans l'atenció d'altres autors,¹⁹⁵ té una amplària de 18 cordes forals (734 m). De fet, al plànol es pot apreciar com els braços secundaris que hi porten l'aigua fan girs abans d'arribar, per tal d'adaptar el seu traçat a una mesura exacta, tant el que divideix l'espai per la meitat com el que el tanca pel sud, per tal que hi haja unes 10 jovades a cada banda. No hi pot haver el menor dubte, doncs, que estem al davant d'un espai construït després de la conquesta cristiana, tot i que no quede massa clar per què aquest perímetre extern diferent a la resta del parcel·lari regular del mateix període.¹⁹⁶

Tornant ara de nou a l'inici de Faitanar [2.2.3], observem que de seguida es torna a dividir amb l'eixida del braç de Samarra [2.2.3.1], que va en direcció a Xirvella, i més avant encara ix d'aquest el braç del Camí de València [2.2.3.1.1], que porta aquest nom perquè s'hi adossa. És una zona relativament regular, en la que el parcel·lari està encaixat entre aquests dos braços i els camins que van paral·lels, però s'adapta a les irregularitats topogràfiques causades pel creuament de dos barrancs, que són continuació del barranc de la Saleta. Al final d'ambdós braços, però, es poden identificar dos petits espais hidràulics andalusins, un dels quals s'identifica molt bé per l'estructura interna i per la forma piriforme del perímetre exterior, i un altre més dubtós, de forma acampanada en l'exterior però sense estructura interna arborescent. Aquests dos espais són els que justifiquen la construcció dels dos braços esmentats en època andalusina, per a portar-hi l'aigua, i la resta és parcel·lari encaixat posterior a la conquesta. Probablement, per la seua mida i emplaçament, es corresponen amb dos petits rafals, però és impossible d'assegurar, i en qualsevol cas no coneixem els seus noms, ja que al estar dins del terme de Xirivella foren donats a l'Orde de Calatrava dins d'un lot que es convertí en senyoriu i, en conseqüència, no foren esmentats de forma específica a la documentació.

En definitiva, pel que ens interessa en aquesta tesi, en l'àrea de Benàger i l'inici de Faitanar que hem vist en aquest subapartat, tot i la seua extensió considerable, només es

---

¹⁹⁵ E. Guinot, "La construcció d'un paisatge medieval irrigat: l'horta de la ciutat de València", *Natura i desenvolupament: el medi ambient a l'Edat Mitjana*, Lleida: 2007, 191-220. [p. 206].

¹⁹⁶ Probablement la raó siga que el perímetre extern quadrat es va assenyalar inicialment com una reserva de terra a l'interior, que només es va posar en cultiu més tard, i això està relacionat amb la quantitat de colons que va anar al senyoriu de Torrent al 1248, després de l'expulsió dels musulmans per part de l'Orde de l'Hospital i l'atorgament d'una carta pobla als nous colons, i en relació a la terra que van rebre. Vegeu F. Esquilache, "Construcció i evolució del parcel·lari agrícola a l'Horta de València. La partida del Reialenc en el senyoriu de Torrent (segles XIII-XVI)", en preparació.

poden detectar cinc espais hidràulics andalusins, dels quals quatre són probablement de rafals sense nom conegut, i un de l'alqueria de Tormonet o Benàger. Segurament també en devia haver un en les proximitats d'Alaquàs, ja que és una alqueria andalusina que està documentada al Repartiment i no es coneix cap alqueria sense el seu espai hidràulic propi, però el nivell de destrucció de l'horta actual i la mala qualitat dels cadastrals d'aquest terme municipal impossibilita qualsevol identificació. Amb tot, és evident que, si n'hi havia, pel seu emplaçament havia de ser un afegit tardà que va trencar la proporcionalitat del disseny original del sistema.

3.2.4. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Faitanar

La diferència entre el primer tram de Faitanar que ja hem vist en l'apartat anterior i el segon tram és evident, ja que no estan connectats un i l'altre malgrat estar junts. En aquest segon cas la morfologia del sistema i del parcel·lari és bastant fàcil d'interpretar perquè, com es pot veure al plànol de la Figura 14, es tracta d'una séquia bastant llarga, de la qual van eixint els braços secundaris de forma perpendicular, que són bastant rectes però sempre adequant-se a la topografia, cosa que els obliga de vegades a girar o canviar el trajecte per a seguir el pendent. En conseqüència, es crea un parcel·lari bastant regular, que, com és habitual, no pot ser qualificat d'ortogonal però que tendeix a ser-ho.

Aquesta descripció general de l'àrea de Faitanar s'ajusta especialment per als cinc primers braços secundaris, fins al camí de Torrent, en els quals no s'hi pot detectar cap espai hidràulic andalusí. És just en passar aquest camí que apareix el primer braç [2.2.3.9] que, amb un traçat paral·lel al mateix camí, condueix l'aigua fins a un espai hidràulic andalusí que és molt clar, d'estructura arborescent, de forma acampanada en el perímetre exterior, i unes 17 ha de superfície. De fet, és el camí de Torrent el que s'adapta al traçat del braç i de l'espai hidràulic, i no a la inversa, la qual cosa ens indica que el camí és posterior a l'horta tot i ser ambdós d'època andalusina, o coetani. Potser el camí ja existia abans i el traçat es va modificar en aquest tram quan es va construir l'espai hidràulic, però això no és possible saber-ho només a partir de l'anàlisi morfològica.

A continuació n'hi ha més braços i regadores que continuen formant un parcel·lari regular en graella, i una mica més endavant apareix un altre braç amb un espai hidràulic andalusí [2.2.3.11]. De fet, aquest braç es l'únic de Faitanar que naix mitjançant un partidor proporcional de llengua, que divideix l'aigua a parts iguals entre aquest braç i el que continua amb la mateixa orientació que Faitanar, anomenat de Paiporta [2.2.3.12].

Aquesta horta és més gran, amb 30 hectàrees, i s'identifica bé per l'estructura arborescent de les regadores, tot i que en aquest cas manté un eix central a partir del braç principal. També la forma del perímetre és una mica estranya, però el que sí es pot dir amb seguretat és que aquesta horta és anterior al tram de la séquia de Favara [6] que passa junt a ella, ja que aquesta s'hi adapta a la forma de l'espai hidràulic.

Pel que fa a la identificació d'aquesta alqueria amb un topònim, és bastant evident perquè es conserva encara com a nom de partida agrària el nom de Cotelles, que apareix al Repartiment com alqueria i després està documentat en diversos pergamins en els que s'estableixen terres al segle XIII, conservats a l'Arxiu de la Catedral.¹⁹⁷ El seu origen pareix ser llatí, derivat de *cota*, però també és possible que vinga de l'àrab *qat'a*.¹⁹⁸ Quant a l'espai hidràulic anterior, de 17 ha, en principi no n'hi ha cap indicatiu per a relacionar-lo amb un topònim conegut, per això no ho he esmentat més amunt; però es pot proposar com a hipòtesi que siga Mormany, alqueria que apareix al Repartiment com a Morman i posteriorment com a Mormany en alguns pergamins de la Catedral. La raó és que en un document més tardà, de 1475, apareix l'expressió "terme de Mormany o de Cotelles o de Paiporta".¹⁹⁹ És normal que al segle XV es produís aquesta confusió entre antics termes d'alqueria si estaven molt propers, ja que és impossible que Cotelles i Mormany foren la mateixa alqueria amb les vegades que apareixen citades ambdues al Repartiment. Com que Cotelles està ben identificada, gràcies a la conservació del nom de la partida, Mormany deu ser l'altre espai hidràulic anterior.

Si seguim cap al sud pel braç de Paiporta [2.2.3.12], el que segueix l'orientació de Faitanar, podem veure que continuen eixint braços que no són ben bé rectes del tot perquè s'hi adapten al pendent i van fent girs rectes entre les parcel·les, però encara així formen un parcel·lari bastant regular. Tota aquesta zona de Cotelles cap al sud, però, l'ocupa actualment la població de Paiporta, que ha crescut molt en la segona meitat del segle XX fins a fer desaparèixer tota la seua horta, de manera que està reconstruïda amb planimetria i no prospectada. Amb tot, s'hi pot veure un camí que va de nord-est a sud-oest travessant el parcel·lari regular i que, sens dubte, segueix el límit d'una terrassa que devia ser bastant important.

I amb això arribem al final de la séquia de Faitanar, que per la seua trajectòria cap al sud-est, paral·lela al barranc de Torrent, cada vegada va aproximant-se més a Favara

---

¹⁹⁷ E. Olmos, *Inventario de los pergaminos del archivo de la Catedral de Valencia*, València: 1961.

¹⁹⁸ J. Coromines, *Onomasticon Cataloniae*. C. Barceló, *Toponímia aràbiga*. Vegeu Taula 5 a l'apèndix.

¹⁹⁹ Arreplegat per R. López Garcia, *Cuaderno de censos del monasterio de Santa Clara de Valencia*, tesi de Llicenciatura inèdita, citat per C. Barceló, *Toponímia aràbiga del País Valencià*, p. 268.

[6]. Aquesta darrera manté un traçat bastant recte cap al sud, de manera que va estretint-se l'espai entre elles i, per tant, fent-se més curts els braços secundaris que van eixint de Faitanar, fins acabar fent un espai triangular. Això és el que, a primera vista, explicaria el nom d'aquesta partida, el Racó. Amb tot, realment pareix estar en relació a un topònim més antic que apareix al Repartiment com a Raycol o Raytor, i que en realitat ve de l'àrab *raikūn*. Per tant, sembla raonable proposar, almenys com a hipòtesi, que aquest és el nom d'una alqueria andalusina, que és la que correspon al darrer espai hidràulic, de 18 ha, que es pot identificar en aquesta partida.

En realitat, ni presenta una estructura especialment arborescent, ni el seu perímetre té una forma similar a la d'altres espais hidràulics de l'Horta de València, ja que és quasi quadrat malgrat presentar certes formes arrodonides. Amb tot i això, però, la forma de les parcel·les i les regadores permet proposar amb bastant confiança l'existència d'un espai hidràulic andalusí i, per tant, d'una alqueria, que podria ser la de Raikūn. I amb això queda tancada l'explicació i anàlisi morfològica sobre Faitanar, i amb ella de tot el sistema de Quart-Benàger. Evidentment, caldria dir moltes coses més sobre la forma com s'ha construït el parcel·lari d'època cristiana posterior a la conquesta, però això escapa als objectius d'aquesta tesi.

3.3. La Séquia de Tormos

La Séquia de Tormos és la tercera de l'Horta de València, segons l'ordre dels assuts, i la segona de l'Horta Nord després de Montcada, per la qual està envoltada. De fet, el sentit del reg és majoritàriament cap al nord, seguint el pendent des de la mota del Túria fins al barranc de Palmaret, on conflueixen els regs de Tormos i Montcada. Al segle XIX regava poc més de 900 ha, de les que actualment se'n conserven 656, de manera que no és de les més afectades per l'avanç de la urbanització, malgrat que s'hagen produït algunes pèrdues importants.

La séquia mare segueix paral·lela al riu des de l'assut fins que la cota li permet començar a separar-se'n paulatinament. En arribar a Benimàmet, després de passar el barranc d'en Dolça, la séquia de Tormos s'adossa a la de Montcada, però a una alçada diferent, perquè la séquia de Montcada va a una cota més alta per a poder creuar després el barranc del Carraixet. El primer braç que es desprèn de la séquia mare, abans fins i tot

d'arribar a Benimàmet, és la Fila de Campanar [3.1], que s'adossa a la terrassa fluvial per a poder regar la zona entre el riu i el barranc d'en Dolça. A continuació el roll del Tragador [3.2], mitjançant un partidor de llengua, que més tard es dividirà en el Tragador de Dins [3.2.1] i el de Fora [3.2.2], fent un recorregut paral·lel al barranc d'en Dolça.²⁰⁰ I al llarg del tram que queda de séquia mare, al seu pas per davant de la població de Benimàmet, van eixint una sèrie de rolls de poca entitat que no val la pena esmentar pel nom, fins que s'arriba al primer partidor important del sistema, les llengües de Burjassot-Benicalap, que divideixen tot el sistema en dos parts.

D'una banda tenim el Braç de Benicalap [3.3], que és el que perd cota i gira cap a l'est fent un quatre, en direcció a la localitat del mateix nom, que actualment és un barri de la ciutat de València. Abans, però, passa per Beniferri, des d'on ixen diversos rolls que reguen la seua horta. Una vegada el braç s'ha encaminat a Benicalap trobem les llengües del Raig, que tornen a dividir el braç en dos: el braç de Benicalap pròpiament dit [3.3.1], que continua en direcció sud-est, i el de Ferrando [3.3.2], que va cap al nord. El de Benicalap [3.3.1] encara es tornarà a dividir un poc més avant, després d'algunes corbes sinuoses, en les llengües del Volant, d'on parteixen amb un traçat paral·lel el braç que anava al poble de Benicalap i el que anava a les partides de Marxalenes i l'Olleria [3.3.1.1], antigues alqueries andalusines. Pel que fa al braç de Ferrando [3.3.2], de seguida gira cap al nord i se'n va quasi fins a Carpesa, però molt poc després encara li naix un segon braç, anomenat de les Barraquetes [3.3.2.1], que manté el traçat sud-est (vegeu el plànol de la Figura 15).

Tornant al partidor de les llengües de Burjassot-Benicalap, la segona gran àrea del sistema de Tormos està vertebrada, evidentment, pel braç anomenat ací de Burjassot [3.4]. Aquest braç manté la mateixa cota que portava la séquia mare fins al partidor, i continua amb la mateixa trajectòria, de manera que a efectes pràctics els membres de la comuna consideren aquest braç una continuació de la séquia mare, tot i que realment no ho siga ja. A l'alçada de la localitat de Burjassot, des de la séquia mare van eixint una sèrie de petits rolls que articulen aquesta zona de reg, fins que just davant de Burjassot apareix un nou partidor proporcional de llengua, el de l'Alborgí-Borbotó. A l'esquerra el braç de l'Alborgí [3.4.1], i a la dreta el de Bobotó [3.4.2], que a efectes pràctics encara continua considerant-se com séquia mare. En el cas de l'Alborgí de seguida li ix un braç que manté la cota paral·lela a Montcada, anomenat Fila de Burjassot [3.4.1.1], que en realitat és un

---

²⁰⁰ El seu nom respon al fet que al principi el braç presenta un fort pendent, i per això agafa molta aigua per la gravetat, és a dir, se la "traga" en el llenguatge dels llauradors.

alter, mentre que l'Alborgí pròpiament dit present un traçat en direcció nord, amb un gir en quatre adossat al camí de Godella, i just abans d'arribar al barranc del Palmaret gira cap a l'est i articula el reg de tota aquesta zona.

Per contra, el braç de Borbotó pròpiament dit [3.4.2] continua encara cap al nord en direcció a aquesta població, i pel trajecte van eixint diverses regadores. A l'alçada del camí de Godella se situa un nou partididor proporcional, que divideix el braç en dos, el braç de Ferrús [3.4.2.1], que es queda més al sud regant la partida de Coscollana junt al camí de Godella, i el braç de Borbotó-Carpesa [3.4.2.2], que creua pel mig de la localitat de Borbotó, regant la seua horta, i després s'adossa al camí de Montcada, sense regar res durant aquest curt recorregut, i quan traspasa el barranc del Palmaret gira i cap a l'est, en direcció al barranc del Carraixet, i rega l'horta de Carpesa, en direcció al sud perquè després de creuar el Palmaret ha canviat el sentit del pendent.

3.3.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Tormos

La descripció que acabe de fer, i la simple observació superficial del plànol amb la reconstrucció del sistema (Fig. 15), deixa palès que la Séquia de Tormos és un sistema hidràulic relativament complex i arborescent, amb múltiples canals que es van dividint mitjançant partidors proporcionals. I cal ressenyar-ho perquè no tots són exactament així. Això provoca, potser, que l'explicació de la seua morfologia i del recorregut dels braços siga una mica confusa, però quan s'observa detingudament el plànol i s'entén bé com ha estat construït, com es divideixen els diversos canals i com s'adapten als pendents, la seua estructura és molt clara i evident.

La part inicial de la Fila de Campanar [3.1], que s'adossa al riu i recorre la seua mota, no resulta cap misteri. Les regadores presenten una estructura típica de pinta a favor del pendent en direcció al barranc d'en Dolça, i no es detecta res que faça pensar en la presència de parcel·laris andalusins. De fet, és probable que aquesta zona es comencés a irrigar de forma bastant tardana.

Pel que fa al Tragador [3.2] i els dos canals en els que es divideix, en la major part del seu recorregut aconsegueixen exactament la mateixa funció que la fila anterior, amb un parcel·lari molt semblant. Però al principi del braç, just en les primeres parcel·les que rega, en una zona amb uns límits de terrassa molt alts pel fort pendent, es pot detectar fàcilment un espai hidràulic andalusí, de 5 hectàrees. Ha de correspondre, necessàriament, a l'alqueria de Benitaha, un topònim àmpliament documentat en la zona de Tormos, que

ja apareix al Repartiment sota diverses formes, però fins ara no se sabia on estava situada exactament. Amb tot, n'hi ha un establiment de terres al seu terme el 1299 que, per les afrontacions de la parcel·la, que limitava amb el terme de Paterna i amb la séquia de Mestalla, no deixa lloc al dubte.²⁰¹ El topònim, en principi, pareix correspondre als Banī Ṭaḥān, un grup clànic del qual no se'n sap molt, tot i que caldria no descartar que en realitat siguin uns Banī Ṭāḥar, els quals aconseguiren fer-se amb el poder a Múrcia en el segle XI, però es tracta d'una possibilitat menys factible.

Si continuem amb la séquia mare de Tormos, és lògic que davant mateixa de la localitat de Benimàmet, que era també una alqueria, hi hagués un espai hidràulic andalusí. Es tracta d'una zona amb un parcel·lari bastant irregular, degut al pendent que presenta el terreny en direcció al barranc d'en Dolça, que és molt pronunciat. Efectivament, es pot detectar un petit espai hidràulic, de perímetre més o menys irregular, amb 5 hectàrees també de superfície, com el de Benitaha. Pel que fa al topònim, l'arabista Jaime Oliver Asín el relaciona amb uns Banī Māmet que esmenta Ibn Khaldun,²⁰² però cal dir que no estan identificats en cap altre lloc. De fet, Benimàmet és un topònim que no apareix així documentat fins a l'inici del segle XIV, puix tant al Repartiment com a la documentació posterior apareix com Benimahabet o Banimabar, que potser es tracte de Banī Mahbud.²⁰³

Si seguim la séquia mare, just després de les llengües de Burjassot-Benicalap, que

---

²⁰¹ “*Confrontatur cum termino de Paterna de duabus partibus, et cum hereditate Egidii Martini de Entença, et cum cequia de Mestalla, et cum terra Martini Petri de Liax, et cum terra Petri Çapata, carnificis de Paterna*”. Arxiu del Regne de València, Clergat, Pergamins, n. 1705 (22-1-1299). A banda d'això, en el Repartiment es dona a un grup de persones de Cervera 10 jovades de terra en Benitahan (apareix diverses vegades tant amb aquesta ena final com sense ella), i les situa “*iuxta alqueria de Açnario Petri*”, que ha de ser l'aragonès Aznar Pérez de Oblites, qui va rebre dies abans dues jovades també a Benitaha i “*alqueriam de Benimahabar integram*”, és a dir, Benimàmet. Al segle XVIII el topònim havia derivat a Benitacha, que és com apareix a les ordenances de la Reial Séquia de Montcada, publicades per F. Jaubert de Passà, *Canales de riego de Cataluna y Reino de Valencia*, València: 1844, vol. I.

²⁰² J. Oliver Asín, “Notas de toponimia árabe valenciana”, *Conferencias y apuntes inéditos*, Madrid: 1996 [conferència de 1965], p. 165-175. Segons Ibn Khaldun, es tracta d'una fracció de la tribu dels Banī Wāsin, que pertanyen a la confederació tribal Zanāta.

²⁰³ Existeix molta controvèrsia al respecte d'aquest topònim. A banda de la proposta d'Oliver Asín en la nota anterior, i de la proposta de Banī Mahbud (que m'ha estat proposada per V. Martínez Enamorado), Carmen Barceló va proposar Bani Mahbit o Bani Ma'Bad, i fins i tot el cronista del segle XVI Gaspar Escolano va proposar Beni Mamud. Filològicament pareixeria que Benimàmet, Benimabar i Benimahabet són topònims distints, que pertanyen a llocs diferents, però per la informació històrica disponible no n'hi ha massa dubte que sí són el mateix lloc. El 1277 Gil Martínez d'Entença compra Benimabar; el 1307 apareix la forma Benimahaber en un document que parla d'un conflicte en la taverna del lloc amb un moro de Paterna; i, finalment, el 1310 apareix per primera vegada documentada la forma Benimàmet, que pareix, per tant, aparentment, una evolució més tardana, per això la proposta d'Oliver Asín pareix la més lògica des del punt de vista filològic, per la seua proximitat, però és dubtosa des del punt de vista històric. La majoria de les referències apareixen en C. Barceló, *Toponimia aràbiga del País Valencià*, Xàtiva: 1983, excepte la del document de 1307, al qual fa referència D. Nirenberg, “Religious and Sexual Boundaries in the Medieval Crown of Aragon”, *Christians, Muslims, and Jews in medieval and early modern Spain*, Notre Dame (Indiana): 2000, p.141-160 [p. 148].

divideixen el sistema en dos com ja hem vist abans, el braç de Benicalap passa junt a la població de Beniferri (<Banī Fīrruh), una antiga alqueria andalusina al voltant de la qual es pot detectar un altre espai hidràulic andalusí de 16 hectàrees per l'estructura dels rolls que ixen del braç en aquest punt. Els Banī Fīrruh són un llinatge molt present en diversos llocs del Šarq al-Andalus en els darreres segles del període andalusí, inclosos la ciutat de València en el moment de la conquesta del segle XIII, ja que apareixen al Repartiment i un dels seus membres fins i tot posseeix un rafal, que fou donat al bisbe de Barcelona.

Una vegada el braç de Benicalap creua el barranc d'Almara, gira cap al sud-est, en direcció a la població del mateix nom i també alqueria andalusina. Abans d'arribar, però, n'hi ha un altre partidori de llengua, que cau just en el cantó superior de l'espai hidràulic andalusí de Benicalap (<Banī Qalābaq), un simple llinatge sense major transcendència coneguda. S'identifica fàcilment per la forma arborescent de les regadores a partir del braç principal que fa d'eix central, i per la forma arrodonida del final de l'espai hidràulic, just a l'alçada de les cases del poble. Tant el camí de Beniferri com el camí de Lliria s'adossen als seus límits, marcant-los perfectament, i gràcies a això pot ser identificat, ja que actualment i des de principis del segle XX la zona ha estat molt urbanitzada i resulta complicada una reconstrucció total amb els plànols cadastrals. Pel que fa a la resta del braç, cal dir que s'allarga en la mateixa direcció fins a topar-se perpendicularment amb la séquia de Petra [5.1], del sistema de Mestalla, amb un parcel·lari bastant regular.

En el cantó nord de l'espai hidràulic andalusí de Benicalap ens havíem deixat un partidori de llengua. Des d'ací naix un altre braç [3.3.1.1], que fregant aquesta horta continua en direcció sud-est, cap a les partides de Marxalenes i l'Olleria. Pel camí es pot detectar un parcel·lari regular que pot ser adscrit sense cap problema al període posterior a la conquesta, i just quan el braç creua per damunt de la séquia de Petra [5.1], que passa per ací a una considerable profunditat per a regar més al nord, comença a obrir-se i forma un petit espai hidràulic campaniforme de 14 hectàrees que és l'horta andalusina de l'alqueria d'Olleria, un topònim d'origen llatí que apareix al Repartiment com Olarios. D'altra banda, cal dir que just en aquesta zona, al sud de l'Olleria, deuria estar situada l'alqueria de Marxalenes que apareix al Repartiment, ja que aquest és el nom d'aquesta partida agrícola àmpliament documentada des del segle XIII al XX, però no ha estat possible identificar un espai hidràulic andalusí en la zona.²⁰⁴

Tornant a les llengües del Raig, situades abans de Benicalap, l'altre braç que

---

²⁰⁴ Sobre Marxalenes, el seu territori i la seua història vegeu I. Mangué, *Marxalenes: d'alqueria islàmica a barrio de la ciudad de Valencia*, València: 2001,

naixia era el de Ferrando [3.3.1], que es dirigia cap al nord. Just al cantó on està situada l'alqueria de la Torre (en el sentit cristià del terme alqueria), en el camí de Burjassot, n'hi ha un partididor no proporcional a partir del qual es pot observar com s'obren les regadores d'una manera força arborescent, cosa que ens permet identificar un altre espai hidràulic andalusí. El seu perímetre extern és gran, ja que arriba fins al camí de Godella, que el tanca, i entre tot plegat té una superfície de 30 hectàrees, malgrat que cal admetre que el límit oriental és una miqueta confús. Pertany, doncs, al grup de les hortes andalusines més grans de tota l'Horta de València, però malauradament no he estat capaç d'assignar-li un topònim conegut, malgrat que degut a la mida del seu espai hidràulic devia ser important. De moment, a l'espera de la troballa d'una possible pista en el futur, l'anomenaré Tormos com el conjunt del sistema, però cal no confondre-ho amb una alqueria anomenada així perquè no tenim cap notícia de la seua existència. Pel que fa a la resta del braç de Ferrando [3.3.1], després de l'espai hidràulic andalusí creua el camí de Godella i mitjançant un recorregut amb diversos girs de 90° arriba a la marjal de Carpesa, sense que es puga dubtar massa per la morfologia del parcel·lari que el braç fou allargat després de la conquesta quan es va dessecar la marjal al final del segle XIII.

En qualsevol cas, a partir d'aquest espai hidràulic de "Tormos" parteix un braç cap a l'est anomenat de les Barraquetes [3.3.1.1], que rega una àrea de parcel·lari bastant regular, amb algunes regadores de traçat sinuós però que en general es poden adscriure al període posterior a la conquesta. Amb tot, sí n'hi ha un petit grup de parcel·les que, tot i la seua regularitat estructural, la seua morfologia externa pareix indicar l'existència d'un espai hidràulic andalusí. És possible que es tracte de l'alqueria de Beniamen o Benjemen (<Banī Yamān), però es tracta d'una identificació poc segura perquè només es basa en una frase del Repartiment que la situa junt a Petra.²⁰⁵ Tanmateix, és evident que Beniamen podria ser qualsevol altra alqueria propera, fins i tot la que acabem de veure que no es pot identificar, i aquesta ser-ne una altra. De fet, per la morfologia i l'estructura interna del parcel·lari caldria no descartar que siga realment un rafal, sobre els quals hi haurà més endavant un apartat específic.

Amb açò ja hem vist la meitat del sistema de Tormos, tota la part del braç de Benicalap [3.3] que naix al partididor de les llengües de Burjassot-Benicalap. Si tornem ara al partididor, doncs, l'altre braç que hi naix és el de Burjassot [3.4], que articula tot l'altre mig sistema. En el primer tram, entre aquest partididor i el següent de l'Alborgí-Borbotó, el

---

²⁰⁵ *Llibre del Repartiment*, entrada 641 de l'edició d'A. Ferrando.

braç manté la cota de la séquia mare, paral·lela encara a la de Montcada, i d'ell van eixint una sèrie de petits rolls i regadores de poca importància però molt regulars, cosa que indica que es van construir per a reomplir aquest espai no irrigat en època andalusina, des de la séquia mare fins a l'espai hidràulic andalusí no identificat de "Tormos".

Al partidor de les llengües de Burjassot, situades al davant mateixa d'aquesta població, naix per l'esquerra el braç de l'Alborgí, que articula primer una petita zona arrodonida gràcies a les dues corbes que fan la séquia mare de Montcada [1] i el braç de Borbotó de Tormos [3.4.2]. El parcel·lari interior és força irregular, però es deu al pendent existent a la zona i a les formes arrodonides exteriors que forcen ambdós braços. La major part és un alter que s'articula a partir de la Fila de Burjassot [3.4.1.1], construït en època moderna, per al qual cal forçar el sistema parant tota l'aigua del braç per a pujar-la de nivell. Però n'hi ha algunes poques parcel·les en la zona que no són de l'alter, que totes juntes formen un perímetre de forma piriforme o triangular, que pareixen correspondre a un petit espai hidràulic andalusí de només 5 hectàrees.

A què correspon aquesta presumpta horta? Als plànols cadastrals i els topogràfics aquesta partida apareix sota el nom de Beniau. En principi semblaria una alqueria, però el ben cert és que en cap document medieval conegut n'hi ha esmentada una alqueria amb aquest topònim o semblant. Ni tal sols està gens clara la seua etimologia, ja que podria ser Banī Hud però no és molt segur. D'altra banda, el nom d'aquest braç, l'Alborgí, podria correspondre a un rafal (Rāḥal al-Burġī); de fet, al *Llibre del Repartiment* apareix un rafal amb aquest nom, tot i que pareix estar prop de Rascanya i no en aquesta zona.²⁰⁶ En realitat, al segle XV la séquia es deia d'Alborg, que deriva d'*al-burġ*, la torre, el quals és força comú i està bastant estès. A Paterna, per exemple, és el nom del barri de coves que envolta la torre local, de manera que el nom del braç podria correspondre a qualsevol cosa. Fins i tot podria fer referència al propi Burjassot, com veurem seguit. De moment, doncs, mentre que no hi haja més dades, em referir a aquest espai hidràulic com a Beniau.

Posteriorment, el braç de l'Alborgí creua el camí de Godella i articula una zona de parcel·lari molt regular entre aquest camí i la séquia dels Avenars (barranc del Palmaret). Un zona bastant plana, perquè està dins o molt a prop d'una antiga marjal. Respecte a la major part del parcel·lari no n'hi ha massa dubte sobre la seua construcció en el període feudal, però si observem el braç principal, quan ja ha girat cap a l'est i presenta un

---

²⁰⁶ "III cafiçatas et II fanecatas in campo ubi hedificatus est Rahal Alborgii et contiguntur cum honore de Rascayna et cum honore B. Mayol et via publica". *Llibre del Repartiment*, entrada 1302 de l'edició d'A. Ferrando. També s'esmenta a l'entrada 1293 el Raal Alborgy.

recorregut paral·lel al barranc, n'hi ha un moment en el que neixen diverses regadores a partir d'un partididor no proporcional, que creen una estructura arborescent. I a continuació n'hi ha un grup de parcel·les molt regulars, construït a partir de diverses regadores curtes però rectes, que englobades junt a les regadores arborescents en un perímetre coherent quadrangular ens indiquen que estem clarament davant d'un altre espai hidràulic andalusí de 13 hectàrees de superfície. La regularitat del parcel·lari interior s'explica pel terreny, que és molt pla, ja que en aquesta situació sense pendent és lògic construir parcel·les rectangulars per a facilitar la irrigació, com argumentaré al següent capítol.

Aquesta partida agrària rep actualment el nom de Vinyata; segons els informadors locals perquè fa molts anys estava plantada de vinya. Això darrer probablement és veritat, però en un capbreu del segle XVIII apareix com a Vinata, de manera que és una corrupció del topònim medieval Binata, que alhora ve del nom de l'alqueria andalusina anomenada Banī 'Aṭa, potser el mateix grup gentilici de Mislata (<Manzīl 'Aṭa). El tenim documentat en un establiment de terres del segle XIII, i apareix fugaçment al Llibre del Repartiment una vegada com a Banihatha, de manera que no n'hi ha massa dubte sobre la seua relació amb aquest espai hidràulic per la conservació del topònim evolucionat.²⁰⁷

Si tornem ara al partididor de Burjassot-Alborgí, el braç de la dreta és el de Borbotó [3.4.2], que perd una miqueta de cota però que segueix el mateix traçat paral·lel a l'altre braç anterior. En el tram que va des del camí de Burjassot fins al camí de Godella, molt recte, van eixint alguns rolls, en un dels quals es pot detectar un espai hidràulic andalusí per la forma arborescent de les regadores. Amb 16 hectàrees de superfície, el perímetre extern és una miqueta irregular, ja que té una morfologia piriforme però inversa, més estreta pel final que per l'inici, i a més a més està encaixat entre el braç principal i l'espai hidràulic no identificat de "Tormos". Probablement es tracta de l'horta andalusina pròpia de la localitat de Burjassot,²⁰⁸ i la forma com apareix encaixat l'espai hidràulic es pot dir

---

²⁰⁷ El capbreu del segle XVIII en ARV, *Clergat*, llibre n. 990, citat en E. Guinot i F. Esquilache, *Moncada i l'Orde del Temple en el segle XIII. Una comunitat rural de l'Horta de València en temps de Jaume I*, València: 2010, p. 132. L'establiment del XIII (1247) en E. Guinot, *Cartes de poblament medievals valencianes*, València: 1990, doc. 68, i també apareix Beniata com a afrontació en la carta pobla de Borbotó (1265), doc. 131. "R. de Calidis III iovatas in Benihatha". *Llibre del Repartiment*, entrada 445 de l'edició d'A. Ferrando. Al 1320 encara apareixen esmentades algunes cases habitades, però al segle XVI ja s'esmenta com a partida agrària. Vegeu A. García Osuna, "L'Onomasticon Cataloniae a propòsit de la interpretació del repertori toponímic de Montcada de l'Horta", *Braçal*, 21-22 (2000), p. 201-215 [p. 203].

²⁰⁸ Sobre l'etimologia del topònim Burjassot vegeu C. Barceló, *Toponímia àrabiga del País Valencià*, p. 130, que proposa Burğ as-sāwt, la torre de l'assot. De fet, el mot català "assot", o el castellà "azote", són arabismes que venen de *sāwt*. Per contra T. Glick, *Regadío y Sociedad*, p. 423-424, proposa Burğ as-sudd, la torre de l'assut, que és un altre arabisme, basant-se en el que diu Asín Palacios, *Toponímia àrabe*, p. 98. Realment aquesta segona proposta no té massa lògica, ja que prop de Burjassot no n'hi ha cap assut, però tampoc és que la proposta de Barceló en tinga molta amb el coneixement actual. Glick és perfectament

que es tracta d'un afegit posterior al disseny original del sistema.

Si seguim de nou el braç de Borbotó [3.4.2], veiem que just en creuar el camí de Godella apareix un altre partidor, que divideix el canal en dos, el de Ferrús [3.4.2.1], i el de Borbtó pròpiament dit [3.4.2.2], que passa pel centre de la localitat del mateix nom i encara continuarà fins a Carpesa. Ambdós braços reguen una zona encaixada entre els camins de Godella i de Montcada, i entre els àmbits de reg finals dels braços de l'Alborgí [3.4.1] i Ferrando [3.3.2], que ja hem vist abans. Tot i això, en aquest petit espai es poden detectar dos espais hidràulics andalusins, un de 18 hectàrees, piriforme, que és clarament el de l'alqueria de Borbotó, i un altre mes petit de 10 hectàrees, i també piriforme, que ha d'estar relacionat amb l'alqueria de Coscollar o Coscollana que apareix al Repartiment, ja que aquest és el nom de la partida agrícola que encara ara es conserva en aquella zona, i que apareix en contacte directe amb l'horta de Borbotó. És evident, doncs, que ambdues alqueries estaven molt relacionades en origen.

És possible que Borbotó, que al Repartiment apareix com Borbatur i en altres llocs com Borbator, derive el seu nom de Barghawata, una confederació tribal berber de l'oest del Marroc que pertany als Mašmūda, però no és completament segur. De fet, Carmen Barceló creu que possiblement siga un topònim anterior al període andalusí, sense donar-hi cap explicació al respecte. Pel que fa a Coscollana, que en la documentació medieval apareix com a Coscollar (Coscoylar, Coscolar), sí que es tracta clarament d'un topònim d'origen llatí.

En qualsevol cas, ambdós braços creuen el camí de Montcada per a articular dos espais de reg a l'altra banda del camí. El de Ferrús [3.4.2.1], que és el de Coscollana, creua el camí per a regar part de la marjal de Carpesa, dessecada al segle XIII com ja hem vist en altre lloc. El braç de Borbotó [3.4.2.2] creua el camí i s'hi adossa, sense regar res, i no és fins que creua el barranc del Palmaret que gira cap a l'est, guanyant la cota perduda per a poder regar en el terme de Carpesa. La part més occidental d'aquest terme és un

---

conscient de la incongruència del mot, per això suposa que l'assut por fer referència a un partidor o parada permanent, i no seria descabellat si tenim en compte que el partidor de l'Alborgí-Borbotó està just al davant del poble, junt al camí que hi dona accés, però també és cert que aquest partidor no té res d'especial que el diferencie de la resta de partidors proporcionals de llengua, molt abundants, de fet, en aquest sistema. El cronista del segle XVI Gaspar Escolano va proposar Burğ as-sut, la torre del bosc, cosa que tindria més lògica si en època andalusina hi havia una zona boscosa per damunt de l'actual zona irrigada. Finalment E. Terés, en un article pòstum sobre antroponímia àrab, relaciona Burjassot amb un nom propi, Sa'ūd, per tant seria Burğ Sa'ūd, ço és, la torre de Sa'ūd, que sens dubte és la més lògica. E. Terés, J. Aguadé, C. Barceló i F. Corriente, "Antroponímia hispanoàrabe (reflejada en las fuentes latino-romances), (IIª Parte)", *Anaquel de Estudios Árabes*, 2 (1991), 13-34 [p. 14]. És evident que filològicament es impossible decantar-se clarament per qualsevol de les quatre opcions, i històricament unes són més lògiques que altres però tampoc es veu clarament quina és la correcta. En qualsevol cas, per al que ens interessa ara allò important és la primera part del topònim, *burğ*, torre, sobre la que ningú hi pot dubtar.

parcel·lari afegit després de la conquesta per a reomplir aquesta zona de camps irrigats, però quan passa l'actual població observem com el braç s'obre i crea un típic espai hidràulic andalusí de 27 hectàrees, amb forma de ventall obert. El topònim de l'alqueria també pareix llatí. I amb això queda complet tot el sistema de la Séquia de Tormos.

3.4. La Séquia de Mislata

La Séquia de Mislata és la quarta de l'Horta de València, sempre segons l'ordre dels assuts, i la segona de l'Horta Sud després de Quart. Es tracta d'un sistema dividit en tres grans àrees principals, que alhora es corresponen amb tres àmbits històrics que són Xirivella (una localitat actual que fou alqueria andalusina), Andarella (una altra alqueria andalusina desapareguda i ara integrada en el terme de València), i un conjunt més difús format per Mislata (una localitat actual que també fou alqueria andalusina) i la partida de Soternes, en terme de València, que és un antic rafal. En total, al segle XIX regava unes 845 ha, de les que actualment només en queden 167. La major part, però, pertanyen a Xirivella, mentre que la resta ja ha desaparegut sota la ciutat de València i la localitat de Mislata, sent una de les pitjor conservades de l'Horta.

Si resseguim el traçat de la séquia mare [4] des de l'assut, emplaçat sobre el riu a l'alçada de Manises, aquesta manté un recorregut paral·lel al riu per a guanyar cota, fins que en passar la localitat de Quart de Poblet es distancia del curs fluvial. En aquest punt apareix una primera derivació, el braç dels Moros [4.1], que fa un llarg recorregut paral·lel al riu amb la finalitat de portar aigua a la partida del Quint, que està situada entre el mateix riu i la localitat de Mislata. Tornant al punt on naix aquest braç, la séquia mare continua el seu recorregut cap a l'est i, després d'algunes corbes molt pronunciades per a travessar un antic barranc desaparegut, arriba al punt clau del sistema: els diversos partidors de llengua situats junt al molí de Cabot. En aquest tram, però, cal destacar el fet que es desprenen diversos braços o rolls de petita entitat que serveixen per a regar una zona de topografia molt irregular a causa dels pendents que provoca la presència d'un paleocanal. Els més importants reben noms com ara el braç del Salt o el braç dels Horts [de Mislata], i altres més petits.

La primera séquia principal en separar-se'n és la de Xirivella [4.2], que s'emporta una tercera part de l'aigua. Aquesta séquia ha tingut des d'època medieval una comunitat

de regants pròpia i separada de la resta de la séquia de Mislata, cosa que s'explica per un context feudal en el qual s'identifica la comunitat de regants amb la universitat municipal, perquè tota la terra irrigada pel canal es troba dins del territori del senyoriu.²⁰⁹ La morfologia d'aquesta séquia es pot dividir en dos àmbits molt clars i, així, mentre en la seua primera part els braços secundaris de distribució són majoritàriament rectes i també perpendiculars a la séquia principal, arribat a un punt concret, al sud de la població, el sistema s'obre en forma de ventall, formant un característic espai hidràulic triangular que destaca sobre el parcel·lari dels seus voltants. La major part de la terra regada pels rolls del Rajolar [4.2.1], de Gorí [4.2.2], del Forn [4.2.3], de l'Alquerieta [4.2.4] i d'Omet [4.2.5] va desaparèixer a finals dels anys 60, quan es va construir el nou caixer del Túria, i la resta en els anys posteriors sota l'avanç de la urbanització del municipi. Però als plànol antics es pot apreciar un parcel·lari força regular, construït gràcies a braços rectes com els que hem vist adés a Aldaia. La part sud en forma de ventall està actualment molt millor conservada, i continua irrigada pel braç d'Ull de Bou [4.2.6], el roll de Rigles [4.2.7] i el tram final de la séquia mare [4.2], fins que arriben al sequiol de Borrell, un escorredor que arreplega totes les caigudes i evacua l'aigua fins a la séquia d'Andarella [4.3].

Tornant a la séquia mare de Mislata, només passar el partidor de Xirivella hi estava emplaçat el molí de Cabot, de 4 moles, i també desaparegut amb la construcció del riu nou. Alhora, de forma immediata a l'eixida dels carcaus hi havia un altre partidor de llengua on finalitza la séquia mare de Mislata [4] per a dividir-se en altres dos canals. A l'esquerra el braç de Vara de Quart [4.4], sobre el que tornarem de seguida, i a la dreta la Séquia d'Andarella [4.3], que a l'igual que havia fet Xirivella gira ràpidament cap al sud i el sud-est, seguint el pendent. D'aquesta séquia o braç principal es desprenia uns metres més endavant un altre braç, el de Cama [4.3.1], del qual eixia més endavant el d'en March [4.3.1.1], i la continuació del de Cama [4.3.1.2]. A més a més, en el mateix punt en el qual naixia el braç de Cama, la séquia mare d'Andarella [4.3] girava brusquement cap al sud amb un angle recte i seguia un llarg recorregut en aquesta mateixa direcció. A més a més, al llarg d'aquest tram van eixint fins a dos rolls més: el de Pellisser [4.3.2], que és el més important en superfície irrigada, i el roll del Garral o del Caragoler [4.3.4]. Tots ells, com al remat la pròpia séquia mare d'Andarella [4.3], acaben desaiguant a la séquia de Favara [6] en diversos punts.

Tornant al molí de Cabot, i al partidor on naix Andarella [4.3], l'altre braç que s'hi

---

²⁰⁹ E. Guinot, "Comunidad rural, municipios y gestión del agua en las huertas medievales valencianas", *El lugar del campesino. Entorno a la obra de Reyna Pastor*, Valencia: 2007, p. 309-330.

desprèn és el de Vara de Quart o del Camí de Quart [4.4], que segueix recte com si fos una continuació de la séquia mare de Mislata [4]. En realitat, tot el tram anterior de la séquia mare, com el braç de Vara de Quart fins que arriba a topar-se amb Favara [6], són canals extremadament rectes, i la raó és que tot el seu recorregut està adossat a un antic camí romà, que és el que eixia des de Valencia cap a l'oest, i que en època andalusina encara seguia funcionant. L'únic braç que queda per esmentar és el dels Frares [4.4.1], que naix del canal de Vara de Quart [4.4] mitjançant un altre partidor proporcional, i que regava la zona de Soternes (el Rahal Axuterní del Repartiment).

Finalment, cal dir que s'ha conservat una breu descripció del sistema hidràulic que es va realitzar com a introducció a les noves ordenances de la Séquia de Mislata al segle XVIII.²¹⁰ Així, aquest text ens dona informació dels noms que tenien els diversos braços fa més de 250 anys, els quals venen a coincidir majoritàriament amb els noms medievals i els actuals. Tot i que hi ha algunes diferències, com ara el roll de Pellisser [4.3.3], que en aquell moment era anomenat roll de Sarrià, i el roll del Caragoler [4.3.4], que era el roll d'Entença (o d'en Tensa). Els braços de Cama [4.3.1] i d'en March [4.3.1.1] tenien, a més, un sol nom conjunt, el braç de Diari i Atandats, que lògicament es dividia després entre el braç de Diari –que és el de Cama– i braç d'Atandats –que és el d'en March. El braç de Vara de Quart o del camí de Quart [4.4] rebia aleshores el nom de braç de la Creu de Mislata, i el braç dels Frares [4.4.1] ja tenia el mateix nom.

3.4.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Mislata-Xirivella-Andarella

La Séquia de Mislata és un sistema que no és massa extens, i amb l'experiència adquirida en l'anàlisi dels sistemes anteriors no és tampoc massa difícil d'interpretar. A l'igual que el sistema de Quart-Benàger, per exemple, té quatre àmbits ben diferenciats, que corresponen als quatre braços principals del sistema que acabem de veure esmentats en la descripció general del sistema complet, només que més reduïts, i per tant no paga la pena dividir l'anàlisi. De fet, és evident que aquest sistema és un conjunt congruent, però també cal dir que les quatre parts en les que es pot dividir per l'estructura dels seus braços corresponen, precisament, als termes de quatre assentaments andalusins.

El primer àmbit és el del terme de l'alqueria de Mislata (<Manzīl 'Aṭa), que correspon al tram inicial de la séquia mare de Mislata [4] més el braç dels Moros [4.1]

---

²¹⁰ Està publicat en el segon volum de la traducció castellana de l'obra de F. Jaubert de Passà, *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia*, abans de les ordenances.

que va paral·lel al riu i rega tot el meandre. El segon àmbit o part en que es pot dividir el sistema correspon a la séquia de Xirivella [4.2], que tot i ser un braç més com els altres manté una comuna de propietaris independent a la resta de la Comuna de Mislata, com a conseqüència d'estar íntegrament dins del terme municipal de l'antiga alqueria del mateix nom, de Xirivella (<Šilbella<Silvella). El tercer àmbit, per descomptat, és el de la séquia d'Andarella [4.3], un poc més extens que l'anterior però molt similar, que és actualment terme municipal de València però que es correspon amb el de l'antiga alqueria andalusina d'Andarella (<Undarela). I, finalment, el quart àmbit és el del braç del Camí de Quart [4.4], que correspon a l'actual barri de Soternes, en la ciutat de València també, que no és sinó una derivació del Rahal Axuterni del Llibre del Repartiment.

Començant pel primer àmbit, el de la séquia mare de Mislata i el braç dels Moros, en veure el sistema i el parcel·lari construït el primer que crida l'atenció és la gran irregularitat. Tant les regadores que ixen del braç dels Moros cap al sud, com els rolls que ixen de la séquia mare cap al nord, són extremadament irregulars, orgànics podríem dir, i, en conseqüència, el parcel·lari associat també ho és. Ara bé, quan l'estudiem de prop ens adonem que això no té res a veure amb la societat que l'ha construït, sinó amb la topografia. La zona estava travessada per un antic barranc, i els pendents que generava, que devien ser forts, crearen un parcel·lari molt fragmentat, segurament molt aterrassat, i un traçat de les regadores molt irregular. De fet, el nom de la partida agrària és Almassil (<*al-masil*), que significa zona deprimida, lloc fondo i aigualós.²¹¹

Resulta difícil interpretar si n'hi ha algun rastre d'un antic espai hidràulic andalusí entre tanta irregularitat morfològica, quan allò més habitual en l'Horta és just el contrari, l'existència d'una certa regularitat i al bell mig una irregularitat que permet identificar l'espai hidràulic andalusí. Però com ja hem vist en altres casos no es tracta de relacionar qualsevol irregularitat morfològica amb un espai irrigat andalusí si no es compleixen certs requisits, com ara un perímetre exterior més o menys coherent. En aquest cas, només puc proposar com a hipòtesi l'existència d'un petit espai hidràulic de 6'5 hectàrees al nord-oest del nucli de poblament de Mislata que, si bé l'estructura interna de les regadores no resulta massa suggeridora, el perímetre sí ho és.

Passant ja a la séquia de Xirivella [4.2], que és la primera que ix de la séquia mare de Mislata mitjançant un partidor proporcional, la seua estructura és molt clara. En el

---

²¹¹ J. Coromines, *Onomasticon Cataloniae*, veu Almassil. El mateix Coromines dóna altres opcions per a interpretar aquest topònim, i altres autors n'han proposat encara altres, com per exemple M. Sanchis Guarner que proposava una derivació de *manzīl*, però totes són poc creïbles amb l'excepció de *masil*, que encaixa perfectament amb el paisatge que descriu el propi topònim.

primer tram de la séquia el parcel·lari s'organitza mitjançant braços secundaris que ixen perpendicularment a la séquia de Xirivella. Aquestes braços secundaris no són ben bé rectes del tot, ja que s'adapten a la topografia i per això de vegades fan girs bruscos per a seguir el pendent, però en general podem veure un parcel·lari que tendeix a ser regular i que, sense ser tan perfecte com el d'Aldaia, hi recorda molt. En conseqüència, es pot dir que aquesta zona és una ampliació posterior a la conquesta aprofitant un tram del braç principal de Xirivella que inicialment només era de transport. De fet, es pot apreciar com a l'alçada del nucli de poblament la séquia es divideix en dos, i ràpidament ambdós nous braços comencen a obrir-se amb una estructura arborescent. I en aquestes dues estructures arborescents poden identificar-se bastant fàcilment dos espais hidràulics andalusins amb un perímetre coherent. Un de 18 hectàrees i un altre més petit de només 8.

Tanmateix, la séquia de Xirivella no s'acaba encara en aquests espais hidràulics andalusins. En la Figura 16 podem veure com les regadores internes de l'horta andalusina més gran continuen encara en direcció cap al sud. De fet, com que ja dins d'aquest espai les regadores s'obren en arbre –i per això el perímetre té forma acampanada– quan les regadores són projectades cap enfora mantenen la mateixa orientació i el que provoquen és una estructura de ventall. Tot i que el parcel·lari que es forma continua essent bastant regular, ja que es tracta d'una ampliació posterior a la conquesta sense massa dubte. D'una altra banda, totes aquestes regadores del ventall acaben caient sobre un recorredor semicircular, la funció del qual és, efectivament, recollir tota l'aigua sobrant d'aquestes regadores i conduir-la cap a la séquia més inferior d'Andarella (4.3). De fet, el traçat de l'escorredor és paral·lel a un dels petits barrancs que travessen la zona i que en realitat són una continuïtat del Barranc de la Saleta, que divideix Aldaia i Alaquàs.

Una mica més al sud encara trobem un altre barranc, també paral·lel, que en algun moment ha estat canalitzat i transformat en el Sequiol de Borrull, el qual divideix l'àmbit d'irrigació de la séquia de Xirivella de l'àmbit de Faitanar [2.2.3]. L'estructura d'aquest escorredor, que recull les caigudes abans d'arribar al barranc canalitzat, recorda molt a la que ja hem vist en la zona de Montcada-Tormos, on la Fila de Massarrojos [1.11] també recollia les caigudes de l'Arc de Montcada abans que arribaren al barranc, canalitzat en la séquia dels Avenars. En aquella altra zona és prou evident que es tractava d'una estructura de dessecació d'una antiga marjal, ja que encara es conservava el topònim marjal i a més a més la teníem documentada en el segle XIII. En el cas de Xirivella-Faitanar no n'hi ha notícies de l'existència de cap marjal en la zona, però l'estructura és tan semblant que crec que es pot plantejar la hipòtesi de la seua existència en època andalusina, a l'espera

que futures anàlisis de sòl, o bé alguna nova troballa documental, permeta confirmar-ho o desmentir-ho.

Passem ara a veure la tercera zona del sistema de Mislata, que és el de la Séquia d'Andarella [4.3]. En general es pot dir que el parcel·lari de tota la séquia és bastant irregular, com a conseqüència de la pròpia irregularitat del traçat de braços i regadores. Tot i això, basant-me en l'experiència ja adquirida a l'hora d'identificar espais hidràulics andalusins per anomalies d'estructura arborescent, o per perímetres coherents, no resulta massa difícil identificar les tres hortes andalusines d'aquesta séquia. Fixem-nos primer, però, que des del partidor on se separen la séquia d'Andarella i la séquia del Camí de Quart [4.4], la primera presenta un traçat paral·lel al barranc que creua aquesta zona, fins que es divideix en dos canals més: cap al sud la continuació d'Andarella [4.3] i cap a l'est el braç de Cama [4.3.1]. En la continuació del braç principal es pot identificar, en principi, un espai hidràulic andalusí, de 14 ha, tot i que no és ben bé segur del tot.

En el dit braç de Cama que, com hem vist adés, es divideix ràpidament en dos braços més, dels quals un és la continuació del braç de Cama [4.3.1] i l'altre és el braç d'en March [4.3.1.1], es poden trobar altres dos espais hidràulics, un per cada braç. El del sud, de 18 ha, és un dels que s'identifica per l'estructura interna de les regadores, però presenta un perímetre extern irregular, com si diguérem poc tancat, ja que no té una forma arrodonida sinó angles rectes per un costat. L'altre espai hidràulic identificat és just allò contrari, l'estructura interna no és massa explícita però el perímetre extern és coherent. Tanmateix, visualment es molt significatiu l'aspecte dels dos espais hidràulics, connectats a través dels braços formant plegats la típica estructura de l'Horta de València que recorda a les cireres.²¹²

Són, doncs, a l'igual que en el cas de Xirivella, els espais hidràulics d'una doble alqueria, que és la d'Andarella. Pel que fa als seus espais d'habitatge, no sabem on estaven, ja que en ser repartida entre diversos beneficiaris en el Repartiment el seu terme va quedar integrat en el de la ciutat de València i l'alqueria va desaparèixer com a nucli habitat. Però cal dir que n'hi ha una sèrie de pergamins conservats a l'Arxiu de la Catedral de València en els que s'estableix com a hort l'antic fossar dels musulmans, i un d'ells indica que un dels límits és el camí de Torrent. Això és lògic, perquè els fossars dels musulmans estan sempre situats a les vores dels camins, però això ens indica que el nucli

---

²¹² La idea de les cireres, com a metàfora d'aquesta estructura hidràulica que permet descriure-la i entendre-la fàcilment, va ser plantejada per primera vegada per E. Guinot, "El paisaje de la Huerta de Valencia. Elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval", *Historia de la ciudad. V. Tradición y progreso*, Valencia: 2008, p. 116-129.

d'habitatge no podia estar massa lluny d'aquest camí de circulació, i al costat dels seus espais irrigats.

Tornant a la morfologia, l'única regularitat apreciable en tot l'àmbit de la séquia d'Andarella és la de l'àrea compresa entre el camí vell de Torrent, que travessa la zona de nord-est a sud-oest, i la séquia mare de Favara [6], que tanca l'espai per l'est. En aquesta zona n'hi ha diverses regadores rectes i paral·leles, que permeten formar parcel·lars regulars. Això ens ve a indicar, doncs, que tot el parcel·lari que envolta els espais hidràulics andalusins no respon a ampliacions de braços, sinó que es va encaixar en els ja existents per a "reomplir" les zones no irrigades al seu voltant abans de la conquesta. O dit d'una altra manera més tècnica, es va fer una densificació parcel·laria. Mentre que el parcel·lari situat al sud del camí de Torrent, fins a la séquia de Favara, ens indica que els canals foren allargats i el parcel·lari construït *ex novo*.

Finalment, pel que fa a la zona del braç del Camí de Quart, actual Soternes, ja hem vist que es correspon al terme del Rahal Axuterni del Repartiment, de qual no es coneix la seua etimologia. Els diversos braços de la zona presenten un traçat bastant sinuós en general, excepte el que va paral·lel al camí de València, que com és d'origen romà és molt recte i el braç s'hi adapta. És en la confluència entre el camí romà de València i el camí de Xirivella que es pot detectar un espai hidràulic andalusí de 25 ha amb un perímetre de forma cònica, limitat a ponent per aquests dos camins, i a llevant per un petit camí sinuós que, segurament, devia seguir una terrassa, tot i que això actualment és impossible de comprovar perquè està tot molt urbanitzat. Les regadores interiors, però, es projecten cap enfora i s'allarguen com a braços per a articular tot aquest espai després de la conquesta. Només queda la part final que s'adapta a la corba de la séquia mare de Faitanar [6], per a la qual es van fer tres braços rectes de forma triangular per a cobrir així tota l'àrea, però malgrat la forma cònica el parcel·lari és força regular i no s'aprecia res andalusí.

En definitiva, tot un sistema per a només vuit espais hidràulic andalusins. Dos per a l'alqueria de Xirivella i tres més per a la d'Andarella, un més menut per a Mislata, i un altre bastant més gran per a un *rahāl*. Sense descartar que hi pugua haver algun altre espai més que no s'haja detectat amb aquest mètode d'identificació, potser de vegades massa subjectiu. La resta són ampliacions i densificacions parcel·laries posteriors a la conquesta, tot i reconèixer que n'hi ha poques zones regulars al sistema de Mislata, segurament per la irregularitat topogràfica del terreny que és una conseqüència dels barrancs i posteriors paleollits que creuaven la zona.

3.5. La Séquia de Mestalla

La séquia de Mestalla és la cinquena de l'Horta de València segons l'ordre dels assuts, i la tercera de l'Horta Nord. No obstant això, el seu espai hidràulic està dividit en dues zones separades, entremig de les quals està la Séquia de Rascanya. Per això mateix, la reconstrucció del sistema no es presenta en un únic plànol, sinó en dos: la séquia de Petra està en el mateix plànol de la Séquia de Tormos, en la Figura 15 (*apèndix*), i la resta de Mestalla en la Figura 17. Al segle XIX regava unes 1.150 ha, de les quals actualment només en queden 116, la majoria en la zona de Petra. Pràcticament res. De fet, es tracta de la séquia més afectada de tota l'Horta Nord, i junt a Favara són les més afectades de tota l'Horta de València, com a conseqüència del creixement urbanístic entre el centre i la mar, agafant com a eixos les avingudes de Blasco Ibáñez i del Port.

Com que el nivell de destrucció és tan alt, he hagut de procedir a fer una total reconstrucció del sistema i el parcel·lari mitjançant la fotografia aèria del 56 i els plànols cadastrals dels anys vint al quaranta. Malauradament, la qualitat de la informació dels cadastrals no és massa bona en aquesta zona, per la qual cosa els resultats no són tan satisfactoris com en altres séquies i zones reconstruïdes, com ara Favara. Excepte algunes zones totalment urbanitzades des de fa anys, que no s'han pogut reconstruir i han quedat en blanc, com es pot veure en la Figura 17, en general la reconstrucció del parcel·lari és bastant completa, però no així la del sistema. És a dir, estan les parcel·les, però no sabem per on anaven la majoria de les regadores, de manera que no es veu gens bé l'estructura del sistema a nivell micro-espacial, ni s'identifiquen els espais hidràulics andalusins amb la seguretat necessària, de manera que els resultats que exposaré a continuació deuen ser considerats provisionals, o meres hipòtesis més que en els casos que ja hem vist.

El tram inicial de la séquia mare de Mestalla [5] circula per dins del barranc d'en Dolça. Una situació bastant estanya, però que té una explicació que veurem després en un altre capítol. A l'alçada de Benitaha (per indicar una referència), la séquia es divideix en dos canals mitjançant un patidor de llengua. La séquia de Petra [5.1], que rep una tercera part de l'aigua, i la continuació de la séquia mare, que rep les altres dues terceres parts. La séquia de Petra s'encamina en recte al riu perdent tota la cota, però abans d'arribar-hi gira i comença un traçat paral·lel al curs fluvial, guanyant cota de nou. En arribar a Campanar, o un poc abans, es divideix de nou. D'una banda el braç de Campanar [5.1.1], que encara es dividirà en el braç del Pouet [5.1.1.1] i la Fila del Mig [5.1.1.2], per a regar així la zona

d'aquesta població, i d'altra banda la continuació de la séquia de Petra [5.1], que agafa la direcció cap al nord i creua per damunt la séquia mare de Mestalla. Després fa un gir per a sortejar el barranc d'Almara, i torna a girar al nord per arribar fins a Petra. Abans, però, li ix una séquia lateral, que creurà per damunt de Rascanya, el braç del Goleró [5.1.2]. A l'arribar a Poble Nou, junt al camí de Montcada, la séquia de Petra [5.1] arriba a la seua fi i es divideix en la Fila dels Alters [5.1.3] i el braç de l'Alqueria Fonda [5.1.4], que encara es divideix en la Fila del Mig [5.1.4.1] i la de Dalt [5.1.4.2].

Tornant al partididor on naix Petra, la séquia mare de Mestalla continua per dins del barranc d'en Dolça, fins arribar a Marxalenes, on fa alguns girs per a sortejar el barranc d'Almara i després creua per sota de Rascanya en un punt anomenat el Bullidor. Un poc més endavant hi havia un partididor de llengua, on acabava la séquia mare i es dividia en dues parts iguals entre els dos nous canals: el de Rambla [5.2] i el d'Algiròs [5.3]. Els dos amb una morfologia general extremadament arborescent, de manera que són molt fàcils d'exposar. Tots els braços naixen a partir d'un partididor proporcional, i tots mamprenen un traçat més o menys recte, amb algunes corbes i adaptacions al terreny en direcció a l'est, directament a la mar.

En el cas de la Séquia de Rambla [5.2], es divideix en els braços d'Alegret [5.2.1] al nord, que va a Benimaclet; el braç de les Files [5.2.2], que es divideix després en la Fila Ampla [5.2.2.1] i la Fila Fonda [5.2.2.2]; el braç d'Escamarda [5.2.3]; i el braç de Rams [5.2.4], del que encara naixerà el braç de l'Arquet [5.2.5]. Pel que fa a la Séquia d'Algiròs [5.3], el que fa és adossar-se al riu. A l'alçada de l'actual jardí de Vivers es dividia en tres braços, el del Palau Reial [5.3.1], que es diu així perquè donava servei al palau del Real (un *riyad*, com després veurem), el dels Molins [5.3.2], que s'adossava al riu i sols regava unes parcel·les ja que només feia que moure uns molins; i, finalment, la continuació de la séquia d'Algiròs [5.3.3], que es dividia després de forma arborescent entre el roll de l'Ullà [5.3.3.1], el roll d'Algiròs [5.3.3.2], el braç de Roca [5.3.3.3], el roll del camí vell del Grau [5.3.3.4], i el roll de Carmona [5.3.3.5]. I amb això queda descrit el sistema.

3.5.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Petra

La interpretació morfològica d'aquesta zona de la séquia de Petra és molt senzilla, al ser molt reduïda, més que res perquè els tres àmbits que es creen es corresponen a tres antigues alqueries andalusines, de manera que es pot intuir que s'identificaran els seus espais hidràulics. Efectivament, com es pot veure en la Figura 15, a la zona de Campanar apareix un espai hidràulic andalusí, de 25 hectàrees i recolzat directament sobre la séquia mare de Rascanya (en realitat és Rascanya la que l'envolta), amb la forma exterior d'una bombolla, i una estructura arborescent a l'interior. Al seu voltant, doncs, queden algunes parcel·les soltes regades per aquest braç que són els antics interstícis.

Més endavant, quan el braç del Goleró [5.1.2] creua per damunt de Rascanya per a regar una zona molt petita, la major part d'aquesta és un espai hidràulic andalusí de forma quadrangular. No està massa clara la seua adscripció, però he proposat com a hipòtesi que es tracta de Beniataf (<Banī 'Attāf), perquè al Llibre del Repartiment se la situa junt a Marxalenes.²¹³ Independentment que ho siga o no, de moment servirà per a donar nom a aquest espai hidràulic de 16 hectàrees. I finalment, la séquia de Petra arriba al camí de Montcada, on sabem que estava emplaçada l'alqueria de Petra, i efectivament es divideix en diversos braços de forma arborescent, creant així un espai hidràulic campaniforme de 31 hectàrees molt clar i significatiu.

3.5.2. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Rambla i Algiròs

Les dificultats que han existit per a reconstruir aquesta zona del sistema de Mestalla dificulten també la seua correcta identificació. Tot i que ja ha desaparegut i és difícil estar-ne segurs, en general es tractava d'una zona extremadament plana i amb un pendent molt suau, ja que és la darrera zona situada ja prop de la marjal i la mar. A més, està formada per un ventall al·luvial de dipòsits del Túria perquè, quan el riu desbordava a l'alçada de la ciutat de València, s'inundava tota aquesta zona en obert i es dipositava gran quantitat de material, igualant el sòl i eliminant els possibles relleus.

La conseqüència de tot plegat és l'existència d'un parcel·lari molt regular en general. És a dir, l'estructura del sistema és arborescent, i basant-se en l'experiència dels

---

²¹³ F. Petri de Pina, *Marchiliena et Beniathaf*; revocada l'anterior i donada a *Domnus Ladro VI iovatas in Beniataf et VIII iovatas in Marchiliena*; I. Lupi de Ançano *domos et II iovatas in Marchiliena et II iovatas in Beniataf*; G et Bertrandus de Sancto Iusto, *iovatas in Marchiliena et VII iovatas in Beniataf contiguas honori domni Ladro*. Llibre del Repartiment, entrades 428, 1574, 1620, 1629.

altres sistemes que ja hem vist, de segur que majoritàriament andalusí. Però el parcel·lari que està encaixat entre els diversos braços és perfectament regular. No és ortogonal, per descomptat, perquè l'estructura del sistema previ andalusí ho impedeix, però el traçat més o menys recte dels braços permet encaixar parcel·les quadrangulars o rectangulars.

L'avantatge d'això, pel que ara ens interessa, és que les anomalies provocades pels espais hidràulics andalusins s'identifiquen molt fàcilment. I només la provisionalitat de la reconstrucció impedeix una identificació ràpida i fàcil. Tot i això, es pot proposar l'existència de diverses hortes o espais hidràulics andalusins. El primer seria el situat més cap al nord, que és el de l'alqueria de Benimaclet (<Banī Maklāta). Certament presenta una morfologia bastant estranya que, cal admetre-ho, no s'hauria identificat com a espai andalusí sense la presència del nucli de poblament i la seua identificació com a alqueria andalusina en la documentació escrita. En principi tindria 20 hectàrees.

Una miqueta més al sud, en el braç d'Escamarda [5.2.3], s'hi pot identificar un altre espai, allargassat en la morfologia exterior, però arborescent en l'estructura interior, de 18 hectàrees. Probablement es tracte de la pròpia alqueria de Rambla (<*ramla*, amb el mateix significat), per això l'he anomenat Rambla-A, tot i que açò caldrà estudiar-ho amb més calma perquè Rambla podria estar junt al riu en un altre lloc. Continuant amb el mateix braç, més endavant apareix un altre espai hidràulic, però per a ser rigorosos cal dir que tant per la morfologia externa com l'estructura interna, és molt dubtós que realment es tracte d'un espai hidràulic andalusí. És evident que existeix una anomalia parcel·laria, però ja no pot ser comprovat si respon a una qüestió topogràfica. De tota manera, si ho era, amb 19 hectàrees l'he anomenat Rambla-C. Finalment, una miqueta més al sud, també dins de la marjal, apareix un altre espai de forma quadrangular que he anomenat Rambla-B.

Passant ja a la séquia d'Algiròs, ací és on la reconstrucció ha estat més difícil, ja que aquesta zona està ocupada per l'avinguda del Port que en origen era una carretera del segle XIX, i al seu voltant es va desenvolupar una expansió urbanística des de molt prompte. Tot i això, encara pareixen intuir-se dos espais andalusins entre el parcel·lari que s'ha pogut reconstruir, amb 18 hectàrees cadascun. En principi correspondrien a l'alqueria d'Algiròs (<al-Ġurūš) que dóna nom a la séquia. Però en un document del Llibre de la Cort del Justícia de València, datat el 1284, es parla d'una vinya situada en el "*terme de*

Cinqueros, qui és apellat en altra manera Algeròs”,²¹⁴ confirmant-nos així que aquest és l’emplaçament de l’alqueria de Cinqueros (<Quinquarius), ben documentada al Llibre del Repartiment. Per tant, un dels espais hidràulics identificats deu correspondre a Algiròs, i l’altre a Cinqueros, tot i que no sabem realment quin és cadascun d’ells.

3.6. La Séquia de Favara

Favara és la sisena séquia de l’Horta de València segons l’ordre dels assuts, i la tercera de l’Horta Sud després de Quart i de Mislata. És, a més a més, la séquia més llarga després de Montcada, ja que regava en primer lloc al voltant de les muralles de la ciutat de València i finalment arriba fins a Albal, que és l’extrem sud de l’Horta de València. Aquesta és la raó per la qual fou una de les primeres en perdre superfície irrigada, ja al segle XIV, i especialment a partir del XIX per la construcció de l’Eixample. En total, en aquesta darrera centúria regava unes 1.550 ha, ja disminuïdes, doncs, per la urbanització de la ciutat, de les que ara només queden 665 i molt aïllades entre elles, de manera que és una de les séquies més afectades. De fet, l’avanç de la urbanització s’ha agreujat a la segona meitat del segle XX, tant pel que fa a la ciutat de València com a la resta de poblacions situades al llarg del camí reial en direcció al sud, el creixement de les quals ha fet desaparèixer pràcticament tota la superfície històrica que era irrigada per Favara, amb l’excepció d’algunes petites bosses aïllades que realment estan quasi abandonades. Això ha provocat que en aquest sistema hidràulic no s’haja pogut fer gens de prospecció real, i que tota la reconstrucció del sistema, incloent-hi el parcel·lari, haja estat a partir de fotos aèries i de plànols cadastrals antics.

Entrant ja en la descripció del sistema, des de l’assut en el riu, situat en el meandre que n’hi ha entre les poblacions de Quart i Mislata, la séquia mare de Favara [6] mantenia inicialment un traçat paral·lel al riu però separant-se’n paulatinament per a guanyar cota. A l’alçada de la localitat de Mislata la séquia mare fa una estranya caiguda separant-se del riu i gira en angle recte, però és degut a un canvi concret en un tram molt curt del traçat que es va realitzar al segle XV per a augmentar la capacitat d’un molí.²¹⁵ A l’alçada de

---

²¹⁴ R. M. Gregori, J. V. García Marsilla i R. Pujades, *Llibre de la Cort del Justícia de València* (1283-1287), València: 2008, p. 770 i 776.

²¹⁵ Allò que inicialment era una hipòtesi plantejada per E. Guinot, “L’Horta de València a la baixa Edat Mitjana”, *Afers*, 51 (2005), p. 271-300 [p. 283] –tot i que aquest autor atribuïa el canvi de traçat al senyor de Mislata, que és qui va construir el molí inicialment el 1307– ara es pot confirmar gràcies a un document de 1492 que apareix inclòs en les ordenances de la Séquia de Favara de 1701, publicades per F. Jaubert de Passà, *Canales de riego de Cataluña y reino de Valencia*, vol. II, p. 234-238, en el qual s’esmenta que fou

l'actual Avinguda de Pérez Galdós, ja bastant a prop de la ciutat medieval, la cota li permetia girar cap al sud i començar en seu recorregut en aquesta direcció, allunyant-se del riu. Era junt en aquest punt, just abans de girar, que començava el regadiu històric en el període baix-medieval, que s'articulava a través dels braços que anaven eixint de la séquia mare a partir de divisors proporcionals. Cal dir que n'hi ha un document de 1362 que esmenta tots els partidors existents en aquell moment sobre la séquia mare –que empraré en un altre apartat amb detall– i significativament són els mateixos que n'hi havia al segle XX. De fet, fins i tot els noms dels braços són molts d'ells els mateixos, cosa que demostra la gran estabilitat que ha tingut aquest sistema al llarg dels segles, gràcies a un capítol de les ordenances que prohibeix adscriure més terres irrigades a la comuna.²¹⁶ Malgrat que el sistema sí es va expandir sobre la marjal dessecada, però sense que les noves terres adquiriren drets sobre l'aigua més enllà de la que sobrava i s'escorria.

El primer canal secundari era la Fila de Rajosa [6.1], que regava en les proximitats de la ciutat de València i del camí de Quart, però que no era un dels més extensos. El segon era el Braç de Sant Jeroni [6.2], per un convent que n'hi havia prop, però que al segle XIX era conegut com a braç de Vintimilla per un molí situat en el braç prop del partidor, el mateix molí que al segle XIV li donava el nom de Na Barcelona. Aquest braç sí és llarg, ja que travessava tota la zona irrigada per Favara d'oest a est, precisament en l'àrea més ampla de tot el sistema. A més a més, des d'ell naixia un altre braç secundari, el de l'Hospital [6.2.1], que rebia aquest nom perquè passava per l'antic hospital general de la ciutat fundat al segle XVI, i que arribava fins a l'actual Plaça de l'Ajuntament. En definitiva, el braç de Sant Jeroni Hospital regava al segle XVIII unes 140 hectàrees, la qual cosa representa un 11% del total irrigat per la séquia en aquest moment, el tercer braç amb una superfície major.²¹⁷

El següent canal era el roll de la Barca [6.3], un dels pocs braços que no tenia un partidor proporcional, i el seu traçat era paral·lel al de Sant Jeroni. De fet no regava

---

en 1434 *lo temps que fonch mudada la dita cequia de Favara, que pasàs per lo dit molí; la qual ans de la dita mutació no y pasaba*. Es tracta del molí de Mislata, dins del nucli de població, que abans d'aquest canvi estava situat sobre el tram final d'un braç secundari del sistema hidràulic de la Séquia de Mislata. Gràcies al trasllat d'un tram de la gran séquia de Favara, que en aquest punt inicial del seu recorregut portava una gran quantitat d'aigua, es va poder augmentar extraordinàriament la seua capacitat.

²¹⁶ *Capítols e ordinacions fets y estatuhides pera el bon govern y conservació de la comuna y céquia de Favara, per los elets y síndich de ella*, capítol XII: "No se acullen més terres al rech de la comuna". Publicades per F. Jaubert de Passà, *Canales de riego...*, vol II, p. 175-260.

²¹⁷ Les dades de superfície dels braços de la Séquia de Favara al segle XVIII estan extrets d'un llibre capbreu per al pagament del sequiatge fet el 1741, que es conserva sense catalogar a l'arxiu privat de la Comunitat de Regants de Favara. La resta de dades de superfície que donaré a continuació sobre Favara al segle XVIII estan extretes d'aquesta mateixa font, per tant no la citaré més.

excessiva terra. Després venia el braç de Jesús [6.4], el segon més gran del sistema en superfície, ja que al segle XVIII regava 200 ha, un 15% del total. Rebia el seu nom contemporani del convent-sanatori de Jesús, però a l'edat mitjana es coneixia amb el nom de braç de Patraix, ja que regava l'horta pròpia d'aquesta antiga alqueria andalusina i actual barri de València. A continuació venia el braç de les Monges [6.5], que no presenta la mateixa orientació que la resta, ja que s'encamina vers al sud seguint el camí vell de Patraix, regant una àrea no molt extensa entre la séquia mare i l'antiga via Augusta romana. No obstant això, en arribar al paleobarranc de la Rambleta seguia el recorregut per dins d'ella, actuant com a desaigüe, i una mica més avant creava una segona àrea d'irrigació.

Després de la Rambleta, a banda del minúscul braç d'Altell, venia el braç de la Gàbia [6.6], sens dubte el més gran de tots el del sistema, que al segle XVIII regava 242 ha, la qual cosa representava quasi un 19% de la superfície total de Favara. De fet, la seua àrea irrigada era tan gran perquè a banda del braç principal eixien d'ell una sèrie de canals secundaris que permetien eixamplar-la gràcies a una estructura arborescent. Així, trobem la Fila dels Negrets [6.6.1], i un poc més al sud el braç del Comunet [6.6.2], que encara es torna a dividir en diversos sub-braços.

El següent braç era l'anomenat actualment com a Braç Nou [6.7]. El seu nom pot generar una certa confusió, perquè pareix que haja estat afegit de forma tardana, com de vegades s'ha proposat.²¹⁸ No obstant això, sabem que es tracta d'una evolució del nom medieval-modern, que era el de Braç del Pont Nou, fent referència al pont del camí vell de Patraix situat sobre la mateixa séquia de Favara, que travessa en aquest punt. No obstant això, cal dir que el seu traçat és força irregular, per la quantitat de girs en angle recte que presenta, i quan s'observa es veu clarament que ha estat encaixat entre els braços anterior i posterior. Aquest darrer és el Braç d'Estadella [6.8], que no és molt gran. El braç de Na Picabaralla, que ja apareix amb aquest nom al segle XV, o braç menut de Sant Jordi, és insignificant, tres parcel·les junt a la séquia mare, així que no el tindrem en compte. I el següent és el Braç de Sant Jordi [6.9] pròpiament dit, que realment tampoc no és massa extens.

A continuació tornem a trobar un braç bastant extens, el d'Alfàfar [6.10], que conduïa l'aigua fins a aquesta localitat, malgrat que a banda hi eixia un altre canal secundari per a Sedaví [6.10.1]. Entre tots dos regaven 80 ha al segle XVIII. Molt a prop

---

²¹⁸ C. Sanchis Ibor, *Regadiu i canvi ambiental a l'Albufera*, València: 2001, p. 74-76.

del partidori d'aquest braç trobem el de la Cadira de Benetússer [6.11], que realment era molt poc extens perquè regava només dins del reduït terme municipal d'aquesta localitat. Molt a prop estava situat el molí de Benetússer, sobre la séquia mare, però just abans del molí hi havia dos partidors més. Un era el de la Fila de Benetússer [6.12], que junt al Roll de la Barca [6.3] són els únics de tot el sistema de Favara amb un partidori de comporta i no proporcional. En qualsevol cas, la seua àrea irrigada era poc extensa i estava dividida en dos, de manera que només s'explica com a necessària per a regar algunes parcel·les que devien estar a una cota major que la resta. L'altre partidori situat just abans del molí de Benetússer, que sí era proporcional, era el del Braç Mitjà [6.13], que al contrari que la resta de seguida girava cap al sud i tenia un traçat paral·lel i quasi pegat a la séquia mare. La qual cosa s'explica perquè d'ell havien d'eixir uns altres dos sub-canal, el Braç de la Mola [6.13.1] i el Braç del Camí de l'Orba [6.13.2].

A continuació del molí la séquia mare de Favara encara continuava un tros cap al sud, però just abans d'arribar al barranc de Torrent es dividia en dos braços finals, de manera que la séquia mare tocava a la seua fi. Un era el braç de Massanassa [6.14], que regava el terme d'aquesta localitat, i que significativament en creuar l'antiga via Augusta s'obria en ventall. L'altre braç era el de Catarroja-Albal [6.15], que creuava el barranc de Torrent, històricament amb una mota de terra i des del segle XVII amb un sífó subterrani. Però només creuava el barranc es tornava dividir en un darrer partidori proporcional, a l'esquerra el Braç de Catarroja [6.15.1], i a la dreta el braç d'Albal [6.15.2]. Cal dir que aquestes dues poblacions finals que tanquen el sistema van ser històricament deficitàries d'aigua, ja que hi arribava amb molta dificultat, especialment en períodes de sequera. Però per això mateixa cal destacar els límits extremadament irregulars del seu perímetre irrigat, que contrasta especialment amb la resta del sistema hidràulic de Favara.

Finalment només resta advertir que la zona dibuixada a la Figura 18 representa només les parcel·les que pertanyien a la comuna de propietaris de la Séquia, gràcies a un plànol de 1917 que ho ha permès. Tanmateix, tots els braços esmentats continuaven cap a l'est, i regaven l'antiga marjal dessecada a partir del segle XIV, de manera que no n'hi ha cap distinció físic aparent que permetia distingir una zona o l'altra.²¹⁹ No obstant això, com que és segur que les parcel·les que no són de la comuna es van construir a partir del segle XIV, i per tant no és previsible trobar entre elles res andalusí, he descartat la seua reconstrucció per a aquesta tesi.

---

²¹⁹ E. Guinot, "L'Horta de València a la baixa Edat Mitjana", *Afers*, 51 (2005), p. 278.

Una altra dada que convé assenyalar és que, a l'estar ja molt a prop de la mar, just abans de la marjal, el terreny és molt més pla, i en alguns punts fins i tot una miqueta arenós, cosa que es pot comprovar en veure les poques zones aïllades d'horta que encara existeixen. Allò interessant d'aquesta dada és que per la topografia, al contrari que en les séquies anteriors amb un pendent una miqueta més pronunciat, a Favara es van poder construir parcel·les lleugerament més grans que en altres sistemes, i en alguns punts més ortogonals, com veurem tot seguit a l'anàlisi de la morfologia del sistema. I finalment, cal dir que la Via Augusta romana, com ja he assenyalat, va seguir en funcionament com a Camí reial de Xàtiva fins al segle XVIII, quan es va construir l'actual Camí Reial, que anava més o menys paral·lel a l'anterior, de manera que el camí antic va desaparèixer en alguns trams i ha calgut ara reconstruir-lo. En qualsevol cas, es veu clarament com la majoria de les poblacions actuals, hereves d'alqueries andalusines, se situen a banda i banda d'aquesta camí, no massa allunyades.

3.6.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari de Favara

El sistema de la Séquia de Favara és gran, sobretot per la longitud de la séquia mare, tot i que en realitat la superfície irrigada històrica siga una franja estreta i paral·lela a la mateixa séquia principal. A banda d'això, també presenta un gran nombre de braços, cadascun d'una manera, i per tant és un sistema bastant complex en el que fins i tot avui en dia n'hi ha un gran nombre de poblacions al llarg del seu recorregut. De fet, sabem que en època andalusina encara n'eren més.

Començant pel principi, cal dir que l'àrea irrigada dels dos primers braços, que són el de Rajosa [6.1] i el de l'Hospital [6.2.1], ha estat impossible de reconstruir. Ja amb la construcció de la muralla del segle XIV quedaren integrades dins de la ciutat algunes de les parcel·les del final d'aquest braços, i amb l'Eixample del segle XIX la major part va quedar destruïda, de manera que no queden registres que permeten reconstruir el parcel·lari amb la suficient seguretat. N'hi ha, però, alguns plànols antics del segle XVIII i principis del XIX, que permeten reconstruir el traçat aproximat del braços principals, la qual cosa encara ha permès proposar l'existència d'un espai hidràulic andalusí d'unes 8 hectàrees dins de la muralla cristiana que, pel seu emplaçament, devia pertànyer al raval de la Boatella (<Baytāla).

És evident, doncs, que en aquesta zona propera a la ciutat devien haver més espais hidràulics andalusins que ara no es poden detectar. Sens dubte un espai irrigat pel braç de

Rajosa [6.1], que necessàriament estava relacionat amb l'alqueria o raval del mateix nom. No se sap on podia estar exactament aquest raval, i tradicionalment s'ha pensat que seria el nucli de cases construïdes al voltant de l'antiga església de Sant Vicent Màrtir, que està datada en època visigòtica, però és probable que això no fos així per la llunyania entre el braç de Rajosa i aquesta antiga església situada junt a la Via Augusta. Possiblement estarà relacionada amb certs habitatges andalusins trobats en una excavació arqueològica entre els carrers de Murillo i Pintor Domingo (darrere de les Torres de Quart), però no es pot concloure res encara sobre això amb la informació disponible.

Tanmateix, és probable que al voltant d'aquesta església sí hi hagués un petit nucli de poblament en època andalusina –encara que no sapiguem com es deia– i que tingués el seu propi espai hidràulic associat, regat pel braç de Sant Jeroni [6.2]. Al final d'aquest mateix braç, però, ja més allunyat de la ciutat, sí es pot proposar l'existència d'un espai hidràulic andalusí de 25 hectàrees. Molt proper a la marjal, i per tant amb un terreny molt pla, el seu parcel·lari és bastant regular, però la forma del perímetre pareix apuntar a una anomalia explicable com a espai hidràulic andalusí. Pel que fa al nom, no n'hi ha cap referència directa, però es pot proposar que es tracte del Raal Abinxalbet (<Rāḥal Ibn Šalbat), també conegut com alqueria d'Alarhal (<Qaryat al-Rāḥal), gràcies a la referència del Repartiment que el situa *iuxta Petraer*, és a dir junt a Patraix, que és una altra alqueria que veurem tot seguit.²²⁰

Amb els dos següents braços, el de Jesús [6.4] i el de les Monges [6.6], s'ha pogut fer una reconstrucció bastant acceptable del sistema i del parcel·lari, perquè es conserven més dades dels plànols cadastrals, però cal dir que poden haver-hi algunes errades. Amb tot, de la reconstrucció feta del primer braç esmentat es pot deduir bastant fàcilment que es tracta d'un canal amb diverses divisions i amb una estructura arborescent. No existeix un parcel·lari regular com el que hem vist en altres zones de l'Horta de València fàcilment identificables amb ampliacions posteriors a la conquesta, però com és habitual això no vol dir que tot siga d'època andalusina. Es poden detectar tres anomalies en aquest braç, totes a la part est de la Via Augusta, de les quals la primera (identificada al plànol de la Figura 18 amb una A) és massa dubtosa per a qualificar-la d'espai hidràulic andalusí, perquè no presenta un perímetre tancat al voltant de l'anomalia creada per les regadores. Amb tot, no es pot descartar que això estiga causat per errades en la reconstrucció del sistema, ja

---

²²⁰ P. Alberti, *canonicus Barchinone, alqueriam que vocatur rahal Abinxalbet, et alio nomine etiam vocatur Alarhal, que est iuxta Petraer Aufaquia...* (13-6-1237), Llibre del Repartiment, edició d'A. Ferrando, 370; Cabanes-Ferrer Rep. I, 372.

que l'anomalia està en part a sota de la platja de vies de l'Estació del Nord, construïda a mitjan del segle XIX i per tant amb un parcel·lari impossible de reconstruir.

En qualsevol cas, pel que fa a les altres dues anomalies, és evident que es tracta de dos espais hidràulics andalusins, un de 12 hectàrees i un altre al sud una miqueta més gran, de 33 hectàrees. En el cas del primer deu correspondre amb l'alqueria de Patraher Acifilia (<Baṭrāyr as-Saflīya) que apareix al Repartiment, que significa Patraix de Baix. L'altre espai hidràulic més gran és, sens dubte, l'alqueria de Malilla (<Malīla), pel nom que s'ha conservat fins l'actualitat de la partida i el camí que hi porta, i que correspon al nom d'una tribu berber.

Just al seu costat, però a la part occidental de la Via Augusta, s'hi troben uns altres dos espais hidràulics, regats pel braç de les Monges. Un de 11 hectàrees amb poques regadores al seu interior però una forma exterior del perímetre molt suggeridora i arrodonida. I un altre de 21 hectàrees aproximadament, que és dels que es reconeix fàcilment per l'estructura interna però no presenta un perímetre tancar i seguit, sinó per la continuïtat de les parcel·les. En el primer cas deu ser l'alqueria de Petraher Alfauquia (<Baṭrāyr al-Fawqīya), o Patraix de Dalt, i l'altre espai més gran podria ser l'alqueria que apareix al Repartiment com Autel, i que en realitat és al-Tell, com el nom del molí que n'hi ha a la vora. En definitiva, es tracta d'un conjunt de cinc espais hidràulics (potser sis), construïts tots molt a prop els uns dels altres, i entre mig tota una sèrie de parcel·les que, tot i no ser regulars, no pertanyen als espais originals andalusins i, per tant, responen a les densificacions parcel·laries posterior a la conquesta de les zones no irrigades abans.

Una vegada passem la Rambleta –que és un petit barranc, l'inici del qual ja hem vist quan s'ha analitzat Benàger–, i ens allunyem de la ciutat de València, la reconstrucció ja és més segura i, en certa manera, també més fàcil d'interpretar. S'hi pot detectar una major presència de parcel·lari regular al voltant del braç de la Gàbia [6.7], que és el primer, el qual es divideix en diversos sub-braços molt a prop del seu inici. Aquesta subdivisió arborescent ens està indicant la presència d'un primer espai hidràulic andalusí, de 23 hectàrees, amb un perímetre exterior campaniforme. En principi es podria proposar que pertanyia a una alqueria que s'anomenaria Gàbia –com el molí que n'hi ha al seu costat, el qual també dona nom al braç sencer–, ja que a Granada n'hi ha dues alqueries amb aquest nom (Gàbia Grande i Gàbia Chica) i al Llibre del Repartiment apareix fugaçment una alqueria anomenada Gajuvel,²²¹ per tant en àrab seria Gawiyyar, com les

---

²²¹ *Llibre del Repartiment*, edició d'A. Ferrando, 67.

Gabias granadines. No obstant això, crec que es tracta d'un raonament molt fluix, ja que aquesta suposada alqueria no ha estat documentada mai més. Probablement es tracta en realitat de Benimassot (<Banī Mas'ūd), un topònim que apareix en els plànols cadastrals per aquesta zona (sense que estiguen massa clars els seus límits), i que també donava nom a l'antiga Via Augusta a nivell local, el camí de Benimassot, especialment quan es va construir al segle XVIII el nou Camí Reial que el va substituir.

A continuació el mateix braç de Gàbia [6.7] envolta aquest espai hidràulic pel sud, i un poc més avant es torna a dividir en dos sub-braços. Al nord el braç del Comunet [6.7.1], a partir del qual es crea un espai bastant regular recolzat directament sobre la Via Augusta. Es tracta de diverses regadores paral·lels i rectes que creen un parcel·lari totalment regular, i del que no pot haver el menor dubte sobre el seu origen posterior a la conquesta. De fet, el mateix nom del Comunet, com el d'Aldaia i altres llocs de l'Horta, porta a pensar en una operació de colonització basada en la construcció d'un sub-sistema sobre terres no irrigades en època andalusina i el repartiment de terra entre colons. L'altre braç, que és el de la continuació de Gàbia [6.7], porta a un altre espai andalusí de 30, hectàrees, i per tant dels més grans de l'Horta de València. S'identifica molt bé, no sols per l'estructura arborescent de les regadores en l'interior, sinó per la forma piriforme del seu perímetre extern, tot i que acaba en recte com els acampanats. Probablement es tracta de l'alqueria que apareix al Repartiment esmentada com a Pala, ja que al seu costat, sobre el mateix braç de Gàbia i junt a la Via Augusta, n'hi ha un molí anomenat Molí de Pala.

El següent braç, el del Pont Nou [6.8], presenta un parcel·lari bastant regular i, per la seua trajectòria fent un quatre, és evident que es va construir després de la conquesta per a regar interstícis entre alqueries andalusines. De fet, en el següent braç, el d'Estadella [6.9], que és més curt i no traspasa l'antiga Via Augusta, s'hi pot detectar un altre espai hidràulic andalusí, d'estructura arborescent en el seu interior però amb els braços rectes i un parcel·lari relativament regular, a més d'un perímetre extern tendent al quadrat. En principi no n'hi ha manera de saber a quina alqueria pertany, però n'hi ha algun indici per a creure que es tracta d'un rafal, ja el nom del Braç de Sant Jordi i del Comú de Sant Jordi [6.8 i 6.9] reben aquest nom, segurament, perquè foren les terres que va rebre l'Orde de Sant Jordi d'Alfama en un lloc anomenat Rahal Abinmopherez (<Rāḥal Ibn Mufarriḡ).²²²

Deixant de banda, doncs, aquests petit bracet que tenen la funció de regar els interstícis al voltant de l'antic rafal andalusí, el següent braç és el d'Alfagar [6.11], que

---

²²² “*Frater Geraldus de Prato, comendator de Alfama, raallum Abinmoerez et domos et ortum*”. *Llibre del Repartiment*, edició d'A. Ferrando, 696.

com el seu nom indica és l'encarregat de portar l'aigua a aquesta localitat, però que també es divideix abans i la porta a Sedaví. Així, tot i la dificultat de reconstruir el parcel·lari al voltant d'aquestes dues poblacions actuals, pel seu creixement urbanístic, es pot intuir amb relativa facilitat la superfície i el perímetre dels seus respectius espais hidràulics en època andalusina, malgrat que en el cas de Sedaví és molt dubtós el límit exacte. Amb tot, a Sedaví se li poden atribuir unes 18 hectàrees i a Alfafar unes 13. El nom de les alqueries sí és bastant clar, ja que Sedaví apareix al Repartiment com a Beniçedaví (<Banī Sīdabī), i per tant és un nom gentilici; mentre que Alfafar (<al-Ḥūfar) significa les sitges. A banda d'això, al voltant d'aquests espais hidràulics n'hi ha bastant parcel·lari regular, típic de les densificacions coetànies a la colonització del segle XIII.

A tocar d'aquest darrer braç, tot i que en un altre braç independent, està l'espai hidràulic andalusí de l'alqueria de Benetússer (<Banī Tuzarī), un altre nom gentilici. L'estructura arborescent interior és molt clara, tot i que és dels que presenten braços molt rectes, parcel·lari bastant regular i un perímetre quadrangular com el que acabem de veure al rafal. De fet, és una de les morfologies d'espais hidràulics andalusins, com veurem.

La Fila de Benetússer [6.13] no té altra funció que regar quatre parcel·les, literalment, de manera que degué ser construïda al segle XIV quan es va dessecar la marjal, per a portar aigua més enllà del regadiu històric de la Séquia de Favara, que és el que pertany a la Comuna de propietaris. De fet, és un dels únics dos braços que no naix amb un partididor proporcional. És en un dels tres braços en els quals es divideix el braç del Mitjà [6.14], concretament en el braç de la Mola [6.14.1], on podem trobar un altre espai hidràulic andalusí, de només 11 hectàrees, i aquesta vegada amb un perímetre arrodonit. Està junt a un camí que va cap a la marjal, conegut com a camí de l'Orba, de manera que s'ha proposat una relació amb una alqueria d'Awraiva, el nom de la qual és un tribu amazic, però cal dir que no és ben bé segur del tot. El que sí és pot considerar segur és que tot el parcel·lari relacionat amb el braç del Mitjà [6.14], fins al barranc de Torrent, és regular i està construït després de la conquesta sobre espais adés no irrigats.

Abans d'arribar al barranc, però, n'hi ha un altre braç, el de Massalfassar [6.15], que evidentment està relacionat amb una alqueria andalusina del mateix nom, que ve de Manzīl Naṣr. Es tracta d'una zona bastant delicada d'analitzar, ja que a primera vista semblaria que es tracta de braços rectes i perpendiculars a la Via Augusta que creen un típic parcel·lari en graella de colonització, però realment no és ben bé així. Tost els braços parteixen en realitat del mateix punt, que és un partididor, i la seua eixida és una estructura arborescent. De fet, ja hem vist en altres casos que en molts espais hidràulics andalusins

n'hi ha regadores rectes i parcel·lars regulars al seu interior. En aquest cas, si busquem un perímetre es pot trobar bastant fàcilment, donant-li al conjunt una forma acampanada i englobant al seu interior unes 33 hectàrees de superfície. Un dels espais més grans de tota l'Horta de València. A banda d'això, com sempre, al seu voltant, fins a completar el terme municipal, hi ha un parcel·lari regular posterior a la conquesta i relacionat sens dubte amb la colonització. D'altra banda, cal dir que es conserva un establiment de terres del segle XIII a Massanassa, el qual esmenta específicament el camí de València, que és l'antiga Via Augusta, i allò que és més important, esmenta el límit amb la marjal, que devia ser el que apareix dibuixat al plànol de la Figura 14 que seguim ací, ja que a partir d'aquest punt les parcel·les ja no pertanyen a la comuna i, per tant, han estat posades en cultiu més tard, quan es va dessecar la marjal a partir del segle XIV.

Una vegada creuem el barranc de Torrent les formes canvien, i visualment es veu molt bé al plànol perquè desapareix la franja de parcel·les que va paral·lela a la séquia mare d'amplada més o menys constant, i apareixen dos "rogles" de parcel·les irrigades envolades de secà. Aquests estan irrigats pels dos darrers braços, el de Catarroja [6.16] i el d'Albal [6.17], que alhora estan relacionats amb les poblacions del mateix nom, en àrab Qaṭ'a ar-Ruāya (la segona part del topònim és dubtosa) i al-Bu'āy'al (diminutiu d'*al-ba'l*, que és plural d'*al-būr*, i que per tant es pot traduir per "els secanets"). Ja fa algun temps que Enric Guinot va cridar l'atenció sobre la morfologia d'aquests dos espais irrigats municipals, envoltats de terres de secà, proposant que aquest devia haver estat l'aspecte original de tots els sistemes hidràulics en època andalusina, i que segurament s'havien ampliat després; excepte aquests dos, que per la manca endèmica d'aigua al final d'un sistema tan llarg no ho havien fet.²²³ Aquest autor no anava ben encaminat, només que en aquell moment, en el punt en què es trobava la recerca, no podia saber que sí havien estat lleugerament ampliat després de la conquesta cristiana; però, efectivament, d'una forma bastant més limitada que en la resta de localitats del sistema de Favara i de tota l'Horta de València.

En el cas de Catarroja s'hi pot detectar un petit espai hidràulic de 16 hectàrees, que es va construir directament recolzat sobre la Via Augusta i condicionada pel pendent d'un paleocanal que ara és corredor, amb una morfologia perimetral acampanada i una clara estructura arborescent en la divisió interior de les regadores. La part situada a llevant de la Via Augusta, per contra, és una clara estructura de colonització feudal, amb

---

²²³ E. Guinot, "El paisaje de la Huerta de Valencia. Elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval", *Historia de la ciudad. V. Tradición y progreso*, Valencia: 2008, p. 116-129.

una sèrie de petits canals, bastant junts, que formen una estreta franja de parcel·lari petit però ortogonal. Pel que fa a Albal, cal reconèixer que es tracta d'un espai amb una morfologia bastant arborescent en general i parcel·lari molt poc regular, però encara així és poden intuir dos perímetres coherents que identifiquen els seus espais hidràulics de 6 hectàrees cadascun. No sé si això explica el topònim genèric d'al-Bu'āy'al, els secanets. Amb tot, cal dir que, fins a temps recents, quan es va urbanitzar tota l'horta d'Albal, encara es conservava un topònim de partida agrària que és Benimà, just a sobre de l'espai hidràulic més occidental. També apareix, de fet, en capbreus senyoriais del segle XVI que s'han conservat a l'Arxiu de la Catedral de València, però aquesta font no aporta molta més informació al respecte. Mà, en àrab, significa aigua, però no té cap sentit un topònim gentilici amb aquest mot. Podria tractar-se d'una evolució o corrupció d'un Banī Aḥmad més antic, però es tracta d'una hipòtesi molt fluixa.

I amb això arribem al final del sistema, en el qual s'han pogut detectar 17 espais hidràulics andalusins i n'hi ha bastants indicis per a pensar que n'hi havia algun més. A banda d'això, cal deixar clar que l'aspecte visualment allargat de la séquia mare de Favara resulta enganyós, ja que l'estructura general del sistema és tan arborescent com ho són tots els de l'Horta de València, i a més a més es poden detectar clarament diverses fases de construcció en època andalusina, però això ho veurem en un altre capítol.

3.7. La Séquia de Rascanya

La Séquia de Rascanya és la setena de l'Horta de València per l'ordre dels assuts, i la quarta i última de l'Horta Nord, tot i que realment el seu espai hidràulic està encaixat entre el de Mestalla i no és la darrera en regar cap al mar; almenys en la part sud tocant al riu. Al segle XIX regava unes 780 ha, si bé en aquell moment no estaven incloses en la Comuna les terres de la Séquia de la Font de Carpesa, ja que aquestes xifres en realitat el que representen és la terra adscrita a la comuna i per tant amb dret directe al reg. Però tot i no pertànyer a la comuna, aquestes terres sí que existien, per la qual cosa la superfície irrigada vertadera era bastant superior a la que indica aquesta xifra. Actualment, que sí que estan incloses, queden unes 821 ha en total, de manera que no se sap quina pèrdua real ha existit. Però, en qualsevol cas, no és una de les més afectades per la urbanització. S'ha perdut la majoria de la part sud, que com veurem tot seguit es coneixia com a Pla de Sant Bernat, però es conserven la majoria de les terres d'Alboraia i Almàssera, malgrat el

gran creixement d'aquestes dues poblacions al segle XX.

Com és habitual en totes les séquies, aquesta de Rascanya [7] mantenia un traçat paral·lel i pegat a riu en el seu inici, però només passar el meandre del riu que hi ha previ a Campanar ja comença a distanciar-se'n mantenint la cota. Passa pel sud de Campanar i és en aquest punt quan comencen les derivacions per a regar l'estreta franja existent entre la séquia i el riu, si bé es tracta majoritàriament de "quadrats", que en la terminologia de l'Horta de València són espais alts construïts en època moderna per als que cal detenir el corrent de tota la séquia per a fer pujar el nivell de l'aigua i permetre el reg.

Quan arriba a la zona de Marxalenes abandona definitivament el recorregut paral·lel al riu, ja que aquest gira cap al sud-est i la séquia manté el seu recorregut cap al nord-est, creuant així per damunt de la séquia mare de Mestalla en un punt conegut tradicionalment com el Bullidor, per l'enorme soroll que feia l'aigua d'ambdues séquies al passar. És just abans d'arribar al camí de Montcada que apareix la primera derivació d'aigua que és digna de ressenyar, el braç de Guatla [7.1], que regava una estreta franja de parcel·les just on acaba el reg de Mestalla.

Després d'aquesta primera derivació, i encara abans d'arribar a l'esmentat camí de Montcada, estava el partidor proporcional més important del sistema: les llengües del Martell, que dividia la séquia mare entre el braç del Martell [7.2] i el d'en Blanc [7.3], tot i que en la pràctica es considera que aquest darrer és la continuació de la séquia mare. Ambdós topònims són en realitat els noms dels dos molins (dels seus propietaris) que es troben sobre el primer tram d'ambdós braços principals, que evidentment han tingut diversos noms al llarg dels segles.²²⁴

Si seguim primer el braç del Martell [7.3], veiem com creua el camí de Morvedre i, sense regar encara res, apareix un altre partidor proporcional, les anomenades llengües de Casanova. Aquestes divideixen el canal esmentat entre el braç de Sant Miquel [7.3.1], d'una banda, el qual presenta un recorregut cap al nord paral·lel i a poca distància del camí de Morvedre, fins que arriba a les terres del Monestir de Sant Miquel dels Reis i una regadora entra dins del perímetre tancat del monestir mentre que el braç principal gira cap a l'est. I d'altra banda el braç d'Orriols [7.3.2], que articula una petita zona de parcel·les entre el braç de Guatla [7.1] i la Séquia de Vera [7.4.1], que veurem tot seguit.

Tornant a les llengües del Martell, ens havíem deixat per l'esquerra el braç d'en Blanc [7.2], la séquia mare. A partir d'aquest punt el recorregut de la séquia mare presenta

---

²²⁴ Vegeu E. Guinot i S. Selma, *Les séquies de l'Horta Nord de València: Mestalla, Rascanya i Tormos*, València: 2005, p. 69.

una lleugera corba, tot i que manté el seu traçat en direcció nord cap al barranc del Carraixet, paral·lel al camí de Morvedre. La zona que queda encaixada entre aquests dos elements (la pròpia séquia i el camí), està regada en part per braços de Tormos que creuen per sobre de la séquia mare de Rascanya, i una altra part per alguns petits roll que ixen de la séquia mare i que no paga la pena ressenyar ací per la seua poca extensió i perquè en realitat són també quadrats afegit molt posteriorment al període que ens interessa ací ara.

Finalment, la séquia mare de Rascanya o braç d'en Blanc [7.2] creua per damunt de la séquia de les Fonts [7.4] (que és en realitat el barranc del Palmaret i que veurem al final), i un poc abans d'arribar al barranc del Carraixet es troba el segon partidor més important del sistema, les llengües d'Alboraia-Almàssera, que és el punt on oficialment acaba la séquia mare i es divideix l'aigua entre els termes d'aquestes dues poblacions. Evidentment, el nom dels braços està ben clar, d'una banda el braç d'Alboraia [7.3.1], que gira cap a l'est en direcció a la població del mateix nom, i de l'altra el braç d'Almàssera [7.3.2], que continua cap al nord i de seguida creua el barranc del Carraixet mitjançant un sifó subterrani construït al segle XVIII però que actualment ha estat substituït per un altre del XX.²²⁵ Abans creuaria el barranc mitjançant una mota de terra que caldria reparar, quan no reconstruir, cada vegada que hi hagués una gran avinguda.

El braç d'Alboraia [7.3.1], que és el que es queda en la part sud del barranc, té una estructura molt senzilla. En arribar al camí de Morvedre es divideix en dos canals més: el de la Riquera [7.3.1.1], que manté la cota del braç principal, i el del Comunet [7.3.1.2], que perd una miqueta de cota baixant cap al sud. La Riquera recorre en realitat la mota del barranc, per això en va paral·lela, i va regant cap al sud a favor del pendent; si bé a l'alçada de la població es divideix en dos canals més mitjançant un partidor proporcional anomenat les llengües del Gaiato, un que continua per la mota del barranc, i un altre que el creua per a anar a regar a la part nord. De fet, Alboraia té part del seu terme municipal al nord del barranc, i aquesta séquia creua just pel límit amb el terme d'Almàssera per a passar a regar la part del terme propi. Per la seua banda el Comunet [7.3.1.2] és en realitat la séquia pròpia d'Alboraia, que creua el nucli històric de la població just pel mig. A l'eixida s'hi troba situat el molí del poble, que és medieval, i a partir del molí la séquia canvia de nom a Séquia del Mar, avançant en línia recta cap al mar adossada al camí del mateix nom. Històricament aquestes terres a partir del molí no han pertangut a la Comuna de Rascanya, fins al segle XX.

---

²²⁵ E. Guinot i S. Selma, *Les séquies de l'Horta Nord de València*, p. 150-151.

Tornant ara de nou a les llengües d'Alboraia-Almàssera, ens havíem deixat el braç d'Almàssera [7.3.2] creuant el Carraixet per a anar a regar en terme d'aquesta població. Una vegada al nord del barranc, de seguida es desprèn del braç per l'esquerra la séquia de la Creu [7.3.2.1], que anava en direcció nord, paral·lel al camí de Morvedre, i que articula tota una zona per damunt del braç principal. El braç continua a partir d'ací en direcció nord-est, passa per sota del molí de la població, i de seguida apareix un nou partididor proporcional, les llengües del Barres, que divideix l'aigua d'Almàssera entre el braç de Massana [7.3.2.2], que va en direcció cap al mar per la mota del barranc del Carraixet, i el braç principal per l'esquerra, que continua cap al poble. Abans d'arribar-hi eixia un altre braç, anomenat de les Basses [7.3.2.3], i d'aquest mateixa el braç de la Plaça [7.3.2.4], mantenint ambdós un traçat recte i paral·lel cap a l'est. Mentre la séquia mare o braç d'Almàssera [7.3.2] continua cap al nord-est, paral·lel al camí de les Vinyes, en direcció a Meliana (la següent població situada al nord, i que ja està fora de l'àrea d'estudi), i a través del seu recorregut van eixint diversos rolls (Cadena, Rollet, Anoueret, Cigala) que també presenten un recorregut paral·lel i bastant recte cap a l'est. Finalment el braç d'Almàssera cau a la Séquia de Sant Vicent, que és un escorredor que separa l'àmbit de reg de la Séquia de Rascanya del de la Reial Séquia de Montcada.

Amb això acabaria la descripció del sistema de Rascanya, tot i que abans cal fer referència a una altra zona que no pertany al sistema però n'està relacionada. Si observem de nou el plànol de la Figura 19, ens adonem que les dues parts bàsiques en les que es divideix el sistema de Rascanya estan separades. L'àmbit del Pla de Sant Bernat i Orriols al sud, i l'àmbit d'Alboraia i Almàssera al nord. Entre mig n'hi ha tota una zona que es rega mitjançant la séquia de les Fonts, que com ja hem vist adés en un altre apartat és una surgència que naix junt a Carpesa, dins del barranc del Palamaret, i que la seua aigua està canalitzada per una séquia de desaigüe cap al mar. No obstant això, després de creuar per sota de la séquia mare de Rascanya, articula tota una zona irrigada al marge del sistema de Rascanya però al que tradicionalment ha estat molt vinculat pel fet d'estar encaixant just al mig. Per això al segle XX, quan l'àrea irrigada per Rascanya ha disminuït per l'avanç de la urbanització, aquestes terres han acabat integrant-se dins de la comuna.

Si observem el plànol, la séquia de les Fonts [7.4] ve des de Carpesa en direcció sud-est, creua per sota de Rascanya, i a l'alçada del camí de Morvedre es divideix en dos. El braç de més al nord comença a regar de seguida i articula tota aquesta zona propera al camí, mentre que el braç del sud, que és la mateixa séquia principal però que a partir d'ací ja pren el nom de Séquia del Palmar [7.4], en aquest tram només actua d'escorredor. Quan

acaba el reg de l'altre braç és quan comença el del Palmar, dividint-se en dos. La Séquia de Vera [7.4.1], que manté la cota per la dreta, i la continuació del Palmar per l'esquerra, que perd cota perquè segueix sempre el traçat del barranc. A partir d'ací la séquia de Vera encara es tornarà a dividir, ja que hi naix la séquia de Masquefa [7.4.1.1], i la del Palmar també, amb la séquia de Calvet [7.4.2]. Finalment, totes aquestes séquies acaben confluint de nou en la séquia del Palmar, que sempre ha seguit la part més deprimida del terreny, i desaigua a la mar.

3.7.1. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari del Pla de Sant Bernat

El sistema de Rascanya no és dels més complexos estructuralment, de manera que la seua interpretació resulta bastant fàcil. No obstant això, com que físicament està dividit en dues parts separades, com adés Mestalla, ho exposaré en dos subapartats diferents.

Pel que fa al primer tram de la séquia mare, en el que encara va paral·lela al riu, ja hem vist adés que es tracta bàsicament de quadrats afegits en època moderna forçant el sistema. L'únic roll més antic és el de la Torreta, que presenta un traçat paral·lel i a poca distància de la séquia mare en direcció al riu, i que creua pel mig de les cases del petit nucli de poblament anomenat Tendetes, el qual ja existia almenys al segle XV. En aquest bracet es pot interpretar l'existència d'un petit espai hidràulic d'estructura arborescent i perímetre campaniforme de només 7'5 hectàrees, el qual cal relacionar necessàriament amb el nucli de Tendetes. Això demostra, doncs, que es tracta d'un espai d'habitatge d'origen andalusí, tot i que el topònim és romanç i no està documentat al segle XIII. En realitat fa temps que alguns autors proposen identificar Tendetes amb un rafal que apareix diverses vegades al *Llibre del Repartiment*, anomenat Raal Axeta (<Rāḥal al-Šāt), ja que se'l situa en el camí de Campanar i s'esmenta l'existència d'un molí, que segurament és el molí que es coneix en època moderna com Molí de la Torreta.²²⁶ Això ens situa, doncs, el rafal en aquest lloc, i estem parlant del seu espai hidràulic.

Si seguim el traçat de la séquia mare, un poc abans del primer partidori de llengua important estava el braç de Guatla [7.1], el qual només rega una petita franja de parcel·les encaixades entre el reg de Mestalla i el següent braç de Rascanya, sense més importància. De seguida arriba, doncs, el partidori, que divideix en dos el sistema. En el cas del braç de

---

²²⁶ Al *Llibre del Repartiment* (ed. A. Ferrando) apareix com a Raalaxat (493), com a Raalaxet (702 i 1257), i com a Raalaxeta (1781 i 2264). En aquestes dues darreres entrades és on s'esmenta el molí situat en el camí de Campanar: “*illum casuale molendinorum qui est in via Campanarii et vocatur Raalaxeta, in quo sunt octo rote*”. Vegeu altres detalls sobre el Rāḥal al-Šāt més endavant, en l'apartat 9.4.2 dedicat als rafals.

Martell [7.2], i els seus derivats el braç de Sant Miquel [7.2.1] i el braç d'Orriols [7.2.2], que articulen una zona triangular limitada pel camí de Morvedre, el sistema de Mestalla i la Séquia de les Fonts-Palmar-Vera [7.4]. Així, en l'interior d'aquest triangle trobem un parcel·lari en general regular però amb algunes anomalies que, en principi, es poden atribuir a la topografia, tot i que aquesta zona ja ha desaparegut i no es pot comprovar. Tot i això, per la morfologia del seu perímetre sí pareixen existir dos espais hidràulics andalusins, com es pot veure a la Figura 19.

Un seria el de les terres que envolten el monestir de Sant Miquel dels Reis, que estan tancades per un mur. En realitat la proposta es basa en la morfologia del perímetre extern, perquè l'estructura interna de les regadores és molt regular i no s'assembla massa al d'altres espais hidràulics andalusins. Però és probable que aquesta estructura haja estat modificada per la construcció del monestir. Sant Miquel dels Reis es del segle XVI, i es va fer sobre un altre monestir més antic, del XIV, anomenat Sant Bernat de Rascanya. Rebia aquest nom per l'alqueria andalusina anomenada Qaryat Rās Qannāt, que és la que va donar nom a tot el sistema després de la conquesta i que fou donada al propi monestir en el moment de la fundació.²²⁷ De fet, com veurem després amb més detall, fa uns anys es va excavar en un dels dos claustres de Sant Miquel, i no sols es van trobar restes del monestir medieval de Sant Bernat, sinó també d'una alqueria andalusina. De confirmar-se, doncs, veiem que, igual que en altres casos, l'espai d'habitatge estava dins de l'espai irrigat.

Pel que fa a l'altre espai hidràulic, l'estructura interna també és més o menys regular però la morfologia externa del perímetre sí l'identifica com a espai hidràulic. Pel que fa a la identificació, pareix probable que es tracte de la mateixa alqueria de Rascanya, que tenia dos espais d'habitatge o barris i dos espais de treball, com hem vist ja en altres molts casos. De fet, quan al segle XV l'alqueria de Rascanya va perdre el seu nom, es va començar a conèixer com Els Orriols, pel nom del seu antic propietari Pere d'Orriols, i s'esmentava en plural perquè eren dos petits nuclis.

3.7.2. Interpretació morfològica del sistema i el parcel·lari d'Alboraia i Almàssera

Si anem ara a la part nord del sistema de Rascanya, el que trobarem, tant a Alboraia com a Almàssera, és una gran presència de parcel·lari regular. Tant els braços de

---

²²⁷ V. Gascón Pelegrí, *Sant Bernat de Rascanya*, València: 1967.

la Riquera [7.3.1.1] com del Comunet [7.3.1.2] són llargs i rectes, malgrat fer alguns girs concrets de 90°, ja que han de portar l'aigua a una llarga i estreta franja de terra a tocar del barranc del Carraixet. Els canals secundaris que se'n deriven són també llargs i rectes, i el parcel·lari resultant és el típic de colonització que ja hem vist abans en el Comuner d'Aldaia i en altres espais irrigats posteriors a la conquesta. Fins i tot s'hi pot observar que la superfície de moltes de les parcel·les quadra bé amb la cafissada foral, de manera que no hi pot haver massa dubte sobre l'operació de construcció de parcel·lari produïda al terme d'Alboraia després de la conquesta; malgrat que només per la morfologia no es pot diferenciar si es va fer immediatament després de la conquesta o a més llarg termini.

L'única anomalia detectable en el Comunet que permet proposar l'existència d'un espai hidràulic associat a l'alqueria andalusina està just al costat del nucli d'habitatge, que fins i tot es pot dir que hi queda dins. S'identifica només per la forma més arrodonida dels camins que envolten l'àrea indicada, que són els que componen aquest perímetre, però aquesta zona d'Alboraia fa massa temps que fou destruïda com per a poder reconstruir-la amb suficient fidelitat i traure conclusions més segures. En qualsevol cas, és una hipòtesi de treball factible, i de confirmar-se seria una horta de 7 hectàrees.

Pel que fa a la Riquera, el raonament és exactament el mateix. Entre l'abundant i clar parcel·lari regular de colonització cristiana, trobem una petita anomalia de perímetre campaniforme però d'estructura regular a l'interior, també de 7 hectàrees. En aquest cas es pot associar fàcilment al Rafal Terràs que apareix al Llibre del Repartiment, perquè és el nom de la partida i n'hi ha documentació històrica que ho avala.²²⁸

Si passem ara a Almàssera, el resultat de la interpretació morfològica no pot ser més semblant. En general es detecta una gran presència de braços rectes, llargs, paral·lels entre ells i perpendiculars al braç principal. Tot i que el naixement de la major part és arborescent. Però existeix una gran anomalia que talla la regularitat del sistema, i és el traçat tangencial del braç de la Plaça [7.3.2.4], adossat també a un camí. És evident que estem al davant d'un parcel·lari que és conseqüència d'una típica operació de colonització lligada a l'inici del senyoriu després de la conquesta, en la que, sobre les infraestructures prèvies andalusines, s'ha encaixat una ampliació dels sistema i un parcel·lari que tendeix a ser regular, sense arribar a ser-ho del tot com és habitual.

Tanmateix, entre aquesta regularitat, plena d'anomalies que són conseqüència de la topografia i de séquies més antigues, n'hi ha alguna anomalia que pot ser atribuïda a un

---

²²⁸ Vegeu més dades i un major detall sobre la identificació de Rafal Terràs en l'apartat 9.4.2 sobre rafals.

espai hidràulic andalusí. Un en el mateix braç de la Plaça que creua en diagonal, amb un perímetre ben suggeridor i 12 hectàrees de superfície. Està una miqueta separat del nucli d'habitatge d'Almàssera, però com que no ha estat possible identificar-se cap altre deu ser l'horta pròpia d'aquesta alqueria andalusina.

L'altre espai hidràulic que propose identificar com una horta andalusina és el de Massamardà, un topònim citat al Repartiment que és encara ara el nom d'aquesta partida a tocar de la mar. Cal admetre que l'emplaçament dins de la marjal és força estrany. No he pogut detectar-ne cap altre semblant, si bé la marjal no ha estat una zona de recerca prioritària perquè no era previsible que n'hi hagués cap dins, ja que les marjals de la costa només començaren a dessecar-se a l'inici el segle XIV, segons els indicis documentals que tenim.²²⁹ També l'estructura interna de les regadores és prou estranya per a un espai hidràulic andalusí, però ja hem vist altres casos en els que hi ha una gran presència de regadores rectes i parcel·lari regular. En aquest cas amb més justificació encara, si tenim en compte que està quasi vora mar i el terreny és extremadament pla. En definitiva, si es pot proposar és per la forma del perímetre, que engloba una superfície de 14 hectàrees, i per la presència del topònim just en aquest lloc, que és el que ha portat a la seua recerca.

Finalment, per a acabar, cal fer referència a la zona irrigada per la Séquia de les Fonts i la del Palmar, encaixada entre les alqueries de Rascanya i Alboraià. En la part més pròxima al camí de Morvedre existeixen diverses corbes formades per séquies que porten a identificar un espai hidràulic andalusí campaniforme de 21 hectàrees, amb una clara morfologia interna arborescent. Això el converteix en l'únic espai hidràulic andalusí de l'Horta de València identificat que ha estat construït a partir d'una séquia que no és de derivació fluvial, ja que com hem vist adés és un escorredor que condueix l'aigua de la Font de Santa Anna de Carpesa, i que segueix el traçat del barranc del Palmaret.

Respecte a la seua identificació amb un assentament, en principi està molt a prop de Tavernes Blanques, però aquesta població no apareix citada al Llibre del Repartiment com una alqueria, i tot sembla indicar es va crear al segle XIV a partir d'una agrupació de cases en el camí de Morvedre, ja que està documentada per primera vegada el 1401. La hipòtesi més raonable és que l'espai hidràulic andalusí estiga relacionat amb l'alqueria de Carraixet que va donar nom al barranc, que sí apareix citada al Repartiment. A més, en la carta pobla de Carpesa apareix citada com afrontació del lloc, i, segons el cronista Gaspar Escolano, al segle XVII, que és quan ell escrivia, encara n'hi havia restes d'habitatges de

---

²²⁹ J. Torró, "Tierras ganadas. Aterrazamiento de pendientes y desecación de marjales en la colonización del territorio valenciano", *Por una arqueología agraria*, Oxford: 2010, p. 157-172.

Carraixet emplaçades “*a un tiro de piedra*” de les forques de la ciutat, situades junt al camí reial de Morvedre quan creua el barranc el Carraixet.²³⁰ Per tant, la zona és aquesta, i la relació de Carraixet amb l’espai hidràulic andalusí identificat en la séquia de les Fonts és bastant raonable.

3.8. La Séquia de Rovella

La séquia de Rovella és la vuitena i darrera séquia de l’Horta de València, la quarta de l’Horta Sud. Més endavant només queda l’anomenat assut de l’Or, construït al segle XIX per a aprofitar els sobrants del riu i conduir-los als arrossars de l’Albufera, de manera que no serà considerada en aquesta tesi sobre l’època andalusina. Rovella és la séquia pròpia de la ciutat, ja que regava el seu voltant més immediat i introduïa aigua al seu interior per a donar servei a adoberies i terrisseries, per a netejar les clavegueres, i també per a regar horts urbans. Les dades del segle XIX diuen que llavors regava poc més de 500 ha en total, però no és una xifra vàlida per a fer-se una idea de la superfície màxima que ha arribat a regar, puix en aquell moment ja havia desaparegut bona part de l’àrea que havia estat irrigada històricament per aquest canal. La major zona que es conservava llavors, de fet, igual que en l’actualitat (només 86 ha), és la zona marjalenca situada al sud del riu, amb la Séquia del Vall, que fou afegida més tard a la comuna.

La desaparició de pràcticament tota la superfície d’aquesta séquia des de temps antics impedeix fer una reconstrucció suficientment fidedigna del sistema i el parcel·lari com he fet amb la resta de les séquies, ja que no s’han conservat cap mena de plànols o registres que permeten fer la reconstrucció. De fet, per fer-se una idea del seu traçat cal seguir els plànols que indiquen la circulació dels braços suburbans –malgrat el perill de que les hagen desviades en algun moment passat– i també algunes descripcions antigues com la de Josep Llop, del segle XVII.²³¹ En conseqüència, l’anàlisi serà molt superficial, i

---

²³⁰ El pergami de 1401 parla del “*loch de les Tavernes Blanques, orta de la dita ciutat*”, citat per A. Romero, *Tavernes Blanques y su Parroquia de la Santísima Trinidad*, València: 1992. La afrontació amb Carpesa en E. Guinot i F. Esquilache, *Moncada i l’Orde del Temple*, València: 2010. I la cita d’Escolano està presa de F. A. Cardells, “Guaitant el rogle de la vida. El loch de Alboraya, orta de Valencia, al segle XV”, *Actes de les Primeres Jornades d’Història d’Alboraia*, Alboraia: 1995, p. 143-156.

²³¹ J. Llop, *De la institució, govern polítich y juridich, costums i observàncies de la Fàbrica Vella, dita de Murs i Valls, i de la Nova, dita del Riu*, València: 1675. L’arqueòleg Javier Martí ha realitzat una magnífica reconstrucció de la Séquia de Rovella a partir d’aquesta descripció de Llop i de les restes arqueològiques que s’han anat localitzant. Vegeu J. Martí, “Las venas de la metrópoli. Séquies, rolls i cadiretes en la ciudad de Valencia”, *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: L’Horta de València*, València: 2007, p. 102-127.

a penes es podran treure massa conclusions més enllà de les que ja han tret altres autors.

La séquia de Rovella naixia en un assut situat a l'inici del mateix meandre del riu en el que està València, i com totes les altres presentava un traçat inicial paral·lel i proper al riu, del qual anava separant-se a poc a poc per guanyar cota. A l'alçada de l'actual Jardí Botànic feia uns girs en forma de quatre que la tornaven a apropar al riu, segurament com a conseqüència del fet d'anar encaixada entre el llit del Túria actual al nord, i un altre braç del riu pel sud, que en època andalusina ja estava sec però continuava generant pendents en el terreny (Figura 18). Amb això la séquia arribava a l'actual barri del Carme, dins de la muralla del segle XIV però fora de la del segle XI, on tot sembla indicar que existia un primer espai irrigat per aquesta séquia. Seguint les indicacions del traçat de Josep Llop al segle XVII i els plànols de Javier Martí actuals, prop de l'antic Hort de Cendra existiria un braç que eixia de la séquia mare mitjançant un partididor de llengua, a partir del qual es devia generar una zona irrigada que evidentment no es pot reconstruir.²³² Al final d'aquest braç, de fet, hi havia un molí, que es va poder excavar fa uns anys, i sobre el qual veurem més detalls en un altre apartat, però cal dir que sobre aquesta zona original es va construir al segle XII el raval de Roteros.

A partir d'ací la séquia girava cap al sud, en direcció a la plaça del Tossal, on estava situada la porta est de la ciutat o Bāb al-Hanaš, i on connectava amb el vall o fossat de la *madīna*, el qual es dividia en un braç que anava cap al nord i un altre que anava cap al sud, envoltant així tota la ciutat. En aquest punt el traçat de Rovella seguia cap al sud fent una gran corba o arc per a mantenir la cota i creuar l'esmentat braç sud del riu Túria, que anava per l'actual plaça del Mercat.²³³ Al final de la corba hi havia un altre molí andalusí, que és el que donava nom a la séquia i que també veurem després amb més deteniment, situat junt a l'actual Mercat Central. Però ara cal ressenyar el fet que ambdós molins esmentats estigueren tan a prop de la ciutat, i un a cada extrem, nord i sud, cosa que reforça el caràcter urbà d'aquest canal.

Just abans del molí, la séquia es dividia en dos braços, però un poc més avant, en arribar al camí de Sant Vicent o de Xàtiva (eixida sud de la ciutat), es tornaven a ajuntar, de manera que no té més transcendència pel que ara ens interessa, ja que no n'hi ha

---

²³² J. Martí, "Las venas de la metrópoli", p. 106.

²³³ En un treball més antic, J. Martí ("A la luna de Valencia. Una aproximación arqueológica al espacio periurbano de la ciudad musulmana", *Historia de la Ciudad. Territorio, sociedad y patrimonio*, València: 2002, p. 55-73) situava en aquest punt un espai hidràulic andalusí, en confondre l'arc de la séquia per a creuar la depressió creada pel braç del riu amb una típica paràbola de sistema hidràulic de fons de vall, però en el treball de 2007 que estic seguint en aquest apartat ja no inclou aquesta possibilitat, tot i que tampoc no esmenta la presència del dit braç del riu.

indicis que cap d'ells generés un espai hidràulic andalusí en aquesta zona, tot i que això mai no es pot descartar. Posteriorment, la séquia seguia envoltant la ciutat pel sud, i arribava a l'actual plaça de l'Ajuntament, que creuava dividida en altre dos braços, però una excavació arqueològica realitzada el 2005 al carrer Roger de Llúria va certificar que el braçal sud és un afegit del segle XIV, quan es va urbanitzar aquesta zona, per tant la séquia andalusina és el braç nord del carrer de les Barques.

A partir d'aquest punt la séquia de Rovella eixia del recinte murat del segle XIV i tornava a horta oberta (actualment l'Eixample, construït al segle XIX) dirigint-se cap a Russafa. Aquesta darrera era una alqueria andalusina, documentada en el *Llibre del Repartiment*, però pel seu nom es evident que es tracta del mateix emplaçament on estava la coneguda almunia de la Russafa, que, tot i que les fonts no ho diuen directament, probablement fou construïda al final del segle VIII per ordre d'Abd Al·lah ibn 'Abd ar-Raḥmān al-Balansí, el fill menut del primer emir omeia de Còrdova.²³⁴ Resulta molt temptador, doncs, relacionar la construcció de la séquia de Rovella amb aquesta almunia de la Russafa, però no existeixen proves suficientment concloents i, en qualsevol, la qüestió de les datacions les veurem en un altre capítol.

Una vegada passada Russafa, i ja fora de l'àrea urbanitzada al segle XIX, la resta de la séquia i el parcel·lari associat es pot reconstruir més fàcilment amb els plànols cadastrals emprats en la resta de sistemes, però la seua anàlisi evidencia que estem ja en una zona d'ampliació posterior a la conquesta, i que l'horta andalusina no devia anar més enllà de Russafa, on no hi ha dubte que devia haver un espai hidràulic andalusí que no pot ser identificat ara per la destrucció d'aquesta zona d'horta. I amb això queda completada la minsa anàlisi que es pot fer d'aquesta séquia pel que fa a la seua àrea irrigada en època andalusina.

3.9. L'horta que va veure Jaume I: el *hāwz* de Madīnat Balansiya

Els espais hidràulics andalusins que s'han anat identificant als apartats anteriors (Figures 20, 21, 22 i 23) estan representats tots junts en el plànol de la Figura 24, amb les seues séquies de transport i, per tant, amb l'estructura de distribució de l'aigua. Aquesta, doncs, és la imatge que van poder veure els conqueridors catalanoaragonesos de l'Horta de València al segle XIII, tal com era en la darrera fase de desenvolupament de l'horta

---

²³⁴ A. Huici, *Historia musulmana de Valencia y su región*. Vol. 1, València: 1970.

andalusina, abans que els cristians començaren a posar en cultiu els intersticis entre espais hidràulics. O, millor dit, abans que es comencés a irrigar tota la superfície que hi havia per sota de les séquies mare que era susceptible de poder ser irrigada, ja que és molt probable que una bona part d'aquestes terres ja foren cultivades pels andalusins amb cultius de secà, sobretot arbres fruiters en les vores de les séquies i dels camins, i amb camps de vinya, dels quals alguns ja apareixen esmentats al *Llibre del Repartiment*.

És possible que algun dels 80 espais hidràulics que han estat identificats no ho fos realment, i que haja estat un error d'interpretació, cosa que cal no descartar. I és bastant segur que falten per identificar-ne alguns altres, per les dificultats que suposa fer aquestes identificacions, com veurem amb més detall al següent capítol. Tanmateix, no és probable que els espais hidràulics andalusins que no han pogut ser identificats siguin molts més, de manera que, en el punt en el qual es troba recerca, les troballes actuals són bastant significatives com per a fer-se una idea de com era la xarxa d'alqueries i alguns rafals que envoltava la ciutat al principi del segle XIII, en època almohade i post-almohade.

El resultat final, que a primera vista pot resultar colpidor pel seu contrast amb la imatge tradicional que tenim de l'Horta de València, és molt significatiu. D'entrada, el plànol suggereix que estem al davant d'una xarxa bastant complexa i relativament densa d'alqueries, a la qual es deu haver arribat per acumulació d'espais hidràulics, a través de diverses fases de construcció dels sistemes. Almenys això suggereixen l'estructura dels sistemes, la divisió de l'aigua i la toponímia, però això ho veurem amb major detall més endavant, al capítol 6.

4. CRITERIS D'IDENTIFICACIÓ MORFOLÒGICA DELS ESPAIS HIDRÀULICS ANDALUSINS I ANÀLISI DE CONJUNT DELS SISTEMES

L'anàlisi detallada dels diversos sistemes hidràulics de l'Horta de València que hem vist en el capítol anterior ha permès anar diferenciant entre parcel·lars construïts després de la conquesta i espais hidràulics anteriors a la mateixa, però potser no ha quedat sempre ben clarament exposat com s'ha fet aquesta diferenciació. El que pretenc fer en aquest capítol, doncs, és donar una visió de conjunt als criteris que s'han seguit per a fer la identificació dels diversos espais hidràulic andalusins, i poder diferenciar-los dels parcel·lars de colonització baix-medieval i dels que es van anar construint posteriorment.

Així, primer veurem com s'identifiquen aquests darrers i quines característiques tenen, ja que són més abundants i, tant per la seua morfologia com per la metrologia, també són més fàcils d'identificar. Després analitzaré quins són els criteris d'identificació dels espais andalusins per les seues formes exteriors i estructures internes, per a finalment veure quina informació es pot extraure a partir de l'anàlisi de la seua mida de superfície.

4.1. Els parcel·lars posteriors a la conquesta del segle XIII

Com hem pogut anar veient al capítol anterior, a l'Horta de València n'hi ha dos classes de parcel·lars posteriors a la conquesta. Els dissenyats per a cobrir tota una zona que abans de la conquesta no estava cultivada (marjals, pastures, etc.), i les parcel·les que són producte d'una densificació parcel·laria que va permetre omplir els intersticis entre espais hidràulics andalusins que abans no estaven cultivats, o almenys no estaven irrigats. Els primers són producte més habitualment d'operacions planificades de colonització a escala local, que en alguns casos s'allarguen per tot el segle XIII. Els segons solen ser més habitualment conseqüència del repartiment de terres efectuat en el primer any que segueix a la conquesta de la ciutat de València, el 1238, un procés que està més o menys recollit en el Llibre del Repartiment de València. Tot seguit veurem com es diferencien ambdós processos, i quines característiques comunes tenen uns parcel·lars i altres, que són les que permeten finalment diferenciar-los dels espais hidràulics andalusins.

4.1.1. Els parcel·lars de colonització i el concepte de “regularitat orgànica”

Potser el Comuner d’Aldaia siga el cas més significatiu i modèlic de parcel·lari de colonització construït per la societat feudal de totes les zones de l’Horta de València que han estat analitzades fins ara en el capítol anterior. L’estructura rectilínia dels seus braços va permetre construir un parcel·lari molt regular gràcies als camins que es creuen perpendicularment, de manera que apareix clarament una estructura de les que se solen denominar “en graella”. De fet, fou la distància entre els braços la que va permetre “jugar” a l’hora de construir parcel·les amb superfícies diferents però amb una superfície concreta en fanecades forals, ja que la distància entre els camins perpendiculars és més constant perquè depèn del pendent del terreny, que és el que determina l’extensió de les terrasses. És així, doncs, com, malgrat la regularitat existent en l’espai del Comuner d’Aldaia, tant el sistema hidràulic com el parcel·lari associat que hi apareix, són regulars i tendeixen a ser ortogonals, però mai no arriben a ser-ho.

Una estructura ortogonal requereix de la formació de parcel·les quadrangulars o rectangulars amb una superfície semblant, i amb unes distàncies fixes i constants entre les línies estructurals del parcel·lari, com per exemple les que es poden esperar d’una centuriació romana seguint el model clàssic. Ara sabem que fins i tot les rígides –en teoria– centuriacions romanes adequaven els seus límits als accidents geogràfics, com ara els cursos fluvials, però sembla que es tracta d’adaptacions molt ocasionals i que, en general, es respectava la quadrícula dissenyada inicialment pels agrimensors. No obstant això, també és cert que aquesta mena d’estructures antigues de colonització solien ser molts àmplies, i que l’espai delimitat per a cada beneficiari també ho era, per tant es tractava de línies bàsiques d’una gran estructura que no s’adaptava al microrrelleu.

Un espai hidràulic, però, no és tan senzill de construir, perquè requereix de l’adequació al pendent dels canals de circulació, que permeten moure l’aigua per gravetat, i l’adequació del parcel·lari a l’aterrament, que alhora també depèn del pendent per a donar una major o menor extensió a cada terrassa. De fet, l’aterrament és essencial en un espai hidràulic, ja que és el que converteix terrenys amb pendent (per mínim que siga) en una superfície plana que permeta una correcta circulació de l’aigua per la parcel·la. I això és el que provoca que els parcel·lars interiors d’una àrea irrigada mai no arriben a ser del tot ortogonals, per molt que s’hi puguin aproximar, ja que no existeix el terreny completament pla. Tot i que, com es pot comprovar en el cas de l’Horta de València, als terrenys més propers al mar, a tocar de la marjal, on els dipòsits al·luvials són més recents

i encara no s'han creat pendents ni un relleu significatiu, el parcel·lari acostuma a ser una miqueta més gran, i sobretot més regular.

El Comuner d'Aldaia no és l'únic espai hidràulic dels analitzats que presenta un parcel·lari regular, sols és el més modèlic i significatiu. Un altre cas digne de mencionar per la seua regularitat i extensió és la séquia de Faitanar (Figura 14). Si deixem de banda la forma cònica d'aquest espai hidràulic (per la confluència de les séquies de Faitanar i de Favara com a conseqüència de la seua orientació); deixem de banda també els tres espais hidràulics andalusins de Mormany, Cotelles i Racó; i, finalment encara, deixem de banda els dos camins que travessen la zona tangencialment (el camí de Torrent, i un altre que unia les alqueries de Racó i Cotelles, que seguia una terrassa), el que trobem és un altre parcel·lari bastant regular que tendeix a l'ortogonalitat però que de cap manera arriba a ser-ho perquè s'adapta al pendent i a la topografia, i que presenta superfícies basades de forma clara en mesures forals d'època feudal.

Fou estudiant parcel·laris com el de Faitanar que Ricardo González Villaescusa va aplicar per primera vegada el terme de “regularitat orgànica”. Regularitat –diu– perquè els eixos que articulen l'espai agrari repeteixen els mateixos patrons mètrics constants, malgrat la seua sinuositat; i orgànica perquè el traçat de les séquies està condicionat per les corbes de nivell i s'assembla al moviment i a la forma orgànica d'un riu.²³⁵ És cert que l'autor d'aquesta afirmació pensava que estava al davant de parcel·laris andalusins amb una mètrica detectable, i en el cas de Faitanar fins i tot afirma haver trobat la repetició d'un mòdul de 56 m que, presumptament, correspondria a un múltiple del colze *raššāšī* de 0'56 m.²³⁶ En realitat estava equivocat en aquest darrer aspecte, però encara així el concepte de “regularitat orgànica” em pareix molt adequat per a referir-se a aquesta mena de parcel·laris típics de colonització posterior a la conquesta del segle XIII, que tenen la finalitat de construir parcel·les, o més bé blocs de parcel·les, de superfície similar, per a distribuir-les entre nous colons establerts.

La conclusió a la que arriba aquest autor a partir de l'estudi d'una zona regular de l'Horta de Múrcia –bo i pensant que es tracta també d'un parcel·lari andalusí– s'ajusta perfectament al que es pot veure en aquest apartat sobre espais de colonització posteriors a la conquesta en l'Horta de València, quan diu que:

---

²³⁵ R. González Villaescusa, “Paisaje agrario, regadío y parcelarios de la Huerta de Valencia”. Vegeu també “Centuriaciones, alquerias y pueblas. Elementos para la comprensión del paisaje valenciano (Una revisión cinco años después)”, *Las formas de los paisajes mediterráneos*, Jaen: 2002, p. 425-472 [p. 445].

²³⁶ En realitat són 0'55727 però per al cas és el mateix. R. González Villaescusa, “Paisaje agrario, regadío y parcelarios de la Huerta de Valencia. Nuevos planteamientos desde el análisis morfológico”, *II Congreso Historia y Medio Físico. Agricultura y Regadío en al-Andalus*, Almeria: 1996, p. 325-344 [p. 350].

“...el hecho de apreciar una multiplicidad de orientaciones, no impide la utilización de módulos y ritmos métricos que se adaptan a las diferentes orientaciones del parcelario. El hecho mayor que condiciona ésta situación es la adaptación del trazado de las acequias a las condiciones del terreno. Esta adaptación constante de los parcelarios irrigados al microrrelieve, con el objetivo de llevar desde la toma hasta la última unidad parcelaria es la razón que explica la construcción de un parcelario coherente aunque sin orientación dominante y constante en todo el sector programado. Pues, el agrimensor, no pudiendo desembarazarse de la realidad del terreno como consecuencia de la especificidad de la función de las líneas del parcelario, intenta de todas formas, crear lotes de idénticas dimensiones. En este caso, un sistema coherente de construcción no rigurosamente ortogonal, puede surgir de una voluntad planificadora”.²³⁷

N’hi ha molts més espais hidràulics regulars dins de l’Horta de València. És molt interessant l’espai hidràulic que es va construir al nord de l’alqueria andalusina de Pala, del sistema de Favara (Figura 18), a partir d’un braç secundari que ix del braç de la Gàbia [6.7] i que s’anomenava el Comunet [6.7.2]. El seu nom és molt significatiu perquè, de la mateixa manera que en el cas del Comuner d’Aldaia, tot plegat sembla al·ludir a una operació planificada de colonització al marge i posterior a l’agrimensura relacionada amb les donacions del Repartiment.²³⁸ Sense deixar el sistema de la Séquia de Favara és molt significatiu també la zona de Catarroja, situada a l’est del camí reial de Xàtiva (la Via Augusta), que per la seua rectitud es pren com a base per a articular el parcel·lari a partir d’ell, mitjançant franges estretes i llargues perpendiculars al camí (Figura 18). En la séquia de Xirivella [4.2], del sistema hidràulic de la Séquia de Mislata, s’hi pot veure un petit espai de regularitat orgànica en el tram que va des del partidor on naix el braç en la séquia mare [4], abans del molí de Cabot, fins al primer espai hidràulic andalusí de Xirivella-B (Figura 16). Aquesta zona ara ja no existeix, i no es pot comprovar, però pels girs en recte que fan els braços secundaris que, en principi, són perpendiculars al braç principal de Xirivella [4.2], es pot intuir que existia un pendent bastant pronunciat, que tot i això no va impedir la construcció de parcel·les regulars, bé que amb una estructura adaptada.

Els darrers casos de regularitat orgànica que veurem ací ara són els d’Alboraia i

---

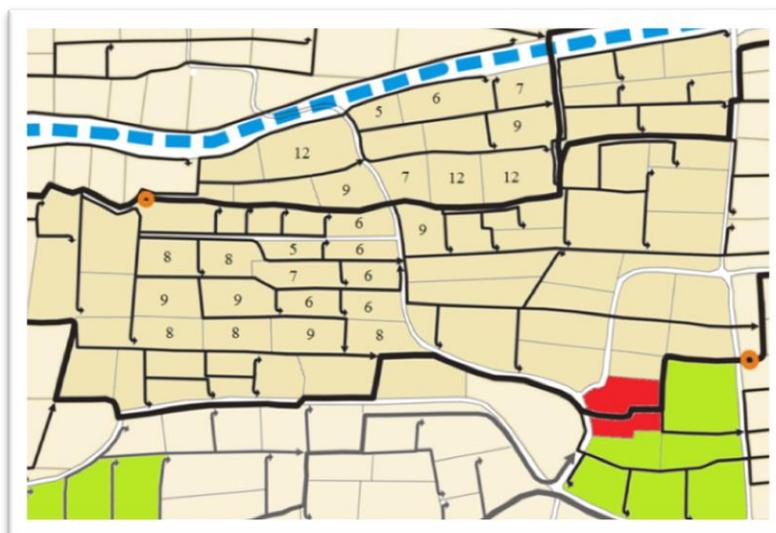
²³⁷ R. González Villaescusa, “Un parcelario regular andalusí en Murcia (reinterpretación de una centuriación, o los excesos de la investigación en los años setenta)”, *Las formas de los paisajes mediterráneos*, Jaen: 2002, p. 425-472 [p. 335-336]. És clar que per a justificar que el parcel·lari murcià que es tracta en aquest article no és andalusí caldria fer un estudi específic, i més tractant-se d’una altra horta, però amb la simple observació dels plànols proporcionats per aquest autor ja es pot intuir que es tracta de parcel·laris de colonització que són fruit del *Repartimiento*, a no ser que siguin parcel·laris andalusins de secà que són irrigats a partir de la conquesta, i aleshores caldria fer un altre tipus de consideracions.

²³⁸ El Comuner d’Aldaia es va construir, probablement, el 1279, quan el rei va ordenar al seu procurador en el regne de València, Berenguer de Conques, establir colons cristians a Aldaia, arran de la segona guerra de revolta andalusina. Vegeu el context general en F. Esquilache, “L’evolució del paisatge agrari andalusí i feudal de les grans hortes fluvials. Les sèquies de Quart i del Comuner d’Aldaia a l’horta de València”, *Recerques*, 62 (2011), p. 5-36. Per al cas del Comunet de Favara no tenim notícies semblants.

Almàssera, les dues darreres poblacions del sistema de la Séquia de Rascanya, una a cada banda del barranc del Carraixet. Els seus espais hidràulics andalusins eren molt petits per a ser alqueries, tot i que els seus termes eren bastant grans i pareix estaven quasi buits. En el cas d'Alboraia l'estructura és distinta a les que hem vist fins ara, perquè es tracta d'una franja estreta i allargada que se situa paral·lela al barranc del Carraixet, en la que abans de la conquesta ja existien els braços que portaven l'aigua a la pròpia Alboraia (el Comunet [7.4.2], amb aquest nom una vegada més) i a Rafal Terràs (la séquia Riquera [7.4.1]).

Com que en el disseny original andalusí aquests dos braços tenien únicament la funció de transportar aigua als espais hidràulics de l'alqueria i del rafal, situats més avall, el canal és profund en el primer tram, especialment la Riquera (potser el més profund que he vist en tota la prospecció de l'horta), de manera que per a irrigar les parcel·les del seu voltant cal parar l'aigua i pujar-la de nivell en tres ocasions. Cadascun d'aquests tres partidors permeten regar un bloc quadrangular de parcel·les que s'articulen mitjançant braços secundaris, els quals, al contrari del que hem vist fins ara, no són perpendiculars a la séquia mare, sinó paral·lels (Figura 25).²³⁹ Tot i això, el resultat final és el mateix de sempre, parcel·les amb una mida semblant i, en aquest cas concret, d'una cafissada (6 fanecades, 0'5 hectàrees) o d'una cafissades i mitja (9 fanecades, 0'75 ha).

Figura 25: Parcel·lari de la séquia Riquera d'Alboraia

²³⁹ Aquests blocs de parcel·les són característics de les colonitzacions. Vegeu E. Guinot i S. Selma, "La construcción del paisaje en una huerta feudal: la séquia mayor de Vila-real", *Hidráulica y sociedad feudal. Prácticas, técnicas, espacios*, Valencia: 2012, p. 93-131. I a nivell europeu C. Lavigne, "Parcellaires de fondation et parcellaires de formation à l'époque médiévale en Gascogne: clefs de lecture et problèmes d'interprétation", *Les formes du paysage, t.3, L'analyse des systèmes spatiaux*, París: 1997, p. 149-158; o en J. L. Abbé, "L'aménagement de l'espace: le parcellaire rural de la bastide de Saint-Denis (Aude)", *Campagnes médiévales: l'homme et son espace. Études offerts à Robert Fossier*, París: 1995, p. 103-119.

En el cas d'Almàssera (Figura 19) també podem trobar una sèrie de braços rectes i, de nou, perpendiculars a la séquia mare, que creen un parcel·lari bastant regular, amb l'única anomalia que suposa l'existència del braç que portava l'aigua a l'espai hidràulic andalusí i el camí paral·lel, els quals creuen tot el parcel·lari d'Almàssera tangencialment. Això no va impedir formar un nou parcel·lari regular de colonització, adaptat al pendent, però cal ressaltar el fet que el camí i el braç andalusins previs, com passa també a Faitanar amb el camí de Torrent, no es van alterar ni modificar, i les noves parcel·les s'hi van adaptar a aquestes infraestructures prèvies. Aquesta és la característica principal dels parcel·laris de l'Horta de València posteriors a la conquesta del segle XIII, que no sols s'adapten al pendent i la topografia, sinó també a les infraestructures prèvies andalusines (bàsicament camins de circulació i séquies), i això és el que veurem ara a continuació.

4.1.2. La densificació parcel·laria del Repartiment: adaptació a estructures preexistents

Enric Guinot ja havia plantejat fa una dècada —a partir d'exemples documentals i alguns exemples morfològics amb treball de camp— la hipòtesi que l'estructura bàsica andalusina de camins i de séquies principals dels sistemes hidràulics de l'Horta de València va ser respectada pels agents colonitzadors cristians en la construcció del nou parcel·lari, la qual cosa va afectar necessàriament la morfologia i la mesura de superfície de les noves parcel·les.²⁴⁰ Açò potser sembla una obvietat a hores d'ara, després del que hem vist al capítol 3, però en aquell moment no ho era gens. En qualsevol cas, l'anàlisi detallada dels parcel·laris ha permès confirmar aquesta hipòtesi, ja que no sols es van respectar les infraestructures principals de comunicació de les persones i les de transport d'aigua fins als espais de treball, sinó que també es va conservar aquests mateixos espais hidràulics andalusins; o almenys la majoria, ja que ara poden ser identificats.

No sabem a ciència certa què hi hauria entre mig d'aquests espais en el període andalusí, però sembla lògic pensar en camps de secà amb cultius de cereal, arbres fruiters i de fruita seca, etc. Especialment entre els espais que estan més propers, com en el cas de les alqueries que tenen més d'un espai hidràulic. Dit això, la distribució de terres que es

---

²⁴⁰ Així, en la documentació posterior a la conquesta, sobretot d'establiments de terres, s'aprecia moltes vegades com les parcel·les tenen una mesura de superfície estranya, per exemple de 5'5 fanecades, quan una cafissada en són exactament 6, etc. E. Guinot, "El repartiment feudal de l'Horta de València al segle XIII: jerarquització social i reordenació del paisatge rural", *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó*, València: 2007, p. 115-199 [p. 177]. També ho ha argumentat J.V. García Marsilla, "Estructura de la propietat i mercat de les rendes a la València posterior a la conquesta (1238-1350)", *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València: 2003, p. 389-402 [p. 391].

va produir després de la conquesta entre la host feudal, que apareix recollit al Llibre del Repartiment, va suposar que tota la terra situada per sota de les séquies mare, i per tant susceptible de ser irrigada, adquiria automàticament el dret a ser-ho. Això va suposar una gran transformació del terreny, que implicava la construcció de terrasses i l'allargament de séquies i braços que ja existien;²⁴¹ a més a més de crear-ne de nous a petita escala, que es divideixen en forma de pinta o d'espina de peix, segons el cas.²⁴²

Al contrari que en els espais construïts de bell nou que ja hem vist en l'anterior apartat, açò altre suposa que parcel·les que van ser construïdes per la societat andalusina i parcel·les que van ser construïdes per la societat feudal estan totalment barrejades, de tal manera que resulta ben difícils distingir-les, ja que ni unes ni altres tenen característiques tan clares i evidents com les dels parcel·laris de colonització.²⁴³ Això no vol dir, però, que no es puguen distingir, només que resulta més complicat i, de vegades, dubtós. Si bé és cert que, al remat, aquesta mena de parcel·lari encaixat entre l'andalusí, que fou construït després de la conquesta per la societat feudal, resulta quasi impossible identificar-lo per si mateixa, excepte quan es pot descartar com a parcel·lari andalusí, puix aquest darrer resulta relativament més fàcil d'identificar, com veurem al següent apartat.

En qualsevol cas, la principal característica d'aquest parcel·lari encaixat és la seua adaptabilitat, no sols a les infraestructures i als espais de cultiu andalusins anteriors, sinó també als barrancs i a la topografia; i encara així, continuen presentant una certa tendència a la regularitat, o millor dit, a les morfologies quadrangulars. Però açò és més una característica dels parcel·laris irrigats en general, com a conseqüència de la circulació de l'aigua per les parcel·les, que no dels parcel·laris fets per cristians en particular. Potser, fins i tot, és més conseqüència de la divisió de la propietat de la terra amb el temps, que crea parcel·les més petites però allargades i rectangulars, que no de la primera construcció original en el moment immediatament posterior a la conquesta.

---

²⁴¹ Vegeu per exemple, els braços allargats al sud dels espais hidràulics de Xirivella, en la Figura 16, amb un parcel·lari regular malgrat adaptar-se a la forma de ventall que crea l'orientació dels braços andalusins.

²⁴² Vegeu, per exemple, tot l'immens parcel·lari de Benàger, en el que llevat d'un pocs espais hidràulics andalusins tot el parcel·lari present en aquest espai es pot considerar afegit després de la conquesta, en la Figura 13. En aquest cas és la mesura de la superfície la que permet identificar-lo com un espai posterior a la conquesta, i també la seua morfologia estructural tendent a la regularitat, a mig camí entre els parcel·laris construïts *ex novo* junt al sistema hidràulic i els parcel·laris encaixats entre infraestructures andalusines, com és aquest cas.

²⁴³ Vegeu, per exemple, el parcel·lari encaixat entre els espais hidràulics andalusins de Quart, en la Figura 9, condicionat també per la gran presència de barrancs.

4.2. Els espais hidràulics andalusins: identificació, morfologia i superfície

La manera d'identificar espais hidràulics andalusins és l'observació d'anomalies i irregularitats morfològiques entre el parcel·lari que, en major o menor mesura, tendeix a la regularitat. En principi pareix que aconsegueixen tres característiques comunes, malgrat que no sempre es troben en tots els espais hidràulics alhora. La primera és una estructura arborescent de les regadores. És a dir, que si bé, generalment, el braços regulars tenen una estructura en forma de pinta o d'espina de peix –per la qual al llarg del seu recorregut van eixint les regadores perpendicularment, cap a una de les bandes o cap a les dues, formant així una graella parcel·laria allargada sobre el braç– en el cas dels espais andalusins les regadores s'allarguen més enllà d'una o dues parcel·les, fent alguns girs i quarts molt característics, que acaben formant una estructura que recorda a les rames d'un arbre.

La segona característica és l'existència d'un perímetre tancat i d'una morfologia coherent. És a dir, que no es tracta únicament de l'estructura arborescent de les regadores, sinó que el conjunt de les parcel·les que reguen aquestes regadores i que formen l'espai hidràulic han de formar una agrupació amb una morfologia exterior tancada. És lògic si tenim en compte que, inicialment, foren construïts de forma aïllada, sense altres parcel·les al seu voltant com les veiem ara –que es van afegir després de la conquesta cristiana. Si bé també és cert que això no ho explica necessàriament, ja que podrien presentar uns límits més oberts, però això seria conseqüència d'un espai hidràulic que no ha estat dissenyat des del primer moment tal com va acabar sent i el podem veure, sinó que pot ser ampliat paulatinament conforme es va creant la necessitat. En els espais andalusins identificats, per contra, es pot deduir fàcilment que la planificació inicial existeix, i que mai no foren ampliat, precisament per aquesta morfologia perimetral tancada.

Els espais hidràulics identificats han estat construïts tots d'una, doncs, i, a més a més, s'han començat a construir pel final, és a dir, per les darreres parcel·les irrigades. Cal tenir present que l'aigua es mou per gravetat, per tant sempre circula cap avall, i això vol dir que l'espai hidràulic es construeix cap amunt, en el sentit invers a la circulació de l'aigua. És totalment lògic, si tenim en compte que tot edifici abanecat es construeix sempre així, de baix cap amunt, perquè cada terrassa es recolza directament en la terrassa de baix. I tots els espais hidràulics andalusins de l'Horta de València estan aterrats, des dels més llunyans a la mar –en els que els límits de les terrasses poden tenir entre mig i un metre d'alçada aproximadament, depenent del cas– fins als més propers a la mar i a la

marjal, on el terreny és quasi pla i provoca que els límits de les terrasses a penes tinguen uns pocs centímetres d'alçada.

Precisament, una major alçada del límit de la terrassa final de l'espai hidràulic, que és la primera que es construeix i, per tant, sobre la que es recolza tot l'edifici abanquat, és una altra de les característiques comunes dels espais hidràulics andalusins. Almenys dels espais que encara ara existeixen i han pogut ser identificats directament per la prospecció (vegeu Figura 8 i 26). Dels espais que ja no existeixen i s'identifiquen únicament per la seua morfologia en el sistema hidràulic reconstruït amb plànols cadastrals no podem estar-ne segur, però és presumible que devia ser igual en la majoria dels casos. En qualsevol cas, aquesta no és una característica essencial per a la identificació d'espais hidràulics andalusins, ja que no sempre s'acompleix. Al cap i a la fi, l'alçada de la terrassa depèn del pendent del terreny sobre el que es construeix l'espai hidràulic. És per això que aquesta característica s'acompleix en espais hidràulics que hi ha lluny de la mar (Montcada, Quart, Xirivella o Benàger, per esmentar-ne alguns), però no en els que estan prop de la mar, en un terreny més pla.

Figura 26: *Limit de la terrassa que tanca l'espai hidràulic de Xirivella-B (situat a la dreta)*

4.2.1. Classificació morfològica dels espais hidràulics

Existeixen diverses morfologies d'espais hidràulics andalusins en base al seu perímetre extern, però bàsicament es poden agrupar en tres: la “piriforme”, que és més estreta per la part on arriba primer l'aigua i després s'amplia, acabant amb una forma més o menys arrodonida; la “acampanada”, que també és més estreta al principi però una mica menys, i després s'eixampla de la mateixa manera però no acaba en una forma arrodonida sinó recta; i finalment la forma quadrangular, quan tant per un costat com per l'altre són quasi iguals. Aquestes són les tres majoritàries (vegeu la taula 2 a continuació, i la 3 a l'apèndix) puix, dels 80 espais hidràulics andalusins que han estat identificats per ara, 33 són campaniformes (un 41%), 22 són piriformes (un 28%), i altres 17 són quadrangulars (un 21%). A banda, n'hi ha 1 que és fusiforme (el més menut), 3 tenen forma cònica invertida, ja que acaben un punta, i 4 són irregulars, sense una forma definida, de manera que entre tots sumen 8 (un 10%).

Taula 2: *Classificació dels espais hidràulics andalusins segons la tipologia morfològica*

Tipologia	Nº espais	%
Campaniforme	33	41 %
Piriforme	22	28 %
Quadrangular	17	21 %
Altres	8	10 %
Total	80	100 %

És totalment lògic que les formes campaniforme i piriforme siguin majoritàries, amb quasi un 70% entre les dues, ja que l'estructura interna que formen les regadores sol ser arborescent, i a partir d'un punt únic es van obrint. Per això solen ser més estrets pel punt on entra l'aigua i després s'eixamplen, independentment que el tancament es faci arrodonit o en recte. En qualsevol cas, no pareix que la qüestió de la morfologia externa dels espais hidràulics tinga cap incidència significativa ni aporte informació rellevant respecte a la societat constructora. En realitat, la morfologia final de l'espai hidràulic està en relació amb el pendent, que és el que condiciona la construcció de les regadores (per a moure l'aigua per gravetat) i les terrasses (per a fer parcel·les de superfície plana), i per tant unes i altres són les que condicionen finalment la forma de l'espai hidràulic. És, doncs, una qüestió purament tècnica, si bé cal destacar la uniformitat morfològica entre les formes piriforme i campaniforme.

4.2.2. Una qüestió de mides: la superfície dels espais hidràulics

En 2006 Eugènia Sitjes publicava un treball estadístic realitzat sobre una base de dades que contenia informació sobre tots els espais hidràulics que s'havien estudiat fins a aquell moment amb la metodologia de l'arqueologia hidràulica. Pel que fa a la superfície, els resultats no podien ser més eloqüents: el 86% dels espais estudiats eren menors a 2 hectàrees, i només 22 dels 161 espais estudiats, el 14%, superaven aquesta mida (el major d'ells, Alaró, a Mallorca, té 15 hectàrees de superfície). Aquests darrers més grans, de fet, eren quasi tots espais compartits per més d'una alqueria.²⁴⁴ Aquesta informació contrasta extraordinàriament amb les dades obtingudes per l'estudi de l'Horta de València, ja que 2 hectàrees és, precisament, la superfície de l'espai hidràulic andalusí més petit que s'ha pogut identificar (només un), mentre que els dos més grans tenen 33 hectàrees (Malilla i Massanassa), i no són compartits.

Cal dir, no obstant això, que cap ni un dels espais hidràulics estudiats abans de l'any 2005 (la majoria a la Illes Balears) pertanyien a una horta fluvial. Tots eren sistemes dels que es qualifiquen habitualment com a sistemes de muntanya, amb molt poca superfície irrigada, construïts en vessants o en fons de valls, i amb aqüífers molt limitats. A l'Horta de València, amb un aqüífer quasi il·limitat com és el riu Túria (il·limitat en relació a la superfície irrigada en aquesta època, evidentment), les mides de superfície són molts més grans. I és que, com ja han dit diversos autors des de fa temps, adjectius com “gran” o “petit” no signifiquen res si no tenim en compte el context, i ja podem veure que allò que a les illes Balears és “gran”, a l'Horta de València és “petit”.²⁴⁵

Això no vol dir, però, que a major quantitat d'aigua disponible major serà la superfície de l'espai irrigat, puix ja fa temps que va queda demostrat que la superfície de l'espai hidràulic està en relació amb l'estimació que el grup constructor fa de les seues necessitats, d'acord amb el nombre de membres que el componen, i no he pogut trobar res en aquesta gran horta que indique el contrari. Però també cal convenir que no seria lògic construir un assut en el riu (molt difícil de mantenir per les avingudes) i unes séquies de transport d'aigua quilomètriques (molt costoses de construir i mantenir) per a acabar irrigant espais hidràulics d'una o dues hectàrees de superfície, quan això es pot fer més fàcilment amb un petit sistema de font. Sembla lògic pensar, doncs, que els espais

---

²⁴⁴ E. Sitjes, “Inventario y tipología de sistemas hidráulicos de al-Andalus”, *Arqueología Espacial*, 26 (2006), p. 263-291.

²⁴⁵ Sobre aquest tema vegeu, per exemple, H. Kirchner, “Construir el agua. Irrigación y trabajo campesino en la Edad Media”, *Arbor*, CLI (1995), p. 35-64. També Sitjes en fa referència al treball de la nota anterior.

hidràulics de les grans hortes andalusines eren més grans perquè els grups constructors eren més grans, i una vegada calculades les seues necessitats no hi havia prou amb un petit aquífer de muntanya. La gran incògnita continua sent, encara ara, com ho era al principi, com de gran era el grup constructor de l'espai hidràulic de la tribu amazic dels Malīla, per exemple, que amb 33 hectàrees és el més gran detectat fins ara a l'Horta de València, i com veurem més endavant, potser un dels mes antics. De moment no es pot traure res en clar del tema.

En qualsevol cas, amb una finalitat estadística, en la taula 3 (apèndix) he recollit la mida de superfície dels 80 espais hidràulics identificats, que també es pot veure en la Figura 27. A banda, en la mateixa taula he classificat també aquests espais hidràulics andalusins en tres grups, A, B i C, d'acord amb la mida de la seua superfície, sent el Grup A els espais entre 2 i 9 hectàrees, el Grup B els espais entre 10 i 19 hectàrees, i el Grup C els espais entre 20 i 33 hectàrees. Unes agrupacions aleatòries si es vol, però que m'han paregut les més representatives.

Així, com podem veure a la Taula 4, el Grup A dels espais més petits representa el 31'5% del total, el Grup B dels espais mitjans representa el 40'5%, que és el grup més majoritari, i finalment el Grup C dels espais més grans representa un 28% dels espais totals identificats. Pel que fa a la mitjana de superfície, els espais entre 2 i 9 ha presenten una mitjana de 4'5 ha; els espais entre 10 i 19 ha tenen una mitjana de 15 ha de superfície, i els espais entre 20 i 33 ha tenen una mitjana de 25'5 ha. Això ja indica d'entrada que realment són molt homogenis. A més, si traiem la mitjana total dels 80 espais hidràulics identificats, resulta ser també de 15 ha, com el Grup B.

Taula 4: Mitjana i percentatge de la classificació dels espais hidràulics per superfície

Grup	Mitjana superf.	Total espais	%
Grup A (de 2 a 9 ha)	4'5 ha	25	31'25 %
Grup B (de 10 a 19 ha)	15 ha	33	41'25 %
Grup C (de 20 a 33 ha)	25'5 ha	22	27'5 %
Mitjana Total	15 ha	80	100 %
Superfície total irrigada	1.211 ha		

Quines conclusions es poden extraure d'aquestes dades? D'una banda, les 15 ha de mitjana total crec que és una xifra bastant representativa de les mides en les que es mouen les superfícies de l'Horta de València. I el fet que només el 27'5% dels espais hidràulics de l'horta siguen grans, front al 31'25% i el 40'25% dels petits i dels mitjans respectivament, en indica que cal no deixar-se emportar pel fet que els espais grans

destaquen més amb l'observació del mapa de la Figura 24. A més a més d'això, cal dir que l'espai més gran (33 ha) simplement duplica la mitjana (15 ha), de manera que no són exageradament grans; i malgrat la diferència entre la mida de l'espai més petit detectat (2 ha) i la mida dels més gran (33 ha), que és bastant important, en realitat la superfície del conjunt d'espais és més homogènia del que podria semblar. De fet, existeixen agrupacions d'espais hidràulics petits i mitjans en els que, si sumem totes les seues superfícies, acaben presentant la mateixa mida entre tots plegats que els espais més grans.

Dit això, les dades no revelen molt més, bàsicament perquè estan barrejats els diversos tipus d'espais hidràulics. No és el mateix l'espai hidràulic d'un grup tribal, que l'espai hidràulic d'un rafal de l'oligarquia urbana (Taula 3 de l'apèndix). I no pot ser el mateix la superfície de l'espai hidràulic construït en els orígens de l'horta, potser entre els segles VIII i IX, que un espai hidràulic del segle XI o XII. La diferenciació, però, la veurem en un altre capítol més endavant.

4.2.3. La qüestió del parcel·lari andalusí

Al capítol 1 ja hem pogut veure que existeixen molt poques dades sobre la propietat de la terra i sobre la superfície de les parcel·les en època andalusina. Tanmateix, a partir d'alguns pocs exemples de l'Horta de Múrcia però també d'Almuñecar i la Vega de Granada, es pot deduir que, en general, existia una estructura de la propietat molt fragmentada, i que les parcel·les tenien unes superfícies molt reduïdes. Evidentment, sobre la propietat de la terra poc es pot aportar en aquesta tesi, però sobre l'estructura del parcel·lari sí es pot dir alguna cosa, ja que la identificació d'espais hidràulics andalusins implica necessàriament la identificació de parcel·les físiques d'aquest mateix període al seu interior.

Cal tenir present, de fet, que les parcel·les que han estat identificades dins dels espais hidràulics són les que foren construïdes originàriament, ja que estan limitades per les regadores, per les sendes d'accés i pels límits de les terrasses. No són, així doncs, les parcel·les cadastrals que es formarien posteriorment amb la divisió de la propietat pel sistema hereditari i el mercat de la terra. Per tant, estem parlant del disseny original realitzat pels grups constructors. En primer lloc cal dir que l'anàlisi de la mida de la seua superfície no indica res, ja que no foren construïdes en relació a una mesura fixa que calia aconseguir. És a dir, ja hem vist que en els parcel·laris de colonització posteriors a la conquesta cristiana es tendeix a construir parcel·les amb una mesura fixa, concreta, en

fanecades o cafissades forals, ja que es tracta d'un procés que està dirigit des de dalt i la finalitat de les parcel·les és ser establertes a uns colons que les treballen. En el cas dels espais hidràulics andalusins, per contra, la mida de la superfície no està en relació amb un objectiu concret, sinó amb el pendent del terreny.

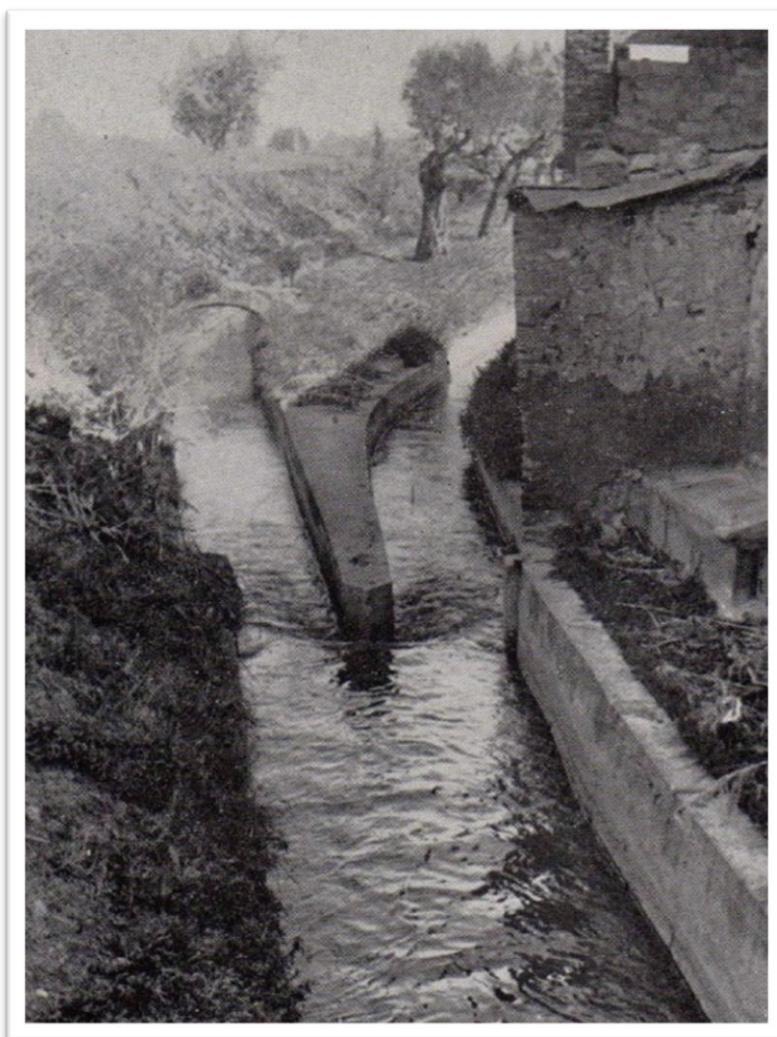
El pendent és el que condiciona la construcció de la terrassa, i la terrassa la que condiciona la parcel·la. I això s'evidencia quan veiem que dins dels espais hidràulics andalusins n'hi ha parcel·les de totes les mides: n'hi ha de més grans (que poden arribar a la hectàrea) i de més petites (d'uns pocs metres quadrats), totes juntes i barrejades, sense cap organització preestablerta. És el mateix que indica la seua morfologia, ja que n'hi ha de totes les formes possibles. Generalment tendeixen a ser quadrangulars, ja que és la millor forma per a facilitar les plantacions i la circulació de l'aigua en el moment de la irrigació, però n'hi ha també que no ho són si la terrassa condiciona una altra forma. De fet, és per això que els perímetres exteriors solen ser arrodonits. N'hi ha alguns espais hidràulics, com ara Quart-B, en els que les parcel·les són completament irregulars, mentre que just al seu costat està Quart-A, que presenta un parcel·les completament regular (Figures 9 i 22). Tot depèn, doncs, de la topografia del terreny.

N'hi ha espais hidràulics com ara Massanassa i Benetússer, del sistema de Favara (Figures 18 i 23), o també Binata i Borbotó del sistema de Tormos, i fins i tot l'espai de Benàger del sistema de Quart-Benàger (Figures 13 i 22), on el parcel·lari és totalment regular, o ho és quasi en altres casos, amb regadores rectes i paral·leles que podrien passar perfectament per un micro-parcel·lari de colonització de la societat feudal. Amb tot, la manera com es divideixen inicialment les regadores, abans de ser rectes, i la morfologia exterior del perímetres, no deixa massa lloc al dubte sobre la seua identificació clara com a espai hidràulic andalusí. L'explicació és evident: molts dels casos esmentats estan dins, o molt a prop, d'una marjal parcialment dessecada ja en època andalusina, o en qualsevol cas estan en una zona on el terreny és pla, cosa que permet construir parcel·les rectangulars; i com que es pot, es fa. Aquesta és, de fet, la forma més lògica de construir parcel·lars quan el terreny ho facilita, independentment de l'estructura i l'organització social. Així, doncs, al contrari que en el cas de les parcel·les construïdes per la societat feudal, en el cas andalusí la morfologia de les parcel·les no està mai condicionada per cap criteri social apreciable; com tampoc no ho està la seua superfície. Tot i que, evidentment, sí tenien un sistema de mesures propi –que segurament era la tafulla, de la qual desconeixem la seua equivalència al sistema mètric decimal–, però una cosa és tenir-lo, i una altra distinta emprar-lo a l'hora de construir parcel·les.

4.3. L'estructura morfològica dels sistemes hidràulics de l'Horta de València

En aquest apartat vull fer referència a les conseqüències de la forma arborescent dels sistemes hidràulics, que s'articula a partir dels divisores proporcionals. El concepte de partidor proporcional, que és típic de l'Horta de València i d'altres hortes fluvials, és molt simple: al bell mig d'un canal es col·loca un tallamar de pedra amb forma de prisma triangular, que per la seua forma de llengua es coneix com a partidor de llengua. A cada costat del tallamar, doncs, es crea un nou canal, com el que es pot veure en la Figura 28. Excepcionalment també pot haver-hi més d'un tallamar, com en el partidor de Quart de la Figura 10, però aquest és l'únic que es coneix.

Figura 28: *Partidor de llengua de la Séquia de Tormos.*

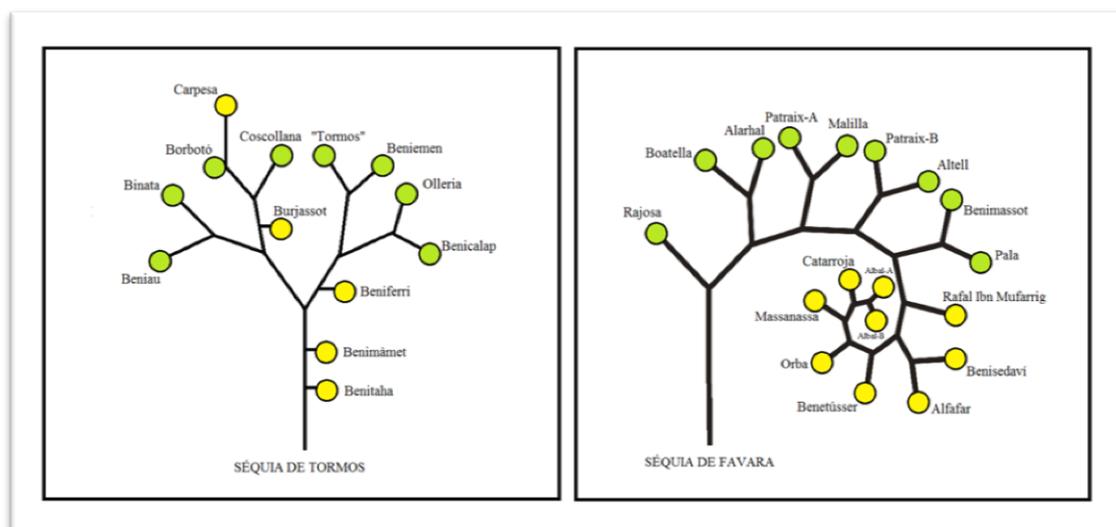
Fotografia de Josep Segrelles, realitzada el 1956. Apareix publicada a l'edició castellana del llibre de Thomas Glick, Regadío y Sociedad en la Valencia medieval.

El principal avantatge d'aquest partidor, doncs, és que sempre divideix l'aigua en la mateixa proporció, que depèn de l'amplada de la boca de cada canal. Si el partidor està just al mig dividirà l'aigua en dues parts iguals. Si està desplaçat cap a una de les bandes, dividirà l'aigua amb aquesta proporció diferent per a cada canal, tant si en ve molta com si en ve poca, i per tant aquesta proporció sempre serà conseqüència d'una decisió que es va prendre en el moment de la seua construcció. En qualsevol cas, la qüestió de la divisió de l'aigua la veurem amb detall al capítol 8, i una proposta d'interpretació que explica les conseqüències socials d'aquesta mena de decisions sobre la divisió al capítol 6. Ara, però, vull cridar l'atenció específicament sobre l'estructura dels sistemes hidràulics que es crea a partir de les divisions dels canals mitjançant aquesta mena de partidors.

N'hi ha alguns sistemes, com el de Tormos o el de Mestalla, que amb la simple observació del plànol es pot apreciar la seua morfologia arborescent: un canal principal o séquia mare que es divideix en dos braços, i cadascun d'ells es torna a dividir en dos braços més, i cadascun dels quatre nous canals encara tornen a dividir-se entre ells, per a portar l'aigua als diversos espais hidràulics andalusins. N'hi ha altres sistemes, per contra, com per exemple Favara i Montcada, o en menor mesura Quart-Benàger, per als que no és tan fàcil veure sobre el plànol a simple vista la seua morfologia arborescent, puix la séquia mare pareix ser un llarg canal del qual van eixint els braços. Però en realitat no és ben bé així, ja que també existeix un clar patró de divisió de canals semblant al de la resta de sistemes, gràcies als partidors proporcionals.

Es pot veure més fàcilment si es dibuixa l'estructura dels sistemes amb la forma d'un esquema bàsic, on es representa la divisió dels braços en forma de segments.

Figura 29: Esquema de l'estructura dels sistemes de Tormos (esquerra) i Favara (dreta)

Com s'hi pot apreciar en aquests exemples de Tormos i Favara, existeix un clar patró de divisió més o menys regular en ambdós casos. En el de Tormos existeix una típica estructura arborescent, per la qual es van reproduint les divisions una rere l'altra. Amb tot, n'hi ha alguns espais hidràulics, que són precisament els que no agafen l'aigua mitjançant partidors proporcionals, que trenquen l'estructura arborescent, i que necessàriament han estat afegits posteriorment. De fet, recordem com Beniferri i Burjassot, per ser els dos casos més clars, estan encaixats entre altres espais hidràulics.

Pel que fa a Favara, existeix també un clar patró de divisió arborescent, però distint al de Tormos, ja que no es basa en divisions iguals, sinó en divisions entre braços que porten directament a espais hidràulics i braços que sí es tornaran a dividir. Això fa que aparentment hi haja una séquia mare llarga i contínua, quan en realitat són també canals independents que són fruit de les divisions en els partidors. Però això és una conseqüència del terreny, ja que l'àrea irrigada per Favara és una estreta franja encaixada entre la línia de nivell que manté la "séquia mare" i la marjal, que a poc a poc es va allunyant del riu. En qualsevol cas, també es pot apreciar un tall, una divisió entre els braços del principi, que són dobles, i els braços finals, que són d'un sol espai (excepte Alfafar i Sedaví). Després, al capítol 8, veurem que just en aquest mateix punt es on produeix el canvi en la distribució de l'aigua, ja que els primers braços són "corribles", és a dir d'aigua contínua, i els darrers són de tanqueig.

Es podria dir, observant la imatge, que el sistema de divisió dels sistemes hidràulics de l'Horta de València recorden molt a un "fractal", l'objecte matemàtic que es va descobrir als anys setanta del segle XX i que està format gràcies als algorismes que van repetint una i altra vegada les mateixes formes a diferents escales.²⁴⁶ De fet, ara sabem que els fractals estan àmpliament difosos en la natura, i que totes les plantes, especialment els arbres, es ramifiquen mitjançant algorismes matemàtics. Com que l'estructura de divisió d'aquests sistemes hidràulics és arborescent, s'assembla molt als fractals, i aparentment també seguiria un patró fractal com demostren els esquemes de la Figura 29.

Ara bé, cal prendre aquestes semblances amb molta cura. Els sistemes hidràulics no són fractals matemàtics, ni poden ser definits per la geometria fractal com es fa amb altres objectes naturals, perquè en la seua formació i desenvolupament presenten un component social que mai no poden tenir en compte els algorismes. De fet, depenent de

---

²⁴⁶ Tot parteix de la idea del matemàtic polonès Benoît B. Mandelbrot, tot i que realment ve de molt abans, però va ser ell qui va crear el terme "fractal" quan va publicar la seua obra més coneguda *Fractals: Form, chance and dimension*, San Francisco: 1977. Inicialment les seues idees van tenir una mala acollida, però actualment la geometria fractal està totalment integrada en la ciència matemàtica.

quina siga la fase d'evolució del sistema –els quals no es construeixen mai tots d'una i van afegint-se espais hidràulics– la semblança amb els fractals augmenta o disminueix. En el disseny inicial solen semblar-se més si el nombre de divisions del sistema és igualitari, però quan comencen a produir-se afegits al llarg del temps l'estructura que pareix ser un fractal es desdibuixa, per la capacitat de repetició a escala. De fet, resulta pràcticament impossible que un artefacte tècnic com és un sistema hidràulic, que es crea i desenvolupa com una conseqüència de decisions humanes i socials, pugui explicar-se per algoritmes –almenys fins on jo entenc com funcionen– ja que en els fractals les parts que es reproduïxen són sempre exactament iguals a les reproduïdes, però a menor escala.

Ara bé, que els sistemes hidràulics no siguen fractals no vol dir que no es puguin reaprofitar alguns conceptes bàsics de la geometria fractal com ara el d'autosimilitud, que implica que cada part del fractal és igual al fractal sencer.²⁴⁷ Això, evidentment, mai no s'acomplirà en el cas d'un sistema hidràulic, perquè una derivació pot conduir a un espai hidràulic mentre l'altra derivació condueix l'aigua a un altre partidori on es produirà encara una nova divisió. Però potser és més útil el concepte de “quasiautosimilitud”, que deriva de l'anterior, segons el qual cada part del fractal sembla quasi idèntica al fractal sencer però presenta certes anomalies que els diferencien. És a dir, cada part del fractal és una còpia deformada de tot el fractal, que en el cas dels sistemes hidràulics voldria dir que cada divisió proporcional dóna lloc a una reproducció quasi exacta de tot el sistema, però no té el per què ser exactament igual. I això, com es pot veure, és bastant factible.

En qualsevol cas, el que pretenc dir amb tot açò és que tot sistema hidràulic és un artefacte tècnic amb una estructura bàsica, i que visualitzar-la d'una forma clara o més esquemàtica, usant conceptes propis de la geometria fractal, pot ajudar a entendre com s'han construït. Però això no vol dir en absolut que aquesta estructura siga conseqüència d'un procés matemàtic, sinó que ho és d'una sèrie d'acords i decisions que tenen molt a veure amb la societat que ha construït el sistema; i també amb aspectes circumstancials com ara el nombre de grups constructors del sistema, el creixement demogràfic i el possible creixent de l'espai agrari com a conseqüència, etc. De fet, com veurem després més detingudament, els sistemes hidràulics de l'Horta de València no van ser dissenyats inicialment tal com van acabar sent en el moment de la conquesta catalanoaragonesa del segle XIII, existeix un procés d'acumulació i evolució, i això és conseqüència d'una sèrie de fets polítics i socials que van quedar reflectits en l'estructura dels sistemes.

---

²⁴⁷ B. Mandelbrot, *Los objetos fractales: Forma, azar y dimensión*, Barcelona: 1993.

5. ELS ANTECEDENTS: L'AGER VALENTINUS EN ÈPOCA ROMANA

Una anàlisi morfològica del paisatge implica necessàriament enfocar l'estudi des d'un punt de vista diacrònic de llarga durada, tot i que l'objecte d'estudi siga la societat d'un període concret, com en aquest cas l'andalusina. Al capítol 3 hem pogut anar veient en l'anàlisi detallada de cada sistema que a penes si queden restes de l'Antiguitat en el parcel·lari de l'Horta de València, però resulta interessant i pertinent exposar les línies bàsiques del paisatge agrari romà anterior a la construcció de l'Horta de València, abans d'entrar a analitzar els canvis esdevinguts en el període andalusí i la construcció dels sistemes hidràulics.

Tot plegat resultarà bàsic per a entendre, no sols els canvis físics esdevinguts sobre el terreny per la desaparició de les infraestructures antigues i la construcció de les noves (camins, séquies, parcel·les, terrasses...), sinó també el canvi en la concepció de l'espai i en la manera d'explotar econòmicament el territori que existia entre la societat romana i la societat andalusina. Així, per a analitzar com era l'*ager valentinus* en època romana i què en quedava a l'arribada dels musulmans, primer veurem què se sap dels aqüeductes que segons la historiografia tradicional havien estat en l'origen de l'Horta de València, després veurem l'estat actual de les investigacions sobre les centuriacions construïdes al voltant de la colònia romana de Valentia, i finalment veurem què sabem sobre poblament i sobre l'ús agrari del territori en aquest període.

5.1. El problema dels aqüeductes de Riba-roja

Un dels principals arguments que han esgrimit sempre els defensors de l'origen romà de l'Horta de València són els aqüeductes detectats als termes municipals de Vilamarxant i Riba-roja (més amunt de l'Horta de València), que van paral·lels al riu Túria pel vessant sud, en direcció a Valencia.²⁴⁸ La primera referència que existeix a un aqüeducte a Riba-roja és de Francisco Diago, al principi del segle XVII, i el relaciona amb la mítica ciutat romana de Pallantia; i més tard, al final del XVIII, Antoni Josep

---

²⁴⁸ A. López Gómez, "El origen de los riegos valencianos. Los canales romanos", *Cuadernos de Geografía*, 15 (1974), p. 1-24.

Cavanilles ja en distingeix dos.²⁴⁹ Al llarg del segle XIX es multiplica el nombre d'autors que els esmenten, i se n'ocupa especialment Francisco Jaldero, que en va fer un mapa i un recull de totes les restes conegudes en aquell moment. Però no és fins al 1902 que es produeix el primer estudi més o menys seriós, que és el que va elaborar Rafael Valls arran de la construcció del ferrocarril València-Llíria, de la qual formava part.²⁵⁰

Segons Jaldero, que encara els relaciona amb la mítica Pallantia, els aqüeductes de Vilamarxant i Riba-roja es perdrien en arribar al terme de Manises, però Valls va proposar per primera vegada que la seua finalitat era portar aigua a València. Així, en el seu estudi comença a indicar punts pels quals sembla que passaria un aqüeducte en direcció a la ciutat: primer mitjançant una mina subterrània per sota de Manises, i després identificant trossos de mur de suposada fàbrica romana incrustats en diverses séquies de l'Horta de València. En la de Quart a l'alçada de Manises, després en el pont dels Arcs de Manises sobre el que la séquia de Quart creua el barranc del Salt de l'Aigua, i posteriorment afirma que el caixer complet de la séquia mare de Mislata –a partir del molí de Cabot, en un tram recte i paral·lel al camí romà de Ponent– és en realitat l'aqüeducte romà, construït amb la mateixa fàbrica que les restes de Riba-roja. Després creu identificar restes amb una potència important davant de la nova Presó Model (que als anys trenta del segle XX excavaria Nicolau Primitiu), i un poc més avant el veu reutilitzat en un dels costats de la séquia mare de Favara, tot i que afirma que amb la construcció d'aquesta séquia l'aqüeducte fou destruït en aquell punt.

Posteriorment, altres autors com Miquel Tarradell estudiaren els aqüeductes de Riba-roja, però cap altre ha tornat a estudiar les referències de Valls al seu traçat per dins de l'Horta de València, de manera que el seu treball ha continuat sent citat a bastament per molts autors, com una prova evident de la romanitat de l'Horta. Fins i tot Antonio López Gómez arribà a suposar que, seguint la lògica del traçat indicant per Valls, és segur que també es trobarien restes en el caixer de la séquia de Rovella.

Als anys noranta del segle XX fou l'arqueòleg Ignacio Hortelano qui va iniciar una recerca arqueològica que implicava una prospecció intensa de la zona, l'excavació

---

²⁴⁹ F. Diago, *Anales del Reyno de Valencia*, València: 1613. A. J. Cavanilles, *Observaciones sobre la Historia natural, agricultura y Frutos del Reyno de Valencia*, Madrid: 1792.

²⁵⁰ F. de P. Jaldero, "Plano de los restos de los antiqüisimos canales existentes en el término de Ribarroja que vienen de Villamarchante y se pierden en Manises", *Memoria habiendo obtenido el título de Socio de Mérito en la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia*, València: 1849, p. 138; R. Valls David, *Pallantia, vulgo Valencia la Vieja; su historia, su río Turia y el Palancia, sus acueductos o canales de riego y abastecimiento de agua a algunas poblaciones y entre ellas nuestra ciudad de Valencia*, Vinaròs: 1902.

d'alguns trams de canals, i un recull de totes les identificacions de restes fetes per altres autors anteriors que de vegades ja no existien. Tot plegat el va portar a elaborar una cartografia completa de les restes i a identificar així un total de cinc aqüeductes romans que anaven paral·lels al riu Túria per la ribera sud.²⁵¹ Així, ara sabem segur que les darreres restes conegudes es troben, com ja va indicar Jaldero, en el límit entre els termes municipals de Riba-roja i de Manises, just on comença la sub-comarca del Pla de Quart.

La novetat d'aquest autor, però, és que a partir de les restes conegudes i dels desnivells del terreny ha projectat la prolongació d'un traçat hipotètic per als cinc aqüeductes de Vilamarxant i Riba-roja, i a més a més els ha posat en relació amb el poblament d'època romana que es coneix en aquesta zona. El resultat final és una petita xarxa divergent que s'estén per tot el Pla de Quart, almenys fins a la rambla del Poyo i el barranc de Torrent, unint algunes de les viles romanes conegudes. A més, va descartar que els Arcs de Manises per on passa la séquia de Quart tingués cap relació amb un aqüeducte romà –al contrari del que s'havia afirmat tradicionalment–, per si encara calia més proves després d'analitzar la tipologia i la fàbrica del pont, que no és romana en absolut.

Així, doncs, a la Figura 30 es pot veure una reproducció del traçat dels aqüeductes proposat per Hortelano, els quals he situat sobre un plànol de l'Horta de València per a fer més explícita la manca de coincidència. Pel que fa a la seua cronologia, aquest autor no els ha pogut datar directament, però com els posa en relació amb les viles identificades al Pla de Quart, proposa una cronologia que va de la meitat del segle I al final del segle IV o el principi del V, que és quan s'abandonen aquestes viles i amb elles els aqüeductes.

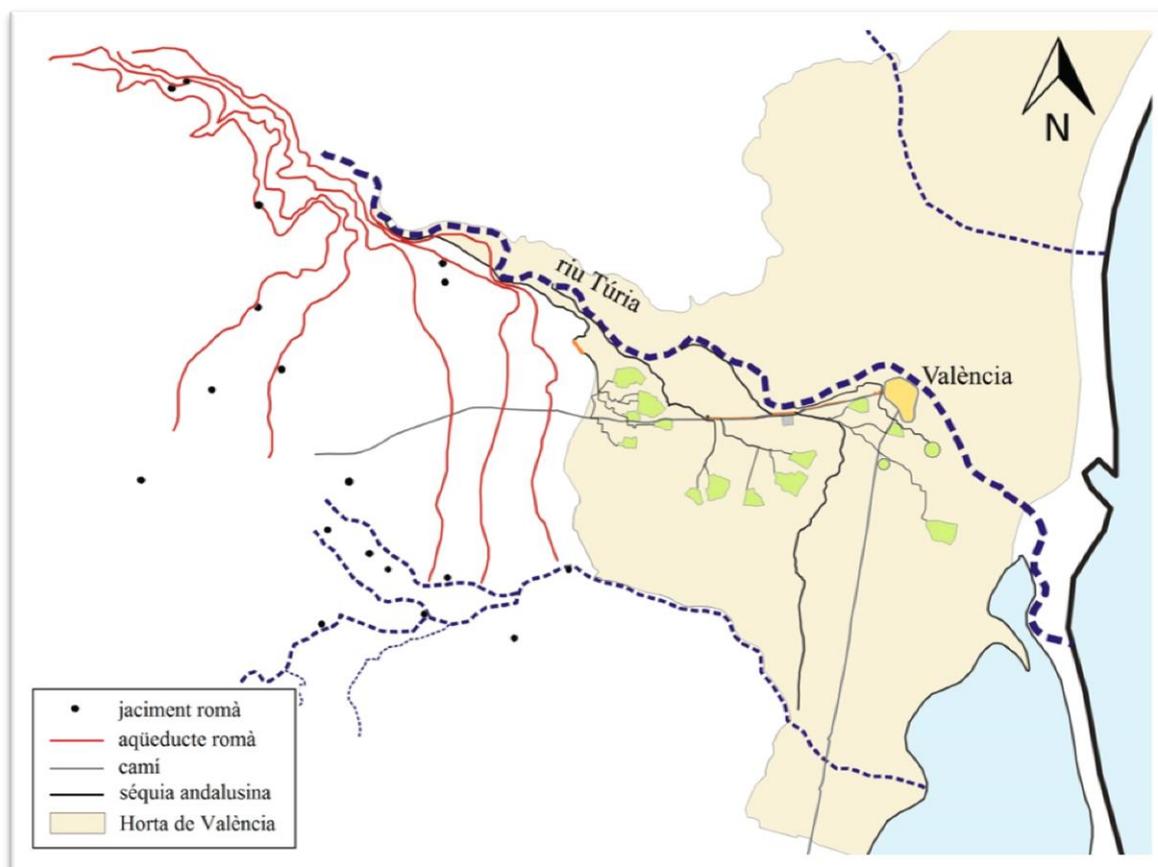
Pel que fa al traçat de l'aqüeducte que segons Valls aniria fins a la ciutat de València, la part millor conservada segons aquest autor, que seria la incrustada en el caixer de la séquia de Mislata, fou literalment dinamitada quan es va construir el llit nou del Túria als anys seixanta, de manera que res no se'n sap; però també cal dir que pel seu emplaçament és bastant difícil creure que pertany a un aqüeducte, que necessàriament devia anar paral·lel al riu. Pel que fa a les altres restes més properes a València, Nicolau Primitiu ja va excavar als anys trenta les que hi havia davant la Presó, i més recentment s'han pogut realitzar diverses excavacions arqueològiques al llarg del carrer Quart (al districte de Ciutat Vella, que és l'única zona amb protecció arqueològica) que han permès identificar aquest aqüeducte d'una manera molt clara. De fet, ara sabem que, almenys parcialment, va seguir en funcionament fins a l'inici del segle XI, ja que fou reutilitzat per

---

²⁵¹ I. Hortelano, "La red de acueductos de la *Valentia* romana. Canales de abastecimiento rural al sur del Túria", *Lucentum*, XXVII (2008), p. 69-85.

a portar aigua a la zona palatina de la ciutat andalusina.²⁵²

Figura 30: Traçat hipotètic dels aqüeductes romans del Pla de Quart sobre un plànol de l'Horta de València

En qualsevol cas, el que tot plegat evidencia és que estem al davant de dos tipus d'aqüeductes romans distints. Per una banda els cinc aqüeductes de Riba-roja, que tenien la funció de portar aigua al Pla de Quart per a un ús agrícola i/o industrial. I d'altra banda existeix un aqüeducte, que no sabem d'on partia, però que presenta un traçat més o menys paral·lel al camí romà de ponent (Figures 30 i 22), que servia per a portar aigua a València, però amb un ús clarament domèstic i industrial. De fet, fou parcialment reutilitzat en alguns trams de les séquies andalusines de l'Horta de València, com ja van avançar en el seu dia Valls i Nicolau Primitiu, de la mateixa manera que en altres punts de

²⁵² Segons Gómez Serrano, el mur de l'aqüeducte romà era reutilitzat pel braç de la sèquia de Mislata que anava paral·lel al carrer de Quart (Figures 22 i 30). N. P. Gómez Serrano, *Excavaciones valencianes*, València: 1932. Sobre les excavacions recents de l'aqüeducte i la seua reutilització parcial en època andalusina vegeu J. Martí i J. Pascual, "El desarrollo urbano de Madina Balansiya hasta el final de Califato", *Ciudad y territorio en Al-Andalus. Jornadas de Arqueología Medieval*, Granada: 2000, p. 500-536. Els autors citen dues memòries d'excavació dipositades al SIAM, una realitzada el 1996 en el número 6 del carrer Quart per Tina Herreros, i l'altra el 1997 en el número 26 per A. Viñes, on es va poder documentar el caixer sencer de la canalització i els seu reblit d'amortització.

la península diverses infraestructures hidràuliques romanes foren reutilitzades en sistemes andalusins.²⁵³ El que sí podem afirmar amb seguretat és que el traçat de l'aqüeducte no coincideix amb el de la séquia de Rovella, i sabem que estan construïdes a diferent alçada, la qual cosa respon als diferents nivells del sòl en època romana i andalusina.

5.2. El debat sobre les centuriacions

La primera vegada que es va parlar d'una centuriació romana en la plana de València fou el 1974, quan, en el context d'una obra col·lectiva que recollia els primers treballs que s'estaven fent a Espanya sobre el tema, Gabriel Cano va proposar l'existència d'una centuriació a l'Horta Nord. La principal característica d'aquesta identificació, però, és que l'autor proposava una relació directa entre la centuriació i els canals de la Séquia de Montcada, de manera que es va convertir de sobte en un altre argument a favor de l'origen romà de l'horta. El 1981 Elena Pingarron proposava l'existència d'una segona centuriació a l'Horta Sud, i també donava per feta la relació entre centuriació i regadiu, només que en aquest cas no aportava cap prova perquè tots els elements que permetien detectar la presumpta centuriació estaven fora de l'àrea irrigada de l'Horta de València, entre Paiporta i Picassent.²⁵⁴

Després de la publicació d'aquests dos treballs primerencs no es va tornar a insistir de nou sobre el tema de les centuriacions valencianes en els següents anys, tot i l'evident interès del tema, com demostra el fet que foren àmpliament citats per molts autors. La primera crítica seriosa vindria el 1996 amb Ricardo González Villaescusa, que partint d'aquests dos treballs anteriors va estudiar el paisatge de la plana de València aplicant-hi la metodologia desenvolupada per l'escola francesa de Toulouse per a l'estudi de les centuriacions romanes. Aquest autor va confirmar l'existència de les centuriacions de Cano i Pingarron, però va establir que ambdues cobrien un espai bastant superior al proposat per aquests dos autors. Així, va proposar que la centuriació de l'Horta Nord, rebatejada ara com a València B, tenia una metrologia de 20 x 20 *actus* equivalents a 706 metres i una orientació de NG-23°E; mentre que la de l'Horta Sud, rebatejada com a

---

²⁵³ Per exemple la premsa d'Almonacid de la Cuba, per esmentar un cas paradigmàtic, entre els diversos que citen J. A. Sesma, J. F. Utrilla i C. Laliena, *Agua y paisaje social en el Aragón medieval: los regadíos del río Aguasvivas en la Edad Media*, Saragossa: 2001. Vegeu també T. Glick, *Regadío y Sociedad*, p. 345-351.

²⁵⁴ G. Cano, "Sobre una posible centuriatio en el regadío de la Acequia de Montcada (Valencia)", *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, Madrid: 1974, p. 115-127. E. Pingarrón, "Rastreo de una centuriatio en la zona sur de la Huerta de Valencia", *Cuadernos de Geografía*, 29 (1981), p. 161-176.

València A, tindria una metrologia de 20 x 20 *actus*, però de 704 m, i una orientació de NG-18°E.²⁵⁵

González Villaescusa va proposar també una adscripció cronològica per a aquestes estructures centuriades, relacionant així València A, per l'ús d'una mètrica més antiga del peu romà i pel fet que es circumscriu als voltants de València, a la *deductio* colonial de la fundació de la ciutat el 138 aC.; mentre que València B, amb una mètrica posterior i una major presència en l'Horta Nord, podria correspondre a una bonificació i posada en cultiu de terres marjalenques del nord. D'altra banda, l'autor descartava qualsevol relació entre centuriació i irrigació, ja que les coincidències isoclines entre els canals i l'orientació de la centuriació eren escasses i ocasionals. De fet, proposava un intens "esborrat" de les línies centuriades dins del perímetre irrigat de l'Horta de València, que necessàriament havia de ser posterior, i ja s'apuntava l'existència de petits espais hidràulics andalusins semblants als que s'han pogut identificar ara i que hem vist als capítols anteriors.²⁵⁶

Una dècada després, en una síntesi actualitzada sobre el paisatge agrari de l'Horta de València en època romana, González Villaescusa va publicar la proposta d'una tercera centuriació identificada el 1993, i la va anomenar València C. Amb un mòdul de 20 x 20 *actus* equivalents a 710 m, i una orientació NG-2°30', es detectava de forma majoritària a l'oest de la ciutat, especialment al Pla de Quart, allà on no haurien arribat les dues centuriacions anteriors. De fet, segons indicava l'autor, podria tractar-se d'una assignació de terres no ocupades abans, fins i tot dins dels territoris veïns d'Edeta o Saguntum.²⁵⁷

El treball de González Villaescusa sobre les centuriacions de València ha tingut en els darrers anys bastant acceptació, com demostra el fet d'haver estat també àmpliament citat en altres treballs sobre anàlisi del paisatge d'èpoques posteriors, fins a convertir-se en la hipòtesi més acceptada ara mateix. Amb tot, no ha estat exempt també d'una certa crítica. Fins ara aquesta s'ha centrat sobretot en la metodologia que segueix González Villaescusa, ja que es considera que presenta una manca de multidisciplinarietat i sobretot de diacronia a l'hora d'afrontar l'anàlisi del paisatge, a la qual s'afegeix en el cas de

---

²⁵⁵ R. González Villaescusa, "Paisaje agrario, regadío y parcelarios de la Huerta de Valencia. Nuevos planteamientos desde el análisis morfológico", *II Congreso Historia y Medio Físico. Agricultura y Regadío en al-Andalus*, Almería: 1996, p. 343-360. També està publicat en el recull de treballs *Las formas de los paisajes mediterráneos*, Jaén: 2002, capítol IX.

²⁵⁶ R. González Villaescusa, "Paisaje agrario, regadío y parcelarios de la Huerta de Valencia". Vegeu també "Centuriaciones, alquerias y pueblas. Elementos para la comprensión del paisaje valenciano (Una revisión cinco años después)", *Las formas de los paisajes mediterráneos*, Jaén: 2002, p. 425-472.

²⁵⁷ R. González Villaescusa, "La Huerta cuando no lo era. La configuración histórica del territorio de Valencia", *El patrimonio hidráulico del bajo Turia: l'Horta de València*, València: 2007, p. 45-59 [p. 47].

l'Horta de València una manca de comprovació de les hipòtesis amb treball de camp.²⁵⁸

Actualment s'està portant a terme un projecte d'anàlisi del paisatge romà del territori valencià entre Sagunt i el riu Xúquer, en el que està inclosa l'Horta de València, des d'un punt de vista multidisciplinar que també inclou l'anàlisi arqueomorfològica, una perspectiva diacrònica, i l'ús de nous programes GIS; en el que, a més, estan involucrats els responsables de l'estudi de les centuriacions i el paisatge agrari romà de Barcino i Tarraco.²⁵⁹ Així, encara és prompte per a parlar de resultats definitius, però pels darrers treballs que aquest equip ha publicat sembla que es podria descartar l'existència de les diverses centuriacions proposades per González Villaescusa.²⁶⁰ De fet, les redueixen a una sola, que no seria una gran extensió contínua com s'havia vingut plantejant, sinó que s'adequaria al territori amb orientacions adaptades al sistema de drenatge natural. És cert que en algunes zones, com ara al nord de València, existiria una major presència d'estructures ortogonals d'acord amb el plantejament canònic tradicional respecte a les centuriacions, però especialment al sud de València proposen que hauria estat esborrat per la construcció posterior d'estructures viàries radials, que al seu parer, i amb bon criteri, serien andalusines.

Lamentablement, el punt en el que es troba el projecte ara mateix no permet encara afinar més respecte a les característiques del paisatge romà en la plana de València. Però si la proposta d'aquests autors és correcta, i el resultat final s'assembla al que ja han identificat al voltant d'altres ciutats romanes importants del mateix àmbit com ara Tarraco i Barcino, cal esperar una relació entre les estructures centuriades i el poblament rural. Així com l'existència d'àrees en les que aquest es concentrava (això és, viles d'explotació agrària) i altres àrees en les que no n'hi havia. I això s'explicaria perquè no existia una ocupació contínua del territori, com tradicionalment s'ha pensat, sinó àrees d'explotació

---

²⁵⁸ E. Ariño, J. M. Gurt i J. M. Palet, *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Salamanca: 2004, p. 53. També s'esmenta la crítica en F. Arasa. "La Via Augusta en el País Valencià", *Anas*, 21-22 (2008-2009), p. 341-381 [p. 368-370].

²⁵⁹ M. J. Ortega, H. Orengo i J. M. Palet, "Análisis morfológico de la llanura litoral norte de *Valentia*. Estructuración territorial y revisión de las tramas centuriadas", *Agri Centuriati*, 9 (2012), p. 61-79; M. J. Ortega, H. Orengo, S. Riera, J. M. Palet, P. Carmona i J. Ruiz, "Ocupación y estructuración del paisaje litoral de *Valentia* durante el período romano", *Implantations humaines en milieu litoral méditerranéen: facteurs d'installation et processus d'appropriation de l'espace*, Antibes: 2014, p. 379-387; M. J. Ortega, H. Orengo i J. Palet, "El paisaje histórico de la llanura litoral de València: arqueomorfología, estructuración territorial y SIG", *Saguntum*, Extra-17 (2015), p. 187-202.

²⁶⁰ A més a més, expliquen que els patrons mètrics identificats per González Villaescusa no són romans, i que la centuriació proposada no s'adapta al poblament conegut. Proposen, doncs, que es tracta d'un error d'interpretació per l'ús de cartografia a gran escala i de fotografia aèria sense ortorectificar, a més d'un problema de metodologia per la manca de diacronia, ja que es barregen línies amb una mateixa orientació que no han de pertànyer necessàriament a un mateix període. M. J. Ortega, H. Orengo i J. M. Palet, "El paisaje histórico de la llanura litoral de València", p. 201.

intensiva i altres àrees boscoses conservades.²⁶¹ El problema és que dins de l'Horta de València desconeixem completament el poblament romà, ja que no és possible identificar-lo mitjançant prospeccions arqueològiques, com tampoc no es pot identificar bé el poblament andalusí (les àrees d'habitatge, evidentment), perquè està soterrat a diversos metres d'argiles com a conseqüència de la potencia dels dipòsits d'al·luvió durant les avingudes torrencials d'època històrica.²⁶²

Els estudis paleoambientals realitzats a les àrees de Barcino i Tarraco mostren una major existència d'àrees boscoses a nivell regional del que s'havia pensat. De la mateixa manera, pareix que existirien zones de cultiu intensiu i especialitzat, localitzades en àrees concretes amb una major transformació de l'espai dins de l'estructura centuriada. En el cas de Barcino, per exemple, s'ha pogut documentar el cultiu de cereals i vinya en la zona del Llobregat, on existiria una explotació més densa de l'espai, però no d'olivera, mentre que a Tarraco aquesta darrera sí apareix però en quantitats molt limitades. Pel que fa a la ramaderia, en cap cas es detecta un ús intensiu de la zona muntanyosa en època romana, en la que les zones forestals són abundants, mentre que als segles VI i VII experimentaria un gran desenvolupament. En conseqüència, doncs, el que es demostra amb aquestes dades és la conservació, i fins i tot recuperació, de la massa boscosa en època romana, i l'obertura de clars, especialment en la costa, per a l'explotació agrícola relacionada amb habitats d'explotació intensiva (les viles), però no un ús en extens com s'havia pensat per la suposada morfologia de les centuriacions.²⁶³

Falta saber, doncs, si a València es pot plantejar una situació semblant. Ja hem vist que n'hi ha zones on la conservació d'estructures centuriades és quasi nul·la; si bé és cert que, per les transformacions que es van realitzar en el paisatge amb la construcció dels sistemes hidràulics andalusins i les ampliacions d'època feudal, per ara no es pot saber segur si han estat esborrades o mai no han existit.

---

²⁶¹ J. M. Palet i H. Orenge, "Les centuriacions de l'Ager *Tarraconensis*: organització i concepcions de l'espai / The centuriations of the Ager *Tarraconensis*: Spatial Organisation and Conceptualisation", *Ager Tarraconensis I. Aspectes històrics i marc natural*, Tarragona: 2010, p. 121-154; J. M. Palet, H. Orenge i S. Riera, "Centuriación del territorio y modelación del paisaje en los llanos litorales de Barcino (Barcelona) y Tarraco (Tarragona). Una investigación interdisciplinar a través de la integración de datos arqueomorfológicos y paleoambientales", *Agri Centuriati*, 7 (2010), p. 169-185.

²⁶² Sobre el poblament de l'Horta de València en època romana vegeu L. Alapont, J. Burriel, J. L. Jiménez i A. Ribera, "L'arqueologia de l'Horta de València: un món per descobrir", *Afers*, 46 (2004), p. 13-28. En el mapa adjunt de jaciments identificats (p. 18) s'hi pot veure com dins de l'àrea irrigada no n'hi ha punts, a excepció dels més immediats a la ciutat de València localitzats en excavacions.

²⁶³ J. M. Palet, H. Orenge i S. Riera, "Centuriación del territorio y modelación del paisaje en los llanos litorales de Barcino (Barcelona) y Tarraco (Tarragona)."

6. ELS CONSTRUCTORS DE L'HORTA DE VALÈNCIA. ANÀLISI DE LES FASES DE CONSTRUCCIÓ DELS SISTEMES HIDRÀULICS

Al capítol 3, on he realitzat l'anàlisi morfològica dels diversos sistemes hidràulics de l'Horta de València, ja hem pogut anar veient la interpretació que s'ha fet al voltant de les fases de construcció i ampliació en època andalusina de cada sistema. A grans trets, de fet, se'n poden distingir tres. Ara el que vull fer és analitzar els sistemes en conjunt, veure què tenen en comú aquestes fases en tota l'horta, i veure quina conclusió es pot extraure de tot plegat, però fent-ho amb una perspectiva més diacrònica des de la conquesta àrab i berber del segle VIII i l'arribada dels primers grups musulmans, fins a la conquesta feudal del segle XIII i l'arribada dels primers colons cristians.

Amb tot, cal dir que n'hi ha una sèrie de diferències entre l'Horta Nord i l'Horta Sud que cal tenir en compte a l'hora de distingir les fases. Mentre en aquesta darrera, una vegada s'han aïllat els espais hidràulics andalusins de les ampliacions i densificacions posteriors a la conquesta, les fases s'identifiquen fàcilment per l'estructura dels sistemes, a l'Horta Nord, per contra, el fet que diverses de les séquies es creuen les unes sobre les altres dificulta una mica la interpretació. Tot i que aquest fet respon a una qüestió topogràfica, de manera que es pot fer una proposta raonable d'interpretació de les fases però amb més precaucions.

De la mateixa manera, a l'Horta Sud es va produir en algun moment indeterminat una gran ampliació de dos dels sistemes hidràulics, mentre que a l'Horta Nord no se'n va produir cap, cosa que canvia els resultats entre una zona i l'altra. Segurament perquè a l'Horta Nord n'hi ha menys espai entre el riu i el barranc del Carraixet, cosa que també provoca una major densitat d'espais hidràulics. Finalment, cal dir que a l'Horta Sud tots els sistemes i espais hidràulics aconsegueixen una sèrie de característiques concretes sobre estructures físiques o toponímia que a l'Horta Nord no sempre es produeixen.

D'altra banda, en el plànol de la figura 31 s'hi pot veure el mapa complet dels espais hidràulics andalusins identificats, diferenciant per colors les diverses fases de construcció de cada sistema, i que caldrà anar seguint al llarg del capítol. De moment no faré distinció entre els sistemes per la seua cronologia de construcció, tot i que de l'anàlisi morfològica es pot deduir que no foren construïts tots en un mateix moment i, de fet, n'hi ha indicis per a pensar en un llarg període de construcció de tota la xarxa hidràulica andalusina de l'Horta de València, però això ho veurem al següent capítol.

6.1. La fase 1: els primers grups camperols

Pel que fa primer a l'Horta Sud, els espais hidràulics de la primera fase de les séquies de Quart, Mislata i Favara són ben evidents. Es tracta dels quatre grups d'espais hidràulics que corresponen a les alqueries de Quart (amb quatre o cinc hortes), Xirivella (amb dues hortes), Andarella (amb altres dues hortes) i Patraix (amb quatre hortes). Es distingeixen perfectament perquè tots aquests espais hidràulics tenen les mateixes característiques. En primer lloc, que formen agrupacions d'hortes clarament definides i, en conseqüència, es pot dir que n'hi ha més d'un espai hidràulic en cada alqueria, la qual cosa les diferencia molt bé de les ampliacions posteriors, en les que només es pot apreciar un espai hidràulic per alqueria.

A banda, les ampliacions posteriors també es distingeixen bé per l'estructura dels sistemes. En el cas de Quart perquè la séquia de Benàger [2.2] fou afegida clarament amb posterioritat a partir del punt on està situat el partidor de les llengües de Sant Onofre. En el cas de Xirivella i Andarella perquè el sistema no fou ampliat cap al sud, puix Faitanar [2.2.3] ja ocupava aquest espai. I en el cas de Favara, no es veu tan clarament per l'efecte visual de continuïtat que provoca la longitud la séquia mare de Favara, però en realitat presenta la mateixa estructura doble que Quart-Benàger, ja que la segona fase d'ampliació es va afegir a partir del partidor del braç de les Monges [6.6].

En conclusió, doncs, pel que ara ens interessa, com es pot veure els diversos espais hidràulics de la primera fase de construcció dels sistemes de l'Horta Sud estan tots emplaçats en una mateixa franja, paral·lela al riu, i es caracteritzen per estar formats per agrupacions d'espais hidràulics que pertanyen a una mateixa alqueria. Cal parar atenció també al fet que les quatre alqueries implicades tenen un topònim d'origen llatí (Quartum, Silvella, Undarella i Petrarius), mentre que la resta tenen topònims en àrab o bé topònims tribals/gentilicis (vegeu figures 22 i 23, i taula 5 a l'apèndix).

Pel que fa a l'Horta Nord, els espais hidràulics andalusins de la primera fase de les séquies de Montcada, Tormos, Mestalla i Rascanya no són tan evidents, però també es poden distingir. Començant per la Séquia de Montcada, com es pot veure al plànol n'hi ha dos petits espais hidràulics a Paterna, i després el canal principal continua fins a l'alqueria de Montcada, on podem trobar tres o quatre espais més, depenent si s'inclou Alfara o no. Pel que fa a Tormos, és la séquia de més difícil interpretació, ja que per la seua estructura arborescent, en un espai molt obert, no s'hi veu clarament quins són els espais hidràulics

més antics només a partir de la morfologia del sistema. Amb tot, he proposat que es tracta del grup format per l'horta no identificada de "Tormos" i Benicalap, d'una banda, i potser també el grup format per Binata, Borbotó i Coscollana. La Séquia de Mestalla tampoc no és de fàcil interpretació, ja que, com hem vist, en realitat pareix ser un sistema format per la unió de tres séquies anteriors, però en qualsevol cas es pot apreciar fàcilment quins són els espais hidràulics més antics, que són els relacionats amb les alqueries de Rambla, Cinqueros i Algiròs. Finalment, la Séquia de Rascanya o Isba no l'he inclosa a la primera fase perquè crec que és una séquia més tardana, com més endavant justificaré; però en qualsevol cas, com es pot veure als plànols de les Figures 21 i 31, fins i tot l'alqueria de Rascanya pareix acomplir el patró de dos espais hidràulics.

Bàsicament, doncs, es reproduïx el patró de l'Horta Sud, ja que es tracta en quasi tots els casos d'alqueries que tenen més d'un espai hidràulic (generalment dos), però no es repeteix d'una manera tan clara, ja que els grups d'hortes no estan col·locats al llarg d'una franja que les uneix visualment en el plànol. Crec que això és degut a la topografia, puix els barrancs d'Almara i d'En Dolça van impedir la construcció d'espais hidràulics en la part més alta i propera al riu, com hauria estat més lògic si s'hagués seguit la mateixa estructura de l'Horta Sud. Per això les séquies de Montcada i de Tormos es van expandir més cap al nord, perquè hi havia més espai.

Pel que fa a la toponímia, tampoc no s'acompleix el patró d'una manera tan exacta com a l'Horta Sud, segons el qual les alqueries de la primera fase porten un nom d'origen llatí i la resta porten noms àrabs o tribals. En aquest cas Paterna, Montcada i Cinqueros sí són d'origen llatí, però Benicalap, Binata, Borbotó, Coscollana, Rambla i Algiròs no ho són. D'altra banda, Campanar, Petra i Olleria sí són d'origen llatí, però es pot dubtar prou de la seua pertinença a la primera fase, ja que només tenen un espai hidràulic concentrat. Tot i això, crec que hi ha una explicació tant per a la norma del topònim llatí en les alqueries més antigues com per al fet que en algunes no siga així, i té molt a veure amb l'organització social de l'espai.

6.1.1. Els conceptes de ḥāra i qarya: un reflex de la societat tribal en el poblament?

Al marge de la qüestió toponímica, si alguna cosa caracteritza clarament aquesta primera fase de construcció de l'Horta de València és el nombre d'espais hidràulics per alqueria. Cosa que contrasta especialment amb les altres fases posteriors, les quals –com analitzaré en els següents apartats, i es pot veure a la Figura 31– es caracteritzen per la

construcció d'un únic espai hidràulic concentrat per a cada alqueria. Crec bastant evident que l'existència de més d'un espai hidràulic ha d'estar necessàriament relacionada amb l'existència de més d'un espai d'habitatge; almenys inicialment, quan es van construir aquests espais irrigats. Però això no deixa de ser una hipòtesi de treball, ja que actualment no es poden localitzar amb una simple prospecció, a causa de les diverses capes d'al·luvió dipositat a la plana de València pel riu i els barrancs al llarg dels segles, que han soterrat els nivells medievals i la seua ceràmica a metres de profunditat. En qualsevol cas, crec que és una hipòtesi raonable.

No obstant això, per què apareixen alqueries amb més d'un espai d'habitatge? Realment no és tan estrany, si bé és cert que no és allò més habitual per a èpoques més tardanes, que és de quan tenim una major quantitat d'informació sobre el poblament andalusí, gràcies a la documentació generada per les conquestes cristianes. Però pareix que en els primers segles andalusins en fou més normal. De fet, ja hem vist al capítol 1 que hi ha documentades alqueries amb més d'un nucli d'habitatge,²⁶⁴ els quals acostumen a ser denominats *ḥāra*; és a dir, barri, nucli separat de la resta que pertany a una agrupació més gran, que és la *qarya*. No pareix que calga entendre que existia un nucli principal de l'alqueria i una sèrie de nuclis menors al seu voltant del qual depenien, a la manera de les pedanies en els nostres municipis actuals. Al contrari, tot pareix indicar que es tracta de nuclis en peu d'igualtat entre tots ells, malgrat que en alguns casos cada *ḥāra* no passaria de ser un conjunt d'unes poques cases, tot i que n'hi hauria de més grans. Depèn també de la superfície de l'espai irrigat, perquè, com hem vist, n'hi ha de diverses mides.

En qualsevol cas, si s'accepta que hi havia més d'un espai d'habitatge per alqueria de la mateixa manera que n'hi havia més d'un espai de treball, cal concloure que en aquests nuclis separats hi hauria distints grups de persones. Per tant, estem parlant d'una societat formada per grups camperols amb la suficient capacitat de col·laboració com per a construir en comú un gran sistema hidràulic, molt costós pel que fa al treball inicial que cal invertir, però alhora amb la suficient autonomia com per a construir espais d'habitatge i de treball separats entre ells. Així, doncs, la informació que ens proporciona l'estructura morfològica del sistema hidràulic ens està indicant bastant clarament que estem al davant d'una societat tribal, que està formada per fraccions gentilícies que s'adapten molt bé a aquestes característiques. Grups camperols que arribaren en el seu dia a la plana de València per tal d'assentar-s'hi, i s'associaren entre ells –si no és que venien ja junts des

---

²⁶⁴ Em referisc al cas de la Vall d'Uixó, en la muntanya, i al cas de l'alqueria de Carabona, en la Plana de Borriana. D'altra banda, es tracta d'un fenomen força habitual a l'Alpujarra. Vegeu nota 64 al capítol 1.

del punt d'origen— per a construir sistemes hidràulics nous. De fet, ja hem vist al capítol 1 com Guichard considerava que cadascun d'aquests barris o *ḥawā'ir* estarien ocupats, almenys inicialment, per un clan familiar o *qawm*, malgrat compartir plegats la condició jurídica d'alqueria i l'existència d'una aljama comuna per al govern de la comunitat rural.

Lamentablement, no coneixíem el nom de tots ells, excepte alguns, però és evident que cadascun dels espais hidràulics identificats en aquesta fase més primerenca estarien associats a un barri/*ḥāra*, cadascun amb el seu propi nom. Per exemple, en el cas de Quart coneixem el nom probable d'un d'aquests espais, el de Quart-E, puix pareix que ha quedat fossilitzat com a nom de partida agrícola el topònim Albaida; malgrat que, en aquest cas, pareix un afegit una miqueta més tardà. En els casos de Xirivella i Andarella desconeixem els noms dels seus *ḥawā'ir*, però en el cas de Patraix sí els sabem, ja que els quatre espais irrigats degueren formar inicialment una única alqueria conjunta anomenada Baṭrāyr (>Patraix), però més tard s'acabaren separant i constituint en quatre alqueries independents, i per això es va conservar el seu nom a la documentació del segle XIII.²⁶⁵ Els seus noms són Baṭrāyr al-Fawqīya i Baṭrāyr as-Safīya (noms d'origen llatí), al-Tell (que és àrab), i Malīla (una tribu berber). Fixem-nos que, com he dit adés, en el cas de l'Horta Sud les quatre *qurà* porten un nom llatí preislàmic, mentre que els *ḥawā'ir* porten noms en beni-, tribals o en àrab.

En el cas de l'Horta Nord la norma no s'acompleix sempre, però s'aproxima. Per exemple, tant en el cas de Paterna com de Montcada estem al davant de topònims llatins d'alqueries formades per diversos *ḥawā'ir* dels quals desconeixem el nom. Potser en el cas de Montcada podem esmentar Alfara, el nom del qual significa, precisament, *al-ḥāra*, però en aquest cas podríem estar parlant, igual que en el cas esmentat de Quart-E o Albaida, d'un espai una miqueta més tardà, ja que està més separat dels altres i la seua toma no és comuna. De fet, precisament per això portaria el topònim d'Alfara. En aquest sentit, cal dir que el fet que aquest petit nucli (amb horta de 5 ha) porte el nom *al-ḥāra* ens podria estar indicant que aquest no era el nom habitual per a referir-se als barris que formaven una alqueria amb més d'un espai d'habitatge i espai de treball. No obstant això, jo m'estava referint al concepte de barri i no necessàriament al nom, que pot ser aquest o bé un altre que no coneixem.

En el cas de Tormos, no n'hi ha cap alqueria amb topònim llatí formada per més d'un espai hidràulic, però, si es fixem, l'aparença de les agrupacions de Binata-Borbotó-

---

²⁶⁵ V. Martínez Enamorado detecta en el seu estudi sobre Màlaga una tendència a la transformació d'aquests barris en alqueries independents amb el pas del temps, en *Al-Andalus desde la periferia*, p. 323-328.

Coscollana i de “Tormos”-Benicalap, és exactament la mateixa. No hi ha manera de saber si aquestes agrupacions d’hortes andalusines formaren inicialment alqueries comunes que més tard es dividiren –perdent un suposat topònim llatí original–, com probablement va passar a Patraix, o bé és que formaren des del primer moment com a alqueries separades perquè no hi hagué cap pacte o acord inicial entre grups camperols. De fet, en el cas de Petra i Campanar només n’hi ha un espai hidràulic i sí porten un topònim llatí. El cas de Cinqueros-Algiròs, que són les dos hortes identificades en un dels braços principals del sistema de Mestalla, també sembla haver estat una divisió posterior, i el cas de Rambla-Benimaclet sembla evident, amb una alqueria inicial formada per dos espais hidràulics, un dels quals, Benimaclet, es va segregar més tard com a alqueria independent.

No obstant això, cal admetre que alguns dels casos exposats són pura especulació. No es pot saber només a partir de l’estructura del sistema si inicialment tots els casos indicats foren alqueries compostes que es van dividir més tard, en una fase posterior d’evolució social. Ha de quedar clar que ara només estic proposant un model interpretatiu de construcció de la fase més inicial de l’Horta de València, que s’adapta molt bé al model social tribal dels grups musulmans que van arribar a la península a partir del segle VIII, tal com hem vist al capítol 1 que va proposar Pierre Guichard i accepta la majoria de la historiografia ara per ara.

En aquest sentit, no cal buscar en cap cas una explicació ètnica a les diferències entre topònims llatins per a les alqueries i topònims àrabs o tribals/gentilicis (beni-) per als presumptes *hawā’ir*. En realitat, és el mateix sistema que podem trobar en una vall de muntanya, com ara la Vall d’Uixó o la Vall de Gallinera, per esmentar-ne només dos, en els quals el nom de la vall completa és preislàmic (segurament d’origen ibèric), mentre que els noms dels barris o nuclis d’habitatge són tribals o àrabs. Així, quan arriben els primers grups camperols amazics, i en menor mesura àrabs, i ocupen una zona de la plana de València, agafen el mateix nom que ja tenia la partida de terreny on s’assenten. O, millor dit, no és que l’agafen, és que aquesta àrea indicada, ara convertida en alqueria, continua sent anomenada de la mateixa manera que ho era abans. De fet, és evident que els colonitzadors berbers no arriben a un desert abandonat, i que la toponímia local continuava existint i hi tenien accés a través de la població indígena que continués habitant a l’esquifida i enrunada “urbs” valentina al segle VIII.

Per exemple, un cas molt evident el podem trobar en el cas de Quart. El seu nom llatí complet, *Quartum Miliarium*, feia referència a un mil·liari que estava situat en el camí romà que eixia de Valentia cap a l’est, a quatre milles romanes de la ciutat. Però

aquest camí no era l'actual camí de Quart, ni el mil·liari podia estar, per tant, en l'actual nucli urbà de Quart, junt al riu, el qual sí està al mateix lloc que el nucli habitat d'època andalusina que van trobar els cristians al segle XIII. El camí romà era el que travessa en recte els espais hidràulics de l'alqueria de Quart pel sud (Figura 22) i, de fet, el mil·liari romà devia estar just en l'horta de Quart-C, ja que és en aquest punt aproximat on arriben les quatre milles romanes mesurades des de la porta de la muralla romana de Valentia. Per tant, el nom de Quart no era el d'un presumpte nucli d'habitatge previ que hi existís en aquell punt, o el d'una petita àrea al voltant del mil·liari, sinó que era el de tota aquella zona o partida que van ocupar els primers grups de musulmans, i el va conservar després de la seua arribada. El nucli actual de Quart, de fet, vora el riu Túria, està prou allunat.

En el cas d'Andarella (<Undarela, petita font que brolla), de Xirivella (<Silvela, bosc petit), Patraix (<Petrarius, pedreguer), o Campanar (<Campus, zona cultivada) el procediment degué ser el mateix, ja que aquests elements del paisatge com ara una font, un bosc, un pedreguer o una zona cultivada donarien nom a tota una partida i no a un lloc o nucli ja habitat anteriorment. I encara també en el cas d'alguns topònims àrabs de la primera fase, com ara Rambla (<Rámla, arenal) o Algiròs (<al-Jurūš, al·luvions), donen nom clarament a partides i posteriors alqueries a patir d'elements del paisatge natural, en zones en les que no devia haver cap nom preestablert.

Pel que fa als noms dels barris o *ḥawā'ir*, dels quals només coneixem uns pocs, podem observar, com he assenyalat adés, que són tots tribals/gentilicis (els beni-) o en llengua àrab, els quals assenyalen també certs elements del paisatge. En realitat, aquest és el procediment normal per a la creació de toponímia en les comunitats rurals magrebines, com ja hem vist al capítol 1 en parlar de la descripció del poblament de les valls de l'Atlas que feia Robert Montagne. Aldees que, generalment, portaven el nom del llinatge del grup fundador o majoritari (els *aït* amazics, equivalents als *banū* àrabs), o de vegades el nom d'un element geogràfic (un turó, un barranc, una plana...).²⁶⁶ El que cal fer ara, però, és fixar-se en els topònims gentilicis i especialment en els tribals de la primera fase de construcció de l'Horta de València (segons la interpretació morfològica), per tal de veure si es pot estudiar quins eren aquests grups, i d'on venien. Només així es podrà acabar entenen tot el procés de construcció de l'Horta de València en època andalusina.

---

²⁶⁶ Vegeu més amunt el que es diu sobre aquest tema a l'apartat 1.4.1, pàgines 52 i 53.

6.1.2. *El paper de les tribus amazics en la construcció dels sistemes hidràulics*
Els Banū Aǧǧer, els Hawwāra, els Mešddāla i els altres

Abans d'entrar en noms concrets cal fixar-se en una cosa. De les vuit séquies o sistemes hidràulics de l'Horta de València (Montcada, Quart-Benàger, Tormos, Mislata, Mestalla, Favara, Rascanya i Rovella), només podem estar segurs que conserven el seu nom d'època andalusina (modificat pel seu pas al català) en dos casos, que són Mestalla i Favara; i parcialment en un tercer cas, que és el dels braços de Benàger i Faitanar, ja que del nom de Quart no podem estar-ne segurs com a nom andalusí de la séquia al coincidir amb el nom de la principal alqueria a la que donava servei. És, de fet, el que va ocórrer amb seguretat en el cas de Montcada, Mislata i Rascanya, que després d'un breu període dubitatiu al segle XIII en el que reberen diversos noms,²⁶⁷ finalment es va consolidar el nom de les principals alqueries per les que passaven i regaven. Així, desconeixem quin era el seu nom en època andalusina, amb l'única excepció de la darrera séquia esmentada, la de Rascanya, de la qual ara sabem que en època andalusina rebia el nom d'Isba.²⁶⁸

Pel que fa a Rovella –la séquia de la ciutat– tampoc no sabem quin era el seu nom àrab, tot i que fins al segle XIV apareix quasi sempre com séquia de Russafa, però, en qualsevol cas, sabem que el nom actual deriva del de Berenguer Revell, que apareix al Llibre del Repartiment rebent de Jaume I dos casals de molins amb tres moles, situats a la meitat de la séquia, al mateix punt on avui està situat el Mercat Central de València.²⁶⁹ No és gens estrany, de fet, que algunes séquies reben el nom del propietari d'un molí, però aquest és l'únic cas d'una séquia mare.²⁷⁰ Finalment, ens resta Tormos, que és el cas més dubtós, ja que resulta impossible saber si aquest era el seu nom andalusí, i si no ho era no sabem d'on ha sortit, puix no hi ha documentada cap alqueria amb aquest topònim.

²⁶⁷ I encara posteriorment és molt comú a la documentació que algunes séquies s'esmenten amb més d'un nom, els quals apareixen amb fórmules com ara "tal *sive* qual", o bé com a "tal, vulgarment dita qual".

²⁶⁸ Ho sabem gràcies a un document de 1240 que es va trobar inserit en un plet del segle XV, i que va ser descobert, publicat i analitzat per Luis Pablo Martínez Sanmartín, "Els molins com a clau d'articulació de l'Horta medieval de València. La sentència de 1240 entre els moliners d'Alaxar i la comunitat de Rascanya". *Afers* 51 (2005), p. 369-396. El significat d'aquest topònim Isba l'analitzaré més endavant en un altre apartat, ja que no és cap tribu ni grup gentilici.

²⁶⁹ Llibre del Repartiment, entrada 1.395 de l'edició d'A. Ferrando. També s'esmenta a l'entrada 1.345, però com a Michaelis Revel, possiblement un germà. Vegeu també E. Guinot, "«Com en temps de sarraïns». La herència andalusí en la huerta medieval de València", *Musulmanes y cristianos frente al agua en la ciudades medievales*, Santander: 2008, p. 173-193 [p. 180]. Aquests molí s'excavà fa uns pocs anys, com veurem més endavant al capítol 7.

²⁷⁰ Al *Llibre del Repartiment* Rovella apareix esmentada com la séquia que va a Roterós i a Russafa. Al Manual de Consells s'esmenten en 1311 les vuit séquies de l'Horta de València, i totes reben ja el seu nom actual excepte la de Mestalla, que és anomenada la Séquia de Pere Mercer, possiblement el propietari d'algun molí important. Arxiu Municipal de València, *Manual de Consells*, A1, f. 93r-95r, publicat per V. Anyó, *El Primer Manual de Consells de la ciutat de València*, València: 2001, p. 192-195. Tanmateix, en un pergami datat en 1299 sí apareix amb aquest nom. ARV, *Clergat*, pergamins, n. 1705.

En definitiva, el que vull dir amb tot açò és que de les quatre séquies mare de les que coneixem el seu nom andalusí, tres d'elles porten el nom d'una tribu amazic. Així, si deixem de banda el cas d'Isba/Rascanya, que no té res a veure amb cap tribu, podem veure que el nom de Mestalla deriva de la tribu dels Mešddāla (fracció dels Zuwāwa, que segons Ibn Ḥazm són de la confederació Kutāma); el de Benàger deriva de la tribu dels Banū Aġġer; i, finalment, el nom de Favara deriva de la confederació tribal Hawwāra.²⁷¹ Però, per què aquests noms? Quin paper van tenir aquestes tribus en la construcció de les séquies a les que donaren nom?

El cas de Favara és el més evident, ja que una de les quatre alqueries o barris de la primera fase de construcció d'aquest sistema és Malilla, el nom de la qual deriva dels Malīla, que és una tribu de la mateixa confederació tribal Hawwāra que dóna nom a la séquia. Cal tenir present que un topònim d'origen tribal o gentilici sempre representa una excepcionalitat en el moment en el qual es forma, ja que d'una altra manera no serviria per individualitzar un lloc o a la gent que hi viu. Això vol dir que quan un grup de la tribu Malīla es va assentar a la plana de València i va donar nom a la seua alqueria (o barri de l'alqueria de Patraix) no hi havia més grups Malīla en l'Horta de València ni en tot el seu voltant. D'altra manera, s'hagueren fet anomenar amb el nom del clan, del llinatge, o de qualsevol altra fracció de categoria inferior, per a poder individualitzar-se entre la resta dels Malīla. Això mateix porta a pensar que si la séquia va rebre el nom conjunt de la confederació, que està un grau per damunt de la tribu, és possible que en els altres barris de Patraix i al-Tell s'hi instal·laren també altres grups Hawwāra, i que tots plegats en van ser els constructors, tot i que això no deixa de ser una hipòtesi que difícilment es podrà resoldre per ara amb la informació disponible. Amb tot, cal no descartar que el nom Favara vinga només pels Malīla, ja que sens dubte era el grup constructor més gran i important, com ho demostra la superfície del seu espai hidràulic (33 ha) per damunt dels altres tres. De fet, per aquesta mida és probable que n'hi hagués més d'un llinatge de la tribu Malīla en aquest assentament.

És evident que en la resta de sistemes el procediment degué ser molt semblant. En el cas de Mestalla no sabem en quin o quins dels barris o alqueries es van assentar els Mešddāla que donen nom a la séquia, ja que quasi tots els topònims són d'origen llatí o

---

²⁷¹ J. Oliver Asín, 'Notas de toponimia árabe valenciana', *Conferencias y apuntes inéditos*, Madrid: 1996 [conferència de 1965]), p. 165-175. Pel que fa a Favara en concret, alguna vegada s'ha proposat que el seu nom podria derivar del mot àrab *fawwara*, que significa "font", i del qual deriva el topònim Alfaguara, a Granada, però l'esment que fa Ibn 'Idhārī de Sāqiyat Hawwāra, com veurem després amb més detall, no deixa lloc a cap dubte sobre la relació de la Séquia de Favara amb els Hawwāra.

són àrabs. De fet, topònims gentilicis només tenim el cas de Benimaclet, derivat de Banī Maklāta, que són una fracció de la tribu Nafzāwa i per tant de la confederació Nafzā,²⁷² de manera que no tenen res a veure amb els Mešddāla, que són Kutāma. Això, però, no significa res, puix és habitual l'associació de grups pertanyents a tribus diferents per a assentar-se en un lloc determinat, o per a construir conjuntament sistemes hidràulics.

Pel que fa a la Séquia de Tormos, el nom de la qual no coneixem i no sabem a quina tribu pertanyia, és possible, tot i que no és del tot segur, que Borbotó derive el seu nom dels Barghawata,²⁷³ una confederació de l'oest del Marroc que pertany als Mašmūda. A banda, tenim topònims d'alqueries que pareixen ser de primera època com ara Binata (<Banī 'Aṭa) i Benicalap (<Banī Qalābaq), però són noms gentilicis normals dels quals no es coneix la seua adscripció tribal.²⁷⁴

En definitiva, tot i que la toponímia és limitada i no ens permet conèixer tots els grups que hi van arribar en un primer moment –perquè, especialment en aquest moment, es van reutilitzar molts noms d'origen llatí que ja estaven en ús a la seua arribada– els que sí coneixem són bastant significatius com per a permetre afirmar que aquestes tribus van ser les constructores de les primeres fases de l'Horta de València. Altra cosa diferent és fer una identificació cronològica de la seua arribada i de la construcció dels sistemes hidràulics, i a falta de proves contundents tot apunta que aquesta primera fase tribal degué ser bastant d'hora, però això ho veurem amb detall en el capítol 7.

6.2. La fase 2: les ampliacions dels sistemes

La segona fase de la construcció de l'Horta de València és, sens dubte, la de les ampliacions, tant de sistemes sencers com de simples braços aïllats. En aquest sentit, una vegada més es poden trobar diferències bastant significatives entre l'Horta Nord i l'Horta Sud. Mentre en aquesta darrera es va produir una ampliació significativa dels sistemes de Quart i de Favara, en l'Horta Nord, per contra, no n'hi ha cap gran ampliació semblant de

---

²⁷² J. Oliver Asín, "Notas de toponimia árabe valenciana", p. 172. La informació que dona sobre fraccions tribals està extreta d'Ibn Khaldun.

²⁷³ Cal recordar que al *Llibre del Repartiment* Borbotó apareix esmentada com a "Borbatur", i pareix que són els mateixos que van donar nom a la localitat andalusa de Barbate, a Cadis, una hipòtesi que m'ha estat proposada per V. Martínez Enamorado.

²⁷⁴ Amb tot, caldria no descartar que es tracte de la mateixa tribu dels Ait 'Atta del Marroc que va estudiar D. M. Hart (vegeu capítol 1), tot i que en aquest cas el seu epònim, Daddi 'Atta, hauria viscut en el segle XVI segons les informacions recollides per l'antropòleg, però podrien ser bastant més antics.

sistemes, llevat de la Séquia de Montcada, que també es va ampliar des del barranc del Carraixet cap al Nord, fins a Puçol. Però no es pot assegurar que aquest darrer cas de Montcada siga coetani cronològicament a les ampliacions de Quart-Benàger i Favara, ja que aquesta és, precisament, la part que queda fora de la zona d'estudi d'aquesta tesi, i no es pot afirmar que l'ampliació es portés endavant de la mateixa manera i en el mateix context social que les altres dues.²⁷⁵

Centrant-nos ara, per tant, en Quart-Benàger i en Favara, ja hem vist que en la seua primera fase de construcció aquests sistemes es limitaven a les agrupacions d'espais hidràulics dins de les alqueries de Quart i de Patraix-Malilla. Però en algun moment posterior, i per ara indeterminat, ambdós sistemes es van ampliar cap al sud. El cas de Quart és el més evident, morfològicament parlant, ja que en el punt concret on la cota de circulació de l'aigua per gravetat ho va permetre –una vegada passat l'aqüeducte de pedra sobre el barranc del Salt de l'Aigua– es va construir un partidor proporcional (les llengües de Sant Onofre), i a partir d'ell la Séquia de Benàger [2.2], que continuava cap al sud a una cota superior de la de Quart (vegeu Figura 22). A l'alçada d'Alaquàs la nova séquia es dividia entre la séquia del Terç de Benàger [2.2.2] i la séquia de Faitanar [2.2.3], la qual cosa va permetre construir, almenys, uns altres quatre espais hidràulics d'alqueries, que són els de Benàger (<Banū Aġġer), Mormany (si la identificació d'aquest topònim amb la seua horta és correcta), Cotelles (pareix que del llatí *cota*) i el Racó (<Raikūn); així com també altres espais més petits que segurament són rafals i que pertanyen a la tercera fase d'expansió, com veurem en el següent apartat.

Pel que fa a Favara, un partidor proporcional semblant al de Quart-Benàger, situat en el braç que inicialment només valia per a portar aigua a l'espai hidràulic del barri d'Al-Tell, va permetre crear el que a partir de llavors seria la nova séquia mare de Favara. La diferència, doncs, és que en el cas de Benàger el partidor es va construir sobre la séquia mare de Quart, en un punt anterior al partidor que distribuïa l'aigua entre les diverses hortes originals de l'alqueria Quart, de manera que no va alterar el repartiment antic i es van constituir com a dos séquies diferents. Mentre que en el cas de Favara l'ampliació es va fer construint el nou partidor en un dels antics braços, el d'Al-Tell, una vegada que ja estava dividida l'aigua entre els grups, per això ara no es veu d'una forma tan clara

---

²⁷⁵ E. Guinot ha argumentat que la Reial Séquia de Montcada, que és diu “reial” perquè la va posseir Jaume I entre 1238 i 1268, podria haver estat ja relacionada amb l'Estat andalusí abans de la conquesta cristiana. És una hipòtesi que de moment no pot ser comprovada, ja que caldria un estudi amb detall de tota la zona que va del Carraixet a Puçol per veure si es pot deduir alguna cosa de la morfologia del sistema o de la toponímia de les seues alqueries. En qualsevol cas, pel poc que sabem, no n'hi ha indicis per a pensar en res diferent del que ja sabem per a la resta de l'Horta de València.

l'afegit. En qualsevol cas, aquesta ampliació va permetre crear sis o set espais hidràulics nous a l'Horta Sud, com ja hem vist i podem apreciar de nou al plànol de la Figura 23. Són els de les alqueries de Benimassot (<Banī Mas'ūd) i Pala (llatí); el grup format per Benetússer (<Banī Tuzarī), Sedaví (<Banī Sīdabī), Alfafar (<al-Hūfar) i Orba (Awraba); i és possible que Massanassa (<Manzīl Naṣr), tot i que en aquest darrer cas és prou dubtós i potser pertany a la tercera fase que veurem després. La Séquia de Mislata [4], per contra, no es va ampliar encara en aquesta segona fase, com es pot apreciar fàcilment als plànols, ja que la zona que deuria haver ocupada de forma natural per una suposada ampliació cap al sud d'aquest sistema, ja estava ocupada per l'ampliació de Faitanar [2.2.3].

Passant ja a l'Horta Nord –en la que deixarem ara de banda l'ampliació de la Reial Séquia de Montcada des del Carraixet cap al nord–, no trobarem cap altra gran ampliació semblant a les de Quart i Favara. Així, per exemple, un primer cas a considerar podria ser el de Benifaraig (<Banī Faraġ), en la part del sistema de Montcada prèvia al barranc, que es va construir a partir de l'allargament del braç que portava l'aigua a un dels espais hidràulics andalusins de la fase 1 (Montcada-B). Passant a la Séquia de Tormos, l'alqueria de Carpesa seria un segon espai hidràulic construït a partir de l'allargament d'un braç, que era propi de l'alqueria de Borbotó. I més al sud veiem l'espai hidràulic de l'alqueria de l'Olleria, construït amb l'allargament del braç de Benicalap; de la mateixa manera que trobem l'horta de Beniemen (<Banī Yamān) allargant el braç de Ferrando [3.3.2] (si és correcta la identificació d'aquest topònim amb els espais hidràulics que els he assignat, tot i que això no té res a veure amb el fet que els espais hidràulics són ampliacions). Finalment, pel que fa a Mestalla, és difícil dir si la Séquia de Petra, que porta l'aigua als espais hidràulics de les alqueries de Campanar i de Petra, pertany a la primera fase o més bé a aquesta segona fase, però el que sí es pot afirmar –amb prudència, per les dificultats d'interpretar el parcel·lari en una zona ja desapareguda– és que els dos braços de Rambla i Algiròs no es van ampliar cap a la marjal en aquesta fase 2 de construcció de l'Horta.

En què es diferencia, doncs, aquesta segona fase de la primera que hem vist adés? La primera característica que salta a la vista és que n'hi ha un únic espai hidràulic per a cada alqueria, cosa que en la fase 1 més antiga no passava, ja que amb alguna excepció totes les alqueries tenien més d'un espai hidràulic i, per tant, més d'un espai d'habitatge. Això provoca que, en general, els espais hidràulics de la segona fase siguin lleugerament

més grans, malgrat que la superfície tampoc no se'n van massa entre uns i altres.²⁷⁶ En qualsevol cas, la pregunta lògica que se'n deriva és per què es va produir durant la segona fase aquest canvi en el patró d'assentament en l'Horta de València?

6.2.1. *Els pactes de l'aigua i el possible paper de l'Estat en els nous assentaments*

En aquesta ocasió la toponímia no ens aporta massa realment. Hi continua havent algun cas de topònim d'origen llatí, com ara Petra i Campanar, Carpesa, Olleria, Pala i, segurament, Mormany i Cotelles (tot i que l'etimologia d'aquests dos darrers topònims és més confusa), la qual cosa indicaria, en principi, que aquestes alqueries es van construir en un moment en el qual els topònims preislàmics encara no havien estat oblidats. Tenim també dos topònims tribals, que són Benàger i Orba, i diversos gentilicis en beni-, com ara Benimassot, Benetússer, [Beni]sedaví, Beniemen i Benifaraig, els quals tampoc no es poden identificar amb clans assentats amb altres llocs i pertanyents a una tribu concreta. Potser amb l'excepció del grup dels Banī Farağ, que podrien estar emparentats amb el llinatge del mateix nom que n'hi havia a Guadalajara, i per tant serien Maşmūda (com els de Borbotó), sempre segons Ibn Ḥazm,²⁷⁷ però no podem estar-ne ben bé segurs del tot. Finalment, apareixen els primers topònims en àrab que no són gentilicis, com ara al-Ḥūfar (les sitges, en plural) i Raikūn.

Tot açò ens ve a indicar que aquestes ampliacions, almenys les grans de Benàger i Favara, pareixen respondre a nous grups de berbers que a poc a poc continuen arribant des d'Orient, el Nord d'Àfrica, i potser també del sud d'al-Andalus, però cal no descartar que s'hagen produït divisions de llinatges locals per "segmentació", com a conseqüència del creixement de la població provinent de la fase 1. D'altra banda, també cal tenir en compte la possibilitat que alguns d'aquests nous espais hidràulics corresponguen a grups muladís arabitzats que hagen adoptat el sistema tribal, puix cal recordar que "el medi tribal crea tribus". És difícil donar una resposta clara a aquest problema només a partir de les poques evidències morfològiques detectades en els sistemes hidràulics, però seria

---

²⁷⁶ En un article que vaig publicar el 2012 junt a Enric Guinot, sobre el cas de Montcada i Benifaraig, argumentàvem que la segona fase d'ampliació pareixia consistir en la construcció d'espais hidràulics concentrats més grans que els de la fase anterior, ja que precisament els de Montcada eren espais hidràulics molt petits. E. Guinot i F. Esquilache, "La reorganización del paisaje agrario en la huerta de Valencia después de la conquista cristiana. El sistema hidráulico y el parcelario de Montcada y Benifaraig en el siglo XIII", *Debates de Arqueología Medieval*, 2 (2012), p. 229-276. Tanmateix, l'avanç de la recerca ha permès veure que això no era ben bé així, ja que els espais petits com els de Montcada són una excepció.

²⁷⁷ Sobre els Banū l-Farağ de Guadalajara vegeu H. De Felipe, *Identidad y onomástica de los bereberes en al-Andalus*, Madrid: 1997, p. 122-125.

possible que aquest canvi en el patró d'assentament entre les fases 1 i 2 de construcció de l'Horta de València pogués respondre a un canvi de caràcter social. Així, si abans es caracteritzaven per la construcció de diversos espais de treball i espais d'habitatge dins d'una mateixa alqueria, amb tot el que això implica sobre pactes i associacions de grups gentilicis a l'hora de repartir-se l'aigua, ara es prioritza la construcció d'un únic espai de treball concentrat.

Això no implicaria necessàriament, però, la desactivació del sistema tribal, i ho demostraria el fet que la majoria dels topònims continuen sent gentilicis, i fins i tot n'hi haja encara dos que són tribals. Una possible explicació, doncs, podria estar en la manera com es produiria un nou assentament en una plana que ja havia estat ocupada abans en la fase 1. No pot ser el mateix l'arribada dels primers grups, poc de temps després de la conquesta del segle VIII (si assumim que la fase 1 es va produir en aquest moment), quan la població local indígena era poca i jurídicament estava considerada inferior per no ser musulmana i per haver estat conquerida, no és mateix, dic, que l'arribada de nous grups més avant en el temps, quan ja n'hi havia altres grups musulmans anteriors que havien ocupat el territori parcialment; i, sobretot, que ja tenien una sèrie de drets adquirits sobre l'aigua del riu, només pel fet d'haver arribat abans. Inevitablement, els grups nous, o els grups locals segmentats dels anteriors, haurien de tenir en compte a les comunitats rurals que ja hi estaven assentades, i pactar amb elles una zona concreta per a instal·lar-s'hi que no estigués ocupada, de la mateixa manera que pactarien els drets sobre l'aigua. Només així es poden entendre les ampliacions dels sistemes hidràulics a partir dels ja existents, i també les ampliacions concretes a partir d'un braç de la primera fase.

Això, necessàriament, implica pactes, entre els que ja hi eren i els nous, que han de reflectir la situació de privilegi dels primers respecte als segons. Així s'explicaria, per exemple, per què el partidor de les llengües de Sant Onofre divideix l'aigua per la meitat entre la séquia de Quart i la séquia de Benàger-Faitanar, quan la superfície irrigada per cadascuna d'elles no es la mateixa. Si sumem els diversos espais hidràulics que n'hi havia a l'alqueria de Quart ($23 + 18 + 6 + 6 + 7$) podem veure que n'hi havia al voltant de 60 hectàrees, mentre que si sumem la superfície irrigada per Benàger i Faitanar (sense els rafals de la tercera fase: $23 + 17 + 30 + 18$), n'hi ha unes 88 hectàrees, és a dir, quasi 1'5 vegades més de terra que Quart. O dit d'una altra manera també, l'alqueria de Quart tenia el 50% de l'aigua i el 40% de la terra, mentre que les alqueries regades per les séquies de Benàger i Faitanar tenien el 50% de l'aigua i el 60% de la terra, quedant així clarament beneficiada l'alqueria més antiga respecte a les noves.

De la mateixa manera, si sumem la superfície irrigada pels quatre barris de Patraix en la fase 1 de Favara (11 + 21 + 12 + 33) veiem que n'hi havia unes 77 ha, mentre que si sumem les superfícies dels espais afegits en la fase 2 (23 + 30 + 16 + 18 + 13 + 11) n'hi havia aproximadament 111 ha que, precisament, també ens dona una proporcionalitat molt propera a l'5. Sempre tenint en compte que la identificació que he fet del perímetre dels diversos espais hidràulics i la seua superfície exacta haja estat la correcta. En aquest cas, però, no podem saber la manera com es dividia l'aigua entre ambdues parts del sistema hidràulic per les modificacions que es van produir posteriorment, en la fase 3, tant a l'inici com al final del sistema; però això ho veurem al següent apartat, i la distribució de l'aigua en la darrera fase de Favara la veurem al capítol 8 amb més detall.

No és massa segur, però els casos d'ampliacions de braços concrets per a un sol espai hidràulic podria ser un altre model que no tingués tant a veure amb la immigració de nous grups forans, sinó amb la creació de grups locals per segmentació, com ara els casos esmentats de Benifaraig respecte als espais irrigats de Montcada, el de Carpesa respecte al de Borbotó, l'espai de Beniamen respecte al no identificat de "Tormos", o el d'Olleria respecte a Benicalap. Això, en qualsevol cas, implica la mateixa classe de pacte amb els grups preestablerts, tant per a l'elecció del lloc de l'assentament com, més encara, per a l'ús de l'aigua. De fet, allargar un braç i construir un nou espai hidràulic implica fer torns quan l'aigua fos escassa, tot i que certament no hi hagués problemes habitualment per la seua abundància en el Túria i, en teoria, per la construcció de partidors proporcionals. Si bé és cert que no tots aquests braços els tenen. Per exemple, el braç d'Olleria sí en tenia, les llengües del Volant, però han desaparegut i no es poden mesurar. Per contra, els braços de Benifaraig, Carpesa o Beniamen no tenien partidors proporcionals quan se separaven dels espais hidràulics més antics, o les han perdudes després.

Per acabar aquest apartat sobre la fase 2, crec que és legítim i necessari preguntar-se quin paper va poder acomplir l'Estat en tot aquest procés de pactes entre grups. En principi no hi ha cap indici en la morfologia que apunte a una intervenció estatal, ja que d'una altra manera pareix probable que es veiés una major igualtat entre espais hidràulics, i això no va passar. De fet, és molt evident que no va existir un disseny original de tot el sistema dirigit des de dalt, sinó que, com veiem, van haver diverses etapes de construcció, i aquestes no són igualitàries entre elles com cabria esperar d'un procés de colonització dirigit en el que una autoritat assigna l'espai de cultiu a cada grup familiar.

En qualsevol cas, cal no negar la possibilitat d'una intervenció estatal en el nivell d'assignació de les àrees per a l'establiment. La resposta, en realitat, dependrà molt del

període cronològic en el que es produïren els assentaments de la fase 2, que no està gens clar. Perquè és bastant evident que l'Estat no tenia el mateix poder d'intervenció al segle VIII, després de la conquesta, que al segle X, durant el Califat, i encara menys al XI, en època de les taifes. Pareix poc probable que durant els primers temps d'al-Andalus l'Estat –representat per governadors emirals, si n'hi havia, que no sempre degué ser així– tingués capacitat suficient per a imposar res als grups tribals nouvinguts, més enllà del pagament d'un modest tribut legal alcorànic. Altra cosa és a partir del segle X, quan el Califa va sotmetre militarment les tribus del Šarq al-Andalus, augmentant de forma prou notable la presència i intervencionisme estatal per l'adopció d'una administració regional més forta. Ho veurem amb més detall al capítol 9, però pel que ara ens interessa, que és la capacitat de l'Estat per a intervenir en l'ordenació del territori al voltant de la ciutat i en el control dels assentaments dels nouvinguts, és difícil assegurar res amb la informació disponible. El que està clar és que, d'acord amb la llei islàmica (almenys en el dret malikita imperant en al-Andalus), les aigües són públiques, i el dret d'ús de les infraestructures hidràuliques només correspon als seus propietaris, que són els constructors inicials i usuaris.²⁷⁸

6.3. La fase 3: l'abandonament del disseny proporcional

Si la fase 1 era la dels primers grups tribals que arribaren a la plana de València i construïren els sistemes hidràulics, i la fase 2 era la de les ampliacions pactades, la fase 3 fou, per contra, la de l'atapeïment de l'espai agrari. És a dir, la fase en la que continuen construint-se espais hidràulics lligats a nous assentaments o espais agraris, però ara d'una manera menys ordenada. Segurament perquè l'espai ja era molt més reduït, i era necessari buscar zones alternatives més perifèriques o encaixades entre espais hidràulics més antics. Ho veurem més fàcilment amb els casos exposats en el plànol de la Figura 31, en el qual apareixen tots els espais hidràulics identificats, i en groc els de la tercera fase.

El primer que crida l'atenció és que n'hi ha un major nombre a l'Horta Nord que a l'Horta Sud, sempre tenint en compte que aquests són els espais hidràulics que han estat identificats, que no necessàriament són tots els que hi va haver, però encara així, per ara, no està massa clar a què respon aquesta diferència en el nombre d'espais hidràulics de la fase 3 entre el nord i el sud. Començant per l'Horta Sud, on n'hi ha menys, en el sistema de Quart-Benàger només s'hi poden detectar quatre petits espais hidràulics de 4, 4, 2 i 5

---

²⁷⁸ T. Glick, *Regadío y sociedad*, p. 379.

hectàrees respectivament, els quals no he pogut relacionar amb cap topònim conegut. Tots quatre estan dins el terme de Xirivella, i com que aquesta alqueria fou donada tota sencera en senyoriu a l'Orde de Calatrava, i no fou repartida entre diversos beneficiaris, els noms andalusins d'aquests espais no apareixen al Llibre del Repartiment amb seguretat.²⁷⁹

Cal no descartar, però, que n'hi hagués algun espai hidràulic que no haja estat identificat en aquest sistema. De fet, és bastant segur que falta almenys un, que seria el de l'alqueria d'Alaquàs, però el creixement del poble sobre la seua horta des de fa mols anys impedeix reconstruir-la amb bastant seguretat com per a poder identificar un espai hidràulic andalusí. En qualsevol cas, si aquest espai hidràulic va existir, com pareix més que probable per la presència d'una alqueria andalusina ben documentada al segle XIII, és bastant segur que pertanyia a la fase 3 de construcció de l'Horta de València, perquè estaria just al costat del principal partidor que divideix l'aigua entre Benàger i Faitanar, i la seua existència en aquest lloc concret no té cap sentit des del punt de vista del disseny proporcional del sistema.

Al sistema de Mislata s'hi detecten dos espais hidràulics de tercera fase, el de la pròpia Mislata i el del Rahal Axuterni, tot i que aquest darrer és més dubtós situar-lo entre la segona i la tercera fase. Pel que fa a Favara, n'hi ha dos tipus d'espais hidràulics afegits en aquesta tercera fase, uns al principi del sistema i uns altres al final. Els del final són els espais hidràulics de les alqueries de Massanassa (<Manzīl Naṣr), Catarroja (<Qaṭ'a ar-Ruāya) i Albal (<al-Ba'1), aquesta darrera formada per dos espais hidràulics, un dels quals rebia el nom de Benimà (<Banī Aḥmad, potser?). Cal admetre que només a partir de la morfologia no és gens evident si es tracta d'espais hidràulics de les fases 2 o 3, però he proposat que són de la 3 pels seus noms clarament diferenciats de la toponímia de les fases anteriors, i més relacionat amb la de fase 3 que estem veient ara, en la que destaquen els *manzīl/s* i els *rāḥal/s*. La mateixa raó per la que adscriu a la fase 3 també el rafal Abinmoferez (<Rāḥal Ibn Mufarriḡ), que es trobava situat entre Pala i Sedaví-Benetússer, ja que amb una anàlisi morfològica estricta caldria adscriure'l a la fase 2 .

Pel que fa als espais afegits a l'inici del sistema, en principi podria sorprendre que es faça per davant o aigües amunt dels espais irrigats que pertanyen als fundadors de la Séquia de Favara; però certament això no és gens estrany, com podem veure tot seguit en altres sistemes de l'Horta Nord. De fet, en aquest cas estan clarament relacionats amb la ciutat, ja que es tracta d'espais hidràulics ben relacionats amb els ravals de la Boatella i

---

²⁷⁹ Tampoc s'ha conservat documentació senyorial de Xirivella per a aquest període.

de Rajosa (aquest darrer potser és una alqueria), a més a més d'un altre rafal Abinxalveto (<Rāḥal Ibn Šalbat). És aquesta relació amb la ciutat, i per tant amb l'oligarquia urbana i/o estatal, que es pot justificar aquesta usurpació d'aigua prèvia als espais fundadors.²⁸⁰

Passant ja a l'Horta Nord, on són més abundants els espais de fase 3, primer cal destacar el cas de la Séquia de Montcada, on trobem tres espais hidràulics identificats d'aquesta fase, i els tres estan relacionats amb alqueries: Godella (<Gudāla, nom d'una tribu de la confederació Šanhāja), Massarrojos (<Manzīl ar-Ruāya, tot i que la segona part de l'etimologia és dubtosa), i la pròpia Montcada, és a dir, l'espai hidràulic directament relacionat amb el nucli d'habitatge de Montcada, situat per damunt de la séquia mare.²⁸¹ Tots tres es caracteritzen, i així és com es diferencien de la resta, per estat molt a prop de la séquia mare i no formar part del disseny proporcional del sistema.

En el mateix sentit s'identifiquen els espais de la Séquia de Tormos, ja que una bona part estan situats abans dels partidors proporcionals de la fase 1. En primer lloc trobem els espais de Benitaha (<Banī Ṭaḥān) i de Benimàmet (<Banī Māmet²⁸² o potser Banī Mahbud). I un poc més abans trobem l'espai de Beniferri (<Banī Fīrruh), just abans de les llengües del Raig, i molt a prop apareix Burjassot (<Burġ as-sāwt), que està després de les llengües de l'Alborgí però clarament encaixat d'una forma més tardana entre la séquia que porta l'aigua a Borbotó i l'espai hidràulic no identificat de "Tormos", ambdós de la fase 1. Per últim cal esmentar el petit espai hidràulic junt a Burjassot, que podria ser un rafal no identificat o bé una alqueria anomenada Beniau (potser Banī Hud?).

Finalment, a Mestalla, només he pogut identificar dos espais hidràulics de fase 3, un dels quals és molt dubtós, ja que en la reconstrucció del sistema s'hi veu clarament una irregularitat parcel·laria molt estranya, però com que actualment està a sota mateixa de la Universitat Politècnica de València ja no es pot comprovar si correspon a una elevació del terreny i no a un espai hidràulic andalusí. En qualsevol cas, si ho era, no és fàcil diferenciar si correspon a la fase 2 o 3, però com que devia ser un rafal l'he adscrit a la 3.

En definitiva, doncs, cal preguntar-se per què es va produir aquesta tercera fase diferenciada de la segona, què va canviar entre una i altra perquè començaren a encaixar-se espais hidràulics entre els antics, afegir-se'n més abans dels partidors proporcionals, i a més a més, molts dels afegits no foren assentaments camperols en alqueries sinó rafals.

---

²⁸⁰ Cal recordar que a l'horta d'època andalusina serien molt estranys els problemes d'escassetat d'aigua.

²⁸¹ Fins ara m'he estat referint als espais hidràulics de fase 1 de l'alqueria de Montcada, tot i que realment només estaven dins del seu terme conegut.

²⁸² Una fracció de la tribu dels Banī Wāsin, que pertanyen a la confederació tribal Zanāta. Vegeu J. Oliver Asín, "Notas de toponimia árabe valenciana", p. 165-175.

6.3.1. El desenvolupament de la ciutat i de l'Estat com a probable explicació

Tots els casos que hem vist es poden dividir entre hortes situades en els trams inicials de les séquies mare o d'alguns braços, i els situats cap al final, d'una manera molt perifèrica, que solen ser rafals. Els primers casos, com Benitaha i Benimàmet, Beniferri i Burjassot, o el probable d'Alaquàs, venen a mostrar el que entenc per trencament de la proporcionalitat, ja que al ser construïts més tard i agafar l'aigua dels braços principals abans que aquesta arribés al partidor per a ser dividida proporcionalment –d'acord amb les quantitats pactades originàriament pels grups tribals primigenis– s'està pervertint de forma molt clara el disseny inicial del sistema. Encara que la construcció del nou espai hidràulic haja significat un nou acord entre grups, com pareix probable, però efectivament s'està alterant el disseny inicial que era producte d'un pacte anterior.

Fins i tot els que estan situats al final del sistema, com ara Massanassa, Catarroja i Albal, o els probables rafals situats a Faitanar i Mestalla, malgrat presentar quasi tots partidors proporcionals a l'hora d'agafar l'aigua, encara així suposen un consum potencial que disminuïa l'aigua disponible per als espais hidràulics que eren preexistents, tant de la primera com de la segona fase. Conseqüentment, estem ja en una etapa tardana de la construcció, en la que l'espai disponible s'ha reduït, i en la que els [descendents dels] grups fundadors han perdut bona part de la seua capacitat per a imposar drets primigenis.

N'hi ha tres possibles explicacions per a aquest fenomen d'ocupació extrema de l'espai periurbà. Un d'ells és sempre el creixement de la població local, i en conseqüència la creació de nous grups per segmentació. El segon també és una continuïtat de les etapes anteriors de construcció de l'horta, ja que si bé l'arribada lliure de grups nous immigrants des del Nord d'Àfrica ja no és tant probable, encara és possible que vingueren certs grups amb els almoràvits i els almohades. Tant una hipòtesi com l'altra explicaria la presència encara de topònims gentilicis en beni-, i fins i tot un de tribal, que és Godella. No obstant això, n'hi ha encara una tercera explicació, que es pot plantejar a tall d'hipòtesi, i és la possibilitat que aquests grups nous no vingueren del sud, sinó del nord. És a dir, que foren refugiats, o més bé exiliats, com a conseqüència de les conquestes aragoneses i catalanes de la vall de l'Ebre, el Baix Aragó i la Catalunya Nova al segle XII.²⁸³

Açò explicaria un assentament tan forçat com el de l'alqueria de Montcada-D, per

---

²⁸³ Aquesta hipòtesi ja fou proposada en E. Guinot i F. Esquilache, "La reorganización del paisaje agrario en la huerta de Valencia después de la conquista cristiana. El sistema hidráulico y el parcelario de Montcada y Benifaraig en el siglo XIII", *Debates de Arqueología Medieval*, 2 (2012), p. 229-276.

exemple, l'espai hidràulic de la qual està encaixat junt a la séquia mare i, com després veurem, el seu espai d'habitatge no es pot datar més enllà de principis del segle XII. En qualsevol cas és una hipòtesi que necessita ser corroborada per altres mitjans, ja que d'una altra manera és una simple suposició, i a més a més caldrà esperar a estudiar d'una forma completa la Séquia de Montcada, mes enllà del barranc del Carraixet, per a poder estimar quin paper va poder acomplir aquest canal. Cal recordar, de fet, que aquesta és l'única séquia reial de l'Horta de València, i que n'hi ha certs indicis que podrien portar a pensar que ja estava relacionada amb l'Estat abans de la conquesta de Jaume I, cosa que implicaria una major capacitat dels poders governatius per a intervenir en l'organització del territori en els darrers segle d'època andalusina que no en altres etapes anteriors.

En aquest sentit, els espais hidràulics de Rajosa i de la Boatella, afegits en el tram inicial de Favara, i que estan relacionats directament amb ravals urbans, ens indiquen una capacitat ja molt gran de l'Estat en aquesta tercera fase de construcció de l'Horta de València, per a poder fer prevaldre les necessitats de la ciutat. D'una altra manera no s'explica com es va poder imposar als grups tribals l'ús d'una aigua a la que tenien dret en exclusivitat, i a més a més el dret d'agafar-la primer. Exactament igual que els dos rafals situats en la Séquia de Favara, el Rāḥal Ibn Šalbat i el Rāḥal Ibn Mufarriġ, els quals devien pertànyer tots dos a membres de l'oligarquia estatal, com veurem més avant amb detall en un apartat del capítol 9 dedicat concretament als rafals. En qualsevol cas, cal recordar que ara estem parlant de l'espai agrari més periurbà i més proper a les muralles de la ciutat de València.

En definitiva, l'anàlisi morfològica ens permet diferenciar tres fases en la construcció de l'Horta de València, però és necessari datar aquestes fases per a poder així relacionar-les amb esdeveniment polítics i canvis de caire social en el Šarq al-Andalus, perquè d'una altra manera no es pot entendre com s'han construït ni per què s'han produït aquestes diferenciacions. És el que intentarem veure al capítol següent.

7. PROPOSTA DE DATACIÓ I PERIODITZACIÓ PER A LA CONSTRUCCIÓ DE L'HORTA DE VALÈNCIA

Un dels principals problemes que presenta l'arqueologia hidràulica en general, i la interpretació morfològica en particular, és la manca de cronologia absoluta, més enllà de poder distingir certes fases i evolucions dels sistemes que realment no es poden datar. No obstant això, de vegades és possible relacionar la interpretació morfològica amb datacions absolutes realitzades a través de les poques excavacions arqueològiques que s'han fet fins ara (tant de séquies com de nuclis d'habitatge), i d'una forma més difícil és possible relacionar-les amb algunes cites documentals que es poden recollir de fonts àrabs i també llatines que apareixen de forma molt esporàdica. Allò més fàcil potser és relacionar les interpretacions morfològiques amb fets polítics que ja són coneguts anteriorment per la historiografia, o amb canvis socials que han estat suggerits per altres mitjans, amb el risc que això suposa. En qualsevol cas, açò és el que intentaré plantejar en aquest capítol per a poder realitzar una proposta de periodització de la construcció de l'Horta de València, des del seu origen fins a la conquesta cristiana, i així analitzar els canvis que l'evolució social va produir en l'estructura i la morfologia dels sistemes i els espais hidràulics andalusins.

7.1. Les fonts escrites àrabs i llatines prèvies a la conquesta cristiana

Des d'un punt de vista documental, quan Jaume I va arribar a la València del segle XIII l'Horta de València ja era una realitat, independentment de la mida i la morfologia que tingués en aquell moment. De fet, contínuament s'esmenten, en la més variada documentació, séquies concretes que encara ara existeixen o que han existit fins fa molt poc. Així, per exemple, al Llibre del Repartiment s'esmenta la Séquia de Favara, que és una de les poques que ja tenia un nom propi consolidat en aquell moment, però també s'esmenten altres séquies sense nom, o amb noms provisionals que no es consolidaran, com ara "la séquia que va a Roterós" per referir-se a la de Rovella, o més tard "la séquia reial que va a Puçol" per referir-se a la de Montcada. El que ens interessa veure ací ara, però, són les cites documentals anteriors a Jaume I.

Com és ben sabut, la referència documental en àrab més antiga coneguda que demostra l'existència de l'Horta de València, i de les mateixes séquies que la formen

encara ara, és la del cronista marroquí Ibn ‘Idhārī, que en parla a la quarta part del seu *Al-Bayān al-Mughrib*. En realitat aquesta obra està escrita a Marràqueix al principi del segle XIV, però pareix que per al passatge que ens interessa Ibn ‘Idhārī es va basar (seguint-lo quasi literalment) en Ibn ‘Alqama, un autor contemporani dels fets que a més a més en fou testimoni directe, l’obra del qual s’ha perdut. De manera que es donen tota una sèrie de detalls molt exactes sobre la batalla de Quart, que es va produir al segle XI entre les tropes cristianes del Cid –que en aquell moment tenia ocupada València– i l’exèrcit musulmà que havia estat enviat per l’emir almoràvit Yūsuf ibn Tāšfīn amb la finalitat de recuperar la ciutat per a l’Islam. Així, en aquesta obra Ibn ‘Alqama ens conta, a través d’Ibn ‘Idhārī, que l’exèrcit almoràvit va arribar a València en el Ramaḍān de l’any 487 H (1094 d.C), i que van celebrar la fi del dejuni a Manzil ‘Aṭā’, situant el seu campament principal junt a Sāqiyat Hawwāra; és a dir, en l’alqueria de Mislata, junt a la Séquia de Favara [séquia 6].²⁸⁴

Cal dir que aquesta obra no és l’única que parla de la batalla de Quart, però sí és la que dóna una major quantitat de detalls reals sobre l’existència de sistemes hidràulics concrets. Una altra de les fonts cidianes que esmenta séquies i hortes al voltant de la ciutat de València és la *Estoria de España*, també coneguda com a *Primera Crónica General* per l’edició de Menéndez Pidal, que està datada en la seua versió primitiva al final del segle XIII. Però de la mateixa manera que en el cas anterior, el text castellà no sols està basat en testimonis castellans del segle XI tramesos a través de relats orals, sinó també i sobretot en un altre text àrab contemporani, el d’Ibn al-Farağ.

En aquesta obra podem llegir, per exemple, que el Cid va demanar al *qāḍī* Ibn Jaḥḥāf, que governava la ciutat després de deposar l’emir al-Qadir, que li donés “*una huerta que era cerca [de] Valencia, que fuera de Abenabdalhazis, por deportarsse y algunos dias con poca companna de la suya, et la otra su companna que estaria en un lugar que dizen Reosa*”.²⁸⁵ Aquesta “*huerta*” a la que volia retirar-se el Cid a descansar no pot ser més que una traducció literal del mot àrab *riyād*, plural de *rawda*, que normalment es tradueix per “hortes” o “jardins”, i que és la manera com s’anomenava una típica *munya* en Šarq al-Andalus. Per tant, és evident que està parlant de l’almúnia d’Abd al-‘Aziz al Mašūr (>Abenabdalhazis), el net d’Almansor, qui va governar la taifa de Balansiya com a

---

²⁸⁴ A. Montaner, “La batalla de Cuarte (1094). Una victoria del Cid sobre los almorávides en la historia y la poesía”, *Guerra en Šarq Al’Andalus: las batallas cidianas de Morella (1084) y Cuarte (1094)*, Saragossa: 2005), p. 97-312 [p. 153]; a la p. 257 està la traducció al castellà del text d’Ibn ‘Idhārī.

²⁸⁵ R. Menéndez Pidal, *Primera crónica general de España que mandó componer Alfonso el Sabio y se continuaba bajo Sancho IV en 1289*, Madrid: 1955, p. 573.

emir independent entre 1021 i 1061; moment en el qual es va construir una almúnia i, per tant, havia d'estar relacionada amb un canal que portés aigua al jardí.²⁸⁶ Tradicionalment s'ha afirmat que aquesta almúnia era l'antecedent andalusí del posterior Palau del Real dels reis cristians de València, a la part nord del Túria, però fa temps que se sap que això no és així.²⁸⁷ Carmen Barceló va proposar que devia estar a l'oest de la ciutat, no massa lluny de la porta d'al-Hanaš, una hipòtesi que podria estar relacionada amb l'aparició d'un capitell d'època taifa en una excavació de la plaça Joan de Vila-rasa.²⁸⁸ De confirmar-se aquest emplaçament, relacionaria directament l'almúnia d'Abd al-'Aziz amb la séquia de Rovella en el seu tram intermedi. No deixa de ser casualitat que just al final d'aquesta séquia estigués la Russafa, una altra *munya* que, com tot pareix indicar, fou construïda al principi del segle IX per Abd Al·lah ibn 'Abd ar-Raḥmān al Balansí, el fill menut del primer emir omeia d'al-Andalus, exiliat a València bona part de la seua vida.²⁸⁹

Tornant a la *Estoria de España*, s'afirma que la resta del seguici del Cid que no el va acompanyar a l'almúnia d'Abd al-'Aziz volia instal·lar-se al raval de Rajosa, que com hem vist al capítol 3 era el nucli d'habitatge relacionat amb el primer braç de la séquia de Favara. Aquest passatge, doncs, ens confirma l'existència del raval al segle XI i, per tant, indirectament ens dona una data *ante quem* per a la construcció d'aquest braç de Favara, que com hem vist al capítol anterior pertany, en principi, a la fase 3 de construcció de l'Horta de València. De fet, també ens confirma així l'esment de la mateixa séquia mare realitzada per Ibn 'Idhārī en el mateix episodi cidia, la qual pertanyia a la fase 1.

Un altre passatge interessant de la *Estoria de España*, per al tema que ens ocupa, ve a continuació de l'anterior, en la tardor de 1093, i té relació amb l'arribada d'un exèrcit almoràvit quan el Cid tenia assetjada València (el segon setge) però encara no dominava

---

²⁸⁶ Aquesta almúnia o real estava envoltada de cases, i s'hi accedia per carrers estrets, de manera que es pot interpretar que s'havia creat una espècie de barri o raval extramurs al seu voltant (de fet, més endavant es diu explícitament), però de moment no podem saber on estava situada. D'altra banda, en el segle XII el poeta al-Ḥijārī encara l'esmenta com a lloc d'esbarjo. A. Labarta, C. Barceló i J. Veghison, *València àrab en prosa i vers*, València: 2011, p. 67-68 [doc. 19].

²⁸⁷ Aquesta confusió fou producte de M. Sanchis Guarner, i ha estat àmpliament difosa a causa del prestigi de l'autor. L'almúnia andalusina sobre la que es construiria el palau reial de València havia pertangut, en realitat, al *sayyid* Abu Zayd, el darrer governador almohade de Balansiya, tal com consta en el *Llibre del Repartiment* quan Jaume I concedeix al seu aliat una altra finca a canvi del real que el rei s'havia quedat per a ell mateix. De fet, les excavacions realitzades el 1986 en el Palau del Real (carrer General Elío) van demostrar que aquella almúnia original andalusina era una construcció del segle XII, en època almohade, i no del XI com deuria haver estat si fos l'almúnia d'Abd al-'Aziz. Sobre les excavacions vegeu V. Algarra, J. V. Lerma, P. Pascual, A. Ribera i J. V. Salavert, "Las excavacions arqueològiques en el Palacio Real", *El Palacio Real de Valencia. Los planos de Manuel Cavallero (1802)*, València: 2006, p. 33-46 [p. 35].

²⁸⁸ V. Algarra et alii., "Las excavacions arqueològiques en el Palacio Real", p. 35.

²⁸⁹ Sobre la *munya* de Russafa i el període d'al-Balansí vegeu A. Huici, *Historia musulmana de Valencia y su región*. Vol. 1, València: 1970.

la ciutat, i els preparatius que hi va fer aquest per defensar-se'n. Així, Rodrigo “*mandó derivar los puentes, et fizo enchir toda la vega de agua por no aver y lugar por donde pudiesen venir a él sinó por lugar estrecho*”.²⁹⁰ Tot i que no ens parla de cap canal en particular, es pot interpretar que en aquesta data ja existia una xarxa de séquies que impedia el pas si es destruïen els ponts situats a sobre, que a més permetia inundar l'horta mitjançant parades per retenir l'aigua. La qual cosa no vol dir que aquesta xarxa de séquies fos necessàriament densa, ni que fos com l'actual, sinó simplement que els canals principals eren ja suficientment amples i cabalosos. En aquest sentit, cal parar atenció al fet que la crònica castellana no parla de “*huerta*” per a referir-se a l'Horta de València (paraula que reserva per a l'almúnia esmentada) sinó que parla de “*vega*”, que és un concepte diferent al d'horta tal com l'entendem en l'actualitat.

En definitiva, doncs, les referències escrites directes més antigues que coneixem de l'existència de l'Horta de València són de finals del segle XI, però és evident que la major part dels canals principals són anteriors, ja que estem parlant d'una xarxa que estaria ja plenament consolidada en aquest moment. També cal dir que de vegades ha cridat l'atenció que l'historiador Ahmad al-Razi –que és un autor oriental del segle X, l'obra del qual no ha arribat directament a l'actualitat sinó mitjançant una traducció baix-medieval al castellà– no esmenta l'Horta de València, mentre que sí esmenta (o així es pot interpretar) l'horta de la Plana de Castelló-Borriana. Vol dir això que la de València encara no existia? Sembla poc probable que fos així, ja que realment les descripcions geogràfiques de les diverses cores andalusines que fa al-Razi són breus i les informacions extremadament limitades. De fet, sembla probable que si de la zona de Borriana diu que era “*tierra muy abundosa e de toda regancia, e ha muchas natures de todas frutas*”,²⁹¹ és perquè no hi havia res millor a destacar, puix es tracta d'una descripció molt genèrica que es podria aplicar a qualsevol altra petita *madīna* rural de les planes costaneres del Šarq al-Andalus.

En aquest sentit, n'hi ha encara una altra referència a la irrigació en les fonts àrabs que és un poc posterior a al-Razi, però és indirecta i no permet assegurar amb rotunditat que es tracta de l'Horta de València. Aquesta seria la història que conta Ibn Ḥayyān sobre Mubārak i Muẓaffar, els dos esclavons (*saqāliba*, singular *saqlab*) amirites que arran de la *fitna* del 1009 i la desaparició del Califat prengueren el poder a València i Xàtiva. Aquests dos personatges estarien encarregats, durant el govern califal anterior, de l'administració

---

²⁹⁰ R. Menéndez Pidal, *Primera crónica general de España*, p. 574.

²⁹¹ D. Catalán i S. de Andrés, *Crónica del moro Rasis*, Madrid: 1975, p. 294.

de les séquies (*wakālat al-sāqiya bi-Balansiya*), però sense que l'autor àrab precise res concret sobre les seues funcions.²⁹² Generalment s'ha pensat que es refereix a les séquies de l'Horta de València, i, de fet, és probable que aquestes estigueren incloses. Però no havien de ser necessàriament les úniques, ja que en els períodes emiral i califal el topònim Balansiya s'aplica també a sovint al conjunt de la *kūra* i no sols a la *madīna*. En qualsevol cas, segueix sense provar res en clar sobre l'antiguitat de la xarxa de séquies de l'Horta de València i la seua possible evolució.

7.2. L'arqueologia d'excavació: datacions absolutes

Si les referències recollides en fonts escrites són escasses i no permeten retrotraure l'Horta de València més enllà del segle XI, o del X a tot estirar, tampoc les excavacions arqueològiques de séquies o de nuclis d'habitatge relacionats amb la xarxa hidràulica han estat per ara massa abundants, ni permeten retrotraure-la molt més enllà del segle X en algun cas molt concret, mentre que altres datacions ens remetent de nou als segle XI, i fins i tot al XII.

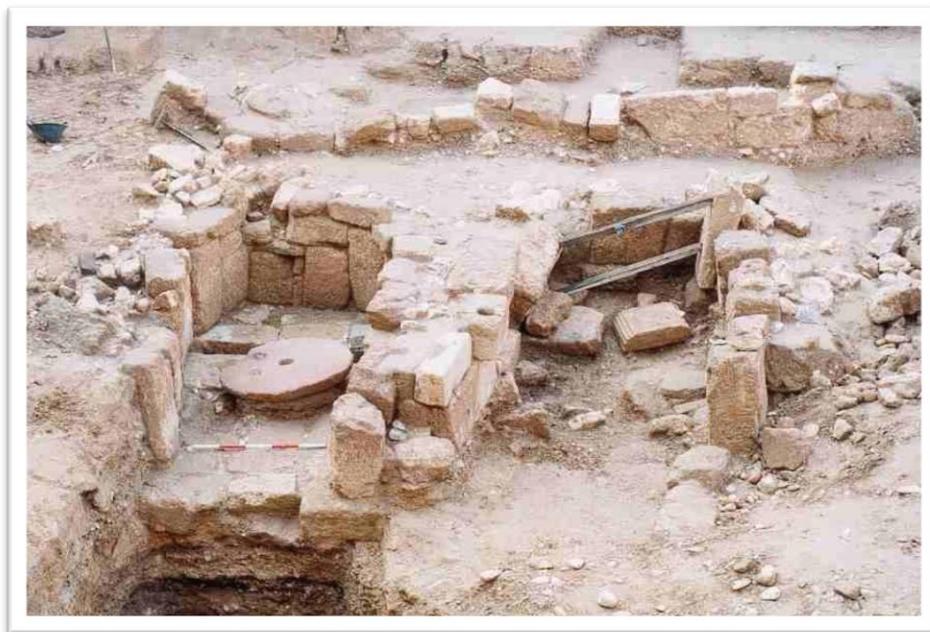
Fins ara l'element hidràulic de l'Horta de València que ha estat datat amb una major antiguitat és el molí del carrer Salvador Giner, excavat el 1997 en un solar del barri del Carme, l'antic Roterós. Fou construït recolzat directament sobre la terrassa fluvial del Túria –situada més al sud en el període andalusí que no en l'actualitat– i no massa lluny de la ciutat de València (vegeu figures 21 i 32). Sabem que fou destruït per una avinguda en algun moment del segle X, segons es desprèn de les ceràmiques grises i la llàntia que van ser trobades en els nivells d'amortització que van segellar els carcaus, i malgrat que no es va poder establir el moment concret de construcció, el moment de la seua destrucció ens aporta una data *ante quem*. Estem, per tant, al davant d'un molí construït probablement al segle IX, que amb tota probabilitat estava alimentat per un braç de la Séquia de Rovella, cosa que ens data el sistema com a mínim en aquest moment. De fet, un altre dels braços veïns d'aquesta mateixa séquia tenia la finalitat de portar aigua cap a les adoberies i blanqueries que estaven situades al nord de la ciutat, prop del riu, en la zona de l'actual porta de Serrans, i cal dir que l'adoberia més antiga que ha estat

---

²⁹² La traducció del relat d'Ibn Hayyan en A. Labarta, C. Barceló i J. Veglison, *València àrab en prosa i vers*, València: 2011, p. 131, i la cita transliterada del text en àrab està agafada de T. Glick, *Regadío y Sociedad*, p. 367, que la va copiar de l'edició d'E. Levi-Provençal. Sobre aquests personatges i les seues funcions sobre la irrigació amb més detall vegeu més endavant el capítol 9.

excavada fins ara està datada, precisament, al segle IX.²⁹³ Per tant, amb tota la prudència necessària, es pot dir que, almenys la Séquia de Rovella, té una data de construcció inicial bastant fiable, que és aquesta centúria.

Figura 32: Restes del molí del carrer Salvador Giner, datades amb anterioritat al segle X

Mes recentment ha estat excavat un altre molí, el de Rovella, que és precisament el que li dóna nom a la Séquia. De fet, ja hem vist adés que rep el seu nom del propietari d'aquest molí andalusí al segle XIII, Berenguer Revell, que el va rebre de Jaume I com a donació, segons està registrat al Llibre del Repartiment. El molí, evidentment reconstruït, va estar en funcionament fins al segle XIX, i fou enderrocat als anys seixanta del segle XX per a la construcció de l'Avinguda del Baró de Càrcer. Recentment, però, amb la construcció d'una nova estació de metro junt al Mercat Central es va poder excavar, i els fonaments d'època andalusina que es van trobar eren exactament idèntics als del molí del carrer Salvador Giner: les bases dels dos carcaus enllosats en pedra, i carreus en les parets reaprofitats de construccions d'època romana. Lamentablement, com que el molí mai no

---

²⁹³ La primera referència al molí de Salvador Giner fou publicada per B. Arnau i J. Martí, "Aigua i desenvolupament urbà en Madinat Balansiya (València). L'excavació d'un molí hidràulic d'època califal", *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, València: 2000, p. 165-192. La informació sobre les adoberies és de J. Martí, "Las venas de la metrópoli. Séquies, rolls i cadiretes en la ciudad de Valencia", *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: L'Horta de València*, p. 102-127 [p. 106-108]. Més tard, en 2005, una excavació en extensió del solar on havia estat localitzat el molí va trobar el canal de sortida dels molí, que anava en direcció al riu. Web del Gabinet d'Arqueologia Algarra i Berrocal: <http://arqueologiaalgarraiberrocal.blogspot.com.es/2012/06/el-molino-califal-de-la-calle-salvador.html>

fou destruït i va seguir en funcionament, no es va poder datar de la mateixa manera que ho havia estat l'altre i, en conseqüència, tampoc coneixem el moment inicial de la seua construcció.²⁹⁴ No obstant això, el seu paregut arquitectònic i els materials emprats ens indiquen clarament que ambdós molins foren coetanis i, per tant, sempre amb la deguda prudència, es pot proposar datar-lo també, almenys, al segle IX.²⁹⁵

No deixa de ser curiós, doncs, que s'hagen pogut datar amb una certa probabilitat la construcció d'aquests dos molins sobre Rovella al segle IX, que és, precisament, el segle en el que es va construir probablement l'almúnia de la Russafa o d'al-Balansí, a la qual arribava aquesta séquia i, sens dubte, aportava l'aigua. També és cert que no cal fer coincidir ambdós esdeveniments en el mateix moment precís, ja que la séquia i els molins podrien ser anteriors i haver-se allargat posteriorment per fer-la arribar fins a Russafa, però la coincidència és molt versemblant.

Un altre element que està directament relacionat amb la infraestructura hidràulica de l'Horta de València que ha estat estudiat arqueològicament és el partidor proporcional de les llengües del Raig, del sistema de la Séquia de Tormos, el qual fou excavat en 2008 per Sergi Selma arran de la construcció de la Ronda Nord de la ciutat, que el va destruir. Cal dir que es va localitzar molt poca ceràmica, i de difícil adscripció cronològica, però finalment es va proposar una datació inicial al voltant del segle X, tot i que s'admetia que podria ser un poc anterior.²⁹⁶ Cal recordar que aquest partidor dividia l'aigua entre els espais hidràulics de Benicalap i el no identificat de "Tormos", els quals he adscrit, en principi, a la fase 1 de construcció de l'Horta de València.

Sens dubte, però, la intervenció arqueològica més important que s'ha realitzat fins ara relacionada amb elements hidràulics de l'Horta de València ha estat l'excavació en 2007 d'un tram de la séquia mare de Mestalla (199 metres de llarg) i de dos trams més menuts del seu braç de Petra, al solar on posteriorment s'ha construït el nou estadi del València C.F. Dos talls realitzats directament sobre el caixer de la séquia de Mestalla van permetre, en primer lloc, establir l'estratigrafia (Figura 33), i la posterior excavació en

---

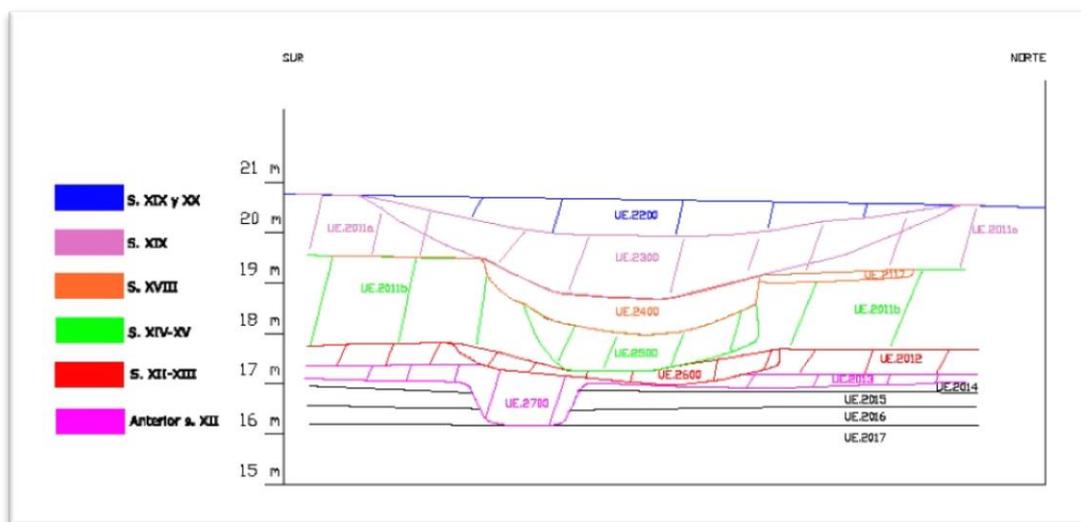
²⁹⁴ Vegeu l'informe preliminar de la *Intervención arqueológica: ejecución de las obras de la línea T-2. Infraestructura de la Estación del Mercat (Valencia)*, signat per l'arqueòloga Tina Herreros Hernández al desembre de 2008, i dipositat a l'arxiu del Servei d'Investigacions Arqueològiques Municipal (SIAM) de l'Ajuntament de València. Gràcies a Javier Martí i a Pepa Pascual per facilitar-me la consulta.

²⁹⁵ D'altra banda, a sota dels carcaus es va trobar una tomba visigòtica, segurament relacionada amb la necròpolis romana de la Boatella, la qual cosa ens descarta del tot un origen preislàmic.

²⁹⁶ S. Selma, *Memòria: Excavació arqueològica a les llengües del Raig de la Séquia de Tormos (València, L'Horta)*, per a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, octubre de 2006. Algunes dades breus en E. Guinot i S. Selma, *Les séquies de l'Horta Nord de València: Mestalla, Rascanya i Tormos*, València: 2005, p. 171.

extens del canal va permetre datar les diferents fases de construcció i remodelació del canal. I això malgrat la dificultat que suposa excavar una séquia que està construïda directament en terra, per la qual corre aigua contínuament i que, a més a més, s'escura tots els anys. En qualsevol cas, els resultats de l'actuació són més que satisfactoris i, a més a més, relativament sorprenents, ja que demostren que entre el nivell del sòl del canal original i el nivell actual no solament hi havia una diferència de vora quatre metres d'alçària, sinó que, a més a més, amb els segles s'havia anat desplaçant lateralment.²⁹⁷

Figura 33: Estratigrafia de la séquia mare de Mestalla des d'època andalusina a l'actualitat.

Font: Croquis extret de l'article de V. Algarra i P. Berrocal citat a la nota 297.

De les sis fases que es poden distingir en l'estratigrafia de la séquia, la més antiga està datada en un moment anterior al segle XII, sense que es pugui establir una data més concreta per al seu origen per la manca de ceràmica. El que més caracteritza aquesta fase, però, és l'amplada del canal, d'entre 1'70 i 2'20 metres, molt estret i per tant amb una capacitat limitada si la comparem amb l'amplada de les següents fases que hi havia per sobre. I és que cap a mitjan del segle XII, encara en època andalusina, es va produir una remodelació del canal de Mestalla, que va passar a tenir uns 4 metres d'amplada, augmentat així de forma extraordinària la seua capacitat per portar aigua, alhora que es

²⁹⁷ V. Algarra i P. Berrocal, "La excavación arqueológica de las acequias de Mestalla y Petra junto al antiguo Molino de la Marquesa en la ciudad de Valencia", *Irrigation, Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick*, València: 2014, p. 335-360.

construïa un molí aprofitant el pendent natural que existia en aquesta zona excavada.²⁹⁸ Posteriorment encara trobem unes altres quatre fases per damunt d'aquesta, fins arribar a la darrera construïda al segle XIX, que és la que ha arribat en ús al final del segle XX, quan el canal fou abandonat. Però totes elles responen a aterraments complets del canal provocats per avingudes del barranc d'en Dolça (el traçat del qual segueix la séquia de Mestalla en aquest tram) que van pujar també el nivell del sòl, de manera que en diverses ocasions es va haver d'excavar el canal de nou per sobre de l'antic.

Pel que fa al braç de Petra, del qual també es van poder excavar al mateix solar dos trams més petits, els resultats són força sorprenents pel que fa a la cronologia, ja que el seu origen no es pot retrotraure més enllà del final del segle XIII, i per tant ja en època feudal. Evidentment, ací n'hi ha alguna cosa que no quadra, i és que, com ja hem vist al capítol 3, en el braç de Petra n'hi ha situats tres espais hidràulics andalusins, el primer relacionat amb Campanar, el segon possiblement amb Beniataf, i el tercer amb l'alqueria de Petra. Per tant, si aquest tram de transport de l'aigua fou construït al final del segle XIII, això vol dir que poc després de la conquesta es va haver de desviar en algun punt per alguna raó que de moment és indeterminada, construint un nou canal que és el que ha arribat a nosaltres i ha pogut ser excavat. De fet, cal recordar que després de regar la zona de Campanar el braç de Petra [5.1] creua de manera bastant estranya la séquia mare de Mestalla per a anar a la zona de l'antiga alqueria de Petra.

Molt poc de temps després, en el 2008, es va trobar una altra séquia –de la que no es tenia constància– en un solar situat entre el carrer Ruaya i el carrer de Sagunt (el camí medieval de sortida de la ciutat cap al nord). Aquesta excavació és força cèlebre perquè s'hi va trobar una bassa de reg i material ceràmic d'època ibèrica per primera vegada en la ciutat de València, però, pel que ens interessa ací ara, en un estrat superior d'època andalusina es va localitzar un tram de séquia que es va datar en el segle XI, la qual havia estat abandonada i amortitzada al XV.²⁹⁹ Des d'un punt de vist morfològic és evident que aquest canal era un tram antic d'un petit braç secundari derivat del braç del Goleró [5.1.2], que deriva del braç de Petra [5.1], del sistema de Mestalla. El mateix braç, doncs, de l'excavació anterior, que havia estat datat al segle XIII en aquell punt.

El canal que ens ha arribat a l'actualitat seguia el mur del convent de Sant Julià, i el solar excavat del carrer Ruaya on s'ha localitzat el tram abandonat de la séquia era en

---

²⁹⁸ L'explicació per a aquest canvi en la séquia mare de Mestalla, que ja apunten els mateixos autors de l'estudi, l'analitzaré amb més detall més endavant, en el subapartat 7.3.1.

²⁹⁹ Memòria de les excavacions al carrer Ruaya dipositada a l'arxiu del SIAM.

la baixa edat mitjana l'hort del mateix convent, que fou construït al segle XIII com un simple ermitori però que fou ampliat el 1420 quan s'hi van traslladar un grup de monges agustines. Data que coincideix amb la proposada pels arqueòlegs per a la desaparició d'aquest tram del braç secundari excavat, de manera que, segurament, fou desviat en el segle XV amb la finalitat d'augmentar la superfície de l'hort de Sant Agustí. Pel que fa a la cronologia inicial, ens data la séquia de Petra, almenys, en el segle XI, però això no vol dir que el braç principal de Petra [5.1] no puga ser anterior, ja que el braç secundari del Goleró [5.1.2] rega un espai hidràulic andalusí, el de Beniataf (just en el límit del tram de séquia excavat, al qual pertany), que pareix haver estat afegit en una segona fase.

Figura 34: Canal excavat al carrer Ruaya de València. Dalt l'emplaçament del canal sobre el plànol cadastral de 1921 i perímetre del convent; baix foto zenital de l'excavació del canal

el que portava l'aigua a la zona d'horts (*ġinān*) del raval de la Boatella (Figures 23 i 35), junt a la porta del mateix nom, i construït precisament en aquest mateix moment.³⁰¹ Cal recordar que l'espai hidràulic de la Boatella, i per tant el seu canal, els he adscrit morfològicament a la fase 3 de construcció de l'Horta de València.

Finalment, no com un element hidràulic però sí com a mètode de datació indirecte d'un sistema, tenim l'excavació de l'alqueria andalusina de Rascanya. Fa uns anys, quan es va rehabilitar el monestir de Sant Miquel dels Reis per a convertir-lo en la seu de la Biblioteca Valenciana, es van fer diverses excavacions arqueològiques, i al claustre nord s'hi van localitzar restes del monestir precedent de Sant Bernat de Rascanya, construït al segle XIV, i restes de l'alqueria andalusina sobre la qual es va construir el monestir baix-medieval. Es va poder datar, de fet, al segle XI, datant així indirectament la primera fase de construcció del sistema hidràulic de Rascanya/Isba, puix morfològicament és evident que aquesta alqueria pertany al disseny original o fase 1 del sistema.

Un cas semblant és el de la plaça de l'Església de Benetússer, en la que es va fer una excavació arqueològica el 1987 que va permetre datar l'origen d'aquesta població de forma probable en la segona meitat del segle X, gràcies a la troballa d'un conjunt ceràmic califal i de probable fabricació local.³⁰² Això data la fase 2 d'ampliació de la séquia de Favara en aquesta centúria, ja que Benetússer pertany al grup homogeni d'alqueries que està format també per Sedaví, Alfafar i Orba, i que es va construir en la primera ampliació del sistema de Favara.

En definitiva, doncs, com podem veure, només a partir de les datacions absolutes o aproximades que s'han aconseguit mitjançant excavacions arqueològiques difícilment es pot posar data d'origen a l'Horta de València més enllà dels segles X i XI, amb l'única excepció del molí del carrer Salvador Giner i el seu bessó del Mercat Central, que es poden retardar al segle IX. Però, fins a quin punt és fiable aquesta conclusió? ¿No pot ser fruit d'un cúmul de casualitats, com si fos una espècie de mirall documental a causa de les poques dades que tenim i de l'aleatorietat amb la que s'han pogut anar excavant certes séquies? De fet, no és casualitat que totes les (poques) séquies que han estat excavades ho hagen estat tan a prop de la ciutat medieval, puix això és conseqüència de les zones de vigilància arqueològica que marca la llei, i que només es circumscriuen al nucli de Ciutat

---

³⁰¹ J. Martí, "A la luna de Valencia. Una aproximación arqueológica al espacio periurbano de la ciudad musulmana", *Historia de la Ciudad. Territorio, sociedad y patrimonio*, València: 2002, p. 55-73 [p. 67].

³⁰² F. Escrivà i C. Barceló, *La cerámica califal de Benetússer*, València: 1990. Existeixen notícies confuses sobre ceràmiques datades entre finals del segle IX i principis del X en unes galeries subterrànies o sitges a la plaça Major d'Alfafar, localitat situada junt a la de Benetússer, però no he pogut trobar informació fiable.

Vella i els principals camins històrics. Però res no sabem de les séquies més allunyades de la ciutat, en els extrems i zones mitjanes de l’Horta de València, que per l’anàlisi morfològica pareixen ser les més antigues. És evident, doncs, que si volem datar la fase 1 i, per tant, l’origen de l’Horta de València, caldrà deixar de banda l’aleatorietat de les excavacions d’urgència al ritme de l’avanç urbanístic i excavar conscientment alguns trams de séquia en aquells llocs que, morfològicament, pareixen ser els més antics. Només així les fases que he proposat en el capítol 6 a partir de l’anàlisi morfològica podran ser confirmades, o bé matisades i fins i tot rebutjades.

7.3. Quan i en quin ordre es van construir les séquies de l’Horta de València?

Fins ara sempre s’ha tendit a pensar que les séquies de l’Horta de València es van construir en un ordre ascendent. És a dir, la Séquia de Rovella, que és la que té el seu assut més a prop de la ciutat i la mar, seria la més antiga, i la Séquia de Montcada, que és la que té l’assut més lluny de la ciutat i la mar, seria la més recent.³⁰³ Es tracta d’una deducció lògica, si tenim en compte que els sistemes hidràulics desaigüen els uns en els altres. Així, per exemple en l’Horta Sud, el sistema de Quart-Benàger desaigua els seus sobrants en el de Mislata, i aquest alhora ho fa en el sistema de Favara; mentre que una mica més al sud el braç de Faitanar (del sistema de Quart-Benàger) desaigua també en Favara. Aquest darrer sistema, finalment, desaigua els seus primers braços en la Séquia de Rovella, i la resta els allarga per la marjal fins a desaiguar en la mar. En conseqüència, és evident que no es pot construir un sistema nou si abans no existeix el sistema de baix, en el qual ha de desaiguar. De fet, si observem el plànol de la Figura 2 (apèndix), en el que es representen les superfícies totals irrigades per cada séquia, s’hi pot observar com els sistemes superiors “abracen” els sistemes que tenen a sota, i s’adapten a ells, la qual cosa es veu perfectament en el cas de Montcada, que cobreix o abraça Tormos, i aquesta al seu temps cobreix Rascanya.

Tanmateix, aquesta és una concepció de l’evolució de l’Horta de València que està condicionada pel desconeixement del seu disseny original. Així, tal com hem vist en els

---

³⁰³ Vegeu per exemple, entre d’altres, E. Guinot, “Una historia de la Huerta de Valencia”, *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: l’Horta de València*, València: 2007, p. 60-98 [p. 68]. L. P. Martínez Sanmartín, “Els molins com a clau d’articulació de l’Horta medieval de València. La sentència de 1240 entre els moliners d’Alaxar i la comunitat de Rascanya”, *Afers*, 51 (2005), p. 369-396. J. Mateu, J. Marco i C. Sanchis Ibor, “La huerta islámica de Valencia”, *Historia de la ciudad de Valencia*, València: 2000, p. 50-53.

capítols anteriors, l'horta andalusina no era com la coneixíem actualment, on tota la superfície està irrigada, sinó que hi havia amples intersticis no irrigats entre els espais hidràulics, i aquests no necessàriament es tocaven entre si quasi mai. De fet, en alguns casos les séquies principals desaiaguaven en antics barranquets o, de vegades, en marjals actualment desaparegudes, i no en altres séquies com ara; de manera que tot l'argument exposat fins ací s'ensorra totalment. Aquesta no és, doncs, una argumentació plausible per a identificar l'ordre de construcció de les séquies d'una gran horta fluvial andalusina; i la proximitat a la ciutat que argüeixen tots els autors que s'han pronunciat, tampoc ho és.

Què podem deduir sobre aquest tema de l'anàlisi morfològica dels sistemes? Vegem primer el cas de l'Horta Sud, que és molt més clar que el de l'Horta Nord. Si observem el plànol de la Figura 31, ens podem adonar com els espais hidràulics andalusins que en l'anàlisi morfològica (capítols 3 i 6) s'han identificat com la fase 1 més antiga (alqueries de Quart, Andarella, Xirivella i Patraix) estan emplaçats tots seguits i al llarg d'una franja paral·lela i propera al riu Túria. Com es pot veure, cap d'aquests espais hidràulics toca físicament un altre, ni cap séquia de conducció de l'aigua, ja que estan totalment separats entre ells i, per tant, morfològicament no és possible dir si han estat construïts en ordre ascendent o descendent respecte als seus assuts.

Amb tot, cal tenir present que en el dret islàmic –i també és el costum dels pobles amazics– tenen preferència per a prendre l'aigua els regants més antics, que normalment solen ser els d'aigües amunt. És a dir, que tot i que l'aigua d'un riu és pública i tots els musulmans tenen dret a prendre-la i emprar-la, també és cert que, més generalment, aquells que arriben primer tenen el dret de construir el seu assut sobre el riu en el punt on consideren més oportú, i els que arriben amb posterioritat sempre hauran de construir el seu assut per sota de l'anterior, amb la finalitat de recollir l'aigua que sobra als primers. O almenys fer-ho de manera que no intercepten l'aigua a la que tenen dret els més antics, encara que el nou assut es faça aigües amunt per una necessitat física o tècnica. N'hi ha, de fet, una ampla jurisprudència al respecte d'aquest tema, basada en les disposicions que recull l'Alcorà sobre l'ús de l'aigua per a regar, que són comunes a tota interpretació de l'Islam. Però també n'hi ha de més específiques en disposicions de l'escola malikita, que regia en al-Andalus, i que es poden conèixer per les *fatāwā* que s'han conservat.³⁰⁴

Cal recordar, d'altra banda, que en el període andalusí, i encara després en el baix-medieval, els assuts no eren les grans construccions de pedra que coneixem actualment i

---

³⁰⁴ C. Trillo, *Agua, tierra y hombres en al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*, Granada: 2004, p. 256-259.

que van ser construïts al segle XVII, sinó que eren assuts construïts amb pedres soltes de diversa mida, travades entre elles amb algues fluvials i fixades al llit del riu amb estaques de fusta.³⁰⁵ En conseqüència, en condicions normals d'abundància d'aigua, aquests assuts deixaven passar molta més aigua per als regants d'aigües avall que no els assuts moderns. I, en qualsevol cas, és evident que l'existència d'almenares junt als assuts de l'Horta de València, que són els canals que permeten retornar al riu l'aigua que l'assut agafa de més, tenen la funció específica de repartir l'aigua entre tots els sistemes de manera que els regants d'aigües amunt o sobirans no abusen respecte als d'aigües avall o jussans, tal com marca la jurisprudència malikita, que està basada en disposicions alcoràniques establertes directament pel profeta per a impedir l'abús d'uns sobre altres.

En aquest sentit, doncs, i recapitulant tot el que s'ha dit fins ara, es pot proposar, de forma bastat versemblant, i basant-se en els drets que tenien els d'aigües amunt, que les séquies de l'Horta de València es van construir, segurament, en un ordre descendent respecte a l'emplaçament dels seus assuts sobre el riu, essent així la Séquia de Montcada la més antiga i la Séquia de Rovella la més recent. El problema és que per la manca de cronologia no podem saber quant de temps va passar entre la construcció de cada sistema; tot i que no degué ser molt, ja que tots els sistemes tenen uns drets semblants i bastant igualitaris sobre l'ús de l'aigua del Túria. Això vol dir que, en principi, l'ordre ascendent o descendent de construcció dels sistemes no tindria massa importància. Però sí que la té quan observem la construcció de les séquies de l'Horta Nord i l'embolic estructural que representa el fet que es creuen les unes sobre les altres. L'explicació d'aquest fet, però, pot aportar més informació de la que pareix sobre el procés de construcció i evolució de l'Horta de València.

7.3.1. El cas de Mestalla i la construcció de la Séquia d'Isba com a clau de volta

Enric Guinot fou el primer en plantejar com a hipòtesi que la Séquia de Mestalla no havia estat des del principi una única séquia dissenyada com un conjunt, basant-se en l'estrany creuament del braç de Petra per damunt de la séquia mare, i en l'encreuament dels braços de Rambla i Algiròs uns trenta metres després del partidor proporcional d'on

---

³⁰⁵ Sobre els materials i la construcció de l'assut de la Reial Séquia de l'Alcoi, a l'Horta de Gandia, i el conflicte al seu voltant en el segle XV, vegeu J. Castillo, *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, Gandia: 1995, p. 74-78. Sobre el manteniment i reconstrucció de l'assut del molí de Matada, al riu Xúquer, vegeu F. Esquilache i I. Martínez, "Les dificultats en l'aprofitament de les aigües del Xúquer. El molí, l'assut i la nora de Matada (segles XIII-XVI)", *Estudis d'Història Agrària*, 24 (2012), p. 55-76.

naixen totes dues séquies. Així, aquest autor proposava que, almenys el braç de Petra, havia estat inicialment una séquia independent, i que possiblement els braços de Rambla i Algiròs també ho havien estat, fins que en algun moment indeterminat del passat s'havien fusionat en un únic sistema com el que coneixíem actualment. A més de les particularitats morfològiques de Mestalla, Guinot també es basava en el fet que la Comuna d'aquesta Séquia tingués un sequier diferent per a cadascun dels tres braços principals, d'acord amb les ordenances de 1771, un particular que es pot retrotraure molt fàcilment a la baixa edat mitjana i potser encara més.³⁰⁶ A banda, també dividien les despeses de manteniment de l'assut i els canals principals sempre en tres parts iguals, independentment de la superfície irrigada per cada braç; un fet que és únic en tota l'Horta de València i, de fet, bastant estrany, ja que tant el dret a l'aigua com l'aportació econòmica per al manteniment de les infraestructures comunes acostuma a estar en relació amb la terra posseïda per cadascú, o la terra irrigada per cada séquia.

L'excavació d'un tram de la séquia mare de Mestalla el 2007, però, com hem vist a l'apartat anterior, no fa sinó confirmar, o almenys apuntar com a molt probable, aquesta hipòtesi; tal com, de fet, han proposat també els arqueòlegs que van ser responsables de l'excavació, Victor Algarra i Paloma Berrocal. Així, el fet que el canal estret que s'havia construït inicialment (de datació indeterminada) fos ampliat al segle XII fins a conformar el canal d'una vertadera séquia mare ampla i ben cabalosa, com la resta de les de l'Horta de València, ens vindria a situar en aquest moment cronològic la fusió de les tres séquies anteriors. De fet, era evident que aquesta fusió, d'haver-se produït, tenia que haver estat abans de la conquesta, ja que en cap moment es mencionen a la documentació del segle XIII aquestes tres séquies (amb el nom actual o amb qualsevol altre), i quan es van fer els repartiments d'aigua per les sequeres de 1316 i 1321, Mestalla ja era una única séquia.³⁰⁷

Des d'un punt de vist estrictament morfològic aquesta proposta és perfectament factible, i tampoc no és massa difícil proposar una possible hipòtesi sobre el traçat inicial aproximat d'aquestes tres séquies quan eren sistemes independents. En primer lloc, si

---

³⁰⁶ Aquestes ordenances estan publicades al segon volum de la traducció castellana de l'obra de F. Jaubert de Passà, *Canales de Cataluña y Reino de Valencia*, València: 1844, p. 99-175. No s'han conservat cap de les ordenances anteriors d'aquesta séquia, però sabem que al segle XV ja hi havia un sequier per cada braç dels tres principals de Mestalla (ARV, *Governació*, n. 4321, f. 6r [Petra]; mà 2, f. 43v [Rambla]; mà 2, f. 44r [Rambla]; mà 3, f. 7v [Petra]). De fet, d'acord amb l'experiència adquirida amb la documentació al voltant de la irrigació, és molt probable que aquest costum tingués el seu origen abans de la conquesta cristiana del segle XIII.

³⁰⁷ El repartiment de 1311 en Arxiu Municipal de València, *Manual de Consells*, A1, f. 93r-95r, publicat per V. Anyó, *El primer Manual de Consells de la ciutat de València (1306-1326)*, València: 2001, p. 192-195. El repartiment de 1321 en *Aureum Opus*, f. 72, privilegi CXXXVIII de Jaume II.

observem el traçat conegut del braç de Petra, podrem veure que, després de separar-se de la séquia mare de Mestalla mitjançant un partididor proporcional i rebre exactament una tercera part de l'aigua total, la séquia es dirigeix perpendicularment cap al riu, perdent així tota la cota guanyada fins aleshores sense cap raó aparent, tot i que abans de tocar-lo gira cap a l'est i presenta un recorregut paral·lel al riu amb el qual comença de nou a guanya cota. És evident que aquest fet respon a la fusió, i que inicialment la séquia independent de Petra devia tenir el seu assut aproximadament pel mateix lloc on el té ara Rascanya, de manera que quan el braç es dirigeix en recte cap al riu perdent cota i de sobte gira per a començar a guanyar-la de nou, el que està fent en realitat és reprendre, en aquest punt on gira, el recorregut de l'antic canal original.

Pel que fa al braç d'Algiròs, primer de tot cal dir que en el sistema de Rascanya existia en l'edat mitjana un braç paral·lel al riu que en el segle XV era conegut com a Séquia Naxera (<N'Axera, per feminització del nom), i en el XIII com a Séquia d'Alaxar (en realitat és al-Šāt, com veurem més endavant), el qual estava excavat quasi dins de la rambla del riu, i que no servia per a regar sinó únicament per a moure diversos molins. Aquest braç de Rascanya va desaparèixer en època moderna, arran d'una avinguda que el va aterrar, i ja no es va recuperar per una manca d'interès dels propietaris; però la séquia està ben documentada en la baixa edat mitjana i es coneix el seu traçat aproximat.³⁰⁸ D'altra banda, cal dir també que en un document del segle XV es parla clarament de la *céquia apel·lada d'Algiròs, vulgarment dita Naxera*,³⁰⁹ la qual cosa vol dir que el braç d'Algiròs del sistema de Mestalla tenia un nom alternatiu i, a més a més, el compartia amb el braç moliner de Rascanya. Encara més, la séquia Naxera de Rascanya acabava el seu recorregut desaiquant els sobrants al braç d'Algiròs de Mestalla. Des del punt de vista de l'anàlisi morfològica, doncs, és molt factible proposar, almenys com a hipòtesi, que aquestes dues séquies foren inicialment la mateixa. Arran de la fusió de Mestalla i la desaparició de l'assut propi de la séquia Naxera, com que el seu tram inicial va deixar de ser necessari però encara hi havia instal·lats diversos molins fariners, es va connectar a la

---

³⁰⁸ Tant les referències documentals com el treball de reconstrucció del recorregut original d'aquesta séquia es poden trobar en un magnífic article de L. P. Martínez Sanmartín, "Els molins com a clau d'articulació de l'Horta medieval de València. La sentència de 1240 entre els moliners d'Alaxar i la comunitat de Rascanya". *Afers* 51 (2005), p. 369-396. Aquest autor proposa diverses etimologies per al nom d'aquest braç, però independentment del seu significat, el que resulta evident és que la séquia pren el nom del Raal Axeta o Axera que apareix en el *Llibre de Repartiment* (ed. A. Ferrando, 1.781 i 2.264), com de fet apunta el mateix Martínez Sanmartín (p. 382-83). I aquest *rāhal* i conjunt moliner deu ser el posterior nucli baix medieval i modern de Tendetes, com hem vist al capítol 3, i es pot veure a les Figures 15, 20 i 41.

³⁰⁹ ARV, Governació, 2253, mà 10, fs. 29r-30v (1435), citat per I. Mangue, *Marxalenes: d'alqueria islàmica a barrio de la ciudad de Valencia*, València: 2001, p. 129.

Séquia de Rascanya com un braç que seria exclusivament de molins.³¹⁰ Sempre en el terreny de la hipòtesi, evidentment, basada en indicis morfològics i documentals.

Finalment, pel que fa a la Séquia de Rambla, no existeix en la mateixa zona cap resta de canal o referència documental que ens indique un possible traçat original anterior a la fusió, semblant al d'Algiròs. Possiblement perquè tindria el seu recorregut encara més a prop del riu (per l'orientació d'ambdós canals és probable que Rambla tingués l'assut després del d'Algiròs) i en conseqüència degué desaparèixer encara abans que la séquia Naxera (desapareguda al segle XVI). De fet, el riu ha tingut històricament tendència a desplaçar-se cap al nord, i això implica l'erosió contínua del costat nord.

En definitiva, aquesta reconstrucció hipotètica (però factible) del traçat original de les tres séquies que més tard es fusionarien en la Séquia de Mestalla es pot veure al plànol de la Figura 21; tot i ser conscient de la dificultat que suposa entendre tots aquests canvis per escrit i sense conèixer bé els sistemes. En qualsevol cas, la pregunta que resta per contestar és per què es va produir aquesta fusió de tres sistemes independents en un únic sistema conjunt. I encara més, cal explicar també quina relació té això amb l'ordre en el que es van construir les séquies de l'Horta de València. En realitat, sembla que tot plegat podria estar relacionat amb la construcció més tardana de la Séquia de Rascanya.

Tradicionalment, sempre s'ha dit que Rascanya està "encaixada" entre les séquies de Tormos i Mestalla, com ja ho va afirmar Borrull al segle XIX, i altres autors ho han repetit al segle XX.³¹¹ I és que, efectivament, la Séquia de Rascanya irriga una zona que topogràficament està més elevada que les terres dels voltants, i el seu assut és l'últim (excepte el de Rovella), de manera que n'hi ha un cert consens al voltant del fet que Rascanya fou la darrera séquia que es va construir. De fet, l'excavació arqueològica de l'alqueria andalusina de Rascanya, dins del claustre de Sant Miquel dels Reis, ens data indirectament el sistema en el segle XI, com hem vist adés. Per això, com que Rascanya fou la darrera en construir-se, però la seua àrea irrigada està a una cota superior, els seus constructors es van veure obligats a situar l'assut en el riu a una major distància de la ciutat, aigües amunt, amb la finalitat d'aconseguir la cota necessària per a regar aquestes terres altes. Això, però, els obligava a construir el nou assut de Rascanya més amunt dels assuts de les antigues séquies de Petra, Rambla i Algiròs, que devien estar situats a una

---

³¹⁰ A canvi els propietaris dels molins devien contribuir en el manteniment de l'assut de Rascanya, però el braç es quedava sense aigua en cas de sequera, segons la sentència de 1240 publicada per L. P. Martínez Sanmartín, "Els molins com a clau d'articulació de l'Horta", p. 395-396.

³¹¹ F. X. Borrull, *Tratado de distribución de las aguas del río Turia y del Tribunal de los Acequeros de la Huerta de Valencia*, València: 1831, p. 19-21. Aquest autor es basava en el fet que Rascanya creua per damunt de Mestalla, la qual cosa la dataria en un moment posterior (malgrat que molt proper, segons ell).

cota més baixa. Com que ja hem vist que en el dret islàmic els assuts nous sempre han de situar-se aigües avall dels antics, ja que aquests darrers tenen preferència a l'hora d'agafar l'aigua (i més encara quan hi ha escassetat per la sequera), l'única solució era portar aquests tres assuts més a dalt en el riu perquè agafaren l'aigua abans que ho fes Rascanya, allargant els seus canals principals de transport més amunt dels assuts antics. I la manera més fàcil de fer-ho degué ser fusionar els tres canals de Petra, Rambla i Algiròs; o potser fusionar els de Petra i Algiròs amb la Séquia de Rambla-Mestalla, que ja tindria el seu assut més enllà del nou de Rascanya per haver estat traslladat abans. A partir de llavors es dividirien entre les tres séquies les despeses de manteniment de les infraestructures a parts iguals, de la mateixa manera que es repartirien l'aigua. Una situació que heretaria després de la conquesta del segle XIII la Comuna de Mestalla. Si la proposta és encertada, doncs, i donem per bons els resultats de l'excavació arqueològica, aquesta fusió s'hauria produït a mitjan del segle XII, quan els arqueòlegs daten l'ampliació del canal original més estret per a convertir-se en el canal comú de Mestalla.

L'única cosa que no acaba de quadrar amb tot açò és la datació indirecta de la séquia de Rascanya a través de l'alqueria excavada a Sant Miquel dels Reis, del segle XI. Evidentment, tot açò només és una proposta d'interpretació dels canvis que es van produir en la Séquia de Mestalla i en tota l'Horta Nord al final del període andalusí, que depèn de massa coses que no són ben bé del tot segures. En qualsevol cas, però, encara n'hi ha un darrer argument que pareix reforçar aquesta hipòtesi sobre la fusió de Mestalla en relació amb la construcció de la Séquia de Rascanya. I és que el nom de la darrera no ha estat sempre el mateix i, de fet, com ja hem vist adés, no ho era en època andalusina. Rascanya era el topònim d'una alqueria, Qaryat Rās Qannā(t), que literalment significa "alqueria del cap del canal", en el sentit d'estar situada en la capçalera de la séquia. I efectivament ho està. Al llarg de la baixa edat mitjana la Séquia va anar prenent el nom de la principal alqueria a la que donava servei, fins que es va consolidar definitivament i es va perdre per a sempre el seu nom andalusí. Fins que l'historiador Luis Pablo Martínez va trobar un document que el recollia i el va poder recuperar: Isba.³¹²

Aquest mateix autor aporta en el seu article algunes interpretacions etimològiques sobre l'origen del topònim, el més versemblant dels quals és que vingués del mot àrab *işba'*, que en àrab significa "dit" (de la mà), i que també és una mesura de longitud submúltiple del colze i de la braça. No obstant això, aquest nom no té massa sentit en el

---

³¹² L. P. Martínez Sanmartín, "Els molins com a clau d'articulació de l'Horta", p. 371.

context de la irrigació.³¹³ Hi ha, però, una altra possible explicació etimològica que sí tindria molt de sentit, i és que el nom Isba vingués inicialment del mot àrab *saba* ‘, que és el numeral “set”, i d’ací derivés el verb *isbā*, que significa “fer set”, en un sentit cronològic del terme.³¹⁴ I és que, una vegada fusionades les séquies de Petra, Rambla i Algiròs en una única séquia de Mestalla, l’assut de Rascanya era, en efecte, el que “fa set” (de vuit), situat després dels assuts de Montcada [1], Quart [2], Tormos [3], Mislata [4], Mestalla [5] i Favara [6], quedant ja per darrere només l’assut de Rovella [8], que es la séquia pròpia de la ciutat. Aquesta darrera dada seria la que explicaria que l’assut de Rascanya (segurament del segle XI) es construís en el riu per sobre del de Rovella, que evidentment és molt més antic, com demostra el molí del carrer Salvador Giner, datat abans del segle X. De fet, és molt probable que en una cronologia tan tardana com aquesta, l’Estat sí tingués alguna cosa a veure en la construcció d’aquesta séquia, i més encara en l’acord necessari entre els usuaris de Petra, Rambla i Algiròs per a fusionar les seues séquies sense una necessitat pròpia de fer-ho. Però açò ho veurem més endavant en el capítol 9 dedicat a l’Estat.

Comptat i debatut, el que aquesta hipòtesi proposa (d’una manera versemblant, però impossible de corroborar per ara sense excavacions que confirmen la cronologia) és que la construcció de les séquies de l’Horta Nord fou molt més complicada i allargada en el temps, probablement, que les de l’Horta Sud, i com a resultat de tot plegat, i també de les cotes provocades per la topografia, tenim una estructura morfològica molt imbricada entre tots els sistemes. Tanmateix, és possible proposar una reconstrucció cap enrere del traçat de les séquies i, d’aquesta manera, proposar un ordre per a la seua construcció.

7.3.2. Una proposta de datació de les fases de construcció de l’Horta de València a partir de l’anàlisi morfològica i les datacions arqueològiques

Si la hipòtesi de l’ordre descendent de construcció dels sistemes és correcta, i la séquia de Rovella fou la darrera en ser construïda (deixant de banda ara Rascanya), la cronologia del molí situat al carrer Salvador Giner, que fou datat en un moment anterior al segle X i molt probablement al IX, ens aporta una data *ante quam* per a tot el sistema de Rovella, que ens retrotrau, a més a més, la fase 1 de la resta de séquies de l’Horta a un

---

³¹³ L’autor explica que les etimologies proposades li han estat proporcionades per l’arabista C. Barceló.

³¹⁴ He d’agrair enormement a l’arabista i arqueòleg Virgilio Martínez Enamorado que em facilités aquesta interpretació etimològica tan suggeridora del topònim Isba, amb la qual he pogut construir aquesta hipòtesi.

moment encara anterior. Una altra vegada cal referir-se, doncs, a la necessitat d'excavar algun tram de séquia dels que s'han pogut identificar en base a l'anàlisi morfològica com dels més antics, en la perifèria; i de la mateixa manera cal datar la construcció de terrasses (i per tant dels seus espais hidràulics) mitjançant anàlisis del sòl, com ja s'està fent en altres llocs. De fet, cal recordar l'estudi citat adés al capítol 1 sobre la Vall de Ricote, a Múrcia, en el que s'ha pogut datar una terrassa, i per tant el seu espai hidràulic, en el segle VIII, immediatament després de l'arribada dels musulmans a la península.³¹⁵ Podem considerar que la fase 1 de l'Horta de València es va construir també en aquesta data tan primerenca? És el que pareix apuntar la datació dels dos molins de la Séquia de Rovella, però és massa prompte per a afirmar-ho amb rotunditat. En qualsevol cas, una cosa és la construcció de l'assut, del canal de conducció d'aigua, i dels espais hidràulics d'aquestes alqueries primigènies, i una altra distinta són les ampliacions de les següents fases de construcció dels sistemes hidràulics, que no necessàriament han de seguir el mateix ordre.

No obstant això, es pot dir que les ampliacions també foren en ordre descendent. En primer lloc, si la séquia de Mislata no fou ampliada cap al sud, més enllà de Xirivella i Andarella, fou perquè aquest espai ja l'ocupava abans Faitanar, que és la séquia d'aigües amunt. D'altra banda, en el cas de Favara es pot veure clarament com el traçat de la seua séquia mare s'adapta al final de l'espai hidràulic de Coscollana (de la séquia de Faitanar), i no al revés com es podria pensar, ja que d'una altra manera l'horta de Coscollana mai no hagués arribat fins a tocar la séquia mare de Favara, per la qual cosa es pot deduir que l'ampliació de la fase 2 d'aquesta darrera séquia fou posterior a la construcció de l'espai hidràulic de Coscollana i, per tant, a la construcció de tot el sistema de Benàger-Faitanar.

En el cas de Benàger i Faitanar no n'hi ha cap indicatiu per a donar una cronologia a la construcció de la fase 2. Tanmateix, per a Favara, una excavació arqueològica que es va realitzar el 1987 en la plaça de l'Església de Benetússer, adés esmentada, va datar l'origen d'aquesta població de forma probable en la segona meitat del segle X, gràcies a la troballa d'un conjunt ceràmic califal i de probable fabricació local.³¹⁶ Com que l'espai d'habitatge no es pot entendre al marge de l'espai de treball, que en aquest cas és l'espai hidràulic de l'alqueria que he identificat en l'anàlisi morfològica del sistema i el parcel·lari de Favara, això ens data la segona fase d'ampliació d'aquesta séquia en aquesta centúria. Com que l'ampliació de la fase 2 de la Séquia de Favara ha de ser necessàriament posterior a la

---

³¹⁵ A. Puy i A. L. Balbo, "The genesis of irrigated terraces in al-Andalus. A geoarchaeological perspective on intensive agriculture in semi-arid environments (Ricote, Murcia, Spain)", *Journal of Arid Environments*, 89 (2013), p. 45-56.

³¹⁶ F. Escribà i C. Barceló, *La ceràmica califal de Benetússer*, València: 1990.

construcció de Benàger i Faitanar, això ens data també en la primera meitat del segle X aquestes séquies de fase 2; això és, en l'inici de l'època califal o el final de l'emiral.

De fet, si tenim en compte que el nom de la séquia de Benàger deriva del nom de la tribu amazic dels Banū Aġġer, i seguim la vella hipòtesi de Miquel Barceló segons la qual els grups que van arribar a colonitzar les Illes Orientals d'al-Andalus a partir del 902 d.C provenien del Šarq al-Andalus, i per tant ja estaven instal·lats allí amb anterioritat al segle X, com que els Banū Aġġer estan presents a Mallorca i la resta d'illes, això ens dataria de forma indirecta l'ampliació de la séquia de Benàger en un moment anterior a aquesta data.³¹⁷ Cal admetre que aquest darrer argument és només un indicatiu i que podria ser fàcilment revocable amb una futura troballa arqueològica que clarifiqués més aquest assumpte. En qualsevol cas, de moment quadra amb la resta de les cronologies que estem manejant fins ara, ja que Benàger-Faitanar ha de ser una miqueta anterior a l'ampliació de Favara, datada en la primera meitat del segle X per les troballes a Benetússer.

Pel que fa a l'Horta Nord, les conclusions a les que es pot arribar són similars a les de l'Horta Sud, però l'anàlisi morfològica és més complicada per les raons que ja hem vist al capítol anterior. En primer lloc, en la Séquia de Montcada (sempre en el tram previ al barranc del Carraixet, que és el que entra en aquest estudi) les fases són ben clares. Primer els espais hidràulics de Paterna i Montcada en la fase 1. L'ampliació de Benifaraig en la fase 2. I finalment els afegits de Godella, Massarrojos i l'espai hidràulic de Montcada junt a la séquia mare que pertanyen a la fase 3. Precisament, sobre aquest darrer espai irrigat que, per estar més pròxim, és el que està directament relacionat amb el nucli d'habitatge de Montcada que ha arribat fins a hui, cal dir que s'han fet algunes excavacions arqueològiques en el nucli urbà, en les que s'han trobat diverses cases d'època andalusina. Dos d'elles al nord de la població, amb la típica estructura quadrada envoltant un pati central, i unes altres dues al sud, molt a prop de la séquia mare, en un lloc anomenat el Ravalet, que pareix indicar-nos la presència d'un petit raval (o potser un real?) annex al nucli principal.³¹⁸

El que ens demostren aquestes troballes és que estem al davant d'un nucli de

---

³¹⁷ La hipòtesi de Barceló es basa en la idea de la segmentació tribal, de manera que els Banū Aġġer que es van establir a les illes a partir del 902 d.C. (Beniatzar, Benacar i Beninatgar a Mallorca, Biniàixer a Menorca, o Benicatzar i Beniaixir a Eivissa) procedien necessàriament de la zona valenciana, la qual cosa data els establiments valencians en un moment anterior. Vegeu M. Barceló, "Assaig d'identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca", *El Curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yābisa (290-633H/902-1235 dC)*. Eivissa: 1997, p. 9-28.

³¹⁸ J. M. Burriel i E. Ruiz Val, "Les primeres dades arqueològiques de l'hàbitat medieval de Moncada, Ravalet-1", *Qulayra*, 2 (2006), p. 139-148.

poblament relativament dispers, ja que les cases estan més o menys concentrades en un lloc però no estan pegades les unes a les altres formant carrers definits amb les façanes com en l'urbanisme occidental. Al centre de l'alqueria devia estar la torre defensiva, que feu enderrocar Jaume I el 1234 durant una ràtzia prèvia a la conquesta de València i que mai no ha estat localitzada, així com la mesquita i uns banys, els quals tenim documentats per escrit en el segle XIII. Allò més interessant, però, és la datació aportada per aquestes troballes arqueològiques, així com la necròpoli localitzada junt al camí d'Alfara, i és que mai no s'ha pogut retrotraure l'origen del nucli de poblament andalusí de Montcada més enllà de segle XII.

Més recentment una excavació en la veïna localitat d'Alfara ha localitzat ceràmica amb una tipologia molt similar a la que es va trobar a Montcada, que com a molt es pot retrotraure al final del segle XI.³¹⁹ Tot pareix indicar, doncs, que el poblament andalusí situat per damunt de la séquia mare de Montcada és bastant tardà, i això ens data la fase 3 de construcció de l'Horta de València, precisament, en els segles XI i XII, és a dir, en època taifa i en els posteriors períodes almoràvit i almohade. Cal matissar, però, que es tracta d'una datació genèrica de tota una fase que està basada en una única datació local. Per això, és molt probable que alguns dels espais hidràulics identificats com de fase 3 al llarg i ample de l'Horta de València siguin encara més antics, perquè les fases estan basades en la classificació morfològica del conjunt dels sistemes, però no necessàriament s'han hagut de portar a terme sempre al mateix temps en tots els sistemes hidràulics.

En definitiva, amb tota la prudència necessària per les escasses datacions que n'hi ha per a fer encaixar els models morfològics amb els períodes cronològics concrets, la hipòtesi de treball que plantege indica que la fase 1, en la que es van assentar els primers grups tribals que van arribar a la plana de la ciutat romana i visigòtica de Valentia i van construir els primers sistemes hidràulics, ha de datar-se entre la conquesta del Šarq al-Andalus el 714 i el final de l'emirat, al principi del segle X. La fase 2, en la que continuen arribant grups immigrants de fora i ja es produeixen les primeres fragmentacions de grups locals pel creixement de la població, ha de datar-se aproximadament entre el principi del segle X –quan es produeix el sotmetiment militar de les tribus que abans no reconeixien l'autoritat omeia– fins al principi del XI, és a dir, durant el Califat i els primers anys de les taifes. I, finalment, la fase 3, en la que comença la construcció d'espais hidràulics que trenquen amb la proporcionalitat del disseny tribal inicial, i comencen a aparèixer un gran

---

³¹⁹ Cal agrair a l'arqueòloga encarregada de l'excavació, Lourdes Roca, haver-me permès llegir la memòria arqueològica final inèdita.

nombre de rafals que són propietat de l'oligarquia estatal, ha de datar-se a partir del segle XI necessàriament, en el període taifa, tot i que continuaria en realitat al llarg del segle XII i fins a la conquesta cristiana de principi del XIII.

Hagués estat interessant saber, de fet, com hauria acabat sent l'Horta de València si no s'hagués produït la conquesta cristiana. ¿Potser hauria acabat sent una zona irrigada contínua com en l'actualitat? Això, però, probablement mai no ho arribarem a saber. O almenys no podrem fer una especulació raonada al respecte sense conèixer amb un major detall, mitjançant la metodologia de l'arqueologia hidràulica, els espais irrigats fluvials del Nord d'Àfrica i del Pròxim Orient. Especialment, per descomptat, l'espai irrigat més semblant a l'Horta de València que n'hi ha en el món islàmic, que és la Ghuta de Damasc. De fet, si les estructures agràries són un reflex de les societats que les creen i que les fan créixer, caldria veure com seria l'Horta de València en una societat musulmana que deixés de ser tribal. La societat andalusina de la València del segle XIII, almenys, no sembla que hagués deixat de ser-ho, o no ben bé del tot. El paper de l'Estat i la ciutat és un altre tema, que veurem al capítol 9.

8. LA PROPORCIONALITAT EN LA DISTRIBUCIÓ DE L'AIGUA DE REG

Una vegada hem vist les fases de construcció dels diversos sistemes hidràulics per separat i de l'Horta de València en conjunt, i hem vist la proposta de l'ordre en el que es van construir els sistemes hidràulics, crec que és important veure també com es distribuïa l'aigua de reg entre els sistemes, i dins dels sistemes, per veure si la proporcionalitat i la igualtat eren els criteris habituals, o bé la diferència i el manteniment de privilegis.

No resulta gens fàcil reconstruir la distribució de l'aigua en època andalusina a partir dels sistemes hidràulics actuals, per la manera com aquests han anat creixent amb posterioritat, afegint-se nous braços i augmentant-ne la superfície irrigada. I també pels canvis en la distribució que inevitablement va suposar això, malgrat els intents de Jaume I perquè tot continués funcionant “com en temps de sarraïns”. Amb tot, hi ha prou indicis que permeten fer-se una idea de com era aquest sistema andalusí, que és el que intentaré mostrar al llarg d'aquest capítol. Primer veurem de quina manera es distribuïa l'aigua del riu Túria a gran escala, entre les vuit séquies de l'Horta de València, i argumentaré fins a quin punt la distribució de l'aigua que s'ha conegut històricament es pot retrotraure a època andalusina. Després veurem com es distribuïa aquesta aigua una vegada estava dins dels sistemes hidràulics, i ho faré a través de l'exemple de la Séquia de Favara, que és l'única de la que s'ha conservat informació suficient a nivell documental per a fer una reconstrucció acceptable. En definitiva, es tracta de veure si la proporcionalitat en la distribució de l'aigua de reg existia i, si era així, fins a quin punt és una conseqüència del tipus de societat que va construir els sistemes.

8.1. El repartiment de l'aigua del riu Túria i el problema de l'origen de la fila

L'aigua del riu Túria que arribava a l'Horta de València s'ha vingut distribuint tradicionalment mitjançant “files”, tot i que alguna vegada s'ha emprat també la paraula “mola”, que sembla ser una altra mesura amb una equivalència amb la fila. Tant és així, que hi ha una distribució oficial i tradicional que indica la quantitat de files d'aigua que correspon a cada séquia, que és la següent (Taula 6).

Taula 6: *Files de les séquies de l’Horta de València*

Séquia	Files
<i>Montcada</i>	48
<i>Quart</i>	14
<i>Tormos</i>	10
<i>Mislata</i>	10
<i>Mestalla</i>	14
<i>Favara</i>	14
<i>Rascanya</i>	14
<i>Rovella</i>	14
Total	138

El problema és que, a hores d’ara, no sabem encara del tot segur quina antiguitat té aquest repartiment de l’aigua del Túria entre les vuit séquies de l’Horta de València, i ni tan sols sabem ben bé del cert què és una fila d’aigua valenciana. De la documentació medieval i moderna pareix deduir-se que és una quantitat fixa volumètrica. No obstant això, la majoria dels autors des de mitjan del segle XIX, incloent-hi a Thomas Glick més recentment, creuen que la fila era en origen una mesura proporcional, malgrat no haver donat encara arguments suficientment contundents. També ha estat Glick qui ha defensat d’una forma més argumentada que el repartiment de les 138 files de l’Horta de València té un origen andalusí. Tot i que hi ha qui discrepa d’aquesta afirmació, com ara el geògraf Eugenio Burriel, qui creu que les 138 files pertanyen a una reforma realitzada en el segle XVII, com veurem tot seguit. En qualsevol cas, a hores d’ara no hi ha res en clar al voltant d’aquest tema, així que a continuació tractaré més detingudament les dues qüestions, tant la naturalesa de la fila com la distribució de l’aigua del Túria, sobretot per veure fins a quin punt es pot retrotraure tot plegat al període andalusí.

8.1.1. Què és una fila d’aigua valenciana?

Fa segles que enginyers, geògrafs i historiadors s’ho pregunten. La informació disponible sobre el significat i el valor de la fila és molt escassa, però existeixen algunes referències disperses en el temps que permeten fer-se una idea aproximada, malgrat que les informacions no sempre apunten en la mateixa direcció. La primera vegada que el repartiment tradicional de 138 files de l’Horta de València està documentat en una obra publicada és en 1795, en l’*Observaciones* del geògraf i botànic valencià Antoni Josep

Cavanilles,³²⁰ en la qual també s'afirma que els llauradors calculaven la fila a ull, i que alguns deien que és la tercera part de l'aigua necessària per a moure una mola de molí. Per contra, afegeix que a Xàtiva s'afirmava que una fila és la quantitat d'aigua que pot passar per un forat d'un palm quadrat de superfície,³²¹ i a continuació esmenta tres experts que havien participat en l'elaboració d'un projecte per a portar aigua del Xúquer al Túria, els quals afirmaven que, efectivament, una fila és l'aigua que pot passar per un forat d'un palm quadrat, però discrepaven entre ells per la velocitat. Tomàs de Vilanova i Josep Soto afirmaven que, per a prendre la mesura de la fila, l'aigua devia fluir a una velocitat de 4 palms per segon, mentre que Josep Cervera afirmava que en devien ser 6.³²²

Pràcticament tots els autors que han tractat el tema de la fila al llarg dels segles XIX i XX han copiat en les seues obres aquestes mencions de Cavanilles, la majoria de les vegades sense citar-ne la font.³²³ En qualsevol cas, per al tema que ens ocupa, és prou evident que aquesta discrepància sobre la velocitat només és producte de les discussions il·lustrades típiques del segle XVIII, perquè amb anterioritat a aquesta centúria és molt difícil que existís la capacitat de mesurar la velocitat de l'aigua a un nivell suficientment generalitzat en la societat com perquè la mesura de la fila depengués d'això. De fet, tal i com explicava el matemàtic Manuel M. Azofra el 1844, la velocitat de l'aigua passant per un forat mai no és la mateixa en el centre que a les vores, de manera que si la velocitat hagués estat un element a considerar a l'hora d'establir la quantitat d'aigua que constitueix una fila, aquesta no deuria mesurar-se a través d'un forat, sinó en un canal obert i llarg, que és exactament el que feu ell per a calcular quant és una mola d'aigua.³²⁴

Discussions sobre la velocitat a banda, hi ha referències documentals encara més antigues que indiquen que la fila és la quantitat d'aigua que passa per un forat d'un palm quadrat, com veurem a continuació, però hi ha qui discrepa. Sembla que fou l'enginyer francès Maurice Aymard el primer en proposar, el 1864, que la fila d'aigua valenciana no és una mesura fixa volumètrica, com hem vist que s'havia vingut considerant fins a aquell moment, sinó una part alíquota d'un tot, d'un cabal. Poc de temps després, el 1867, el

---

³²⁰ A. J. Cavanilles, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reino de Valencia*, València: 1795, p. 132. En realitat diu 128 files, però és del tot segur que es tracta d'un error tipogràfic, puix a continuació atribueix a cada séquia el nombre de files correcte segons la distribució tradicional, i totes juntes en sumen 138.

³²¹ 1 palm foral valencià = 22'56 cm; 1 palm quadrat = 508'95 cm²

³²² A. J. Cavanilles, *Observaciones*, p. 132.

³²³ F. Jaubert de Passà (1823) cita els mateixos tres experts, però no esmenta al propi Cavanilles (1792) com a font. També F. X. Borrull (1831) els esmenta sense citar la font original, i a partir d'ells dos els esmenten tots els autors del segle XIX, des d'Azofra (1844) a Aymard (1864), passant per altres més.

³²⁴ M. M. Azofra, *Memoria sobre la exacta medición del agua corriente por medio de muelas, filas y plumas como se practica en el reino de Valencia*, València: 1864.

director de camins valencià Vicent Alcaine va proposar això mateix, però no està clar si va arribar a aquesta conclusió ell sol, a partir de la seua investigació al llarg dels anys, o més bé es va basar en Aymard sense citar-lo. En qualsevol cas, els dos argumentaven la mateixa idea, basada en la comparació de la fila valenciana amb els mètodes de distribució de l'aigua en altres sistemes hidràulics de la península Ibèrica que són d'origen islàmic, i també amb sistemes hidràulics de països àrabs actuals, citant Aymard el cas concret d'Algèria. En definitiva, la idea de la fila com a mesura abstracta i proporcional va quallar molt ràpidament, de manera que el 1884 ja la recollia Andreu Llauradó, i en els anys següents també altres autors.³²⁵

La proposta d'una fila proporcional d'Aymard ha estat la més acceptada al llarg del segle XX entre experts i erudits, fins que l'historiador nord-americà Thomas Glick, més de cent anys després, es va ocupar de nou del tema de la fila en el seu conegut llibre *Irrigation and Society in Medieval Valencia*. Aquest autor no sols va refermar el mateix concepte de proporcionalitat en la distribució de l'aigua de reg des del punt de vista d'un historiador, sinó que també va argumentar amb una major quantitat de dades la comparació amb sistemes hidràulics del món islàmic.³²⁶ Fou així com va proposar que la fila no només era una mesura abstracta proporcional, sinó que a més a més existiria una correspondència entre la fila i el temps, basant-se en l'observació que el nombre de files atribuïdes als rius i a les séquies mare sempre solen ser múltiples de 12, de manera que es podria deduir que una fila equivaldria a una hora d'aigua.³²⁷

Això mateix és el que sembla que podria deduir-se, segons Glick, de la sentència arbitral que va ser dictada el 1346 sobre la distribució de l'aigua del riu Millars entre els tres sistemes hidràulics que existeixen en la plana al·luvial de Castelló i Borriana (en la que n'hi ha quatre localitats, ja que cal afegir-hi Vila-real i Almassora). La sentència no només parla d'un nombre total de 60 files en el riu Millars (en efecte, un múltiple de 12) que deuen ser repartides proporcionalment entre aquestes quatre localitats d'acord amb el

---

³²⁵ M. Aymard, *Irrigations du Midi de l'Espagne*, París: 1864. V. Alcaine, *La vega de Valencia y el rio Turia*, València: 1864. Alcaine va actuar com a perit hidràulic aquest mateix any en un plet judicial sobre la dotació d'aigua que corresponia a la Reial Séquia de Montcada, i va publicar posteriorment el seu informe en V. Alcaine, *Sentencia del Tribunal Supremo del 9 de mayo de 1867 sobre la dotación de agua de la acequia de Moncada y su juicio sobre la fila para la ejecución de la sentencia*, València: 1869. Malauradament no he pogut consultar aquesta publicació, però és previsible que diga el mateix que a l'anterior obra citada del mateix autor. Vegeu també A. Llauradó, *Tratado de aguas y riegos*, Madrid: 1884.

³²⁶ T. F. Glick, *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, València: 2003, p. 383-399.

³²⁷ Glick parla de la Reial Séquia de Montcada, a l'Horta de València, i de la Reial Séquia de l'Alcoi, a l'Horta de Gandia, les quals tenen 48 files cadascuna. També el riu dels Sants, a Xàtiva, i el riu de Lorca, a Múrcia, tenien 24 files cadascun. I finalment menciona el cas d'Elx, on una fila és una dotzena part d'un tot durant 12 hores en època contemporània. Vegeu T. F. Glick, *Regadío y sociedad*, p. 387.

nombre de files que es pot veure en la següent taula, sinó que a més a més especifica que, quan l'aigua existent en el riu no fos suficient per a abastir totes les séquies a la vegada, tota l'aigua devia anar a una sola séquia, per torns, tocant a dues hores per cada fila d'aigua del repartiment assenyalat a la taula 7.³²⁸ Així, doncs, la fila no només seria una proporció de tota l'aigua existent en el riu en condicions normals, sinó que també passaria a ser una unitat de temps en els períodes de sequera, quan hi havia mancança.

Taula 7: *Repartiment en files del riu Millars*

Localitat	Files	Hores
<i>Vila-real</i>	14	28
<i>Castelló</i>	14'5	29
<i>Almassora</i>	12'5	25
<i>Borriana</i>	19	38
Total	60	120

No obstant això, les conclusions de Glick, tot i ser correctes en principi, són una mica precipitades, ja que si bé la sentència diu això, més endavant també diu altres coses. És cert que al principi apunta que quan hi haja *minva d'aygua en lo dit riu [...] de tota la dita aygua sien feytes sexanta fil·les o parts eguals*, i a continuació especifica quantes parts corresponen a cada vila, com hem vist a la taula anterior, evidenciant-se que en aquest cas la fila és una part proporcional d'un tot, que és el cabal del riu Millars. Tanmateix, la sentència no exposa només dos possibles supòsits mediambientals per a fer el repartiment, sinó tres. En el primer supòsit es diu que: *En axí que si l'aygua [que] adonchs descorerà per lo dit riu, bastarà a les dites sexanta fil·les, que sien feytes e partides segons que desús se conté*. És a dir, que en condicions normals d'aigua abundant, hi haurà tantes files per a cada població com s'especifica a la taula.

En el segon supòsit diu: *En altra manera, si no bastaven a LX fil·les, que-n sien feytes sexanta parts eguals, e que aquelles sien partides segons que damunt és declarat. E segons lo dit compte de les dites fil·les e parts, sie feyta partició de la dita aygua per tots temps; en cars de necessitat o minva d'aygua, o en cars que haia a venir a partició*. Això és, que en aquesta situació la fila passava a convertir-se en una part proporcional d'un tot, repetint-se el que ja es deia a l'inici del document, que és la idea que ja va destacar Glick.

³²⁸ T. F. Glick, *Regadío y sociedad*, p. 388. La sentència es pot veure en una còpia dels segles XV en paper a l'Arxiu Municipal de Castelló de la Plana, Aigües, Caixa 13: *Llibre de diferents sentències referents a aigües, relatives a les viles de Castelló i Almassora*, fs 23r-26v; i ha estat publicada i estudiada per V. Garcia Edo, *La sentència del conde de Ribagorza para el reparto de las aguas del río Mijares, 1373*, Castelló: 1997.

I en el tercer supòsit diu: *Enperò, si l'aygua del dit riu venia a tan gran minva o fretura, que segons la partició desús dita la part que pervendrà a la vila d'Almaçora no bastava a una fil-la, que en aquell cars tota l'aygua del dit riu fos donada a una céquia, convertint-se així la fila en dues hores d'aigua.*

És cert que el primer supòsit, en el que s'indica un repartiment de l'aigua del Millars en condicions normals, la naturalesa de la fila pot resultar una mica ambigua. Però quan veiem el segon supòsit –en el que es preveu la repartició del cabal del riu en una situació de disminució de l'aigua que no és encara tan dràstica com per a activar el tandeig horari del tercer supòsit– s'aprecia perfectament que en condicions normals la fila és una quantitat volumètrica i fixa d'aigua. I aquesta quantitat fixa és, evidentment, la capacitat total de la toma de cadascuna de les séquies, ja que físicament és impossible agafar més aigua de la que permet la boca de la séquia.

Encara més, si llegim de nou les condicions necessàries per a activar el tandeig horari, s'indica clarament que aquest només es produiria quan l'aigua que corresponia a Almassora en el repartiment proporcional del cabal (12'5 parts del total) no arribés al mínim d'una fila, de manera que necessàriament cal entendre aquesta fila mínima com una quantitat fixa i no una part alíquota. En conclusió, doncs, la sentència arbitral del Millars el 1346 deixa ben clar que la fila, almenys en aquest lloc i en aquest moment, té una triple condició, que va canviant d'acord amb el volum del cabal del riu; sent així, segons el cas, una quantitat volumètrica fixa determinada (que per ara desconeixem), una quantitat proporcional del total de l'aigua que hi ha al riu, o una equivalència horària. No està clar, però, fins a quin punt es pot estendre aquesta conclusió a tots els sistemes hidràulics i en qualsevol període històric.

Certament, és perfectament factible que aquesta triple condició de la fila que es pot documentar al segle XIV es pugui retrotraure a l'època andalusina, almenys pel que sabem d'aquesta societat. De fet, no n'hi ha cap dubte sobre l'origen andalusí de la fila, que és en realitat una traducció literal de l'àrab *khayt*, que significa fil.³²⁹ També és prou factible que la fila continués funcionant amb aquest triple sentit després de la conquesta, almenys a la baixa edat mitjana, i per això fou adoptada així en la sentència del Millars encara a segle XIV. De fet, en una data tan primerenca com 1240, només dos anys després de la conquesta de la ciutat de València, dos alfaquins que van explicar als nous usuaris de la Séquia d'Isba/Rascanya el seu funcionament, van dir que al braç d'Alaxar li

---

³²⁹ El mateix nom de fila, *hila* o *khayt* dóna a entendre que es tracta de la quantitat d'aigua que passa per un forat, ja que al caure es crea un "fil" d'aigua.

corresponien quatre moles d'aigua, deixant-nos així amb el dubte si la mola és una quantitat concreta o proporcional, però a continuació van dir que quan la séquia mare d'Isba portés quatre moles o menys, el braç d'Alaxar es devia tancar, deixant-nos així ben clar que la mola, en aquest cas, és una quantitat fixa i concreta d'aigua passant per un canal, i no una proporció.³³⁰

Un altre cas molt clar ens el proporciona la sentència arbitral dictada pel *qāḍi* de Morvedre el 1223, en el conflicte sobre la Séquia Major que afectava les alqueries de Qars i Torrox, en el terme d'aquesta *madīna*. Un document força conegut, per ser un dels pocs que s'han conservat escrits en àrab i anteriors a la conquesta, però que s'ha emprat molt poc malgrat la informació tan interessant que conté. Així, aquest document (traduït per un sacerdot de Granada el 1576 per a ser usat com a prova en un judici) ens explica que el problema era que l'antic roll o forat per on prenia l'aigua l'alqueria de Qars s'havia trencat, i no hi havia acord sobre com reparar-lo. Per això, en la sentència el *qāḍi* va ordenar “*que se ponga una rueda con su agujero en medio para que tomen el agua los del lugar de Carze dos hilas y media; y los de Torox otras dos hilas y media de las nombradas y dichas en Morbatir*”. Per tant, és evident que les dos files i mitja són la quantitat d'aigua que pot passar pel forat en la pedra, en aquest cas redó i no quadrat. Però per si no havia quedat bastant clar, encara ho especifica de nou després, quan diu “*que la dicha muela aya de tener en medio della un agujero medido por el qual salgan dos hilas y media de agua*”.³³¹

En definitiva, doncs, tenim molt poca documentació que faça referència a files i moles d'aigua, però tota la que n'hi ha sembla indicar que la fila i la mola són, en efecte, una quantitat fixa d'aigua passant per un forat (quadrat o redó) d'una mesura concreta (que desconeixíem). La qual cosa no vol dir que aquesta fila fixa (en realitat no és una quantitat volumètrica fixa, com la que cap en un recipient, sinó una corrent d'aigua en moviment) no pogués reconvertir-se en una part alíquota d'un tot en un moment determinat, i també en una equivalència horària en un altre moment, tot i que això no aparega mencionat en la documentació (especialment, quan es parla de volums d'aigua).

---

³³⁰ La referència a les moles d'aigua d'Alaxar i Isba en L. P. Martínez Sanmartín, “Els molins com a clau d'articulació de l'Horta medieval de València. La sentència de 1240 entre els moliners d'Alaxar i la comunitat de Rascanya”. *Afers* 51 (2005), p. 369-396 [p. 394-396].

³³¹ El document es conserva a l'Arxiu del Regne de València, actualment amb la referència “Pergamins àrabs, n. 1”, ja que ha estat extret del plet en el que es conservava, que té la referència ARV, *Processos de Madrid*, llibre S, n. 429. Sobre aquest document vegeu especialment C. Barceló, *Minorías islámicas en el País Valenciano: historia y dialecto*, València: 1984; i també en parla T. Glick, *Regadío y Sociedad*, p. 368.

Figura 36: Un roll fotografiat durant la prospecció de l'horta andalusina d'Alèdua, al terme de Llombai (fora de l'Horta de València). La pedra, tirada dins del canal, havia estat abandonada recentment després d'instal·lar una nova comporta de metall, i el forat tenia un diàmetre aproximat de 24 centímetres (el palm foral valencià són 22'56 cm).

En principi, doncs, sembla factible que la fila, en condicions normals, fos l'aigua que passa per un forat d'un palm quadrat de superfície. Així es va considerar el 1617 en un conegut informe que va realitzar aquell mateix any un perit expert anomenat Jerònim Negret, qui va actuar en un plet que es va produir a l'Audiència de València. Aquest expedient no es troba actualment als arxius conservats d'aquesta institució, o almenys cap investigador ha aconseguit trobar-lo al llarg del segle XX, però sabem que existia perquè Borrull el va copiar en el seu conegut *Tratado de Distribución* a partir d'una còpia inserta en un altre plet de 1777,³³² i ha estat àmpliament citat per tots els autors que han tractat el tema. De fet, és conegut en la bibliografia com a “Expedient Sisternes”, pel nom del fiscal que va ordenar realitzar aquest informe, probablement Melcior Cisternes d'Oblites.

Negret va recórrer tot el riu Túria des de la capçalera fins a l'assut de Montcada (sense incloure aquest darrer) mesurant el marc de l'entrada de totes les séquies que n'hi

---

³³² F. X. Borrull, *Tratado de distribución de la aguas*, p. 3. Segons Borrull, l'informe fet per Negret estaria copiat en els fulls 582 al 641 del plet iniciat per València en la Reial Audiència per la construcció d'una séquia a Bugarra (*escribanía de Cámara de D. Agustín Royo*). Sens dubte, aquest autor va tenir accés a l'expedient gràcies al seu treball com a jurista en la mateixa Reial Audiència, i a la vinculació de la seua família amb aquesta institució. Vegeu S. La Parra, “Francisco Xavier Borrull i Vilanova. Notícia bibliogràfica”, introducció a l'edició facsimil del *Tratado de distribución de la aguas*, València: 1995.

havia al llarg del riu, ja que la seua finalitat era saber quanta aigua prenia cada sistema. En efecte, va considerar que la fila era l'aigua que entrava per un palm quadrat, i per això les files que assigna a cada séquia estan en relació amb la mesura de la boca de la toma. Sense necessitat de fer cap càlcul, a simple vist s'hi pot veure, per exemple, en el cas de la séquia de Vallanca, a qui Negret va atribuir 5 files “*por haver cinco palmos de ancharia y uno de fondo*”, o el cas de Domenyo, a la qual va assignar 2 files i 4 dits d'aigua “*por ser su fondo de un palmo y su ancho de dos palmos y quatro dedos*”, la mateixa mesura que tenia la séquia de Loriguilla.³³³

Tanmateix, també hi ha referències que permeten dubtar si un palm quadrat és la xifra correcta per a mesurar la fila. Per exemple, a Castelló existeix tot un tractat sobre el repartiment de l'aigua de reg a la Plana, en el que s'informa que dos files són l'aigua que passa per un canal obert de sis palms d'ample i un d'alt, d'on es pot deduir que una fila és l'aigua que passa per tres palms quadrats.³³⁴ És a dir, tres vegades més que la fila d'un palm quadrat emprada per Negret, i per la gent de Xàtiva segons informava Cavanilles. A més a més, és legítim preguntar-se si la mesura de superfície del forat que serveix per a mesurar la fila era en època andalusina la mateixa que després de la conquesta, ja que el palm és teòricament una mesura nova introduïda per Jaume I als Furs; però això, ara per ara, és molt difícil de saber, ja que caldria interrogar-se sobre l'origen de les mesures forals valencianes.

Per altra banda, tampoc està clar quant és una mola d'aigua, que és una altra de les mesures que de vegades es gasten per a referir-se al cabal d'un riu o al d'una séquia. Teòricament, segons expliquen tots els autors, és la quantitat d'aigua necessària per a moure una mola d'un molí fariner,³³⁵ com indicaria el seu nom. No obstant això, crec que es podria proposar una altra explicació plausible. En la sentència de 1223 dictada pel *qādi* de Morvedre que hem vist adés (nota 331), la traducció es refereix a la pedra amb un forat al mig per on havien de passar les dues files i mitja d'aigua com a “*rueda*” (*que se ponga*

---

³³³ F. X. Borrull, *Tratado de distribución de las aguas*, p. 11-13. Existeix un informe de 1915, poc conegut, que fou realitzat pel perit agrícola Miguel Mayol i en el que també s'esmenta l'expedient Sisternes a partir d'una còpia distinta a la que va veure Borrull, inserta en un plet de 1782. La informació, però, és la mateixa. M. Mayol, *Memoria relativa a la visita girada al cauce del río Turia o Guadalaviar y sus afluentes Alfambra y Ebrón*, València: 1915.

³³⁴ *Libre de les partissions de les aygues del riu de Millàs*. Arxiu Municipal de Castelló, *Aigües*, caixa 14, citat per S. Selma, “Aigua i terra a la Plana del Millars. La sentència arbitral de 1347”, *Afers*, 51 (2005), p. 397-406 [403].

³³⁵ Aquest és el sentit que li donava Azofra i la resta d'experts al segle XIX, raó per la qual va intentar esbrinar quina quantitat d'aigua era mesurant-la a l'eixida d'un molí en un canal recte d'acord amb la capacitat del canal i la velocitat en metres per segon. M. M. Azofra, *Memoria sobre la exacta medicación*. També Cavanilles recull aquesta opinió recollida d'experts, com hem vist adés.

una *rueda* con su agujero en medio para que tomen el agua los del lugar de Carze dos hilas y media). Però tot seguit també es refereix a la pedra com a “*muela*” (*se concertó que la dicha muela aya de tener en medio della un agujero medido por el qual salgan dos hilas y media de agua*). Cal entendre que parla d’una mola de molí, les quals també tenen, en efecte, un forat al mig on s’ha d’allotjar l’eix de fusta. No seria gens estrany, doncs, que s’embraren habitualment moles de molí velles en els rolls, i que d’ací es prengué el nom de la mola com a mesura d’aigua.

En qualsevol cas, si la fila és l’aigua que passa per un forat, pareix probable que la mola també ho fos, tot i que per un forat amb una mida diferent, i també és probable que tingués una equivalència amb la fila. L’única referència que he pogut trobar està en un informe que va realitzar en 1671 el *livellador* Cristòbal Terrassa per a la comuna de la Reial Séquia de Montcada, en el que s’afirma que 42 files d’aigua són 4 moles i 6 files.³³⁶ D’ací es pot deduir molt fàcilment, doncs, que una mola d’aigua són 9 files; per tant, si una fila és l’aigua que passa per un palm quadrat, una mola seria l’aigua de nou palms quadrats, o l’aigua que passa per un forat quadrat de tres palms longitudinals per cada costat. La pregunta evident és si la fila de tres palms quadrats de la que es parla al Tractat de Castelló, esmentat adés, és en realitat una confusió entre palms de longitud i palms quadrats, o és que la fila canviava segons el lloc.

Pel contrari, pareix bastant segur que la ploma, una altra de les mesures d’aigua existents, és 1/144 part de la fila; o dit d’una altra manera, que 144 plomes fan una fila. Jaubert de Passà i Manuel Azofra ho afirmen així, malgrat que no citen la font, però les notícies que tenim sobre Elx pareixen confirmar-ho.³³⁷ Aquesta xifra quadra perfectament si es confirma que una fila és l’aigua que passa per un palm quadrat, ja que el palm foral valencià són 12 dits, i per tant un palm quadrat són en realitat 144 dits quadrats, la qual cosa indicaria que la ploma és l’aigua que passa per un forat d’un dit quadrat.³³⁸

Existia, doncs, un sistema de mesures d’aigua en la València medieval i moderna formada per la mola, la fila i la ploma? I si és així, aquest sistema és d’origen andalusí o és més modern? És significatiu que a Amèrica Llatina s’usaven en època colonial mesures d’aigua amb noms com ara *buey*, *surco*, *naranja*, *dedo* o *paja*, sent les primeres per a

---

³³⁶ Informe insert en l’obra de Jaubert de Passà, *Canales de riego de Cataluña y el reino de Valencia*, València: 1844, p. 296.

³³⁷ F. Jaubert de Passà, *Canales de riego de Cataluña y reino de Valencia*, p. 218; M. Azofra, *Memoria sobre la exacta medición del agua corriente*, p. 11. Sobre Elx vegeu T. Glick, *Regadío y sociedad*, p. 393.

³³⁸ Un dit foral valencià són 1’89 cm, per tant un dit quadrat són 3’56 cm². Evidentment, aquesta mesura serviria per a petits cabals, com el que pot circular per un tub de ceràmica o de plom, tot i que també devia servir com a divisor de la fila quan aquesta no fos exacta.

grans volums d'aigua destinats a la irrigació, i les darreres per a volums més petits usats als nuclis urbans. A Nou Mèxic, per exemple, un *buey* és igual a 48 *surcos*, que són 144 *naranjas*; i, a més a més, un *surco* són tres *naranjas* o 24 *reales*.³³⁹ Aquestes mesures, de fet, també es calculen d'acord amb l'aigua que passa per un forat quadrat amb el marc d'una mesura concreta. El *buey* és l'aigua que passa per un forat amb la mida d'una vara quadrada mexicana (que és la vara castellana). Com s'hi pot veure, el paregut amb les mesures i les equivalències valencianes és massa com per a ser casualitat, i és que totes són també múltiples de 12, com les valencianes.

Aquestes mesures foren introduïdes als territoris americans pels castellans, i ja estan documentades en una ordenança mexicana de 1536, només 15 anys després de la conquesta de Mèxic. Però no és necessari que es tracte d'una còpia directa del sistema de files valencià per a explicar-ho, sinó que més probablement es tracta d'un sistema d'equivalències de mesures d'aigua generalitzat per tota la península Ibèrica, com el que existeix, en realitat, per a tota mena de mesures.³⁴⁰ És clar que a cada territori les mesures d'aigua (passant per un forat amb una mesura concreta) s'adaptarien a les mesures de longitud i de superfície pròpies de cada territori. Però aquesta generalització en la península Ibèrica i en Amèrica ve a reforçar la hipòtesi d'un remot origen andalusí per al sistema de mesures d'aigua (tot i que canvien els noms), que va passar després als cristians.

Amb tot, també és evident que açò és una simple hipòtesi, i que sols amb l'aparició de més dades i d'un estudi més acurat es podrà confirmar-la o rebutjar-la. Però el fet que totes estigueren basades en el 12 estaria clarament relacionat amb el fet que tots els sistemes de mesures antics, que en realitat deriven del sistema romà (també l'àrab), es basen en el 12, i això no té res a veure amb una presumpta divisió horària com proposava Glick.³⁴¹ De fet, la proposta d'una fila valenciana proporcional convertible en una divisió horària, realitzada per aquest autor, es basava en la comparació amb la distribució de l'aigua de reg que s'empra a la Ghuta de Damasc, ja que allí també existeix una mesura

---

³³⁹ J. Palerm i C. Chairez, "Medidas antiguas de agua", *Relaciones. Estudios de historia y Sociedad*, 92 (2002), p. 227-251. En Amèrica, per cert, també es van desenvolupar al segle XVIII els mateixos debats sobre la velocitat de l'aigua en aquestes mesures, i de nou al XIX quan es va aprovar l'adopció del sistema mètric decimal.

³⁴⁰ Per exemple dits, palms, braces i vares en longitud, jовades o *yugadas* en superfície, cafissos i faneques en volums de grans, arroves en pes i cànters en volums de líquid, etc. Tot són mesures que existeixen als diversos territoris de la península en l'edat mitjana, i malgrat que el seu valor sempre és distint a cada territori cristià, les equivalències entre elles solen coincidir, ja que tenen totes un origen comú andalusí.

³⁴¹ L'explicació és que dotze són el nombre de falanges que les persones tenim en una mà (tres falanges en cadascun dels quatre dits), excloent el polze que és el que està oposat i serveix per a comptar.

proporcional, convertible en temps: el *qirāt*.

Així, un *qirāt* seria 1/24 part del cabal d'aigua d'un riu o d'un canal que arriba a cada partididor. El problema és que Glick va extraure aquesta informació de dos articles que es van publicar al principi del segle XX, quan Síria era una colònia francesa, que els seus autors van realitzar a partir d'una enquesta directa als responsables de la Ghuta.³⁴² Però n'hi ha bastants indicis per a creure que el sistema de repartició de l'aigua que estava en vigor en aquells anys era una modificació posterior a la conquesta otomana de Síria en el segle XVI, i no el sistema original que presumptament s'hauria copiat a València.³⁴³ De fet, si observem el repartiment de l'aigua del riu Barada que es va fer al segle VIII entre les séquies mare de la Ghuta, i que va publicar el mateix Glick, veiem que no n'hi ha cap referència a una part alíquota, ja que s'interpreta molt millor si assumim que es tracta de volums fixes d'aigua similars al sentit que hem vist ací per a la fila.³⁴⁴

8.1.2. *Les files de l'Horta de València: anàlisi de la proposta horària de Glick*

Thomas F. Glick va plantejar per a l'Horta de València una proposta horària molt semblant a la del tercer supòsit de la sentència de la Plana de Castelló al segle XIV, que ja hem vist adés. Així, partint de la repartició tradicional en 138 files del cabal del Túria entre les vuit séquies de l'Horta, aquest autor proposava que en època andalusina existia un repartiment proporcional del cabal, igualment convertible en hores d'aigua durant les sequeres. En conseqüència, les 48 files de la Reial Séquia de Montcada haurien estat una quaranta-vuitena part del cabal total del riu a l'alçada del seu assut, que en temps d'escassetesa es convertirien en 48 hores d'aigua en exclusiva per a aquesta séquia; és a dir, dos dies. La resta de séquies, amb 10 o 14 files cadascuna, es repartien d'igual manera per parelles (una a cada banda del riu) per a sumar torns de 24 hores, és a dir, d'un dia, tal i com es pot observar en la taula 8.

---

³⁴² R. Tresse, "L'irrigation dans la Ghouta de Damas", *Revue des Études Islamiques*, 3 (1929), p. 459-573. R. Thoumin, "Notes sur l'aménagement et la Distribution des eaux à Damas et dans sa Ghouta", *Bulletin d'Études Orientales*, 4 (1934), p. 1-26.

³⁴³ El 1797 el matemàtic siri Muhammad al-'Attār va publicar el seu 'Ilm al-miyyāh al-jāriyya fī madīnat Dimaišq al-Šām (La ciència de les aigües corrents de la ciutat de Damasc), una obra en la que explicava la distribució de les aigües a Damasc (sobretot en la ciutat i no tant a la Ghuta, però també), i on es veu que la distribució que ja era tradicional en aquell moment està basada en el colze d'Istanbul, el qual es divideix en quirats. A més, quan al-'Attār va escriure la seua obra la presa on es distribuïa l'aigua del riu Barada ja era vella, però encara va trobar als arxius de la ciutat un document sobre la seua construcció en el que s'explica com s'havien fet les proporcions, i difícilment aquell document podia ser anterior al segle VIII. Vegeu M. El Faiz, *Les maîtres de l'eau. Histoire de l'hydraulique arabe*, Arles: 2005, p. 296-299

³⁴⁴ T. Glick, *Regadío i sociedad*, apèndix 8 de l'edició de 2003, p. 484-485. En realitat fou Glick qui va traduir el mot "*maskaba*" per "part", basant-se únicament en arguments filològics.

Taula 8: *Repartiment original de les files de l’Horta segons Thomas Glick*

Marge dret	Files	Marge esquerre	Files	Total parelles
-	-	<i>Montcada</i>	48	48
<i>Quart</i>	14	<i>Tormos</i>	10	24
<i>Mislata</i>	10	<i>Mestalla</i>	14	24
<i>Favara</i>	14	<i>Séquia desap.</i>	10	24
<i>Rovella</i>	10	<i>Rascanya</i>	14	24
				Total 144

Tanmateix, com es pot veure, per a fer quadrar les parelles de séquies i formar tornos de 24 hores, i per a fer que totes juntes sumen 144 hores (que són 6 dies, més un de descans que completaria la setmana sencera) en compte de les 138 files tradicionals, per un costat necessita rebaixar la dotació de la Séquia de Rovella des de les 14 files que li corresponen a només 10, basant-se en un suposat error tipogràfic que podria haver-se produït i que s’hauria anat arrossegant al llarg del temps pel fet que els autors que la citen es copien els uns als altres. I per un altre costat necessita afegir una nova séquia que estaria “desapareguda”, si bé en realitat no es refereix a la desaparició física de tot un sistema hidràulic, sinó al fet que alguna comuna de regants hagués desaparegut i la seua séquia s’hagués integrat en una altra comunitat com un braç, o mitjançant algun altre sistema semblant, desapareixent amb ella la seua dotació d’aigua.³⁴⁵

El ben cert és que la séquia “desapareguda” de Glick és probable que sí existís. Ja fa alguns anys que Enric Guinot va plantejar la possibilitat que aquesta séquia pogués haver estat un dels braços de la séquia de Mestalla, probablement el de Petra, basant-se en les irregularitats morfològiques que planteja aquest canal. De fet, com ja hem vist al capítol 3 i després al capítol 7, el braç de Petra surt mitjançant un partididor proporcional per la banda dreta de la séquia mare de Mestalla i, després de dirigir-se primer cap al riu gira bruscament, una mica més endavant torna a girar cap al nord per a acabar creuant finalment per damunt de la mateixa séquia mare i anar a regar en el costat esquerre.³⁴⁶ No obstant això, com ja hem vist adés també, una anàlisi morfològica del sistema de Mestalla més minuciosa permet proposar que aquest podria haver estat format inicialment per tres sistemes de reg independents, amb assut propi, un per cadascun dels tres braços principals que són Petra, Rambla i Algiròs, els quals s’haurien fusionat més tard per la construcció de la Séquia de Rascanya. De manera que podríem dir que la séquia “desapareguda” no seria una, sinó tres, i que Rascanya no deuria estar en el repartiment de files original perquè seria posterior. Així, doncs, tot plegat pareixeria reforçar, en principi, la tesi

³⁴⁵ T. F. Glick, *Regadío y sociedad*, p. 389-390.

³⁴⁶ E. Guinot, “L’Horta de València a la Baixa Edat Mitjana”, p. 271-300.

horària de Glick, ja que si fem desaparèixer de la llista les séquies de Mestalla i Rascanya, i hi afegim les de Petra, Rambla i Algiròs, les parelles de séquies quadren a la perfecció, i sense necessitat de baixar la dotació de Rovella.

Taula 9: *Hipotètic repartiment de les files de l'Horta amb Petra, Rambla i Algiròs*

Marge dret	Files	Marge esquerre	Files	Total parelles
-		<i>Montcada</i>	48	48
<i>Quart</i>	14	<i>Tormos</i>	10	24
<i>Mislata</i>	10	<i>Petra</i>	14	24
<i>Favara</i>	14	<i>Rambla</i>	10	24
<i>Rovella</i>	14	<i>Algiròs</i>	10	24
				Total 144

Tanmateix, aquesta proposta continua sense ser correcta, ja que la coincidència de les files per parelles és una casualitat. En qualsevol cas, és segur que aquesta nova proposta no permet donar per bona la hipòtesi horària de Glick per a les files de l'Horta de València. En primer lloc, si assumim que Petra, Rambla i Algiròs tenien abans de la seua fusió 34 files (14 + 10 + 10), que són les necessàries per a quadrar les parelles, no pareix massa lògic que una vegada unides acceptaren tenir-ne només 14, que són les que corresponen a Mestalla en el repartiment tradicional de 138 files. Mentre que Rascanya rebria 14 files, i encara en sobrarien 10 que es perdrien. I això sense esmentar que, en relació a la terra irrigada, 14 files per a Petra són massa.

D'altra banda, la qüestió de la séquia “desapareguda” no és l'únic argument en contra de la hipòtesi horària. Com ja va assenyalar Eugenio Burriel a la seua tesi, pocs mesos després de la publicació del llibre de Glick, és completament il·lògic que en una situació de carestia, que és quan les files es convertiren en hores, es deixés perdre l'aigua del riu cap a la mar durant un dia a la setmana, que és el suposat dia de descans que afegix Glick per a completar la setmana després de regar 144 hores o 6 dies.³⁴⁷ Una possible solució seria afegir 30 files a les 138 tradicionals, fins a completar les 168 que correspondrien a una setmana completa de set dies. I aquestes 30 files noves podrien ser les que es repartirien d'una manera indeterminada les séquies de Vilamarxant, Riba-roja i

³⁴⁷ E. L Burriel de Orueta, *La Huerta de Valencia, zona sur. Estudio de Geografía Agraria*, València: 1970, p. 163, nota 49bis. També A. López Gómez va argumentar contra la hipòtesi horària de Glick, si bé segueix els mateixos arguments que Burriel, en “El origen de los riegos valencianos II. La división del agua”, *Cuadernos de Geografía*, 17 (1975), p. 1-38. No obstant això, Glick va respondre a Burriel el 1988 mitjançant una nota afegida a la traducció castellana de *Irrigation and Society (Regadío y Sociedad en la Valencia medieval, València: 1988)*, i més àmpliament a l'any següent en “Las técnicas hidráulicas antes y después de la conquista”, *En torno al 750 aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*, Vol. I, València: 1989, p. 53-71. Segons Glick, el torn de sis dies no es tan estrany, ja que a Múrcia no existiria el torn els diumenges, i en general la llei semítica prohibeix el reg els dies de descans.

Benaguasil (els denominats pobles-castell en època moderna), situades aigües amunt del riu, una mica més allunyades de l'Horta de València pròpiament dita. Inicialment, doncs, podrien haver format part del repartiment general de l'aigua del Túria, però en algun moment indeterminat haurien deixat de comptar-se les seues 30 files en el conjunt de l'Horta de València per estar més allunyades, malgrat que seguirien gastant-les. No obstant això, no sabem exactament quantes files correspondrien als pobles-castell i, en qualsevol cas, encara que hipotèticament aquesta nova proposta alternativa pogués haver estat correcta, el repartiment horari de la hipòtesi de Glick encara continua xocant amb tot allò que sabem sobre el vertader repartiment de l'aigua del Túria.

Així, no res permet afirmar que les files que corresponen a cada séquia no siguen en realitat una quantitat volumètrica fixa en condicions climatològiques normals, d'igual manera que en el primer supòsit de la sentència arbitral de la Plana i d'acord amb el que hem vist sobre la naturalesa de la fila en la documentació. Per un altre costat, és cert que les set séquies més baixes de l'Horta de València (la vega, deixant fora la Reial Séquia de Montcada) es repartien entre elles de forma proporcional l'aigua del riu quan hi havia escassetat, com en el segon supòsit de la sentència de la Plana. Però ni Vilamarxant, Benaguasil i Riba-roja (els pobles-castell), ni tampoc Montcada com ja va assenyalar Burriel en el seu moment, participen en el repartiment proporcional. De manera que les 48 files d'aquesta séquia no poden haver tingut una equivalència de dos dies d'aigua en exclusiva, almenys en època feudal i, de fet, seria estrany que hagués estat així en època andalusina i després de la conquesta hagués canviat.³⁴⁸

Només les 90 files que sumen les set séquies de la vega (totes menys Montcada), doncs, són parts alíquotes del cabal total del Túria. I aquestes, a més a més –i açò és el més important respecte a la proposta horària de Glick– no es convertien en torns d'hores d'aigua en exclusiva quan la sequera era extrema, com sí ocorria en la Plana segons la sentència, ja que el cabal del Túria és més abundant que el del Millars i fins i tot en els casos d'extrema penúria era suficient per a alimentar a més d'una séquia a la vegada, que és el que deuria ocórrer d'acord amb la hipòtesi horària de Glick (tota l'aigua per a Quart

---

³⁴⁸ De fet, tampoc les 48 files de la Reial Séquia de l'Alcoi, a l'Horta de Gandia, adés mencionada com a exemple de séquia amb una quantitat de files múltiple de 12, no poden haver estat una base horària, ja que en aquest riu no n'hi ha cap altre assut d'origen andalusí i, per tant, no n'hi ha cap altra séquia amb la que partir-se l'aigua, ni proporcionalment ni amb una base horària. Amb posterioritat a la conquesta del segle XIII es construïren dos assuts més per sota d'aquest, el de la séquia de l'Alfàs, a finals del segle XIV, i el de la séquia d'en March, el 1457, però la documentació conservada deixa ben a les clares que es construïren per a aprofitar l'aigua que s'escapava de l'assut original andalusí (que encara estava construït amb estacues i no d'argamassa), i de cap manera tenien dret a partir-se l'aigua del riu amb la Séquia de l'Alcoi, que sempre prenia tota l'aigua que podia. J. Castillo, *Conflictos de l'aigua a la safor medieval*, Gandia: 1997.

durant 14 hores, tota per a Tormos durant 10 hores, etc...). El costum a l'Horta de València, malgrat que no sabem des de quan, és que quan el nivell del riu baixa d'una forma extrema i no és suficient per a abastir a totes les séquies a la vegada, de manera que l'aigua no arriba al final dels sistemes, aleshores es realitza un tandeig per vessants. Així, arribats a aquesta situació, es tanquen totes les séquies d'un costat del riu durant dos dies, perquè tota l'aigua vaja a les séquies del costat contrari, i dos dies després es fa el mateix a la inversa, tornant a començar encara dos dies després, i així fins que acaba la sequera i el cabal torna a nivells normals. D'això se'n dia la dobla.³⁴⁹

Açò no significa, però, que Montcada i els pobles-castell no hagen de cedir una part de la seua quota fixa d'aigua com auxili a les séquies de la vega quan aquestes la necessiten. Però és prou segur que aquesta cessió no és una herència andalusina, ja que es basa en unes disposicions de Jaume II realitzades durant la sequera de 1321, que es convertirien en la base legal del repartiment de l'aigua del Túria en temps d'escassetat, fins la construcció de l'embasament de Benaixeve al segle XX. Es tracta de documents força coneguts que han estat mencionats per tots els autors que s'han ocupat del tema. Així, a l'abril d'aquest any el monarca va ordenat al batle reial de València i al sequier de Montcada que quan hi hagués carestia d'aigua al Túria es retirés durant dos dies un dels quatre taulons que tancaven l'almenara (el canal situat junt a l'assut que permet tornar al riu l'aigua retinguda de més, vegeu figura 37), i dos taulons quan la carestia fos extrema, amb la finalitat de donar a les quatre darreres séquies de la vega aquesta aigua que ja no seria retinguda pels taulons retirats.³⁵⁰

Tot i que no es mencionen les files, el document és molt interessant perquè demostra que la dotació de Montcada era sempre una quantitat fixa de l'aigua, i que no formava part del repartiment proporcional del total del cabal que practiquen la resta de séquies de l'Horta, aigües avall. El quatre taulons que tancaven l'almenara, que eren tots iguals en alçada i en llargària, ocupaven una superfície concreta, i per tant retenien una quantitat constant d'aigua. Si el cabal del riu era abundant i l'assut derivava l'aigua a un nivell superior del que tenia l'alçada dels taulons, aquesta saltava per damunt, i tornava al

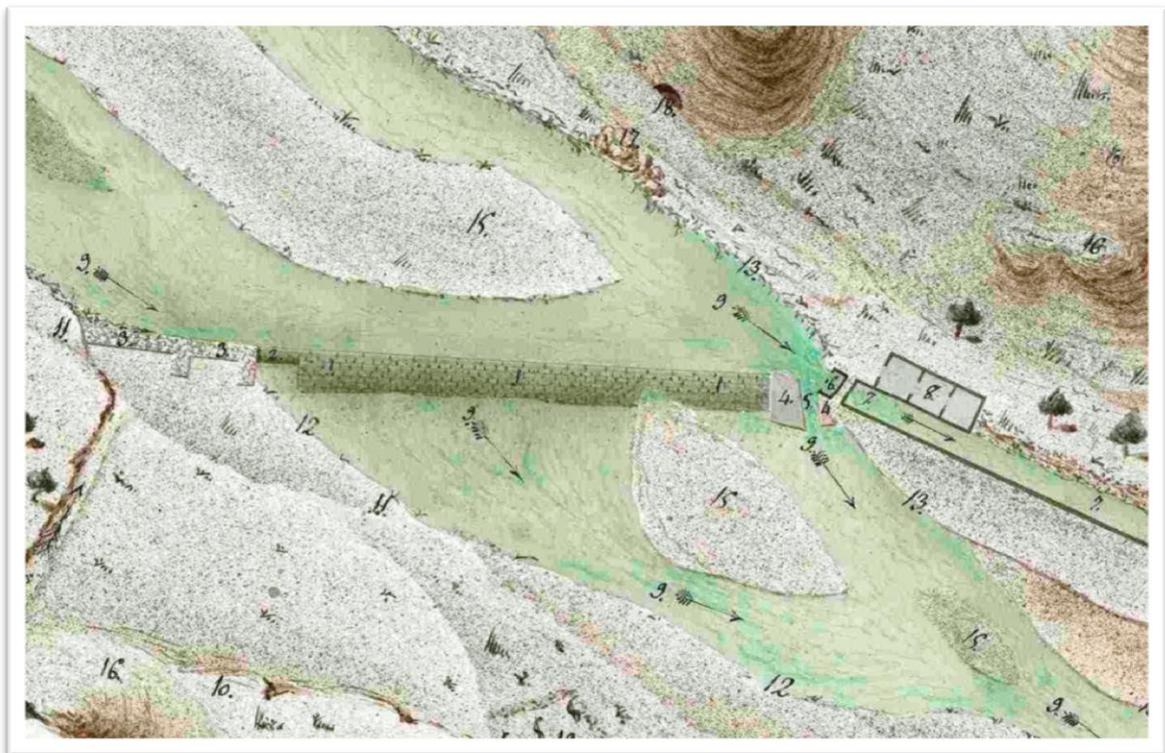
---

³⁴⁹ Vegeu l'explicació completa en E. Burriel, *La Huerta de Valencia. Zona Sur*, p. 174.

³⁵⁰ "...duximos ordinando ac etiam providendum, quos in continenti absque aliquo intervallo supraposti, sive la sobreposta major, dictae cequia revertatur ac reponatur in ipsa cequia, et quod tempore necessitatis de quatuor postibus aequalibus quas habeat almenaria dictae cequia possint habere dicti hereditarii de Ruzafa, et de Miztalla, et de Fabara, et de Rascanya unam postem duobus diebus et duabus noctibus: et si major neccitas fuerit, quod possuit habere duos postes per dictos duos dies et dues noctes, videlicet in diebus Linæ et Martis, cojuslibet septimanae, ita quod cognitiu dictae necessitatis committatur cequiaro praesenti et futuro cequiae supradictae...". Llibre de privilegis de la séquia de Montcada, f. 72 (24-3-1321).

riu en compte de desviar-se cap al canal de la séquia, de manera que era impossible prendre'n més de la que retenien els quatre taulons. De fet, aquesta és la raó per la que es va denunciar a la Séquia de Montcada en diverses ocasions al llarg dels segles, per posar més taulons per damunt dels quatre indicats, ja que d'aquesta manera en prenia més de la que en corresponia.³⁵¹

Figura 37: Plànol de l'assut de Montcada en 1828. L'almenara on se situen els taulons és el número 5 i la gola d'entrada de la séquia el 6. En la planta de detall de sota l'almenara és el 23 i la gola el 24.

³⁵¹ E. Burriel, *La Huerta de Valencia. Zona Sur*, p. 155-156.

Així, doncs, quan es llevava de l'almenara un tauló dels quatre existents, tal com havia ordenat Jaume II, la séquia de Montcada estava cedint a les altres séquies d'aigües avall $\frac{1}{4}$ part de la seua quota fixa (12 files de 48), i quan es retiraven dos taulons en cas de sequera extrema, Montcada estava cedint la meitat (24 files). A més a més, en el document queda explicitat de forma ben evident que el 1321 ja existien aquests quatre taulons que han perdurat fins al segle XX. De fet, el 1298 el mateix rei ja havia ordenat eliminar les *superpositiones seu sobrepostes* que s'havien afegit damunt de l'obra antiga d'argamassa,³⁵² que deu correspondre a la boca de l'almenara, segurament l'única part de l'assut construïda en obra en aquell moment, ja que la resta serien estaques de fusta, pedres soltes i altres elements similars per a retenir l'aigua. De fet, encara va prohibir que el canal de la séquia es fes més profund o més ample, cosa que demostra la importància del manteniment de la mida de la toma de la séquia per a no agafar més aigua de la que li corresponia.

Per un altre costat, no sent suficient aquesta disposició, i davant la persistència de la sequera de 1321, just un mes després, al maig, el rei va ordenar al seu procurador en el regne de València que obligués als pobles-castell, i als seus senyors, a obrir del tot les almenares durant alguns dies, perquè l'aigua que retenien els seus assuts tornés al riu i baixés cap a l'Horta de València. Aquesta disposició, no obstant, a banda de ser molt genèrica, no fou acceptada pels pobles-castell, els quals es van negar rotundament a accomplir-la perquè contradeïa el seu dret a prendre l'aigua primer i a voluntat, com correspon als assuts situats aigües amunt en un riu segons la llei islàmica (heretada en aquest aspecte pels cristians). De manera que Jaume II va anul·lar al juliol aquesta ordre anterior i en va fer una altra més específica, segons la qual devien deixar passar tota l'aigua del Túria per a la vega durant quatre dies, i els quatre dies següents podrien prendre'n tota la que volgueren.³⁵³ O millor dit, la que pogueren, que és la seua quota fixa marcada per la boca de la séquia.

És bastant segur que les diverses disposicions reials de 1321 no es van basar en pràctiques antigues, sinó que foren una innovació d'aquest moment. Durant una altra sequera anterior, el 1310, el govern municipal de la ciutat de València, junt al Bisbe, el Capítol de la Catedral, el batle reial, i dos senyors feudals afectats, van prendre de mutu acord, sense cap intervenció del rei –més enllà de la que es deriva de la participació del

---

³⁵² V. Branchat, *Tratado de los Derechos y Regalias que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia*, València: 1786, p. 302-306.

³⁵³ *Llibre de Privilegis de la Séquia de Montcada*, p. 71-B (25-5-1321), i l'altre en p. 72 (5-7-1321).

batle—, la decisió de nomenar perits que partiren les escasses aigües que portava el riu Túria, de manera que les quatre séquies superiors de l’Horta de València (Montcada, Quart, Tormos i Mislata) cediren una part de l’aigua que els corresponia a les quatre inferiors (Mestalla, Favara, Rascanya i Rovella), a les qual no arribava l’aigua.³⁵⁴ És significatiu que en el document no s’utilitza el mot “fila”, sinó “mulnar”, un terme que no pareix que estiga tan documentat i que sembla que es tracta d’un sinònim de “mola”.³⁵⁵

En qualsevol cas, l’acord indica que Montcada devia cedir tres mulnars, Quart i Tormos un cadascuna, i Mislata dos mulnars, que són set en total.³⁵⁶ Al llarg de tres dies tota aquesta aigua extra aniria a la séquia de Mestalla (anomenada ací de Pere Mercer), ja que es tractava del canal amb un major nombre de molins fariners i la moltura era una de les principals preocupacions dels governs municipals durant les sequeres. I els quatre dies restants de la setmana l’aigua la repartirien proporcionalment les altres tres séquies d’aigües avall, tot i que Mestalla continuaria rebent la seua part alíquota normal, al marge de l’ajuda de les quatre séquies superiors. El mètode elegit per a socórrer les séquies inferiors a les que no arribava aigua, doncs, tot i ser similar, fou distint a l’elegit pel rei posteriorment el 1321, que és el que acabaria consolidant-se per a sempre.

És evident, doncs, que els pobles-castell, com quatre mesos abans en el cas de Montcada, van cedir al juliol de 1321 una part de la seua quota d’aigua per imposició reial, i sota la influència de la ciutat de València, però no per cap obligació que hagués estat adquirida amb anterioritat. De fet, si aquesta hagués existit en època andalusina, els poders feudals no hagueren innovat així només 80 anys després de la conquesta. A més, com hem vist, l’aigua que cediria Montcada era una proporció concreta de la seua quota fixa, fins llavors sempre inalterable. Maurice Aymard i Vicent Alcaine (el segon copiant al primer, segurament) pensen que, en el cas de Montcada, el privilegi que suposava tenir una quota fixa d’aigua i no participar mai del repartiment en temps de sequera podria ser una conseqüència dels 30 anys durant els quals la séquia va pertànyer al rei, entre 1238 i 1268.³⁵⁷ Tanmateix, això no explica la mateixa situació de privilegi amb la que compten

---

³⁵⁴ Arxiu Municipal de València, *Manual de Consells*, A1, f. 93r-95r, publicat per V. Anyó, *El primer Manual de Consells de la ciutat de València (1306-1326)*, València: 2001, p. 192-195.

³⁵⁵ En la sentència de 1240 sobre Isba i Alaxar es parla de “munerie sive molades”, és a dir, de “mulnars o moles”. L. P. Martínez Sanmartín, “Els molins com a clau d’articulació de l’Horta”, p. 395.

³⁵⁶ Si efectivament un mulnar és una mola d’aigua, i és correcta l’equivalència que hem vista adés, segons la qual una mola són tres files, això vol dir que Montcada havia de cedir 9 files, Quart i Tormos 3 files cadascuna, i Mislata, la més petita, 6 files; total 21 files.

³⁵⁷ M. Aymard, *Irrigations du Midi de l’Espagne*; V. Alcaine, *La vega de Valencia*. El document original de donació de totes les séquies als pobladors de la ciutat i als posseïdors de terres, el 1238, on s’exceptua la séquia qui va a Puçol (la de Montcada) es conserva en AMV, *pergamins*, n. 2. El de donació de la Reial

els pobles-castell (retallat després per Jaume II), que només s'entén des del punt de vista de la pràctica andalusina, en la que les séquies d'aigües amunt sempre tenen preferència a prendre l'aigua, perquè són més antigues, com hem vist en el cas de la fusió de Mestalla per la construcció de Rascanya. De fet, els privilegis d'època andalusina deuen haver perdurat, segurament, com a conseqüència de la legislació foral més primerenca de Jaume I, ja que suposadament va mantenir tota la legislació andalusina relativa a la irrigació "com en temps de sarraïns". Si bé tot açò és bastant confús encara, perquè mai no s'indica quines són aquestes pràctiques "sarraïnes".

En qualsevol cas, pareix evident que, amb un cabal normal, sense sequera, totes les files que corresponen a les séquies de l'Horta de València (tant de Montcada com les de la vega) equivalen a una quantitat fixa d'aigua, igual que en el primer supòsit de la sentència arbitral de la Plana el 1346. Això és, tota l'aigua que pogueren agafar del riu, d'acord amb la capacitat de les boques d'obra de les séquies i les almenares. De fet, la major part dels capítols i ordenances que regulen les comunes d'irrigació en època baix-medieval i moderna s'ocupen d'exigir al sequier que faça tot allò necessari perquè la séquia vaja "engaltada", això és, al màxim de la seua capacitat. I sols quan es produeix una sequera suau i disminueix el nivell del riu, les set séquies de la vega de l'Horta de València (excloent Montcada, doncs) han de convertir les seues 90 files (que són les que sumen entre totes) en parts proporcionals de tot el cabal, tal com ocorre, també, en el segon supòsit de la sentència de la Plana.³⁵⁸ El que no funciona, doncs, és la hipòtesi horària de Glick, basada en el tercer supòsit de la sentència de la Plana, puix en aquesta situació el tandeig es fa entre varies séquies a la vegada per cada vessant del riu, però no per parelles com aquest autor proposava, ni n'hi ha cap indici que mai haja estat així.

Ara bé, en condicions normals, sense sequera, quina quantitat d'aigua és aquesta quota fixa que forma una fila? I tornant a l'inici de l'apartat, quina antiguitat té el repartiment tradicional de les 138 files de l'Horta de València? És d'origen andalusí com proposa Glick? Fins ara no s'ha pogut esclarir del tot aquesta qüestió, però gràcies a la reconstrucció completa dels sistemes hidràulics i la mesura de les seues superfícies, com hem vist en els capítols anteriors, és possible que arribem a trobar una solució.

Séquia de Montcada als seus usuaris el 1268 es conserva en l'*Aureum Opus*, doc. 86, i n'hi ha una còpia en ARV, Real, 613, f. 216v. En qualsevol cas, han estat publicats per nombrosos autors, i fins i tot traduïts a diverses llengües.

³⁵⁸ Sobre com es produeix el repartiment proporcional de l'aigua del Túria entre les set séquies en època històrica vegeu E. Burriel, *La Huerta de Valencia. Zona sur*, p. 170-182. La major part del que explica es pot retrotraure, segurament, al període baix-medieval.

8.1.3. El repartiment de les files de l'Horta de València: una nova proposta alternativa

Thomas Glick estava convençut el 1970 que les tradicionals 138 files de l'Horta de València tenien un origen andalusí i, basant-se en el paral·lel d'altres sistemes del món islàmic, pensava que les files tenen una base horària. Per contra, Eugenio Burriel no ho veia així, i va intentar demostrar que no hi ha cap referència a aquest repartiment tradicional més enllà del que sabem d'època moderna, puix aquestes 138 files serien en realitat un invent de Jerònim Negret en l'Expedient Sisternes.

És cert que la referència més antiga que coneixem a les 138 files és l'Expedient Sisternes. Però, com hem vist, l'expedient no s'ha conservat. Només el coneixem per l'esment que en fa Borrull, que és el primer que el menciona i el copia, i el segon autor que esmenta les 138 files tradicionals el 1831, després d'haver-ho fet Cavanilles el 1795. Eugenio Burriel creu que la font de Borrull per a esmentar les 138 files és el mateix Expedient Sisternes, tot i que realment Borrull no especifica d'on trau la informació i l'expedient el cita en una altra part de l'obra. Però és probable que siga així, perquè el 1915 el perit agrícola Miguel Mayol va emprar l'Expedient Sisternes a partir d'una altra còpia diferent a la de Borrull i les dades són iguals.³⁵⁹ Mayol va copiar de l'Expedient les files que correspondrien a cada séquia des de la capçalera del riu, segons les mesures que va prendre Negret al segle XVII. No obstant això, a l'igual que fa Borrull, es deté a Ribarroja, i les entrades de l'Horta de València ja no les mesura, limitant-se a incloure a continuació la llista de les 138 files tradicionals. De fet, totes les mesures de l'Expedient apareixen expressades en files i dits, excepte les de l'Horta, que només apareixen en files. És completament evident que Negret no va mesurar les entrades de les séquies de l'Horta de València, segurament perquè no ho necessitava, ja que la seua finalitat era saber si les séquies d'aigües amunt estaven prenent més aigua de la que els tocava, i per tant llevant-li-la a l'Horta, que era la promotora del plet. Per tant, és molt poc probable que les 138 files tradicionals foren una invenció de Negret, com proposava Burriel, ben al contrari.

Aleshores, d'on han eixit les 138 files tradicionals del riu Túria que es reparteixen les vuit séquies de l'Horta de València? Vicent Alcaine va mesurar el 1867 –mentre feia de perit en l'enèsim plet sobre el repartiment de l'aigua del Túria en l'Horta de València– els quatre taulons que tanquen l'almenara reial de la Séquia de Montcada, que ja

---

³⁵⁹ M. Mayol, *Memoria relativa a la visita girada al cauce del río Turia o Guadalaviar y sus afluentes Alfambra y Ebrón*, Valencia: 1915. Aquest autor va agafar l'expedient d'una còpia de 1782, mentre que Borrull ho va fer d'una còpia de 1777. Tot i que l'original no s'ha conservat, és evident que aquest informe ha estat copiat i emprat en múltiples ocasions al llarg dels segles.

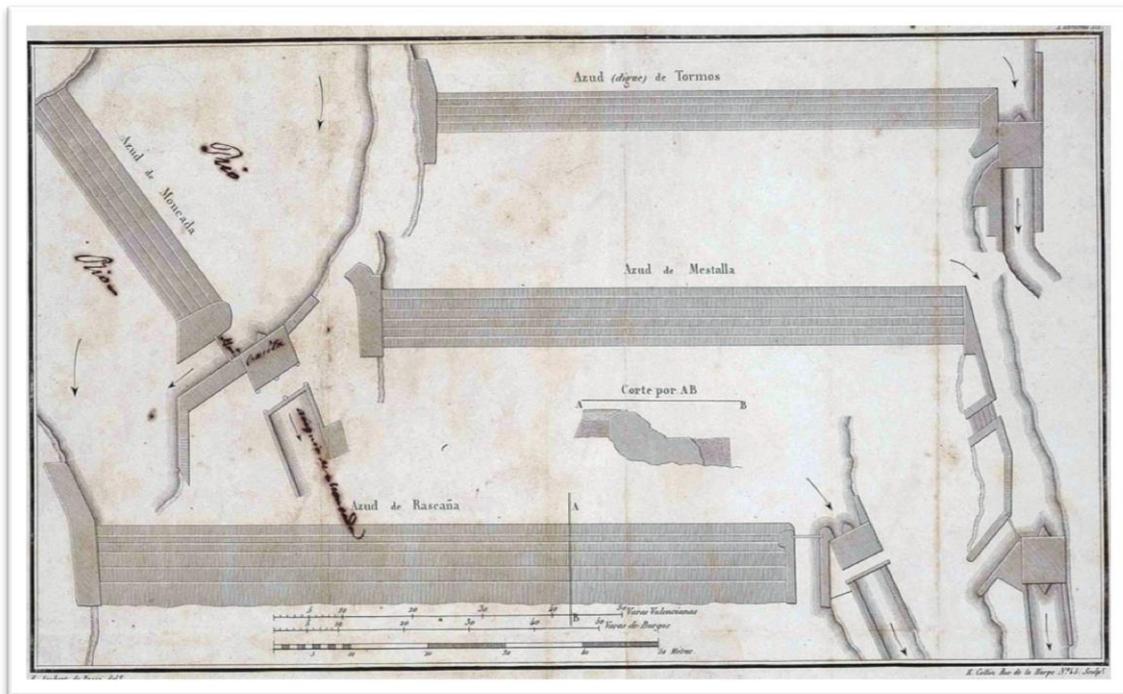
esmentava Jaume II als documents del segle XIV, i que ja existien abans. Sorprenentment, o ben vist potser no tant, aquests quatre taulons ocupaven una superfície total de 48 palms quadrats valencians, que és la mateixa quantitat de files que corresponen a aquesta séquia segons el repartiment tradicional.³⁶⁰ I pareix que això era efectivament així, d'acord amb les mesures de les que disposem. D'una banda, sabem que els quatre taulons devien tenir 20 dits d'alçada cadascun d'ells, segons els documents de Jaume II, que són 2 palms i 8 dits (1 palm són 12 dits). D'una altra banda, Jaubert de Passà informa que l'almenara reial de Montcada tenia una amplada de 17 palms i mig en el lloc on es col·loquen els taulons, de branca a branca (les ranures on s'encaixen els taulons). Fets els càlculs pertinents, el resultat és que els quatre taulons ocuparien una superfície de 46'6 palms quadrats; però com és prou segur que Jaubert no inclogué les branques, l'amplada real de l'almenara devia ser de 18 palms, de manera que la superfície ocupada pels quatre taulons sí seria de 48 palms quadrats exactes, com va dir el perit Vicent Alcaine el 1867.

Pot ser açò una casualitat? Ja hem vist adés que l'aigua desviada per l'assut que entra a la séquia de Montcada és la que retenen aquests quatre taulons, i tota la que l'assut desvia de més salta per damunt dels taulons i retorna al riu, en compte d'entrar al canal de la séquia, de manera que per la gola de la séquia de Montcada només entra l'aigua que retenen 48 palms quadrats de fusta; que són 48 files, segons l'equivalència que hem vist adés d'una fila igual a un palm quadrat. El problema és que només tenim dades d'aquesta séquia, que és precisament l'única de l'Horta de València que té sempre una quota d'aigua fixa i constant, i que no participa en la divisió proporcional del cabal del riu entre totes les séquies quan hi ha sequera. La resta de les séquies, de fet, tenen comportes per tancar les almenares i retenir l'aigua perquè aquesta es desvie a la séquia, però no tenen uns taulons fixes com Montcada. L'única solució per a esclarir açò, doncs, és mesurar les almenares de les altres séquies. Malauradament, alguns assuts ja han desaparegut per la construcció del nou llit del riu als anys seixanta del segle XX, i els que queden ja estan en mal estat de conservació o és difícil accedir-hi per l'existència de tanques metàl·liques, de manera que no presenten condicions adequades per a mesurar la seua almenara.

---

³⁶⁰ Aquesta informació la cita E. Burriel, *La Huerta de Valencia. Zona Sur*, p. 165, citant la sentència de 1869 del Tribunal Suprem publicada per Alcaine, i que no he pogut consultar.

Figura 38: Planta dels assuts de les quatre séquies de l'Horta Nord dibuixades per Jaubert de Passà i publicades a la seua obra Canales de riego... S'hi poden apreciar les goles de les séquies, amb un tallamar, i a sobre la caseta de comportes que permet tancar l'entrada d'aigua, i també s'hi veuen les almenares tancades amb taulons o comportes.

Figura 39: A l'esquerra goles o entrades de la séquia de Mestalla, tancades a la foto, i a la dreta l'almenara oberta per on està tornant al riu l'aigua desviada per l'assut

En qualsevol cas, ja sabem d'on han eixit les 48 files de Montcada, però encara continuem sense saber d'on han eixit les 90 files de les set séquies de la vega, i si venen d'època andalusina com deia Glick, o no. Cal recordar que el fur 37, rúbrica XLVIII, de Jaume I, diu que “*l'aygua de flum públich deu ésser patida segons la manera e la granea de les possessions a-rregar los camps*”. Tant és així que fa uns pocs anys Sergi Selma va poder establir com s'havien repartit les 60 files de la sentència arbitral de la Plana de Castelló-Borriana en 1346; es a dir, per què a cada séquia li havia correspost un número concret de files, d'acord amb la taula 7 que hem vist adés. I és que en un *Libre de les partissions de les aygues del riu de Millàs*, compilat pel jutge encarregat de repartir l'aigua el 1631, es recull la terra que era irrigada per cada séquia de la Plana en el moment de la sentència de 1346, que són 700 jovades (2.030 ha) per a Vila-real, 725 (2.168 ha) per a Castelló, 625 (1.869 ha) per a Almassora, i 950 jovades (2.840 ha) per a Borriana, que són en total 3.000 jovades (8.970 ha). Es tracta evidentment, de xifres arrodonides i per tant aproximades, però si busquem una relació entre el número de files assignades a cada séquia i la superfície irrigada per cadascuna d'elles, es pot comprovar que s'hi van establir un total de 50 jovades per fila ($3000 / 60 = 50$).³⁶¹ De fet, si es va dividir el cabal del Millars en 60 files a la sentència és perquè els experts medievals van calcular l'aigua que solia baixar pel riu Millars com una mesura fixa (que evidentment estava subjecta a variacions estacionals i a la climatologia, i per tant era aproximada), i després van calcular la quantitat de terra que es podia regar amb aquest volum d'aigua.

Aleshores, si l'aigua del Millars es va repartir en relació a la superfície irrigada, com indiquen els Furs, amb una relació de 50 jovades per fila d'aigua: va ocórrer això mateix a l'Horta de València? En principi no hi ha cap indici a nivell documental, però com que coneixem el nombre de files de cada séquia, es pot intentar saber si existeix també una relació entre el nombre de files i la superfície irrigada per cadascuna d'elles. Malauradament, no tenim dades de superfície irrigada a l'edat mitjana, però d'entrada es pot provar amb les dades més antigues que tenim, del segle XIX, per veure si n'hi ha cap indici. Així, agafant les dades de superfície total irrigada per cada séquia de l'Horta al segle XIX que ens dona Jaubert de Passà (convertides a jovades, com en el cas de la Plana),³⁶² el resultat és el que es pot veure a la taula 10.

---

³⁶¹ S. Selma, “Aigua i terra a la Plana del Millars”, p. 403-404. Un altre document de 1307, que parla només de la Séquia de Castelló, li assigna a aquesta una superfície de 677 jovades (2.024 ha), que són 48 menys de les teòriques assignades el 1347.

³⁶² F. Jaubert de Passà, *Canals de riego de Cataluña...*, vol. II, p. 229, tot i que en realitat el quadre sinòptic en el que apareixen és de Francisco de Paula Alguer, i fou afegit en la traducció de 1844. Per tant, són dades

Taula 10: Files de l’Horta en relació a la superfície irrigada al segle XIX

Séquia	Files	% files	Superfície 1828-40	% superf.	Jovades per fila
<i>Montcada</i>	48	34'75 %	1.066	30'3 %	22'21
<i>Quart</i>	14	10'15 %	515	14'7 %	36'79
<i>Tormos</i>	10	7'25 %	305	8'6 %	30'50
<i>Mislata</i>	10	7'25 %	283	8 %	28'30
<i>Mestalla</i>	14	10'15 %	387	11 %	27'64
<i>Favara</i>	14	10'15 %	519	14'8 %	37'07
<i>Rascanya</i>	14	10'15 %	262	7'5 %	18'71
<i>Rovella</i>	14	10'15 %	172	4'9 %	12'28
Total	138	100 %	3.509	100 %	26'69

El primer que crida l’atenció és que el percentatge de terra que irriga cada séquia al segle XIX sí té una relació aproximada amb la quantitat d’aigua que rep, malgrat que no encaixa exactament en cap de les séquies. Això vol dir que sí devia haver una certa proporcionalitat original, més tard perduda per les ampliacions de l’àrea irrigada. D’altra banda, pel que ara ens interessa, com podem veure en la darrera columna no n’hi ha una única relació entre el nombre de files i el total de jovades irrigades per cada séquia, però es pot apreciar que la majoria estan entre les 25 i les 35 jovades per fila, amb l’excepció de Montcada, Rascanya i Rovella. Fins i tot es pot dir que Tormos, Mislata i Mestalla presenten una relació semblant, molt a prop de les 30 jovades per fila. Evidentment, com es pot intuir amb els percentatges, la superfície irrigada per cada séquia va augmentar al llarg dels segles, des del segle XIII quan es va produir la gran ampliació posterior a la conquesta, fins al segle XIX, que és el moment de màxima expansió agrària a l’Horta de València. Tot i que estem parlant en realitat d’alters i de parades grosses, que es van posar en funcionament, sobretot, entre els segles XV i XVIII, ja que els sistemes hidràulics de l’Horta de València tenien unes possibilitats de creixement limitades després de les grans ampliacions del segle XIII posteriors a la conquesta.

Per l’oest les séquies de Montcada i Benàger marquen la línia de rigidesa de tota l’horta, i per dalt d’aquestes no es pot ampliar la zona irrigada sense la construcció d’un nou sistema amb un assut aigües amunt, o bé en forma reduïda mitjançant la construcció de parades per a detenir tot el cabal de la séquia i fer pujar el seu nivell, de manera que l’aigua pugui accedir a zones més altres. Són les anomenades “parades grosses”. Cap al nord i cap al sud les séquies de Montcada i Favara ja eren suficientment llargues al segle XIII com perquè en moments de sequera hi hagués problemes per a fer arribar l’aigua al

---

recollides als anys trenta del segle XIX, però si observem les dades recollides per Aymard el 1863 són pràcticament idèntiques, amb l’única excepció de Montcada, que havia augmentat quasi 900 ha al llarg d’aquesta centúria.

final d'ambdós sistemes, de manera que no es podien allargar més. Per l'est, cap al mar, estava la marjal, que en efecte es va dessecar i es va convertir en horta a partir del segle XIV, la qual aprofita els sobrants de les séquies històriques. Però aquestes noves terres d'horta mai no van aconseguir adquirir drets d'aigua del riu, excepte la que sobrava i s'escorria, i mai no formaren part de les comunes fins a la segona meitat del segle XX.

En qualsevol cas, la superfície va augmentar a causa dels alters i els quadrats, i això és el que explica la majoria de les distorsions en la relació existent entre les files i les jovades de la taula anterior, la qual cosa vol dir també que l'origen de les 138 files és anterior a les ampliacions. El que no sabem és quant va augmentar, excepte per algun cas concret. Per ara l'única séquia de la que coneixem la seua superfície total irrigada en l'edat mitjana és la de Tormos. El 1433 es va produir un conflicte legal entre la comuna d'aquesta séquia i el seu sequier per desavinences amb el cobrament del sequiatge i, per a intentar solucionar-ho, la junta directiva de la comuna va manar fer un padró de totes les terres de la séquia i revisar els comptes del sequier.³⁶³ Aquesta relació s'ha conservat en l'expedient del plet, i gràcies a això podem saber ara que al segle XV (200 anys després de la conquesta) la Séquia de Tormos irrigava una superfície de 283 jovades (848 ha), que són 22 jovades (66 ha) menys de les que es regaven al principi del segle XIX, segons les dades de Jaubert de Passà.

A banda d'aquest cas de Tormos, del que tenim dades documentals coherents per a l'edat mitjana, també es poden fer càlculs de superfície amb altres séquies a partir de l'anàlisi morfològica del sistema. Així, a partir d'un llibre capbreu que recull totes les parcel·les regades per Favara al segle XVIII, sabem que el 1741 aquesta séquia regava 508 jovades (1.520 ha),³⁶⁴ que són 11 (33 ha) menys que les regades al segle XIX, sempre segons les dades proporcionades per Jaubert de Passà. Però si eliminem del compte els rolls de l'inici de la séquia, clarament afegits amb posterioritat, i les "parades grosses" d'època moderna, els braços que ens queden regaven una superfície total de 429 jovades (1.286 ha), que són la superfície que es pot suposar per als segles XIII-XIV, i que són 90 jovades (270 ha) menys de les que es regaven al segle XIX.

Com podem veure, doncs, el creixement que es va produir en l'època moderna fou limitat en general, i un poc més important en alguns casos. De qualsevol manera, a partir

---

³⁶³ E. Guinot i S. Selma, *Les séquies de l'Horta Nord de València: Mestalla, Rascanya i Tormos*, València: 2005, p. 102.

³⁶⁴ Arxiu de la Comunitat de Regants de la Séquia de Favara, *Capatró de la Séquia de Favara*, 1741, sense catalogar. He d'agrair a Enric Guinot que em va facilitar aquestes dades, i a la comunitats de regants per donar-nos accés al seu arxiu.

de les dades que tenim d'època medieval, o de les que podem reconstruir, és bastant factible proposar que inicialment hi hagués una relació de 30 jovades (90 ha) per fila en el repartiment del cabal del Túria que es va realitzar entre les vuit séquies de l'Horta de València. Si fem els càlculs pertinents, la superfície teòrica que devia irrigar cada séquia en el moment en el que es va fer el repartiment de l'aigua del riu, d'acord amb el seu nombre de files, està en la tercera columna de la següent taula 11; i la diferència amb les jovades reals que hi havia al segle XIX hi és a la darrera columna.

El primer que crida l'atenció, respecte a les dades que acabem de veure sobre Tormos i Favara, és que quadren quasi a la perfecció. La séquia de Tormos regava 283 jovades (846 ha) el 1433 i, segons la taula 11, amb un repartiment de 30 jovades per fila, deuria regar 300 jovades (897 ha). En realitat, doncs, al segle XV regava 17 jovades (50 ha) menys de les que podia amb la seua dotació d'aigua, i al segle XIX en regava només 5 (14'5 ha) per damunt. En el cas de la séquia de Favara es pot calcular, a partir de dades del registre del segle XVIII, que en època medieval aquesta séquia irrigava unes 429 jovades (1.289 ha), que estan només 9 jovades (27 ha) per damunt de les que podia regar amb la seua quota, que amb 14 files eren 420 jovades (1.218 ha). Per contra, al segle XIX, després de l'augment de la superfície irrigada en època moderna en els rolls més propers a la ciutat de València, Favara regava 99 jovades (296 ha) més de les que podia segons el repartiment inicial.

Taula 11: Files de l'Horta segons el repartiment a 30 jovades per fila

Séquies	Files	Superfície a 30 jov./fila	%	Superfície 1828-40	%	Diferència superfície
<i>Montcada</i>	48	1.440	34'75 %	1.066	30'3 %	-374
<i>Quart</i>	14	420	10'15 %	515	14'7 %	+95
<i>Tormos</i>	10	300	7'25 %	305	8'6 %	+5
<i>Mislata</i>	10	300	7'25 %	283	8 %	-17
<i>Mestalla</i>	14	420	10'15 %	387	11 %	-33
<i>Favara</i>	14	420	10'15 %	519	14'8 %	+99
<i>Rascanya</i>	14	420	10'15 %	262	7'5 %	-158
<i>Rovella</i>	14	420	10'15 %	172	4'9 %	-248
Total	138	4.140	100 %	3.509	100 %	-631

Si observem la taula detingudament, veurem que Tormos, Mislata i Mestalla encara estaven al segle XIX prou equilibrades respecte a la seua suposada quota inicial, ja que el seu creixement havia estat limitat. Fins i tot Mislata i Mestalla regaven encara en aquesta centúria una superfície per sota de la seua capacitat en files d'aigua, la qual cosa

s'explica perquè la dotació de 30 jovades per fila es deu considerar aproximada.³⁶⁵ Per contra, Quart i Favara havien crescut prou, i al XIX ja regaven quasi 100 jovades (300 ha) per damunt de les que els corresponia d'acord amb el repartiment inicial. Els problemes, doncs, els plantegen les séquies de Montcada, Rascanya i Rovella, que al XIX regaven superfícies bastant per sota del que teòricament podien amb la seua dotació d'aigua de 30 jovades per fila.

En el cas de Rovella les causes són molt fàcilment explicables, i a més a més són diverses. En primer lloc, aquesta séquia no sols no havia crescut, sinó que al segle XIX havia perdut bona part de la seua superfície irrigada com a conseqüència del creixement urbanístic de la ciutat de València, de manera que les 172 jovades que regava en el vuit-cents eren moltes menys de les que regava inicialment en època baix-medieval (que no sabem quantes eren). En segon lloc, la Séquia de Rovella incloïa un nombre de files que no estaven destinades a la irrigació, sinó a l'abastiment de la ciutat de València (la mola de sang i foc) per a la neteja de clavegueres i escorxadors, apagament d'incendis, o abastiment d'adoberies i terrisseries. I encara n'hi ha una tercera explicació, que en realitat és vàlida igualment per a la Séquia de Rascanya (que també regava molta menys superfície) i és que, pel fet de ser les dues darreres séquies de l'Horta de València, durant una bona part de l'any no els arribava suficient aigua del riu als assuts, i n'eren deficitàries, de manera que, probablement, ambdues van estar sobre-representades des del primer moment en nombre de files, respecte a la seua vertadera superfície irrigada.

Falta per explicar, doncs, el cas de la séquia de Montcada, que tot i les possibles ampliacions d'època moderna (que sens dubte es van produir), encara al principi del segle XIX irrigava 374 jovades (1.122 ha) menys de les que realment hauria pogut amb la seua dotació de 48 files a 30 jovades per fila. ¿Per què es va dotar aquesta séquia amb una quantitat d'aigua tan gran si no tenia una superfície proporcional, ni era previsible que arribés a tenir-la mai per les limitacions de creixement? En primer lloc, cal recordar que les 48 files de Montcada són una quantitat fixa d'aigua (la que retenen els quatre taulons de l'almenara), però en qualsevol cas és evident que això només es pot explicar a partir d'una situació de privilegi respecte a la resta de séquies. Aquest privilegi podria ser una

---

³⁶⁵ Si ens fixem, totes les séquies tenen una dotació de 10 o 14 files. Si la correspondència entre fila i superfície hagués estat exacta mai no s'hauria produït aquesta coincidència amb el nombre de files, ja que cada sistema és distint i cap d'ells podia regar la mateixa superfície, per tant el càlcul ha de ser orientatiu, aproximat i arrodonit, ja que de cap altra manera s'explicaria que Mislata i Tormos tingueren igual 300 jovades cadascuna, i Quart i Favara 420 exactament. Aleshores, cal considerar també aquests càlculs de la darrera columna de la taula sobre augments de superfície irrigada al llarg dels segles com a merament orientatiu, ja que desconexem la superfície irrigada vertaderament per cada séquia al segle XIII.

conseqüència dels anys en que Montcada fou gestionada directament per oficials de la monarquia, entre 1238 i 1268, però també és possible que el privilegi siga una herència d'època andalusina. És difícil saber si la mida de la boca de les almenares es va modificar després de la conquesta, perquè no tenim cap indicatiu que fos així i la documentació sembla apuntar cap a un conservadorisme extrem respecte a aquesta mena d'infraestructures andalusines –assuts, almenares, partidors proporcionals i mida dels caixers–. D'altra banda, l'arquitectura de pedra picada de les almenares sembla gòtica, però podrien haver estat construïdes tard respectant les mesures originals.

En definitiva, doncs, pareix bastant segur que el repartiment de 138 files d'aigua del Túria entre les vuit séquies de l'Horta és prou més antic que l'Expedient Sisternes, malgrat el que defensava Burriel, ja que és anterior al creixement de les séquies en època moderna. Però tampoc és d'època andalusina com proposava Glick, ja que el nombre de files de cada séquia està en relació amb la superfície irrigada, i tal com hem vist en els capítols precedents els sistemes de l'Horta de València no regaven en època andalusina unes superfícies cultivades tan grans com les que es dedueixen de considerar que cada fila respon a 30 joves de superfície.

També és cert que, com que les quantitats d'aigua que corresponen a cada séquia respecte a la superfície irrigada és aproximada i no encaixa a la perfecció, resulta legítim preguntar-se si les 138 files tradicionals també encaixarien amb la superfície irrigada en època andalusina. Ara per ara aquesta superfície no la coneixíem, ja que, com he explicat al llarg de la tesi, és segur que falten espais hidràulics que no han pogut ser identificats. A més a més, en el cas de Rovella és impossible reconstruir la seua superfície irrigada en època andalusina pel temps que fa que desaparegué, mentre que la Séquia de Montcada tampoc la podem comptar perquè no ha estat estudiada sencera. Amb tot, si fem alguns càlculs a partir de les dades disponibles (Taula 12), es poden treure algunes conclusions.

Taula 12: *Superfície aproximada irrigada per cada sistema en època andalusina*

Séquia	Files	%	Superfície andalusines	%	Hectàrees per fila
<i>Montcada</i>	-	-	-	-	-
<i>Quart</i>	14	18'5 %	159	16 %	11'36
<i>Tormos</i>	10	13'15 %	196	19'75 %	19'6
<i>Mislata</i>	10	13'15 %	85	8'5 %	8'5
<i>Mestalla</i>	14	18'5 %	166	16'75 %	11'86
<i>Favara</i>	14	18'5 %	320	32 %	22'85
<i>Rascanya</i>	14	18'5 %	66	6'5 %	4'71
<i>Rovella</i>	-	-	-	-	-
Total	76	100 %	992	100 %	26'69

Com que no tenim les dades de Rovella i Montcada, he descomptat les seues files, de manera que els percentatges que corresponen a cada séquia són respecte a les 76 files restants i respecte al total de la superfície irrigada per aquestes sis séquies de les que sí disposem dades, i no de les 138 files i de la superfície total irrigada per les vuit séquies. Respecte a la superfície irrigada per cada séquia, és la suma de la superfície únicament dels espais hidràulics que han estat identificats, però ja sabem que en falten, per tant les dades han de ser preses com aproximades. Tot i així, són suficients per metre veure que no n'hi ha en absolut una correspondència entre les files que corresponen a cada séquia segons els repartiment típic de 138 files i la superfície irrigada en època andalusina. Potser Quart-Benàger i Mestalla s'aproximen un poc, amb un 18'5 % de l'aigua disponible cadascuna, i un 16 % i 16'75 % de la terra irrigada respectivament. Per contra, Mislata i Rascanya estan completament desproporcionades, ja que l'aigua disponible està molt per damunt de la terra irrigada; i, si bé en el cas de Rascanya és probable que encara falte algun espai hidràulic per la zona d'Almàssera, en el cas de Mislata és molt poc probable. Finalment, Tormos rega una superfície per damunt de l'aigua que li correspon.

També és cert que no resulta fàcil saber quanta terra irrigava cada séquia en època andalusina, no sols perquè puguen faltar espais hidràulics per identificar, sinó perquè no sabem en quina fase de construcció dels sistemes de l'Horta de València s'hauria produït la presumpta distribució de l'aigua; i cada sistema no irrigava la mateixa quantitat de terra en una fase que en una altra, cosa que podria explicar el cas de Tormos, ja que és un dels sistemes que més es va ampliar en la tercera fase. Però la presència de la Séquia d'Isba o Rascanya en la distribució de les 138 files tradicionals ens indica que, d'haver-se produït en època andalusina, seria mot tardana, per tant de la fase final. En conseqüència, les dades són les correctes, i ja hem vist que no encaixen. Les dades de superfície irrigada per cada séquia en època baix-medieval, per contra, encaixen molt millor, cosa que porta a pensar de forma inevitable que la distribució de 138 files és d'aquest període, no andalusí.

De fet, com que les superfícies teòriques de Tormos i Favara són més reduïdes que les superfícies reals o estimades per a l'època baix-medieval, caldrà suposar, lògicament, que aquest repartiment de les 138 files del Túria és va realitzar en un moment primerenc, quan la superfície cultivada era més reduïda, i això deu ser al llarg del segle XIII. És possible que fos en els primers anys després de la conquesta, com a conseqüència de les ampliacions que seguiren al Repartiment de 1237 a 1240. I també és possible que fos una mica més tard, arran d'algun conflicte produït posteriorment, si aquest aspecte no va quedar ben aclarit des del primer moment després de la conquesta. En qualsevol cas, es

pot descartar de forma segura el seu origen andalusí, ja que el nombre de files està en relació amb la superfície irrigada després del Repartiment, potser amb l'excepció de la Reial Séquia de Montcada, que podria tenir un nombre de files heretat d'època andalusina, i que la seua condició de reial li va permetre conservar.

Aleshores, però, com es produïa el repartiment de l'aigua del Túria entre les vuit séquies de l'Horta de València en època andalusina? Certament no ho sabem, ni ho podrem saber, almenys per ara amb la informació disponible. Però allò més lògic és que la solució fos molt semblant; només que amb un nombre de files distint, i adaptades a la superfície irrigada per cada sistema.³⁶⁶ És probable que les files fixes foren igualment adaptables com una part proporcional del total de cabal del riu quan hi hagués escassetesa d'aigua, com a la sentència de la Plana al segle XIV; fins i tot és possible que hi hagués una equivalència horària, tot i que no pareix probable en el cas de l'Horta de València, especialment tenint en compte que en època andalusina l'àrea total irrigada era considerablement inferior a la superfície irrigada posterior a la conquesta, com hem vist als capítols precedents, i per tant les situacions d'escassetesa extrema d'aigua serien quasi inexistents. Altra cosa és saber com es distribuïa l'aigua de cada séquia una vegada dins del sistema, però d'això en sabem alguna cosa més.

8.2. La distribució de l'aigua en les grans séquies: la Séquia de Favara

En el capítol 3 sobre l'anàlisi morfològica dels sistemes hidràulics, i en el capítol 4, a l'apartat sobre l'estructura dels sistemes, ja hem pogut veure que la seua estructura arborescent és una conseqüència de la divisió dels canals, i que aquesta s'articula a través dels partidors proporcionals. En el cas de l'Horta de València es tracta de partidors dels anomenats de llengua, és a dir, amb un tallamar de pedra en forma de prisma que divideix l'aigua proporcionalment a la longitud existent entre el tallamar i cadascun dels costats del canal (vegeu apartat 4.3 i Figura 28). Aquesta mena de partidors sempre divideixen l'aigua proporcionalment i constant, puix tant en moments d'abundància com de carestia, l'aigua que arriba al partidor sempre es divideix de la mateixa manera i en la mateixa proporció, siga aquesta poca o molta. També és cert que, de la mateixa manera que hem

---

³⁶⁶ L'explicació de la fila fixa com a l'aigua que passa per un forat d'un palm quadrat foral valencià de superfície és igualment vàlida per a l'època andalusina. Seria una mesura diferent? O el sistema de mesures valencià és una herència del sistema de mesures andalusí com en altres territoris?

vist adés en el repartiment de l'aigua del riu, quan en condicions normals els canals corren plens fins al seu límit de capacitat, l'aigua que entra per les boques de cada costat del partidori és sempre la mateixa; és, de fet, una quantitat fixa i constant. Mentre que, quan n'hi ha menys aigua i baixa el nivell, és quan entra en acció el repartiment proporcional.

Documentalment no tenim notícies que a l'Horta de València es gastaren les files ni cap altra mesura semblant per parlar del repartiment de l'aigua dins dels sistemes, però és bastant evident que la proporcionalitat existia. Cal tenir en compte que després de la conquesta, amb les grans ampliacions que es van produir, el sistema de repartiment de l'aigua va canviar, amb tota seguretat, en afegir nous braços i canals, i per la conseqüent introducció del tandeig. En el sistema andalusí és molt més factible que tots els partidors proporcionals foren corribles, és a dir, que sempre hi passés aigua per ells, mentre que en època feudal això no sempre fou necessàriament així, i a sovint s'introduïren comportes en els partidors proporcionals per tal de tancar algun dels costats en cas de necessitat. La gran majoria dels partidors construïts nous, per contra, no incorporaren els tallamars proporcionals i sí les comportes, ja que directament estaven pensats per al tandeig.

El que pretenc en aquest apartat, doncs, és estudiar el repartiment de l'aigua dins d'un dels sistemes hidràulics de l'Horta de València, davant la impossibilitat de fer-ho per als vuit sistemes. En aquest cas serà la Séquia de Favara, primer veient com es repartia l'aigua en època baix-medieval i moderna (una vegada construïdes les grans ampliacions i densificacions del segle XIII) gràcies a les mesures dels partidors en aquest període, per a després intentar reconstruir cap enrere quina era la distribució de l'aigua en el període andalusí, llevant els afegits d'època feudal. Tot i que, en realitat, es tracta de reconstruir la distribució de l'aigua en la darrera etapa andalusina, la que es pot retrotraure a partir de les dades conservades pels cristians, ja que pareix probable que aquesta canviés amb el temps a causa de les ampliacions que també es van produir abans del segle XIII.

Allò que permetrà fer aquesta anàlisi sobre la Séquia de Favara serà l'existència i conservació d'un document, datat originàriament el 1362, en el que es van registrar les mesures exactes dels partidors principals situats sobre la séquia mare al segle XIV; els quals, molt probablement, encara conservaven les proporcions d'època andalusina.³⁶⁷ La

---

³⁶⁷ Es tracta d'un document bastant conegut, del qual es conserven fins a tres còpies, però no ha estat ben aprofitat fins ara. La còpia més antiga és de 1403 i està inclosa a l'inici del llibre d'actes de la Comuna de Favara en el segle XV, sota el títol de *Lo inventari de la céquia de Favara*. Arxiu de Corpus Christi de València (ACCV), *Històric*, VAR-201, fs. 7r-10v. Una altra còpia de 1456 està inserta en un plet de l'Arxiu del Regne de València (ARV), Governació, 2288, mà 25, fs. 8r-v. Thomas F. Glick va publicar una

comuna de Favara va decidir en assemblea deixar constància escrita d'aquestes mesures per a poder reconstruir els partidors de la mateixa manera si aquests eren destruïts en el futur per algun conflicte armat, com ara la guerra de Castella que es desenvolupava en aquells mateixos anys, ja que els Furs exigien la conservació exacta d'aquesta mena d'infraestructures hidràulics generadores de conflictes. Així, per a fer-ho van contractar al mestre major de les obres de la Catedral de València, Andreu Julià, com a “mestre expert en art de livellar”, perquè prengués les mesures i les registrés davant notari.³⁶⁸ Pel que fa al contingut del document, a la Taula 13 es poden veure resumides les mesures de cada partidor, amb les xifres originals del document segons el sistema de mesures foral valencià, i la seua translació al sistema mètric decimal (1 palm = 9 polzes = 12 dits).

Abans d'entrar a analitzar les dades, però, cal fer notar que el document no anomena partidor al tallamar que divideix l'aigua, ni al lloc on aquest se situa, com es fa actualment, sinó a les obertures dels nous canals que es formen. Normalment empra la fórmula “lo partidor qui és en la séquia major” per al marc d'entrada de canal principal de Favara, i a continuació es refereix a “lo partidor menor qui és atinent d'aquell” per al marc d'entrada del braç. Evidentment el marc del braç és sempre menor que el marc del canal principal, excepte en el darrer partidor que es va mesurar, en el que la séquia mare de Favara acaba oficialment i es divideix en dos braços quasi iguals. D'altra banda, cal assenyalar que es tracta en tots els casos de partidors proporcionals de llengua, excepte dos: el roll de la Barca (6.3) i la fila de Benetússer (6.13). En el primer cas el document especifica que es tracta de l'ample de l'obertura del canal, al que simplement denomina “fillola”, de manera que es tracta del marc d'entrada quadrangular. Pel que fa a l'altre partidor que no és proporcional, només parla de “la gola della f[ila] qui va a Benetúcer”, que està situada junt a l'entrada del braç del molí de Benetússer. També especifica que es

---

transcripció parcial d'aquesta versió a l'apèndix 5 del seu *Irrigation and Sociaty* (apèndix 8 a la versió castellana). Existeix encara una tercera còpia del segle XVI en l'ARV, *Processos de Madrid*, H-16, fs. 541v-546r. No existeixen discrepàncies significatives entre les diverses còpies, tot i que a la còpia de 1403 diu “~~onze~~ dotze palms e mig” referint-se a l'entrada del partidor del molí de Na Barcelona, i al final del document n'hi ha un afegit de 1372 en el que s'explica que aquest partidor fou mesurat de nou en el dit any perquè en la còpia original estava en blanc, i que la xifra correcta és de “quinze palms e mig”. En les altres dues còpies posteriors la xifra correcta ja està al seu lloc corresponent, tot i que s'afegeix igualment el text que recull el nou mesurament de deu anys després.

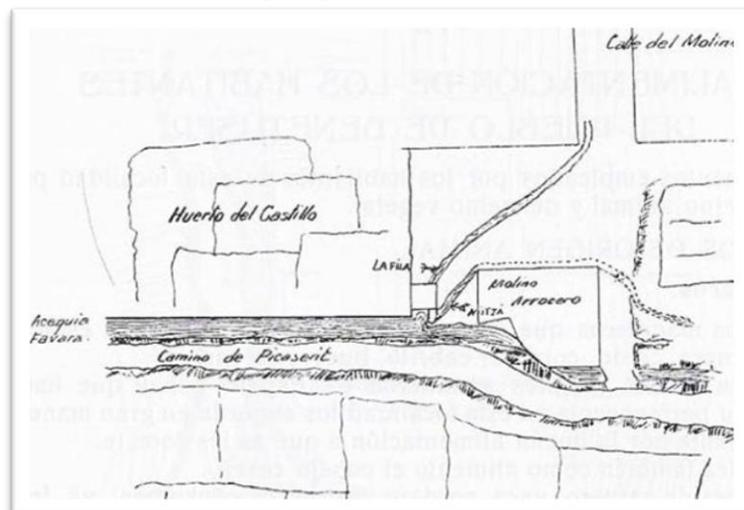
³⁶⁸ Tot i ser habitual que els *livelladors* foren mestres picapedrers, tant Thomas Glick com Josep Torró han destacat l'elevada categoria professional del tècnic elegit per la comuna per a la realització d'aquest treball, aparentment banal, de mesurar els partidors. Tanmateix, deu estar relacionat amb la importància que la comuna va voler donar al document, que es va convertir en la base legal adduïda en diversos plets judicials al llarg dels següents segles. Vegeu T. F. Glick, “Levels and levelers: Surveying irrigation Canals in Medieval Valencia”, *Tecnology and Culture*, 9 (1968), p. 165-180; i J. Torró, “Canteros y niveladores. El problema de la transmisión de las técnicas hidráulicas andalusíes a la sociedades conquistadoras”, *Miscelánea Medieval Murciana*, XXXVII (2013), p. 209-231.

tracta de “la gola”, per la qual cosa està parlant igualment d’un marc quadrangular, del que a més a més es conserva un dibuix esquemàtic del segle XX (Fig. 40).

Taula 13: Longitud dels partidors de Favara d’acord amb el document de 1362

N	Nom		Sistema de mesures foral valencià		Sistema Mètric Decimal	
	s. XIV	s. XVIII-XX	Favara	Braç	Favara	Braç
1	<i>p. de Raiosa</i>	<i>fila de Rajosa</i>	24 ½ palm + 1 dit	2 ¼ palms	554’6 cm	50’76 cm
2	<i>p. del molí de na Barcelona</i>	<i>braç de l’Hospital o de Vintimilla</i>	15 ½ palm + 2 ½ dit	3 palms + ½ dit	354’38 cm	68’62 cm
3	<i>fillola</i>	<i>roll de la Barca</i>	–	2 ½ palms + 1 polze	–	58’9 cm
4	<i>p. de Patraix</i>	<i>braç de Jesús</i>	15 palms - 1 ½ dits	3 ½ palms + 2 dits	335’58 cm	82’7 cm
5	<i>p. del molí d-en Conill</i>	<i>braç de les Monges</i>	15 ¼ palms	3 ½ palm + 1 polze	344’04 cm	81’47 cm
6	<i>p. de Altell</i>	<i>fila d’Almela</i>	15 palms - 2 dits	2 ½ palms + 1 dit	334’64 cm	58’28 cm
7	<i>p. de la Gàbia</i>	<i>braç de la Gàbia</i>	15 palms + 1 dit	7 ½ palms + 1 dit	340’28 cm	171’08 cm
8	<i>p. d’alqueria d-en Ramon de Llibià</i>	<i>braç [del pont] Nou</i>	8 palms + 2 dits	3 ½ palms + 1 dit	184’24 cm	80’84 cm
9	<i>Comú de St. Jordi</i>	<i>braç d’Estadella</i>	10 ½ palms - ½ dits	3 palms + 2 dits	237’82 cm	71’44 cm
10	<i>p. de Sant Jordi</i>	<i>na Picabaralla o menut de St. Jordi</i>	11 palms - 2 dits	2 palms - 1 dit	244’4 cm	43’24 cm
11	<i>p. entre St. Jordi e de Benetússer</i>	<i>braç de St. Jordi</i>	11 ½ palms - 1 ½ dits	3 palms + 2 dits	256’62 cm	71’44 cm
12	<i>p. de Benetússer</i>	<i>braç d’Alfagar</i>	10 ¼ palms	5 palms	231’24 cm	112’8 cm
13	<i>p. entre Alfagar e molí de Benetússer</i>	<i>braç de la Cadira de Benetússer</i>	12 ½ palms	2 palms - 1 dit	283 cm	43’84 cm
14	<i>p. damunt molí de Benetússer</i>	<i>braç del Mitjà, la Mola i l’Orba</i>	11 ⅕ palm	4 palms + 2 dits	252’67 cm	94 cm
15	<i>fila de Benetússer</i>	<i>fila de Benetússer</i>	–	¾ palm	–	16’92 cm
16	<i>p. per on va a Albal + partidor de Maçanaça</i>	<i>braç d’Albal i Catarroja + braç de Massanassa</i>	5 ⅕ palm	5 + ¾ palms	117’31 cm	129’72 cm

Figura 40: La llengua del braç del Mitjà (6.14), situada just abans del molí de Benetússer; en un dibuix de Vicent Navarro Soler el 1927. Junt a aquest partidor està situada l’entrada de la Fila de Benetússer

8.2.1. El repartiment i distribució de l'aigua de Favara segons el document de 1362

Si a la Taula 13 estan les mesures dels partidors del document de 1362, a la Taula 14 estan els càlculs de la divisió de l'aigua a partir d'aquestes mesures. En primer lloc, en les dues primeres columnes es pot veure com es divideix l'aigua que arriba a cada partidor, d'acord amb la mida de les dues obertures. És a dir, la relació que existeix entre l'aigua que entra per cada braç i la que continua pel canal principal de Favara en aquest punt, tant en percentatge com en fraccions. En el cas dels percentatges s'ha respectat el resultat exacte del càlcul realitzat, deixant els decimals perquè s'hi pugui apreciar que en la majoria dels casos no són nombres enters com cabia esperar. En la columna de les fraccions, tanmateix, s'han arrodonit per a presentar les parts alíquotes en què, de forma aparent, els constructors volien dividir l'aigua, tot i que aquestes no siguin exactament les reals.

Taula 14: Divisió de l'aigua en els partidors, d'acord amb el document de 1362

N	Nom contemporani	% en el partidor		Fracció en el partidor		% del total séquia	
		Braç	Favara	Braç	Favara	Braç	Favara
1	<i>fila de Rajosa</i>	8'4%	91'6%	1/12	11/12	8'4%	91'6%
2	<i>braç de l'Hospital</i>	16'2%	83'8%	1/6	5/6	14'9%	76'8%
3	<i>roll de la Barca</i>	–	–	–	–	–	–
4	<i>braç de Jesús</i>	19'8%	80'2%	1/5	4/5	14'6%	62'7%
5	<i>braç de les Monges</i>	19'1%	80'9%	1/5	4/5	11'9%	50'3%
6	<i>fila d'Almela</i>	15%	85%	3/20	17/20	7'5%	42'8%
7	<i>braç de la Gàbia</i>	33'5%	66'5%	1/3	2/3	14'3%	28'4%
8	<i>braç Nou</i>	30'5%	69'5%	3/10	7/10	8'7%	19'8%
9	<i>braç d'Estadella</i>	23'1%	76'9%	2/9	7/9	4'6%	15'2%
10	<i>braç de Picabaralla</i>	15%	85%	3/20	17/20	2'3%	12'9%
11	<i>braç de Sant Jordi</i>	21'8%	78'2%	2/9	7/9	2'8%	10'1%
12	<i>braç d'Alfàfar</i>	32'8%	67'2%	1/3	2/3	3'3%	6'8%
13	<i>braç de la Cadira</i>	13'5%	86'5%	2/15	13/15	0'9%	5'9%
14	<i>fila de Benetússer</i>	–	–	–	–	–	–
15	<i>braç del Mitjà-l'Orba</i>	27'1%	72'9%	4/15	11/15	1'6%	4'3%
16	<i>braç de Massanassa + braç d'Albal-Cata.</i>	52'5%	47'5%	1/2	1/2	2'3%	2'2%

Pel que fa a aquest tema, el cas del braç de Gàbia (6.7) és l'exemple més clar: 1/3 de l'aigua que arribava a aquest partidor entrava pel braç, i 2/3 seguia pel canal principal de Favara, que encara continuava cap al sud. Aquesta divisió, expressada en percentatges, devia ser d'un 33'33% per al braç i un 66'66% per al canal de Favara, i, tanmateix, el resultat és de 33'5% i 66'5% respectivament. Així, s'hi pot veure que el braç està lleugerament afavorit amb mig dit més dels que deuria tenir perquè hagués una perfecta

proporcionalitat d'1/3. També és cert que mig dit foral valencià només són 9'4 mm, per la qual cosa aquesta divergència en la divisió lògica de l'aigua podria deure's a diversos factors. Per exemple, a un lleu moviment de les pedres per la pressió de l'aigua al llarg dels segles, o a una mesura deficient per part del *livellador*, tot i que es tracta en ambdós casos d'explicacions poc probables.

El desgast de la pedra per la fricció contínua de l'aigua és més factible, malgrat que tot un centímetre pareix molt de desgast, per la qual cosa allò més probable és que l'obertura del braç fos des del primer moment afavorida lleugerament, alterant la proporció, perquè aquest tindria menys tir. De fet, una vegada passat el partidor, el canal principal de Favara seguia en línia recta, i l'aigua tendria a entrar per ell a causa de la inèrcia, mentre que el braç de Gàbia tenia una corba molt a prop de l'entrada, perquè ràpidament girava cap al sud-est, frenant així la velocitat de l'aigua, i per tant disminuint la quantitat que entrava pel braç. En conseqüència, si les dues obertures del partidor a cada costat del tallamar hagueren tingut una divisió exacta d'1/3 i 2/3 respectivament, l'aigua no s'hagués dividit vertaderament en aquesta proporció, perquè per una de les obertures entrava l'aigua a una major velocitat i per tant en una major quantitat. Per això era necessari afavorir el costat que tenia un menor tir, cosa que es feia augmentant-ne lleugerament l'amplada.³⁶⁹ En realitat, de fet, cal dir que en tots els partidors esmentats al document n'hi ha un costat afavorit amb alguns mil·límetres respecte a la vertadera proporció que durien tenir, excepte dos que són posteriors a la conquesta cristiana d'acord amb les interpretacions morfològiques que hem vist adés.

Si a les dues primeres columnes de la Taula 14 podem veure com es reparteix l'aigua que arriba a cada partidor, en la tercera columna s'hi representa –només en percentatge– la quantitat d'aigua que pren cada braç en relació a tota la que entra a la séquia per l'assut sobre el riu. És a dir, tota la que existeix abans del primer partidor. I en la sub-columna del canal de Favara es presenta el percentatge d'aigua total de la séquia que queda en cada partidor per al braços següents, una vegada descomptada la proporció d'aigua que s'havia pres per a cadascun dels braços anteriors. Per a entendre-ho millor podem fixar-nos de nou en l'exemple del braç de Gàbia (6.7). Si ja hem vist que aquest braç prenia un 33'5% de l'aigua que arribava al seu partidor, en realitat estava prenent un

---

³⁶⁹ Sobre aquest tema vegeu l'argument del procurador d'una de les parts en un plet del segle XV entre usuaris de la Séquia de Mestalla en T. F. Glick, *Regadío y Sociedad*, p. 178. De vegades podia estar afavorit un dels costats del partidor si l'altre canal tenia més pendent, puix això també feia augmentar la velocitat i per tant la quantitat que hi entrava per ell, o bé si un d'ells anava més recte respecte a l'orientació de la séquia mare, ja que així, per la inèrcia, rebia més aigua.

14'32% de l'aigua total de la séquia, i a més en aquest punt del canal principal de Favara quedava un 28'43% de l'aigua total, que continuaria per a ser repartida entre els deu braços restants que encara quedaven posteriorment. En el darrer partididor, on acaba oficialment la séquia mare de Favara, al braç de Massanassa ja només li quedaria un 2'3% de l'aigua total i al d'Albal-Catarroja un 2'2%.

Per un altre costat, cal advertir que, necessàriament, les proporcions d'aquesta tercera columna no són del tot reals, a causa de l'existència dels dos partidors adés mencionats que no són de llengua. També existia una proporció en aquestes dues tomes, però com l'entrada de l'aigua era lateral, i no frontal com a la resta de partidors amb un tallamar, frenant així la velocitat de l'aigua en entrar, i a més a més desconeixíem l'ample de la séquia mare en aquest punt, resulta impossible calcular la proporció d'aigua que hi entrava. En conseqüència, al no poder tenir en compte l'aigua que entrava per aquests dos braços, el percentatge assignat a la resta està per damunt del real. Tot i que, com que la sobre-representació es distribueix proporcionalment entre tots els braços, i tampoc no existeix una solució per a aquest problema, aquesta petita distorsió resulta estadísticament acceptable.

Entrant ja a analitzar el contingut de la taula anterior, evidentment les proporcions de les dues primeres columnes no tenen un especial interès per a l'objectiu que ara ens ocupa. Si bé són necessàries per a calcular les proporcions de la tercera columna, que és la que necessitem. Centrant-nos en ella, doncs, com podem observar els braços que porten una major quantitat d'aigua total disponible són els de Sant Jeroni (6.2), Jesús (6.4) i la Gàbia (6.7), amb poc més del 14% de l'aigua total cadascun. De fet, són el que irriguen una major superfície. Per contra, és evident que els darrers braços presenten una dotació d'aigua molt escassa, que ni tan sols arriba a l'1% en el cas de la Cadira de Benetússer, malgrat irrigar una superfície major que la d'altres braços anteriors. Així, a partir del Braç Nou a penes quedava ja un 20% de l'aigua total de la séquia per a repartir entre la resta de braços, que encara eren nou.

Com ja hem vist al capítol corresponent, la Séquia de Favara era una de les més llargues de l'Horta de València (de fet, és la segona més llarga després de Montcada), i una de les que més superfície irrigava, per la qual cosa els seus braços finals sempre foren deficitaris, especialment a l'estiu i en èpoques de sequera, quan el volum d'aigua total disminuïa.³⁷⁰ No obstant això, la distribució de l'aigua de Favara que es presenta en la

---

³⁷⁰ T. F. Glick, *Regadío y Sociedad*, p. 160.

tercera columna de la Taula 14 no seria factible i, realment, mai no va existir així. Els partidors dels braços de la part nord, des dels Braç de Rajosa (6.1) al Braç Nou (6.8), eren “corribles”; és a dir, que sempre estaven oberts i sempre entrava aigua per ells, com correspondria normalment a un partidor proporcional. Per contra, els braços del sud, entre el Braç de Na Estadella (6.9) fins als braços de Catarroja (6.16) i Albal (6.17), es tornaven l'aigua entre ells, de manera que només el braç que tenia el torn estava obert perquè tota l'aigua entrés al braç, mentre que la resta dels braços restaven tancats. Això és el que s'estableix al capítol XXXI dels Capítols aprovats el 1446 (els més antics que s'han conservat), que diu així:

Ítem, declaram que los que deuen ésser entre si atandats són los infra següents: ves lo partidor de na Stadella, e lo partidor apellat de na Picabaralla, e lo partidor de Sent Jordi, e quatre caffisades en la alqueria [que] solia ésser d-en Passadores, e la alquer[i]a dels Regans, [e] la cadira de la carrera Orba, son de la tanda del disabte; e Benetúçer és de la tanda del diumenge; e lo partidor de Alfaffar e de Sedavi, e la cadira [d]e Bene[tú]çer són de la tanda de dilluns e dels dimarts; e M[a]çanaça e Catarroja e Albal són de la tanda de d[imecr]jes e del dijous e del divendres tro al sol exit lo d[i]sapte.³⁷¹

D'acord amb aquest capítol, doncs, és evident que les mesures i proporcions dels partidors de llengua dels braços que es tandegen l'aigua setmanalment no són tan importants com els corribles, en els que l'amplada de les entrades a cada costat del tallamar és la base en la que es fonamenta la distribució proporcional de l'aigua total de la séquia. Pel que fa al contingut del capítol, és evident que els dies assignats estan en relació amb els nuclis de població, i no tant amb els braços. Així, el lloc de Benetússer tenia l'aigua els diumenges, Alfafar i Sedavi els dilluns i dimarts, i Massanassa, Catarroja i Albal els dimecres, dijous i divendres, de manera que cada localitat tenia un dia d'aigua independentment de la superfície irrigada per cada terme. Els dissabtes, pel contrari, són per als braços que no es relacionen directament amb un nucli habitat.

Resulta especialment interessant que el torn setmanal descrit al capítol comence en dissabte, que és el primer dia de la setmana per als musulmans, i acabe en divendres, que és el dia del descans. De la mateixa manera, el torn diari comença amb l'eixida del sol, i acaba amb l'eixida del sol del dia següent, tal com és habitual en la major part dels sistemes hidràulics del món musulmà. Tot això ens ve a indicar que aquest torn setmanal (en àrab *dawla* o *dawr*) és probablement anterior a la conquesta cristiana, i per tant heretat

---

³⁷¹ ACCV, *Històric*, VAR-201, fs. 18r-v. On diu Cadira de Benetússer es refereix, necessàriament, a la Fila. A les Ordenances de 1701 aquest és el capítol 122, i és pràcticament igual, tot i que canvien els noms de les alqueries del Dissabte i s'afegeixen altres de noves. Aquestes ordenances del XVIII estan publicades al segon volum de la traducció castellana de l'obra de F. Jaubert de Passà, *Canales de riego...*

d'època andalusina a través de la legislació foral que garantia aquestes continuïtats si no entraven en contradicció amb els canvis físics realitzats en el sistema per les ampliacions.

En qualsevol cas, una vegada hem vist com funcionava la distribució de l'aigua en el sistema de la Séquia de Favara al segle XIV quan es va fer el document, és el moment d'eliminar els afegits posterior a la conquesta cristiana, cosa que podem fer gràcies a l'anàlisi morfològica que he fet al capítol 3, i així de retrotraure les mesures dels partidors i les particions només en el cas dels braços originals andalusins, per reconstruir com es feia la distribució en aquesta època.

8.2.2. El repartiment de l'aigua a Saqiyat Hawwāra en època andalusina

En la Figura 23 es pot veure la proposta de reconstrucció dels espais hidràulics de la Séquia de Favara en època andalusina, i en l'apartat 3.6.1 es pot veure l'anàlisi del sistema que ha permès fer aquesta reconstrucció, de manera que no cal repetir-la ací ara.

Malauradament, com podem veure, la zona d'horta més propera a la ciutat de València medieval fa massa temps que va desaparèixer com perquè es conserven registres de parcel·lars que permeten ara la seua reconstrucció, per això els primers espais hidràulics, com ara el de Rajosa, que sabem que existien, no poden ser reconstruïts, i altres que si ho han estat, com el de la Boatella, són molt dubtosos. De fet, és possible que n'hi haja algun espai hidràulic més en aquesta zona del que ni tan sols tenim notícia, per això cal anar amb compte a l'hora d'analitzar les superfícies regades per cada braç, i per tant la distribució d'aigua en cada partidor. No obstant això, també s'han pogut localitzar diversos espais hidràulics del que sabem que existien però no on estaven exactament, com ara Malilla, Altell, Orba o Pala.

Per recordar breument tots els espais hidràulics identificats i la proposta de fases d'evolució del sistema, cal dir que probablement va existir una primera fase que podem relacionar amb el nucli d'espais hidràulics format per Patraix (Batrāyr al-Fawqīya i Batrāyr as-Safliya), Malilla (<Malīla) i Altell (<al-Tell). Total, quatre espais hidràulics, que estan irrigats per dos braços distints, i els quals es subdividien mitjançant partidors proporcionals de llengua iguals als que hi havia sobre la séquia mare. A més a més, cada espai hidràulic està relacionat amb una alqueria, de les quals, com hem vist adés, dos tenen un nom llatí, una altra un nom àrab, i la tercera un nom tribal. Així doncs, tot i que no hi haja cap referència per a datar-los, per l'anàlisi estructural del sistema que hem vist adés es pot proposar raonablement que aquests grup d'alqueries són les fundadores del

sistema. És a dir, els constructors de l'assut i del canal principal fins als seus espais hidràulics que, com també hem vist ja el capítol 3, probablement pertanyien a la confederació tribal dels Hawwāra, que van donar nom a la séquia i a la qual pertanyen els Malīla que donen nom a una de les alqueries o barri d'alqueria.

Una segona fase del sistema correspondria a la resta de la séquia cap al sud, a partir del barranc de la Rambleta. Aquesta fase inclou les alqueries de Benimassot (<Banī Mas'ūd) i Pala compartint un mateix braç; el grup format per Benetússer (<Banī Tuzarī), Sedaví (<Banī Sīdabī), Alfafar (<al-Ḥūfar) i Orba (<Awraḇa); i finalment el grup de cua format per Massanassa (<Manzil Naṣr), Catarroja (<Qat'a ar-Ruāya) i Albal (<al-Ba'1), aquest darrer format per dos espais hidràulics, un dels quals respon al nom de Benimà (possiblement Banī Ahmad). A més a més, sembla que també n'hi ha un *rāhal* entre mig, el d'Abinmopherez (<Ibn Mufarriḡ), el qual he identificat pel fet que fou donat a l'ordre de Sant Jordi d'Alfama, la qual va donar nom, segurament, al braç de Sant Jordi. També cal dir, tanmateix, que la segona fase podria haver estat construïda en quatre sub-fases, que son les que acabe d'esmentar formades pels tres grups d'alqueries i en quart lloc el rafal. En qualsevol cas, aquestes sub-fases, si van existir, no degueren ser massa dilatades en el temps. El que sí cal recordar és que la segona fase es pot datar, aproximadament, entre el final del segle IX i el principi del X, que és la cronologia que dóna la ceràmica localitzada en el nucli urbà de Benetússer i Alfafar.

Finament, hi hauria una tercera fase que, paradoxalment, està a l'inici físic del sistema, abans del nucli fundacional de Patraix. Aquesta fase està clarament lligada a l'augment del poder de l'Estat i al desenvolupament urbà de Madīnat Balansiya a partir d'un moment històric determinat. Va consistir en la construcció de braços nous afegits a l'inici del sistema, cosa que implica l'aparició d'espais hidràulics que estan associats a ravals urbans i semi-rurals, com ara Rajosa i la Boatella (<Baytāla), o a rafals, com el d'Abinxalveto (<Ibn Šalbat), també conegut com a Qaryat al-Rāhal, tot i que la relació entre aquest espai hidràulic i aquests topònims siga molt provisional (vegeu Figura 23). En qualsevol cas, aquesta tercera fase és sens dubte la més tardana, ja que es pot datar, almenys en part, al segle XII, d'acord amb les excavacions del braç de l'Hospital (séquia 6.2.1) que portava l'aigua fins a la Boatella, i altres excavacions de la rodalia.

En definitiva, pel que ens interessa ara en aquest apartat, les fases proposades coincideixen, a grans trets, amb les dues meitats en les que es dividia la séquia de Favara pel que fa al tipus de partidor i braços corribles o no corribles, és a dir, d'aigua contínua o torn setmanal. Així, les alqueries més antigues, fundadores del sistema amb uns drets

adquirits, més els ravals afavorits per la ciutat i el poder de l'Estat, tenien aigua sempre. Mentre que la resta d'alqueries rurals de la segona fase, que eren assentaments de grups camperols que arribaren més tard (segurament cap al principi del període califal), eren els que havien de fer torns setmanals per tenir suficient aigua. En conseqüència, si descartem de la llista de partidors de 1362 els braços en els que no s'ha pogut identificar cap espai hidràulic andalusí, perquè foren afegits després de la conquesta cristiana per a regar els intersticis entre alqueries, els onze braços que ens queden són els que podem veure a continuació en la Taula 15.

Taula 15: Alqueries i superfície irrigada per la Séquia de Favara en època andalusina

Nom actual dels braços	Torn setmanal	% aigua	Fracció aigua	Alqueries andalusines	Hectàrees reals segons proposta	Hectàrees teòriques	
<i>braç de Rajosa</i>	corrible	8'4%	2/24	Raiosa	[?]	27	
<i>braç de S. Jeroni</i>	corrible	14'9%	3'5/24	Baytāla + al-Rāhal	8 + 25 = 33	46	
<i>braç de Jesús</i>	corrible	15'2%	3'5/24	Batrāyr + Malīla	12 + 33 = 45	46	
<i>braç de les Monges</i>	corrible	11'7%	3/24	Batrāyr + al-Tell	11 + 21 = 32	40	
<i>braç de la Gàbia</i>	corrible	16'7%	4/24	Banī Mas'ūd + Pala	23 + 30 = 53	53	
<i>braç d'Estadella</i>	Dissabte	33'1%	8/24	Rāhal Ibn Mufarriġ	18	137	106
<i>braç d'Alfajar</i>	Dilluns i Dimarts			Banī Sīdabī + al-Ḥūfar	18 + 13 = 31		
<i>braç de la Cadira</i>	Diumenge			Banī Tuzarī	16		
<i>b. Mitjà-Mola-Orba</i>	Dissabte			Awraba	11		
<i>braç de Massanassa</i>	Dimecres			Manzīl Naṣr	33		
<i>b. Catarroja i Albal</i>	Dijous i Divendres			Qat'a ar-Ruāya + al-Ba'l	16 + 12 = 28		
Total Favara				100%	24/24		

En la primera columna es poden distingir els braços que tenen aigua contínuament, és a dir, que són corribles, i també els que no en tenien tots els dies, indicant-se en aquest cas el dia que corresponia. En les següents dues columnes podem veure les proporcions d'aigua del total de la séquia que corresponia a cada braç, d'acord amb les mesures del partidors que hem vist abans; una columna en percentatges i l'altra en fraccions. Si no n'hi ha cap error, aquestes devien ser les proporcions just abans de la conquesta cristiana del segle XIII. En qualsevol cas, de la mateixa manera que en la taula anterior, en els percentatges s'ha respectat el resultat exacte del càlcul realitzat, incloent-hi els decimals, però les fraccions s'han arrodonit per a evitar les mesures de correcció introduïdes pels constructors dels partidors amb la intenció de suplir la diferència de velocitat de l'aigua entre canals rectes i corbs, o entre canals amb un pendent diferent. Així el que es representa és la fracció d'aigua que en teoria prenia cada braç.

Respecte a la partició de l'aigua de la séquia de Favara en 24 parts iguals, n'hi ha

una explicació. Si veiem només els percentatges, el primer que crida l'atenció és que als braços que fan tornos per agafar l'aigua els correspon un 33'1% del total de la séquia de Favara, que arrodonit és 1/3. Aquesta divisió es produeix al partidor del braç de la Gàbia [6.7], que és el darrer corrible, i cal recordar que aquest braç rebia 1/3 de l'aigua que arribava al partidor i el canal principal de Favara rebia 2/3 per a la resta de braços que seguien. Així doncs, si 2/3 de l'aigua que arriba al partidor són 1/3 de l'aigua total de la séquia, això vol dir que el braç de la Gàbia rebia 1/6 de l'aigua total de la séquia, i el canal principal 2/6 per als braços no corribles. En conseqüència, és evident que la distribució de l'aigua de Favara està basada en una partició en 6 parts iguals, o en qualsevol dels seus múltiples. I de tots aquests, el 24 és el més petit en el que totes les fraccions estan formades per nombres enters.³⁷²

En la quarta columna de la Taula 15 també s'han indicat les alqueries associades a cada braç, i en la cinquena la superfície aproximada que regava cadascun d'ells en època andalusina, que és la suma dels diversos espais hidràulics identificats en l'anàlisi del capítol 3. Finalment, en la darrera columna estan les hectàrees teòriques que deuria regar cada braç, d'acord amb la part alíquota d'aigua que li correspon, si vertaderament existia una proporcionalitat entre quantitat d'aigua i superfície irrigada. Per a calcular-ho he pres com a referència el braç de Gàbia [6.7], ja que dels braços corribles és el presenta uns espais hidràulics andalusins més fiables, tant pel que fa a la seua identificació segura com a la superfície per les facilitats a l'horta de mesurar-los. En conseqüència, sabent que aquest braç regava 53 hectàrees, i que tenia 4/24 parts de l'aigua, mitjançant una regla de tres simple es pot calcular fàcilment la superfície total teòrica que regava la Séquia de Favara en època andalusina, que són 318 hectàrees. I a partir d'aquesta xifra total es pot calcular mitjançant la mateixa operació matemàtica la superfície teòrica irrigada per cadascun dels braços, que efectivament és la de la darrera columna de la taula.

Si el procediment i els càlculs són correctes, açò ens permet saber ara que el braç de Rajosa devia regar unes 27 hectàrees aproximadament, malgrat que siga impossible comprovar-ho perquè no es pot reconstruir aquesta zona i ni tan sols identificar l'espai hidràulic. La superfície assignada al braç de Jesús (46 ha), coincideix bastant bé amb la superfície identificada realment per a les alqueries de Patrix de Baix i de Malilla (45 ha). Tenint en compte que la mesura és aproximada, i que tampoc és probable que en època

---

³⁷² Excepte dos que no ho són, Sant Jeroni [6.2] i Jesús [6.4], que tenen 3'5 parts cadascun, tot i que també és una partició lògica. En realitat podria dividir-se en 48 parts, o en 144, etc., però d'aquesta manera coincideix amb la proposta de Glick basada en les 24 parts o *quirats* de la Ghuta de Damasc que hem vist en l'apartat anterior.

andalusina la relació entre superfície irrigada i aigua fos perfecta, doncs s'ajusta bastant bé la proporcionalitat en aquest braç.

En el cas de Sant Jeroni-Hospital les superfícies no encaixen tan bé, ja que n'hi ha una diferència de 13 hectàrees entre les reals identificades per a la Boatella i al-Rahal (33 ha) i les teòriques que li corresponen (46 ha). Tanmateix, ja hem vist abans en l'anàlisi del sistema de Favara al capítol 3 que és probable que hi hagués un altre espai hidràulic impossible d'identificar al voltant de l'església de Sant Vicent de la Roqueta, junt a la Via Augusta (Figura 23). Així doncs, una superfície aproximada de 13 hectàrees per a aquest espai no és gens descabellat, d'acord amb les superfícies que estem manejant, i si això es confirmés voldria dir que la proporcionalitat també encaixa en aquest braç.

Finalment, resta el braç de les Monges, en el que també n'hi ha una diferència de 8 hectàrees entre les proposades en la identificació (32 ha) i les que li corresponen per la seua proporció d'aigua (40 ha). En aquest cas és bastant més difícil justificar l'existència d'un altre espai hidràulic com en el cas de Sant Vicent –tot i que caldria no descartar del tot la possibilitat que existís un al sud de Malilla– però més probablement es tracta d'un error en la identificació la superfície dels dos espais hidràulic de Patraix de Dalt i Altell, ja que són els més estranys de tots els identificats, tan per l'estructura interna en el primer com pel perímetre extern en el segon. En qualsevol cas, llevat d'aquesta discrepància, que tampoc és excessivament greu i que podria tenir una explicació, tot plegat sembla portar a pensar que en època andalusina sí existia una proporcionalitat entre la quantitat d'aigua assignada a cada braç dels corribles i la superfície que irrigaven.

Pel que fa als braços no corribles, pareix poder confirmar-se que el torn setmanal dels braços finals estava dissenyat perquè cada alqueria tingués tot un dia d'aigua, i això independentment de la superfície irrigada; excepte els dissabtes, que el compartien el Rāḥal Ibn Mufarriġ i la suposada alqueria d'Awraḥa. Així, doncs, diumenge era per als Banī Tuzarī, dilluns per als Banī Sīdabī, dimarts per a l'alqueria d'al-Ḥūfar, dimecres per a Manzīl Naṣr, dijous per a Qat'a ar-Ruāya, i divendres, darrer dia de la setmana per als musulmans, era el torn de les dues petites hortes d'al-Bu'āy'al.

Com s'hi pot veure, les superfícies regades cada dia són, en general, bastant semblants, puix al-Bu'āy'al regava 12 ha, Qat'a ar-Ruāya 16, Banī Tuzarī 16 més, Banī Sīdabī 18, i al-Ḥūfar 13. Les discrepàncies són Manzīl Naṣr, amb 33 hectàrees, i Awraḥa més el Rāḥal Ibn Mufarriġ, que en sumen 29. En efecte aquests darrers espais són una clara desproporció entre la terra irrigada i les hores d'aigua respecte a la resta dels espais irrigats per braços no corribles que participen en el torn setmanal. Però cal fixar-se que,

d'acord amb les fases de construcció del sistema proposades als capítols anteriors, aquests espais són precisament els darrers, i això deu tindre una relació tot i que ara encara se'ns escape exactament.

En total, doncs, els braços no corribles regaven aproximadament 137 hectàrees en època andalusina. Com que segons les hectàrees teòriques per l'aigua que els correspon (8/24 parts del total) només deurien irrigar 106 hectàrees, que són 31 per damunt, aquesta pareix ser una de les explicacions a l'existència de torns d'aigua setmanals en els quals correspon tota l'aigua de la séquia a un sol braç però només per 24 hores, i no tots els dies com en els corribles. A més a més d'això, és evident també que en una séquia tan llarga com aquesta, les pèrdues per filtració i evaporació en el tram final devien ser ja bastant elevades, i malgrat que la superfície irrigada per cadascun d'ells fos menor, tampoc tindrien vertaderament la part alíquota que els correspondria del total de l'aigua de la séquia que entra per l'assut, ja que pel camí se'n perdia una part. Per això el torn setmanal és una solució més eficient per a ells.

De fet, sabem que la combinació de partidors corribles amb torns horaris no era estranya en època andalusina, com ho demostra l'únic cas que coneixem de distribució d'aigua en un sistema hidràulic d'aquest període, gràcies al document del repartiment de les aigües de Gandia en 1244, on el funcionament del sistema fou explicat directament als colons per un *ṣāhib al-sāqiya*.³⁷³ En efecte, en aquest altre sistema hidràulic de l'Horta de Gandia existien uns partidors proporcionals d'aigua situats sobre la séquia mare que eren com els de València, ja que repartien l'aigua d'acord amb la mida del marc de la boca d'entrada al canal, i pels quals entrava aigua sempre. Però una vegada l'aigua entrava en el braç, aquesta es repartia entre les diverses alqueries i rafals que es beneficiaven d'ella mitjançant un torn de 15 dies, anomenat *dawr* en àrab, que significa, precisament, "torn". En aquest sentit, és possible que en els braços corribles de Favara es fes el mateix, és a dir, que en el braç entrés aigua contínuament mitjançant els partidors proporcionals que ja hem vist en aquest capítol, i una vegada dins del braç aquesta es repartís per torns entre els diversos espais hidràulics que l'usaven, tot i que açò tampoc no es puga saber per ara.

---

³⁷³ Sobre aquest càrrec andalusí i el document de Gandia de 1244 vegeu més endavant l'apartat 9.2.1.

9. EL PAPER DE L'ESTAT I LA CIUTAT EN LES HORTES PERIURBANES

9.1. Què és l'Estat en el món islàmic medieval?

Ja hem vist al Capítol 1 que existeix un cert consens entre els investigadors sobre el fet que l'Estat i l'organització social tribal no pareixen ser compatibles. Per això, quan coexisteixen ambdós sistemes, de seguida entren en conflicte (per exemple per l'ús legal de la violència) i un acaba imposant-se sobre l'altre. Això, però, pareix ser conseqüència, com hem vist adés, d'una concepció exclusivament política de la societat tribal, que deixa de banda altres vessants com ara l'organització dels processos de treball, o el govern de la comunitat rural a nivell local.

Quan Guichard conta que els habitants de Tortosa van sol·licitar a l'emir 'Abd al-Allāh en 888-889 que els enviés un governador, i unes dècades més tard els habitants dels *ḥuṣūn* de Balansiya feien el mateix amb el cap berber de Santàver Yahyà ibn Zannūn, diu aquest autor (en certa manera, contradient-se a si mateix) que “*da la impresión de que nos hallamos ante sociedades que, como las organizaciones magrebies de carácter tribal, requieren la intervención de árbitros procedentes del exterior del sistema local para asegurar su funcionamiento regular*”.³⁷⁴ La societat tribal, doncs, si és entesa com una manera d'organitzar el treball i la comunitat a nivell local (*ḡama'a*), és compatible amb l'existència de l'Estat, per això em sembla que els conceptes de societat tribal i de societat tributària que els historiadors hem convingut en emprar per a referir-nos a coses diferents, no són en absolut contradictòries, i encara es complementen.

Tanmateix, és cert que no sempre queda massa clar del tot què és l'Estat en el món islàmic medieval, o quines funcions tenia, més enllà de la recollida d'impostos i l'exercici del poder només pel propi poder. Realment, en el pensament polític i ideològic de l'Islam no existeix una concepció de l'Estat com la Occidental, i menys encara, per descomptat, a la nostra concepció de l'Estat posterior a la Il·lustració (i ja se sap que l'ús del mateixos termes per a conceptes que són diferents en el present i en passat de vegades porta a equivocs). Així, l'Alcorà justifica l'existència del califa en quant que és el dirigent de la comunitat universal dels creients, la *umma*, però no la seua divisió en estats regionals, que

---

³⁷⁴ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 379.

simplement s'accepta per necessitats de caire geogràfic o històric.³⁷⁵

Més enllà de la fiscalitat, doncs, la principal relació entre el *sūlṭan* i les comunitats rurals és l'arbitratge, el manteniment de la pau –almenys en origen–, cosa que es tradueix en un aparell estatal d'administració dividit en àrees i en càrrecs (*wilāyāt*) exercits per una sèrie de “funcionaris”, que són el govern (imam i visir), la defensa (comandament de l'exercit i les fortaleses), l'administració de justícia (el *qāḍī* i altres càrrecs subordinats), l'ordre públic (*ṣurta*), etc.³⁷⁶ És en aquest mateix sentit, doncs, que cal preguntar-se quin rol pogué haver exercit l'Estat, primer, en la construcció de sistemes i espais irrigats; amb la consegüent capacitat per a fer trasllats de poblacions camperoles, foren voluntàries per acord o involuntàries per la força, i així a cultivar les noves terres transformades per a la irrigació. I, segon, cal preguntar-se quina capacitat va tenir l'Estat per a exercir després el control i la gestió de la irrigació, quan els sistemes ja estaven en funcionament.

9.2. El suposat control estatal de la irrigació

Probablement, el debat sobre l'origen de les grans hortes mai no s'hauria produït si s'hagués tingut des de fa temps un coneixement més profund sobre l'estructura i el funcionament de la societat andalusina i, també, sobre les funcions dels estats islàmics medievals. Però sempre ha existit la tendència a veure el passat amb els ulls del present, i a intentar entendre altres societats amb els criteris de la nostra pròpia societat; per això, com va explicar Glick fa quasi quaranta anys, als segles XVIII i XIX eren incapaços de concebre la construcció d'un gran sistema hidràulic sense l'impuls d'un Estat fort i centralitzat, com ho era el de la seua època.³⁷⁷ Potser no han canviat massa les coses.

A hores d'ara, i des de fa temps, s'ha convertit quasi en una obligació citar Karl A. Wittfogel quan es tracta aquest tema. Almenys des que Glick el va criticar a *Irrigation and Society in Medieval Valencia* i el va introduir així indirectament en la historiografia peninsular. Però és evident que la majoria de les vegades no es cita aquest autor perquè haja estat llegida amb suficient deteniment la seua obra *Oriental Despotism*, i tot el que va dir sobre la relació entre irrigació i poder en al-Andalus. En realitat, com ha explicat Félix Retamero recentment, independentment de les raons per les quals Wittfogel va

---

³⁷⁵ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 369-374.

³⁷⁶ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 375.

³⁷⁷ T. Glick, *Regadío y sociedad*, p. 288.

incloure al-Andalus entre les societats despòtiques orientals, aquest autor alemany a penes ha tingut incidència directa en Espanya.³⁷⁸ Però se'l cita com a excusa per a justificar una idea que és molt més antiga, i que arranca directament en el segle XIX, que és, com deia adés, la incapacitat manifesta de bona part de la historiografia per a concebre, ni que siga la possibilitat, que una obra hidràulica de gran envergadura pogués haver estat dissenyada i construïda per comunitats camperoles en col·laboració, i no per un Estat.

En qualsevol cas, no es tracta tampoc de caure en la idea contrària i defensar radicalment una construcció camperola independent al marge del poder, perquè tot plegat acaba sent més complex del que cabia suposar. Que l'Estat no fos inductor directe de la construcció dels sistemes hidràulics no significa que posteriorment no pogués intervenir en la construcció d'ampliacions, o apropiarse una part de l'aigua per a ús propi. De fet, són modificacions que morfològicament són detectables, i els afegits inicials de la Séquia de Favara (com el braç de l'Hospital [6.2.1] que portava l'aigua a la Boatella, per posar un exemple) són una prova evident.³⁷⁹ La dificultat està en saber fins a quin punt aquests canvis són imposicions o acords entre comunitats i poder estatal.

Thomas F. Glick ha estat un autor fonamental en l'explicació del control local de l'aigua amb l'avanç de la investigació, i fins i tot ha introduït la noció de gestió tribal fictícia del sistema. Per això ha estat ell qui ha defensat que

“En la ley islámica los canales de riego son propiedad comunal de los individuos que contribuyeron a su establecimiento. Sólo la comunidad tiene el derecho de usar el agua de su acequia para el riego y ellos mismos regulan los asuntos de la acequia. Los co-regantes establecen los turnos y ninguno de ellos puede erigir un molino, o incluso construir un puente sobre la acequia sin el consentimiento de todos”.³⁸⁰

Realment, n'hi ha prou amb llegir algunes *fatāwā* per a adonar-se que no existeix un control estatal de la irrigació,³⁸¹ amb l'excepció d'algunes séquies de caràcter urbà en

---

³⁷⁸ F. Retamero, “La sombra alargada de Wittfogel. Irrigación y poder en al-Andalus”, *Al-Andalus/España. Historiografías en contraste*, Madrid: 2009, p. 263-293.

³⁷⁹ L. P. Martínez Sanmartín, en un intent de defensar la intervenció estatal en la construcció de l'Horta de València, va argumentar que la séquia d'Algirò

s [5.3] s'adapta, en un tram paral·lel al camí conegut com a Volta del Rossinyol, a la parcel·la del real del *sayyid* Abu Zayd (posteriorment el Palau del Real cristià), i que això data la seua construcció en el mateix moment que el real, al segle XII-XIII, per ordre de l'Estat. Això és pot descartar totalment, en primer lloc perquè la parcel·la del real andalusí no arribava llavors fins a la séquia (fou ampliada al segle XV per la compra d'horts veïns), i perquè en cas que ja hi hagués arribat seria just al revés, el real s'adaptaria al traçat de la séquia, no sols perquè siga més antiga sinó perquè la séquia segueix l'inici d'un barranc, i envolta un banc de sorra sobre la que es va construir el real. Vegeu L. P. Martínez, “Els molins com a clau d'articulació de l'Horta medieval de València”, p. 393.

³⁸⁰ T. Glick, *Regadío y sociedad*, p. 379. També ha escrit al respecte en *Paisajes de Conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, València: 2007, p. 104-113.

³⁸¹ C. Trillo, *Agua, tierra y hombres en al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*, Granada: 2004, p. 256-259.

les que l'Estat tenia segurament un interès propi més enllà de la fiscalitat. Per exemple, la séquia d'Aynadamar, a Granada,³⁸² i potser la séquia de Rovella a València, tot i que no tenim dades. Cal no descartar que amb la fusió de Mestalla, possiblement per a solucionar el problema de la construcció de la séquia de Rascanya/Isba, pogués haver-se produït una intervenció de l'Estat. Fins i tot en el cas de l'ampliació de la Séquia de Montcada des del Carraixet cap al nord, una hipòtesi que sempre està damunt la taula però que ningú ha pogut encara confirmar o rebutjar. En qualsevol cas, estem parlant d'actuacions del final del segle XI i més bé del segle XII, per tant ja avançades en el temps.

Tot i això, deixant de banda la construcció i remodelació dels sistemes, sí és cert que tenim notícies d'un o diversos càrrecs estatals que podrien haver intervingut en un cert control o administració de les séquies, i que malgrat conèixer-los molt mal han estat àmpliament citats pels autors que han defensat un control estatal de la irrigació. Es tracta del càrrec de *ṣāhib al-sāqiya*, que veurem tot seguit amb deteniment, i de l'esment que fa Ibn Ḥayyān sobre el paper que haurien tingut els *saqāliba* Mubārak i Muẓaffar en una presumpta administració de les séquies de València, com veurem en el següent apartat.

9.2.1. El *ṣāhib al-sāqiya*

Com és habitual, sabem molt poc sobre el control institucional de l'aigua de reg en al-Andalus a través de les pròpies fonts àrabs. Tanmateix, a partir d'algunes poques dades soltes i, especialment, a partir de fonts llatines posteriors a la conquesta, es pot reconstruir una mica el context en el que s'exercia el control de l'aigua per part de l'Estat andalusí i, en menor mesura, la seua gestió. Sabem que abans de les conquestes del segle XIII havien existit en al-Andalus, almenys, quatre càrrecs o autoritats locals –de caràcter estatal– que intervenien en el control i/o gestió de l'aigua: el *qāḍi al-miyāh*, l'*amīn al-mā'*, també el *muḥtasib* i el *ṣāhib al-sāqiya*.

Els tres primers estan associats quasi sempre a l'entorn urbà, però en sabem molt poc a partir de fonts directes àrabs.³⁸³ Els dos primers els trobem adoptats amb una simple traducció literal del seus nom en algunes ciutats d'Andalusia i de Múrcia posteriors a la conquesta castellana d'aquests territoris: són l'*alcalde* o *juez de aguas*, traducció de *qāḍi*

---

³⁸² C. Trillo, 'Regadío y estructura social en al-Andalus: la propiedad de la tierra y el derecho al agua en el Reino Nazari', in *La Andalucía medieval: Actas I Jornadas de Historia Rural y Medio Ambiente* (Huelva, 2002), 71-98 [96-98].

³⁸³ T. F. Glick, *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, València: 2003, p. 369-378; E. Guinot, "El gobierno del agua en la huertas medievales mediterráneas: los casos de Valencia y Murcia", *Espacios de poder y formas sociales en la Edad Media*, Salamanca: 2007, p. 99-118.

al-miyāh, i el *fiel de aguas*, que ho és d'*amīn al-mā'*. De fet, també els tenim documentats amb aquests noms a les viles d'Elx i Oriola, atenent que durant el segle XIII formaren part del regne de Múrcia i la seua colonització fou organitzada pels castellans.³⁸⁴ Als territoris conquerits per la Corona d'Aragó, però, no en tenim notícies, la qual cosa no vol dir que no existiren, però tot sembla indicar que es tracta de càrrecs intermedis, al servei del *qāḍi*, encarregats dels assumptes de la irrigació quan hi havia conflictes amb un caràcter més especial, la qual cosa explicaria que habitualment no apareguen a les fonts. D'altra banda, cal dir que el *muḥtasib* és un oficial urbà d'origen abbassí, i per això en al-Andalus no fou adoptat de manera oficial fins al període almohade; per tant, és d'aparició més tardana. Gaudia de les competències sobre urbanisme i vida quotidiana a les *mudūn*, la qual cosa incloïa la circulació de les aigües, però sempre per dins dels recintes urbans, de manera que cal excloure que tingués un paper en el control de la irrigació agrària. En definitiva, existeix una clara diferenciació amb els altres dos càrrecs esmentats.³⁸⁵

Finalment, el *ṣāhib al-sāqiya* és el càrrec més important, o almenys del que més notícies ens han arribat, especialment perquè fou adoptat pels catalans i els aragonesos a partir del segle XII, amb les conquestes de la Catalunya Nova i el Baix Aragó. D'aquest càrrec andalusí, doncs, és d'on prové el *sabaséquia* de les fonts catalanes i el *zabacequia* de les aragoneses. És també, de fet, d'on prové, sense massa dubte, el sequier valencià d'època baix-medieval, que en els primers anys després de la conquesta del segle XIII es va dir, igualment, *sabaséquies*.³⁸⁶ En qualsevol cas, és a partir de les fonts cristianes que cal aproximar-se a l'estudi d'aquest càrrec, perquè com ja va assenyalar Thomas Glick en el seu dia, no hi ha cap notícia de la seua existència real en les fonts àrabs.³⁸⁷

No obstant això, és clara la seua similitud amb altres càrrecs del món andalusí, i també islàmic en general, que en època califal i també posteriorment s'ocupaven de supervisar diferents àrees l'administració estatal. Entre els diversos exemples existents es poden citar, per ser més coneguts, el *ṣāhib al-sūq*, que era el policia/jutge del mercat,³⁸⁸ el *ṣāhib al-ṣurṭa*, que era el policia/jutge per als delictes més importants, i el *ṣāhib al-madīna*, que era una espècie de policia/jutge urbà, és a dir, el *zalmedina* o *çavalmedina* de

---

³⁸⁴ C. Verdú Cano, *El Palmeral de Elche. Un paisaje andalusí*, Granada: 2011; M. Parra Villaescusa, "Control del agua y poder en la frontera sur valenciana: la huerta de Orihuela (siglo XV)", *Roda da Fortuna*, 2-1 (2013), p. 470-500.

³⁸⁵ E. Guinot, "El gobierno del agua en la huertas medievales mediterráneas".

³⁸⁶ F. Esquilache i E. Guinot, "La gestió tècnica de la irrigació en les hortes històriques valencianes. El sequier dels orígens a la desaparició (segles XIII-XVII)", *Millars*, XXXVII (2014), p. 55-99.

³⁸⁷ T. F. Glick, *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, p. 369-374.

³⁸⁸ Sobre aquest càrrec de control del mercat urbà tenim el treball clàssic de P. Chalmeta, *El señor del zoco en España: edades media y moderna. Contribución al estudio de la historia del mercado*, Madrid: 1973.

les fonts castellanès. De fet, a l'islam no hi ha separació entre la *šurṭa* i la justícia, per això tant el *qāḍī* de la *madīna* com els diversos *ašḥāb* (plural de *šāḥīb*) existents tenen aquesta doble funció, i dicten la sentència igual que l'executen.³⁸⁹ Són, doncs, una espècie de “funcionaris” (si volem buscar un mot equivalent actual) de l'administració califal de Còrdova, que fou copiat d'una manera molt semblant a totes les ciutats d'al-Andalus, i que en certa manera va sobreviure al propi Califat omeia a través de la reproducció del poder estatal en les taifes i els imperis almoràvit i almohade. Així, tot i que no en sabem res concret per fonts directes, es pot deduir que el *šāḥīb al-sāqiya* andalusí devia tenir funcions de policia/jutge sobre les aigües i les séquies de regadiu (en àmbits semi rurals o periurbans) similars a les que tenia el *muḥtasib* intramurs, i equivalents a les de la resta de càrrecs jurisdiccionals que porten l'apel·latiu de *šāḥīb*. Això és, supervisar el compliment de la normativa sobre irrigació i, en el seu cas, jutjar i multar els seus infractors.

Les fonts documentals que esmenten el *šāḥīb al-sāqiya* en la seua posterior versió cristiana estan referides en el segle XII a la vall de l'Ebre i la Catalunya Nova, i també a València i Múrcia en el XIII, la qual cosa, en principi, sembla restringir la seua difusió a la part oriental de la Península Ibèrica; és a dir, al Targ al-‘Ala i al Šarq al-Andalus. La carta pobla d'Alcanyís del 1157 institueix l'existència d'un *zabacequia*, i també la carta pobla d'Horta de Sant Joan (Aragó en aquell moment) donada el 1165. Del mateix segle hi ha referències al *zabacequia* en els nuclis urbans més grans de la Vall, com ara a Tudela (Navarra), a Ricla, i especialment a la ciutat de Saragossa, càrrecs tots ells que perduren durant la baixa Edat Mitjana i l'època Moderna com a oficials locals encarregats de dirigir els sistemes de reg, formant part alhora dels membres que componien el Consell municipal corresponent.³⁹⁰ Finalment, fora de la vall de l'Ebre, al Fuero de Teruel de 1177 també apareix esmentat aquest càrrec, sent la font més explícita que hi ha sobre les seues funcions al segle XII en territori cristià.³⁹¹

Pel que fa a Catalunya, fins on sabem només hi ha un cas conegut a Lleida, el d'un tal Pere Ramon Sassala, esmentat com a *çavacequia* en els documents que l'identifiquen com a posseïdor dels drets sobre les séquies de Segrià i de Fontanet, lliurats a son pare

---

³⁸⁹ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, València: 2001, p. 457.

³⁹⁰ La carta pobla d'Alcanyís en C. Laliena, “La carta de población de Alcañiz”, *Studium. Homenaje al profesor Antonio Gargallo Moya*, II, Teruel: 1997, p. 253-267. La d'Horta de Sant Joan en J. M. Font Rius, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, doc. 126.

³⁹¹ “Çavaçequia suo sevicio de unoquoque hereditario habeat II nummos. Similiter çavaçequia habeat terciam partem omnium calumpniarum que evenerint in açeqiis que mundate non fuerint, iuxta forum. Tanem si illus testimonio, illa calumni colligatur”, citat per J. Ortega i C. Laliena, “Formas feudales de especulación agrària: viñas, villas y acequias en el sur de Aragón (ca. 1170-1240)”, *Hidráulica agrària y Sociedad feudal*, València: 2012, p. 79-102 [p. 90].

Ramon Sassala pel comte Ramon Berenguer IV després de la conquesta de la ciutat.³⁹² Aquest darrer cas és un clar exemple de privatització feudal de la gestió de la irrigació, convertint el sequiatge en una renda, del qual es donarà també algun cas inicial més tard a València; però cal dir que el 1190 i el 1204 va acabar venent els seus drets sobre ambdues séquies a la ciutat, malgrat que tant ell com el seu fill, Pere Sassala, continuaren exercint el càrrec de sabaséquia pels coneixements tècnics que havien adquirit. En qualsevol cas, l'esment és suficient per a indicar-nos que el càrrec existia a Lleida en època andalusina, perquè es va anomenar així al seu “substitut” cristià, malgrat els canvis més que evidents de gestió introduïts pel feudalisme.

Cal anar al moment de la conquesta de València per a trobar una referència més directa a un *ṣāhib al-sāqiya* andalusí de forma explícita. L'any 1244 esclatà un conflicte per la distribució de l'aigua de reg entre els primers colons cristians que s'acabaven de repartir una part de les terres de l'Horta de Gandia. Concretament, entre els colons que s'havien instal·lat al castell de Bairén (la vila de Gandia es fundaria quatre anys després, el 1248) i els colons assentats en les dues alqueries dites de Benieto. Tot i que només el coneixem per una còpia tardana, a més a més ara perduda, allò que ens interessa ara és que el jutge va fer tornar els antics “*çavaçequias* o *moros çequieros*” (se'ls anomena indistintament de les dues maneres) que s'havien ocupat de la gestió d'aquestes séquies fins al moment de la seua expulsió del castell de Bairén, perquè explicaren com es distribuïa l'aigua entre les diverses alqueries.³⁹³ Es tracta, per tant, de la prova documental més clara de l'existència al territori valencià dels *aṣḥāb al-sāqiya* andalusins i, en principi, això indicaria que entre les seues funcions estava, almenys, la de repartir i distribuir l'aigua de reg.³⁹⁴

Era aquesta la seua única funció? Com hem vist adés, per la similitud amb els *aṣḥāb* que s'ocupaven d'altres àrees de l'administració estatal a les ciutats, tot sembla indicar que també tindrien les funcions de vigilància del sistema, i de jutge de primera instància sobre els infractors. Això és el que es pot deduir també de les funcions dels sabaséquies i sequiers cristians, que estan extensament recollides a la rúbrica CXLIII dels Furs de

---

³⁹² F. J. Teira, *El régimen jurídico de aguas en el llano de Lérida (siglos XII al XVIII)*, Barcelona, 1968, p. 94-99. Recentment Josep Marfull ha fet un estudi inèdit sobre el tema.

³⁹³ El document, actualment perdut, fou publicat per R. Chabàs a la revista *El Archivo* el 1898, a partir d'una còpia inserta en el llibre de privilegis de la vila de Gandia. També en parla P. Guichard, 2001: 30.

³⁹⁴ Quatre anys abans, el 1240, davant d'un conflicte molt semblant entre regants i moliners sobre la manera com calia gestionar la Séquia d'Isba/Rascanya, a l'Horta de València, el jutge no va fer declarar a cap *ṣāhib al-sāqiya*, sinó a dos *fuqaha*, pare i fill, que també coneixien el funcionament del sistema. Vegeu L. P. Martínez Sanmartín, “Els molins com a clau d'articulació de l'Horta medieval de València. La sentència de 1240 entre els moliners d'Alaxar i la comunitat de Rascanya”. *Afers* 51 (2005), p. 369-396.

València, anomenada “*Dels cequiers*”. Cal dir, però, que el contingut d’aquesta rúbrica es va fer, probablement, en dos moments diferents. La major part d’aquests furs són una còpia exacta d’un privilegi concedit per Jaume I a la ciutat de València al gener de 1250, en el qual es detallen les funcions dels sequiers, i que fou inclòs als Furs un mes després en el context d’unes Corts per a fer-lo extensible al conjunt de les viles del regne que en aquell moment es regien per aquesta legislació. Els dos primers furs de la rúbrica CXLIII, però, no consten al privilegi de gener de 1250, i a més el primer parla, significativament, de *savasequiers*, un mot que ja no es torna a emprar en la resta dels furs de la rúbrica que estan copiats del privilegi, on es parla de *cequiers*. D’això es pot deduir, doncs, que els dos primers furs són anteriors a 1250 i, per tant, pertanyen molt probablement al primitiu Costum que el rei va donar a la ciutat de València cap al final de 1238, pocs mesos després de la conquesta.³⁹⁵

Aquest primer fur de 1238 els adjudica la funció de vigilar les aigües i recórrer totes les séquies del terme de la ciutat per a distribuir l’aigua de forma correcta, multar els infractors que furtaren aigua o la conduïren cap a altres canals, i als que trencaren les séquies per extraure aigua, sota pena de 60 sous. I res més. En principi, no res que es contradiga amb el que podíem imaginar per la comparació amb el que sabem d’altres *aṣḥāb* andalusins. El privilegi de 1250, per contra, és molt més extens, i exposa amb un major detall les funcions dels *cequiarum conductores sive cequiarrii civitatis Valentie et eius termini*. Es poden classificar, bàsicament, en tres grups: la neteja dels canals, el manteniment de les infraestructures físiques, i la vigilància del seu correcte ús per part dels usuaris-regants. Pel que fa al primer grup, s’indica l’obligació del sequier d’escurar les séquies a fons una vegada a l’any,³⁹⁶ eliminar les males herbes de la séquia, no tornar l’aigua al canal principal després de realitzar aquestes accions fins que els responsables de supervisar el seu treball donaren el vistiplau (al privilegi els supervisors són els jurats de la ciutat, mentre que als Furs no s’especifica) i, finalment, fer i obligar els hereters a escurar els braços i canals secundaris, cadascú el tros que afrontava amb les seues terres.

D’altra banda, les funcions del segon grup eren reconstruir sempre els partidors

---

³⁹⁵ El privilegi de 1250 en AMV, *Pergamins*, n. 4, publicat també per J. Cortés, *Aureum Opus Regni Valentie*, València: 2001, doc. 33. El privilegi de 1273 en l’Arxiu Municipal d’Alzira, *Llibre de privilegis*, vol. 36, f. 51r-53r, publicat per M. Gual Camarena, *Estúdio histórico-geográfico sobre la Acequia Real del Júcar*, València: 1979, p. 105-106. La cita dels Furs segueix l’edició de P. López Elum, *Los orígenes de los Fueros de Valencia y de las Cortes en el siglo XIII*, València: 2001. Sobre les Corts de Morella de 1250 que inclogueren el privilegi de València als Furs per a tot el regne vegeu la mateixa obra, p. 50-59.

³⁹⁶ Al privilegi de 1250 s’empren els verbs *purgare* i *mundare*, mentre que el fur en romanç diu escombrar, i no escurar com és tradicional.

d'acord amb la forma i les mesures originàries (les d'abans de la conquesta), reparar les séquies quan es feren malbé per solsides o avingudes d'aigua, amb el mateix criteri de conservació, i reparar l'assut quan es trenqués (abans de 15 dies a l'hivern o abans de 8 dies a l'estiu segons el privilegi, però abans de 10 dies a l'hivern i 8 a l'estiu segons els Furs). Finalment, el tercer grup no es presenta com a funcions directes del sequier, sinó com una sèrie de mesures i prohibicions punibles, aplicades als usuaris o regants, com ara no sorregar els camins ni els camps dels veïns, no agafar l'aigua quan no tocava, o desviar-la per altres canals. Cap dels dos documents especifica qui ha de vigilar el compliment de la normativa i imposar les penes per l'incompliment d'aquestes normes, però se sobreentén que és el sequier, tant pel context del document com per l'activitat pràctica coneguda en els segles posteriors. En definitiva, doncs, el que es pot constatar a partir d'aquest privilegi de 1250, i del seu equivalent foral, és que les funcions del sequier eren, al segle XIII, fonamentalment tècniques, de manteniment del sistema, i alhora de vigilància i judicials, però al marge de qualsevol responsabilitat en el govern institucional o en la política de l'aigua.

Fins a quin punt les funcions dels sabaséquies/sequiers cristians tenen a veure amb les funcions dels *aṣḥāb al-sāqiya* andalusins? Fixem-nos per un moment en les funcions del *ṣāhib al-sūq*, que és el *ṣāhib* andalusí que millor coneixem gràcies a l'estudi clàssic de Pedro Chalmeta, realitzat en bona part a partir de fonts àrabs. El que constata aquest estudi és que el càrrec de *ṣāhib al-sūq* –molt més a sovint anomenat també *wālī al-sūq*– va anar evolucionant lleugerament des de l'origen de l'Islam fins als darrers temps d'al-Andalus, però va ser constant en els seus trets bàsics. Generalment és nomenat per la més alta autoritat de l'Estat, i només és aquest qui el pot destituir, ja que no depèn de ningú altre, però de vegades pot ser nomenat excepcionalment pel *qāḍī*, sobretot a partir del període almoràvit en què això fou més habitual. De fet, en la jerarquia de l'administració califal cordovesa el *qāḍī* i el *ṣāhib al-sūq* són càrrecs quasi equivalents en importància.

Les seues funcions eren, en primer lloc, de caràcter econòmic i policial, ja que havia de vetlar per la fixació dels preus, la prohibició dels fraus, vigilància del treball dels artesans, comprovació i registre de peses i mesures contra els fraus, etc., per a la qual cosa recorria contínuament la ciutat. I, a més a més, en segon lloc, també era l'encarregat de jutjar els possibles fraus, de manera que disposava d'un local, que solia ser la mesquita major en quant que els mercats solien estar-ne molt a prop. A banda, tenia jurisdicció sobre la neteja dels carrers, dels banys i de la mesquita; i encara que tenia un sou fixe, és

possible que cobrés un percentatge de les penes imposades, com permet l'Alcorà.³⁹⁷

Les semblances amb les funcions dels sequiers cristians (cadascun en el seu àmbit d'actuació) són esbalaïdores, ja que tots dos càrrecs estaven encarregats de la vigilància del compliment de la normativa, i de jutjar els infractors, a més de mantenir netes i en bones condicions les infraestructures comunes. En definitiva, tots dos estaven encarregats de mantenir la pau social en el seu àmbit i, alhora, augmentar la fiscalitat estatal a través de les penes monetàries imposades als infractors. Per tant, no és gens difícil proposar que les funcions recollides al privilegi de 1250 i als Furs per als sequiers cristians valencians devien ser pràcticament les mateixes que les del *ṣāhib al-sāqiya* andalusí, amb algunes excepcions concretes per la lògica adaptació a la societat feudal.

Amb tot, cal tenir present que n'hi ha un aspecte dels *aṣḥāb al-sāqiya* andalusins que no quadra amb els sequiers cristians, i és la importància del càrrec i la categoria social de qui l'exercia. En el cas andalusí, tot i que la importància del *ṣāhib al-sāqiya* no podia ser comparable a la del *ṣāhib al-sūq*, no deixava de ser un càrrec de designació estatal, malgrat que fos de segona o tercera categoria, i per tant l'estatus social de les persones que ocupaven aquesta *wilāyat* devia ser relativament elevada. Per contra, en el cas dels sequiers cristians valencians aquest no era un càrrec municipal, sinó un ofici, de caràcter tècnic, que solia ser exercit per un llaurador, tot i que formés part generalment de l'elit rural.³⁹⁸ Així, una vegada més es constata el perill de suposar continuïtats entre el món andalusí i el món feudal, que aparentment són evidents però que no ho són realment.

En qualsevol cas, un aspecte que cal deixar clar és que el "control" estatal de la irrigació es limita a la vigilància policial/judicial del compliment de la normativa, i del repartiment de l'aigua tal com havia estat acordat amb anterioritat, però no a un control institucional de la política de l'aigua, de la mateixa manera que no n'hi ha un control sobre el comerç més enllà de la fiscalitat, malgrat l'existència d'un *ṣāhib al-sūq*. No hi ha cap indici que porte a pensar que les comunitats rurals no tenien un control sobre els seus propis espais hidràulics, i fins i tot és plausible i possible que el *ṣāhib al-sāqiya* estatal no tingués jurisdicció dins de l'espai hidràulic de les aljames a l'hora d'organitzar els torns de reg i repartir l'aigua del seu canal secundari propi.³⁹⁹

---

³⁹⁷ P. Chalmeta, *El señor del zoco en España: edades media y moderna. Contribución al estudio de la historia del mercado*, Madrid: 1973, p. 402.

³⁹⁸ F. Esquilache i E. Guinot, "La gestió tècnica de la irrigació en les hortes històriques valencianes. El sequier dels orígens a la desaparició (segles XIII-XVII)", *Millars*, XXXVII (2014), p. 55-99.

³⁹⁹ Que el *ṣāhib al-sāqiya* s'encarregava només de jutjar infractors és encara més evident quan veiem que, davant un conflicte entre grups o entre alqueries, l'autoritat judicial de l'Estat que s'encarregava de jutjar, o més bé de mitjançar entre ells, i després dictar sentència, era el *qādi*. Ho podem veure en el conflicte per

A més a més, malgrat que no tenim informació suficient per a formar-nos una opinió contundent al respecte, no hi ha indicis que porten a pensar que el càrrec de *ṣāhib al-sāqiya* existís abans del Califat i la imposició d'Abd ar-Raḥmān III sobre les tribus del Šarq al-Andalus, que és quan l'Estat califal cordovès s'instal·la plenament a Madīnat Balaniya i reproduceix les institucions de govern estatal de Còrdova a cadascuna de les ciutats andalusines sotmeses o fundades. De fet, com hem vist adés, aquest sembla ser un càrrec exclusiu de la zona més oriental de la península, que és, al cap i a la fi, on estan la majoria de les grans vegues de planura.

9.2.2. *Wakālat al-sāqiya bi-Balansiya: el cas de Mubārak i Muẓaffar*

Deixant de banda el *ṣāhib al-sāqiya* andalusí (o potser no), cal fer referència a un altre element relacionat amb la irrigació i el seu suposat control estatal que afecta sols a València, i que ha portat de cap a més d'un investigador sobre el tema. Diu Ibn Ḥayyān que amb la desaparició del Califat de Còrdova, arran de la *fitna* del 1009, dos esclaus palatins o *saqāliba* (sing. *saqlab*) d'origen europeu, al servei de l'administració amirita, i de nom conegut Mubārak i Muẓaffar, prengueren el poder en la *kūra* de Balansiya. És, doncs, l'origen de la “taifa” de València, que va durar fins a l'arribada dels almoràvits com la majoria dels poders regionals que de forma paral·lela es van establir per tot al-Andalus. El que ens interessa ara d'aquest fet, però, és que, segons el cronista àrab, abans de la *fitna* aquests dos personatges havien estat encarregats de l'administració de les séquies de reg valencianes (*wakālat al-sāqiya bi-Balansiya*), però sense precisar res més concret.⁴⁰⁰ Alguns autors han qualificat Mubārak i Muẓaffar com a “sequiers”, en el mateix sentit cristià del terme, i per tant amb les mateixes funcions que hem vist en el subapartat anterior, però és evident que aquesta “administració” en mans d'uns fidels

---

l'ús de la Séquia Major de Morvedre, que enfrontà al principi del segle XIII, abans de la conquesta, les alqueries de Torrox (actual Torres Torres) i Qars (actual partida de Càrcer). Com que les aljames d'ambdues alqueries no es posaren d'acord per si soles, després de 20 anys de litigi decidiren acudir al *qādi* de Morvedre, que amb l'auxili del *faqī* va escoltar les parts, va visitar el lloc, i el 1223 va dictar sentència. Sobre aquest plet vegeu C. Barceló, *Minorías islámicas en el País Valenciano: historia y dialecto*, València: 1984; i també en parla T. Glick, *Regadío y Sociedad*, p. 368. Un altre cas similar, i també del segle XIII, el trobem a Sierra Nevada, on va haver un conflicte sobre irrigació entre les aljames de Jérez, Cogollos i Mecina, que venia de lluny i que no es va solucionar tampoc en aquest segle. Però n'hi ha una sentència de 1227, que està dictada pel *qādi* de Guadix, en la qual intenta posar pau davant dels xeics locals. Vegeu J. Mª Martín Civantos, “Sistema de riegos en la cara Norte de Sierra Nevada (Granada-Almería)”, *Hidráulica agrária y Sociedad feudal*, València: 2012, p. 225-259 [p. 236]. També l'esmenta Glick en la mateixa pàgina que el conflicte valencià.

⁴⁰⁰ La traducció del relat d'Ibn Hayyan en A. Labarta, C. Barceló i J. Veglison, *València àrab en prosa i vers*, València: 2011, p. 131, i la cita transliterada del text en àrab està agafada de T. Glick, *Regadío y Sociedad*, p. 367, que la va copiar de l'edició d'E. Levi-Provençal.

saqāliba, que fins i tot havien d'anar personalment a Còrdova per a donar explicacions de la seua gestió al *wizīr* amirita, no pot ser tan simple.

El mot *wakāla* tenia originàriament un sentit general de delegació de l'autoritat en una persona de confiança, cosa que quadra bé amb la figura dels *saqāliba*. De fet, en àrab modern *wakīl* significa advocat, però a l'edat mitjana tenia un sentit molt més ample com d'administrador o procurador, i podia emprar-se tant per a l'administrador d'una finca per delegació del seu propietari (una *ḍay'a* o un *rāḥal*, per exemple), o del conjunt dels seus assumptes i dels seus bens, com també podia emprar-se per a un càrrec per delegació de l'autoritat competent.⁴⁰¹ En aquest darrer cas seria una espècie de funcionari al càrrec d'una parcel·la específica de l'administració estatal, delegada per qui l'ostenta realment, que en el cas de Mubārak i Muẓaffar devia ser el Califa, el visir, o algun dels alts càrrecs de l'administració cordovesa amirita, que és al servei de qui estaven els *saqāliba*, i a qui van haver d'anar a rendir comptes uns anys abans de la *fitna* per la seua *wakāla*, és a dir, per la seua gestió; que, a més a més, sembla que no havia estat correcta.

En aquest sentit, les traduccions de la frase *wakālat al-sāqiya* que solen emprar els arabistes en aquest passatge d'Ibn Ḥayyān, que són “administració de les séquies” o “administració de la irrigació”, tot i ser evidentment correctes poden portar a un engany d'interpretació. Crec que és legítim preguntar-se què part exactament de la gestió dels sistemes hidràulics “administraven” Mubārak i Muẓaffar abans d'assumir el poder local. És que la irrigació era objecte d'un control estatal? Ja hem vist adés que les funcions del *ṣāḥib al-sāqiya*, que també era un càrrec estatal, es limitaven a vigilar que els usuaris acomplien la normativa, a l'administració de justícia quan s'incomplia aquesta normativa, i al manteniment de les infraestructures comunes (per a la qual es pagava una taxa). De fet, existeix la possibilitat plausible que Mubārak i Muẓaffar foren en realitat uns *aṣḥāb al-sāqiya* amb aquestes mateixes funcions, puix, com hem vist, es tractava d'un càrrec relativament important dins de l'administració califal, com ho eren, en definitiva, tots els *aṣḥāb*. El fet que no se'ls esmente amb el nom específic de *ṣāḥib al-sāqiya* pot respondre al fet que el càrrec encara no rebia aquest nom perquè s'havia implantat recentment, o pot respondre més probablement al fet que es tractés d'un càrrec específic de Šarq al-Andalus (que és on estan les grans hortes andalusines) i el nom del càrrec no fos conegut fora d'aquesta zona geogràfica, raó per la qual no se'ls esmentaria així sinó amb una simple descripció de les seues funcions: *wakālat al-sāqiya bi-Balansiya* = la gestió de les séquies

---

⁴⁰¹ El mateix Abi 'Amir al-Manṣūr va ocupar el càrrec de *wakīl* dels bens personals de la mare i del fill del califa. Vegeu R. Ballestín, *Al-Mansur y la dawla 'amiriya*, Barcelona: 2004, p. 45-47.

en València.

Una altra possibilitat que no es pot descartar és que la *wakāla* sobre les séquies tingués un sentit més relacionat amb la fiscalitat que no amb funcions de policia i justícia, però pareix més probable l'altra opció, ja que encaixa millor amb el rol dels *saqāliba*. En qualsevol cas, és evident que només amb el text d'Ibn Ḥayyān i el seu breu esment de la *wakālat al-sāqiya* no és pot anar molt més enllà en aquesta qüestió. Tanmateix, no cal pensar necessàriament que estaven encarregats de la gestió física dels sistemes hidràulics, ni deduir d'aquest fet que existia un control estatal de la irrigació. Sinó que exercien un paper de policia-jutge-mediador, semblant al que s'exercia en altres àmbits de la vida.

9.3. La ciutat: centre de mercat i de poder

Una de les crítiques més comunes que tradicionalment ha rebut el treball de Pierre Guichard ha estat la no inclusió de la ciutat en el seu model de societat andalusina, i més tenint en compte que la relació entre l'Estat i les comunitats rurals s'articula a través de les ciutats com a seu del poder i com a centre d'intercanvi. Posteriorment ha intentat esmenar aquestes mancances amb alguns articles dedicats específicament a la ciutat, però han estat aproximacions superficials i no ha pogut integrar-les satisfactòriament en la seua magna obra anterior, centrada en les comunitats rurals.⁴⁰² Ha estat Antonio Malpica, com ja he avançat al capítol 1, qui ha reflexionat més recentment sobre l'àmbit urbà, partint dels seus treballs sobre l'àmbit rural, gràcies al projecte engegat sobre Madīnat Ilbira, que és l'antecedent de la ciutat de Granada. I ho ha fet relacionant el fet urbà irremeiablement amb l'Estat i la societat tributària, entenent la ciutat com el lloc on l'Estat i les comunitats rurals es relacionen fiscalment.⁴⁰³ Això és, el paper de la ciutat com a mercat, com a centre d'intercanvi on els camperols aconsegueixen la moneda amb la que pagar l'impost a l'Estat, que alhora l'ha generada, i l'Estat captura això que la historiografia marxista ha denominat tradicionalment "l'excedent" camperol.

Tots dos autors esmentats venen a coincidir, amb els reculls bibliogràfics realitzats sobre fundacions de ciutats a l'Orient Pròxim en el primers segles de l'Islam, que aquells

---

⁴⁰² P. Guichard, "Les villes d'al-Andalus et de l'Occident musulman aux premières siècles de leur histoire. Une hypothèse récente", *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*, Madrid: 1998, p. 37-52; "Villes et campagnes aux premiers siècles de l'Islam dans le Sharq al-Andalus", *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècles): la transition*, Tolosa: 2007, p. 263-273.

⁴⁰³ A. Malpica Cuello, "Urban life in al-Andalus and its role in social organization and the structure of settlement", *Imago Temporis: mediun aevum*, IV (2010), p. 25-49.

centres urbans tenien encara un fort caràcter tribal, en quant que l'Estat creava ciutats-campament durant el procés d'expansió militar i, a partir de la construcció d'una mesquita i una muralla, després repartia les terres entre les tribus que formaven l'exercit, les quals s'assentaven en barris separats.⁴⁰⁴ Pareix que n'hi ha algun indici per a pensar que en els primers segles d'al-Andalus hauria passat alguna cosa semblant, però certament el tema no està encara suficientment investigat. El que està clar ja des de fa alguns anys és que el model urbà tardoantic estava esgotat a l'arribada dels primers musulmans. Així, malgrat que la majoria de les ciutats estaven encara habitades, i ho van continuar estant almenys fins al segle IX o X, a partir d'aquell moment van començar a ser substituïdes per centres urbans de nova fundació, de vegades a pocs quilòmetres de l'antic emplaçament.⁴⁰⁵

El procés pel qual, entre el final del segle IX i el principi del segle XI, una sèrie de ciutats que venien del món antic van ser abandonades i substituïdes per ciutats noves és encara mal conegut, tot i que cada vegada n'hi ha més casos detectats. Un dels més antics i evidents seria el cas de Múrcia, que independentment del debat sobre l'existència o no d'un petit assentament previ a la ciutat, va ser fundada per l'emir 'Abd ar-Raḥmān II en 825 arran d'una campanya de sotmetiment de les tribus rebels al poder cordovès. Aquest fet va suposar l'abandonament de bona part de les antigues ciutats del pacte de Teodomir, de les quals un dels exemples més conegut és Ilici, que es traslladà a la ubicació actual de la ciutat d'Elx.

Resulta difícil no relacionar aquests trasllats i fundacions de ciutats amb les àrees irrigades. ¿Elx es trasllada fins a l'emplaçament actual perquè és el lloc més adequat per a crear una horta derivada del riu Segura, o perquè aquesta horta ja existia i calia engegar un centre d'intercanvi rural i de control estatal de la fiscalitat? Existia ja l'horta de Múrcia en 825 quan l'emir va fundar la ciutat o es va crear en aquell moment? Són preguntes que ens porten irremeiablement al tema que es plantejava a la Introducció sobre l'origen de les grans hortes. Precisament casos com el de Madīnat Ilbira pareixen suggerir que n'hi ha ciutats que es funden a partir de l'agrupació d'antigues alqueries rurals amb un fet tan "senzill" com la construcció d'una mesquita, un mercat i un barri artesanal, un alcàsser com a seu del poder, i una muralla que envolta tot el conjunt protegint-lo i, també alhora,

---

⁴⁰⁴ P. Guichard, "Les villes d'al-Andalus et de l'Occident musulman"; A. Malpica Cuello, "Urban life in al-Andalus".

⁴⁰⁵ S. Gutiérrez i I. Grau, "El territorio tardoantiguo y altomedieval en el sureste de Hispania: Eio-Illuh como caso de estudio", *Visigodos y omeias. El territorio*, Mèrida: 2012, p. 171-198.

controlant les entrades i sortides de la població i dels productes.⁴⁰⁶ Però què passa amb ciutats com València, que venen del món antic i mai no foren abandonades ni tampoc no traslladades? Existeix una continuïtat? Què relació n’hi ha entre la ciutat i la creació de l’Horta de València?

9.3.1. *El desenvolupament de Madīnat Balansiya com a centre de poder*

Fins fa poc més de trenta anys a penes sabíem res sobre els dos primers segles del període andalusí en la ciutat de València –els “segles obscurs”, com són coneguts per la historiografia– més enllà del poc que diuen les fonts escrites i que ha estat exposat en els treballs d’Ambrosio Huici als anys seixanta i de Pierre Guichard als primers vuitanta del segle XX. Se sap que la regió en general estava habitada per tribus berbers amb una certa tendència a no reconèixer el poder central de Còrdova i revelar-s’hi, tot i que sabem de l’existència de certs governadors de la *kūra* de València i Xàtiva nomenats per l’Estat. Això no vol dir, però, que tingueren fixada la seua residència a la ciutat de València, per ser un lloc poc procliu a la defensa natural, front a castells més segurs com ara Xàtiva o fins i tot Sagunt, i perquè tot sembla indicar que es tractava d’una ciutat esquistada, com correspon a totes les ciutats tardo-antigues de la costa mediterrània peninsular.

Segons al-‘Udhri, Balansiya hauria estat arrasada el 778 per la seua participació en la revolta abbàsida d’al-Fihri, però això no s’ha pogut documentar arqueològicament. De fet, no se sap res del segle VIII a través de l’arqueologia en tot el recinte islàmic, puix, bé perquè a penes hi hagués població, bé perquè no s’hagen pogut detectar nivells d’aquesta centúria per desconeixement del fòssil ceràmic (cosa poc probable), el ben cert és que a hores d’ara mai no s’ha detectat cap resta anterior a mitjan del segle IX. Excepte en el nucli episcopal visigòtic que, en principi, hauria seguit habitat després de ser convertida la catedral en mesquita, però que estava constituït encara a partir d’antics edificis romans reaprofitats. Tot i això, sabem que al final del segle VIII i principi del IX Balansiya fou residència d’Abd Allāh ibn ‘Abd ar-Raḥmān al-Balansí, el fill menut del primer emir omeia de Còrdova, fins a la seua mort en 824. Però no és ben bé segur del tot que habités a la ciutat, més enllà de la construcció de la coneguda almunia de Russafa.⁴⁰⁷

No és fins a la segona meitat del segle IX que comencen a detectar-se les primeres

---

⁴⁰⁶ A. Malpica Cuello, “La ciudad de Madinat Ilbira y el poblamiento de la Vega de Granada (siglos VIII-XI)”, *Mundos Medievales: espacios, sociedades y poder*, Santander: 2012, p. 681-692.

⁴⁰⁷ A. Huici, *Historia musulmana de Valencia y su región*. Vol. 1, València: 1970.

construccions arqueològicament. Com van mostrar Javier Martí i Josepa Pascual l'any 2000, les primeres operacions constructives detectades són bàsicament fosses d'espoli per a aconseguir pedres dels edificis romans, extraure terra per a construir amb tàpia, o fer atovons.⁴⁰⁸ A banda d'això, es detecten adoberies al nord de la ciutat, prop del riu (dins del recinte urbà del segle XI, però fora del recinte del segle IX) i un petit barri artesanal i comercial entre la mesquita major i la zona on després estaria situat l'alcàsser taifa, on se suposa que estarien també les primitives dependències del govern estatal emiral.

Cal fer notar que aquesta activitat constructiva detectada a partir de la meitat del segle IX coincideix amb la data de construcció proposada per al molí del carrer Salvador Giner i, segurament, també per al molí de Rovella. Això data la construcció de la séquia de Rovella just en aquest moment, i ho relaciona amb el renaixent de la ciutat. Amb tot, també és cert que a l'Almoina es va detectar un canal subterrani que es va datar entre el final del IX i el principi del X, que Martí i Pascual relacionen amb la zona de l'alcàsser, i que probablement tenia el seu origen en l'aqüeducte romà de la ciutat antiga, que va estar parcialment en funcionament almenys fins al segle XI.⁴⁰⁹ Resulta temptador relacionar la construcció d'aquest canal subterrani que anava en direcció al suposat alcàsser emiral amb la campanya de sotmetiment sobre les tribus berbers del Šarq, realitzada per l'emir 'Abd ar-Raḥmān III, just abans de convertir-se en Califa, a partir de la qual la regió va quedar definitivament sota l'autoritat omeia, i la zona palatina degué millorar-se.

En qualsevol cas, tot entra en el terreny de l'especulació. Per ara, amb les dades documentals i arqueològiques disponibles, resulta quasi impossible establir quin grau de control estatal va existir abans de 929 sobre el Šarq al-Andalus, almenys en els diversos períodes en els que la població local acceptava el seu sotmetiment, ni que fos només formal. Però les troballes arqueològiques, fins que no apareguen més dades que puguin confirmar o modificar les hipòtesis, semblen indicar que la ciutat de València no estava ocupada al segle VIII més enllà de l'antic nucli episcopal visigòtic, on estava la mesquita i un primitiu alcàsser. Tanmateix, sembla que a partir de la meitat del segle IX comencen a desenvolupar-se barris artesanals i comercials, també adoberies, i a partir del segle X una millora arquitectònica de l'alcàsser.

Serà ja en època taifa, a partir del segle XI, quan es construirà el nou alcàsser, una

---

⁴⁰⁸ J. Martí i J. Pascual, "El desarrollo urbano de Madīna Balansiya hasta el final de Califato", *Ciudad y territorio en Al-Andalus. Jornadas de Arqueología Medieval*, Granada: 2000, p. 500-536. En la dècada posterior a la publicació d'aquest article les excavacions arqueològiques a la ciutat de València es van multiplicar pel boom urbanístic, però no existeix encara cap síntesi actualitzada com la d'aquests autors.

⁴⁰⁹ J. Martí i J. Pascual, "El desarrollo urbano de Madīna Balansiya".

part del qual es va poder excavar a la plaça de l'Almoina, i la nova muralla que va fer (o va acabar) Abd al-'Aziz al-Mašūr, que va ampliar el recinte urbà d'època emiral i califal. Quan l'exèrcit del Cid va assetjar i prendre Balansiya al final del segle XI, doncs, la ciutat era una *madīna* islàmica plenament consolidada, i amb un poder estatal relativament fort a nivell regional. Quan la host feudal de Jaume I va començar a assetjar la ciutat el 1237, després del període almohade, encara ho continuava sent, amb una major importància.

9.3.2.: *Una xarxa d'alqueries al voltant de Madīnat Balansiya: un centre de mercat*

Que a mitjan del segle IX es detecte junt a la mesquita, per primera vegada, un barri artesanal i comercial, i l'existència d'adoberies fora de la ciutat de València, és molt significatiu. És interessant la proposta de Martí i Pasqual, segons la qual si n'hi havia adoberies és perquè la ciutat era un mercat de bestiar en aquella centúria. En realitat, devia ser un centre d'intercanvi important, més enllà del control estatal, o almenys això sembla suggerir la xarxa viària de l'Horta de València.

Si recordem l'apartat sobre la camineria del capítol 2, deia que existeix una xarxa bàsica radial que té com a epicentre la ciutat de València, ja que almenys dos dels tres camins principals que arriben a la ciutat tenien un origen romà, i la resta dels camins andalusins derivaven d'aquests tres per a partir en totes direccions i confluïr en la ciutat. A banda, n'hi ha també una xarxa de camins transversals que comuniquen uns camins amb els altres, però la xarxa radial és, evidentment, la principal. Des de quan és va produir aquest fenomen? És una herència de la *civitas* romana? Tot sembla indicar que no, perquè la xarxa de camins no es correspon pràcticament mai amb la centuriació romana. De fet, en l'excavació del solar de l'estadi del València C.F., en la que es va datar la construcció de la séquia de Mestalla, també va aparèixer un creuament de camins d'època romana a uns quants metres per sota del nivell del sòl actual (i de l'andalusí), i la seua orientació no coincidïa amb la dels camins tradicionals d'herència andalusina.

Si superposem el plànol dels camins en la Figura 5, al plànol dels espais hidràulics andalusins identificats en la Figura 24, el resultat és la Figura 41, en la que veurem que la gran majoria dels espais hidràulics apareixen tocant almenys un dels camins, i alguns fins i tot els travessen pel mig. N'hi ha molts pocs, de fet, que no toquen directament una via de circulació directament per algun dels seus costats, i de tota manera els pocs casos que no ho fan estan a molts pocs metres d'un camí principal de circulació. Alguns, fins i tot de dos, però cal reconèixer que això darrer té més a veure amb la direcció dels camins de

llarg abast que no amb la pròpia xarxa interna de l'Horta de València.

Que la xarxa de camins de l'horta, relacionada de forma molt clara amb els espais hidràulics, fos una xarxa indubtablement radial, amb epicentre en la ciutat de València, és un fet sobre el que cal no precipitar-se a l'hora d'extreure conclusions. És previsible que la ciutat de València, o el que quedés encara d'ella al segle VIII, haja estat sempre un centre d'intercanvi de la xarxa rural d'alqueries que formava l'Horta de València. De fet, si ens fixem només en els espais hidràulics que morfològicament he interpretat com a fase 1 de construcció de l'horta, que són els més antics, observarem que no solament formen un anell al voltant de la ciutat (amb dos pics cap a Montcada i Paterna-Quart per qüestions topogràfiques), sinó que a més estan junt als camins principals de circulació.

La morfologia recorda molt a la d'altres xarxes d'alqueries identificades fins ara. Per exemple a la de Manacor que ha mostrat recentment Eugènia Sitjes, l'epicentre de la qual no era una *madīna*, sinó la Qaryāt al-Sūq.⁴¹⁰ No cal remarcar ací ara la importància dels mercats rurals en les xarxes d'alqueries andalusines;⁴¹¹ i fins ara tot sembla indicar que València ho fou, un mercat rural, almenys, fins al segle X aproximadament, quan va esdevenir una *madīna* andalusina pròpiament dita. Això implica que en aquell moment va passar de ser un centre d'intercanvi rural (entre camperols, o potser també entre llauradors i ramaders) a un centre d'intercanvi urbà (entre camperols i classes urbanes). Tot sembla indicar, de fet, que l'actual plaça del Mercat (el braç sud del riu que en època andalusina ja estava sec) ja era un mercat extern abans de la conquesta, que tenia lloc un dia a la setmana, i que funcionava al marge de la *qaisariyya* de dins de la ciutat.

9.4. Modificacions i apropiacions de l'espai agrari perirubà: rafals i reals en el *hāwz* de Madīnat Balansiya

Una de les característiques de les *mudūn* andalusines era el fet d'estar envoltades, en el seu espai agrari més pròxim, d'una gran quantitat d'horts, jardins, cases d'esbarjo i, una miqueta més allunyades, altres tipus de propietats individuals més grans destinades a la producció agrícola i/o ramadera. Aquestes darreres podien contenir, o no, habitatges i

---

⁴¹⁰ E. Sitjes, "Espacios agrarios y redes de asentamientos andalusíes en Manacor (Mallorca)", *Por una arqueología agrària. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Oxford: 2010, p.61-78.

⁴¹¹ F. Retamero, "Mercados silenciosos. Arqueología de un mercado rural andalusí (San Rafael, Isla de Ibiza)", *II Congreso de Arqueología peninsular*, Vol. 4, Zamora: 1999, p. 703-714; P. Chalmeta, *El zoco medieval*, Madrid: 2010.

diversos tipus de magatzems, eres i sitges, colomers i corrals, o molins, trulls, almàsseres, i altres tipus d'estructures relacionades amb producció agropecuària. Madīnat Balansiya a l'inici del segle XIII, just abans de la conquesta cristiana, n'és una bona prova, ja que el *Llibre del Repartiment* recull un nombre bastant important d'horts, reals i rafals situats en l'Horta de València –i també en la rodalia d'altres *mudūn* i *ḥuṣūn* importants de les planes litorals– la majoria dels quals són esmentats pel nom del seu propietari andalusí.

Sens dubte, tots aquests elements del paisatge agrícola periurbà estan relacionats amb el desenvolupament de les ciutats i l'aparició de l'oligarquia que els posseeix; però també estan relacionats amb l'augment del poder de l'Estat, com a propietari de moltes d'aquestes finques, i com a repartidor d'aquests bens entre l'oligarquia al seu servei. A banda, és evident que aquestes grans finques agropecuàries de propietaris urbans no podrien existir sense gent que les treballaren, tant jornalers esporàdics (*ṣarīk/s*) com camperols amb diversos tipus de contractes a mitges o més estables. Tot això ho sabem, és clar, pels grans avanços que s'han produït en els darrers trenta anys respecte a la naturalesa de tots aquests elements i les seues característiques, però encara són molts els detalls que resten per saber.

Aquesta tesi en podrà aportar alguns, ja que l'anàlisi morfològica dels sistemes i del parcel·lari de l'Horta de València ha permès localitzar alguns rafals i, a banda, també permet reflexionar al voltant dels horts i els reals gràcies a la informació recollida. Això permetrà abordar més avant la qüestió del control, o no, de les *mudūn* andalusines sobre l'espai agrícola que les envoltava, i de quina manera s'aprofiten de les infraestructures hidràuliques camperoles preexistents, modificant el seu funcionament.

9.4.1. El debat sobre la naturalesa dels rafals

Actualment pareix que estan més o menys clares les diferències entre els diversos conceptes d'hort (<*ḡanna*), real/*reallum* (<*riyād*) i rafal (<*rāḥal*), però això no sempre ha estat així. L'historiador i erudit valencià Roc Chabàs, qui també fou arxiver de la Catedral de València al segle XIX, no diferenciava entre alqueries i rafals quan es dedicava a fer llistes de topònims recollits al *Llibre del Repartiment*, i entenia que tots els assentaments eren alqueries malgrat que alguns topònims portaren davant el mot Rahal.⁴¹²

Al final dels anys setanta i principi dels vuitanta del segle XX, quan començaren

---

⁴¹² R. Chabàs, "El Libro del Repartimiento", *El Archivo*, III/4-5 (1888), p. 73-98.

els primers treballs sobre el territori de Šarq al-Andalus a partir de documentació escrita i, en conseqüència, es produïren els primers debats al respecte, les alqueries i els rafals es diferenciaven bàsicament per la seua mida. O, millor dit, per la mida de la superfície que els feudals li suposaven quan feien els repartiments. Així, es va comparar la superfície de les alqueries i dels rafals, arribant finalment a la conclusió que les alqueries sempre eren superiors en nombre i superfície als rafals.⁴¹³

Actualment, però, després dels treballs de Pierre Guichard i encara d'altres autors, sembla bastant clar –o almenys n'hi ha un cert consens al respecte– que un *rāḥal* seria una espècie de finca agropecuària, de diverses mides de superfície, generalment de secà o amb capacitat de reg esporàdic, donada o potser cedida a membres de l'oligarquia militar i administrativa al servei de l'Estat.⁴¹⁴ Així, Guichard destaca noms com ara Rāḥal al-Qāḍī, Rāḥal al-Qā'id o Rāḥal al-Wazīr per a argumentar la seua proposta, tot i que la majoria dels topònims dels rafals estan formats per noms personals que comencen amb la partícula *ibn* o *ben*, i per tant és el nom del seu propietari. És cert que quan aquests propietaris es poden identificar, generalment es relacionen quasi sempre amb l'oligarquia al servei de l'Estat, tant en el camp de l'administració com en el militar o religiós.⁴¹⁵ En qualsevol cas, pareix probable que això siga més una conseqüència de la riquesa que poden arribar a acumular en l'exercici del poder que no una conseqüència directa del seu càrrec, ja que podrien haver rafals que pertanyien a membres de destacades famílies locals sense necessitat d'haver participat en l'administració de l'Estat; però certament, això encara està per demostrar, perquè cap arabista no ha fet un estudi acurat sobre els propietaris del rafals que apareixen documentats al Repartiment.

Des del camp de l'arabisme es va posar en discussió la proposta de Guichard, i es va defensar que els rafals eren en realitat instal·lacions relacionades amb la ramaderia, com ara simples corrals o cabanyes de pastors, però es tracta d'una explicació que no

---

⁴¹³ A. Poveda, "Introducción al estudio de la toponimia árabe-musulmana de Mayūrqa según la documentación de los Archivos de la Ciudad de Mallorca (1232-1278)", *Awraq*, 3 (1980), p. 75-102; P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 522; P. Sénac, "Poblamiento, habitats rurales y sociedad en la Marca Superior de al-Andalus", *Aragón en la Edad Media*, 9 (1991), p. 389-401 [p. 400]. J. Torró, *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, València: 1992, p. 45; H. Kirchner, *La construcció de l'espai pagès a Mayūrca: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Palma: 1997, p. 51-52.

⁴¹⁴ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 308-315 i especialment p. 518-522. També ho recull V. Lagardère, *Campagnes et paysans d'Al-Andalus (VIIIe-XVe s.)*, París: 1993, p. 58-64.

⁴¹⁵ També cal dir, com ja he apuntat al capítol 1, que en alguns llocs com Mallorca la toponímia sembla indicar que els rafals podrien pertànyer a comunitats rurals. Vegeu A. Poveda, "Introducción al estudio de la toponimia árabe-musulmana de Mayūrqa". També M. Barceló i H. Kirchner es mostren partidaris d'aquesta teoria als seus treballs, però no han argumentat específicament contra la proposta de Guichard.

encaixa en absolut amb el que ens diuen les fonts històriques sobre ells.⁴¹⁶ Cal dir que l'ús del terme *rāḥal* és quasi exclusiu del Šarq al-Andalus, puix si bé n'hi ha alguns casos aïllats en altres punts de la península, en realitat només són abundants a València, Múrcia i les illes Balears; tot i que a Sicília també n'hi ha molts documentats.⁴¹⁷ Però que el mot siga quasi exclusiu no vol dir que ho siga també el concepte, perquè tot sembla indicar que són equivalents als *mağšar/s* que s'esmenten per Extremadura i Andalusia (en va ple el *Repartimiento* de Sevilla), i segurament les *munya/s* de la Marca Superior també (les quals, en principi, pareixen diferents de les *munya/s* “aristocràtiques” de Còrdova).⁴¹⁸ En aquest sentit, doncs, encara que l'origen etimològic del mot *rāḥal* pogués tenir un sentit relacionat amb la ramaderia (cosa que pareix molt probable), l'ús que se'n fa a Šarq al-Andalus abans de la conquesta cristiana no en té res a veure. Tot i que, efectivament, la ramaderia sí era practicada en alguns d'aquests rafals situats en zones perifèriques, i fins i tot marjalenques, junt a l'agricultura de seca i la de regadiu en menor escala.

Una qüestió interessant seria saber quin és l'origen d'aquestes propietats, i també si podrien estar relacionades amb les *diyā'* (pl. de *day'a*) com proposava Pierre Guichard a l'inici dels anys vuitanta quan comentava el cèlebre text d'Ibn Hayyān que hem vist en l'apartat anterior, en el qual el cronista àrab esmenta Mubārak i Muẓaffar.⁴¹⁹ Segons s'explica en aquest text, basat en testimonis directes, l'augment desproporcionat de la fiscalitat que imposaren aquests dos *saqāliba* quan van assumir el poder a València i a Xàtiva hauria fet empobrir bona part del camperolat de les *qurà*, fins al punt de fer a una part abandonar les seues terres per no poder pagar els impostos. Aquestes haurien estat assumides per l'Estat i posteriorment establertes com a dominis territorials particulars (*diyā' mustahlaša*) a propietaris individuals, per a després fer tornar els antics propietaris camperols amb la finalitat que explotaren la terra mitjançant diversos tipus de contractes

---

⁴¹⁶ M. J. Rubiera, “Rafals y raales; ravalis y arrabales; reals y reales”, *Sharq al-Andalus*, 1 (1984), p. 117-122. Cal dir que Guichard va dedicar bona part de les pàgines en les que parla dels rafals en el seu *Al-Andalus frente a la conquista cristiana* (p. 308-315, i p. 518-522) a respondre d'una forma contundent als arguments filològics de Rubiera.

⁴¹⁷ Vegeu alguns casos esmentats en l'índex toponímic de J. Johns, *Arabic administration in Norman Sicily*, Cambridge: 2002, p. 381.

⁴¹⁸ Sobre els *mağšar/s* de Sevilla vegeu M. González Jiménez, “Repartimientos andaluces del siglo XIII. Perspectiva de conjunto y problemas”, *De Al-Andalus a la Sociedad feudal*, Barcelona: 1990, p. 95-117 [p. 111]. En aquest treball es veu que la major part d'aquestes propietats porten el nom de les principals famílies dirigents de la ciutat. Un bon recull en V. Lagardère, *Campagnes et paisans d'Al-Andalus*, p. 109-114. Sobre les *munya/s* del Targ vegeu P. Sénac, “Poblamiento, hàbitats rurales y Sociedad en la Marca Superior de Al-Andalus”, *Aragón en la Edad Media*, 9 (1991), p. 389-401. I sobre la diferència amb les *munya/s* de Còrdova vegeu més endavant el subapartat sobre horts i reals.

⁴¹⁹ A. de Premare i P. Guichard, “Croissance urbaine et société rurale à Valence au début de l'époque des riyaymes de taifas (Xie siècle de J. C.). Traduction et commentaire d'un texte d'Ibn Hayyān”, *Revue de l'Occident Musman et de la Méditerranée*, 31-1 (1981), p. 15-29 [p. 27].

agrícoles. Cosa que, segons Ibn Hayyān, hauria estat tota una novetat en aquest inici del segle XI, ja que abans no existiren.⁴²⁰

El mot *ḍay‘a* està àmpliament recollit en la documentació àrab andalusina i de tot el món islàmic des de molt prompte. Però apareix sobretot per a parlar de les explotacions agropecuàries privades dels governants i de l’oligarquia, que han estat donades per l’Estat (o no) i en les que, a més, resideixen de forma habitual els treballadors (moltes vegades esclaus), de manera que poden arribar a constituir aldees. De fet, la paraula “aldea” prové, tant en català com en castellà, de l’àrab *al-ḍay‘a*. I segons les fonts àrabs, hi ha múltiples *ḍiyā‘* que estan repartides per totes les cores emirals i califals andalusines, malgrat que realment han deixat poc de rastre en la toponímia. N’hi ha alguns exemples aïllats per tota la península Ibèrica però, per no anar massa lluny, al País Valencià i voltants en coneixem almenys cinc.

A la comarca del Baix Segura, prop d’Oriola, trobem la Daya Vieja i la Daya Nueva, la primera de les quals era una alqueria andalusina. En el sentit geogràfic contrari, ja en la comarca catalana del Baix Ebre però a tocar de la frontera de la Sénia, trobem la localitat de l’Aldea. Al centre del país, en terme de Carlet (la Ribera), junt al riu Magre, hi havia una altra alqueria de La Daia, el topònim de la qual es pot localitzar com a partida agrària en la planimetria. Més a prop encara de València, si remuntem el riu Túria des de la ciutat, veiem que al terme de Benaguasil hi havia una alqueria d’Aldaya, que apareix recollida al Repartiment, va perdurar com a petit nucli de moriscos fins a l’expulsió de 1609, i encara ara es reconeix el topònim com a partida. I, finalment, per descomptat, tenim a l’Horta de València la localitat d’Aldaia, en l’antic terme de Quart, que ja hem vist quan he exposat el cas del Comuner d’Aldaia al capítol 3.

Com podem veure, en tots els casos és el propi mot *ḍay‘a* el que crea el topònim, sense cap afegitó que indique el nom del seu propietari, al contrari que en els rafals que coneixem. Això vol dir que quan es van formar aquests topònims esmentats el mot era poc usat, perquè només una paraula que és excepcional pot servir per a esmentar un lloc de forma individualitzada, com a mínim en el seu context comarcal. Per tant, en principi, no es pot dir que les *ḍiyā‘* foren abundants a Šarq al-Andalus, malgrat el que ens conta Ibn Hayyān sobre el segle XI. Si bé resulta interessant que l’Aldaia de l’Horta, que apareix

---

⁴²⁰ Sobre el text d’Ibn Hayyān existeix una àmplia bibliografia. A banda de l’article de Guichard citat a la nota anterior vegeu M. Barceló, “Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del emirato omeya de Córdoba (138-300/755-912) y el Califato (300-366/912-976)”, *El Sol que salió por occidente*, València: 2009, p. 121-150 [p. 144]; V. Lagardère, *Campagnes et paysages d’Al-Andalus*, p. 103-104.

esmentada tres vegades al *Llibre del Repartiment*, ho faça com a Rahal Ladea (<Rāḥal al-Ḍay‘a) i no com a alqueria, malgrat que, en la pràctica, fou considerada així després de la conquesta i mai no torna a ser esmentada com a rafal. Això no vol dir, però, que *rāḥal* i *ḍay‘a* siguin equivalents. El mateix Guichard, contradient allò que deia deu anys abans, va argumentar en la seua tesi de 1990 que la *ḍay‘a* i el *rāḥal* no estaven relacionats, ja que la primera seria una propietat mentre que el segon seria una concessió.

En aquest darrer punt rau la clau, doncs, ja que per a aquest autor els rafals no serien una propietat sinó una concessió estatal de domini públic per a la seua explotació, i els vincula amb les donacions en règim d'*iqṭā‘*.⁴²¹ En aquest sentit, un altre tema que ha estat posat sobre la taula respecte al *rāḥal* és la seua possible relació amb els topònims que comencen per la partícula Massa- en els territoris catalanoparlants i per Manza- en els castellanoparlants.⁴²² En principi, aquests topònims derivarien de l'àrab *manzal* o *manzīl* i, tradicionalment, almenys des dels treballs de Reinhart Dozy i més tard d'Asín Palacios, els arabistes han argumentat que aquest mot àrab prové del llatí *mansio*, amb el significat de parador o hostel a la vora d'un camí. Aquesta etimologia és la més estesa entre tots els autors que tracten el tema, tot i que en realitat prové de l'arrel àrab *nzl* amb el significat de baixar, descendir [del cavall], i per extensió hostatjar-se, instal·lar-se.⁴²³ És en aquest darrer sentit que el mot apareix en les fonts andalusines i magribines, puix és emprat per referir-se de forma genèrica a diversos assentaments rurals comparables a les *qurà*.⁴²⁴ De fet, els Massa- soler ser alqueries assimilables a qualsevol altra alqueria de l'entorn.

En 1975 Pedro Chalmeta va proposar que *manzīl* podria ser el mateix que *inzāl*, i per tant els Massa- i els Manza- podrien ser concessions territorials per part de l'Estat;⁴²⁵ cosa que per ara no s'ha pogut provar, però que aniria en el mateix sentit que ha donat Guichard a l'origen dels rafals com a concessions en règim d'*iqṭā‘*. A casa nostra ha estat Josep Torró qui més ha insistit en aquesta possibilitat, i en la necessitat d'incidir en ella

---

⁴²¹ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 308-315. També ha incidit en aquesta línia J. Torró, "Producció, reproducció i colonització. Uns comentaris a propòsit de l'obra de Pierre Guichard *Les musulmans de Valence et la Reconquête*", *Revista d'Història Medieval*, 4 (1991), p. 229-242 [p. 236-237].

⁴²² Realment n'hi ha molts topònims d'aquest tipus per tota la península, i potser el més conegut de tots siga Manzanares (<Manzal an-Nahr), però estan distribuïts per una àrea tan extensa que al remat no en són tants com podria semblar. També n'hi ha molts documentats al Nord d'Àfrica i a Sicília, però en aquest cas sí apareixen a les fonts com a Manzīl, i en el cas del Magrib encara actualment en resten alguns.

⁴²³ Diccionario Herder Español-Árabe, Barcelona: 2006.

⁴²⁴ Vegeu, per exemple, allò que diu al respecte M. Hassen, "Villages et habitations en Ifriqiya au Bas Moyen Âge. Essai de typologie", *Castrum 6. Maisons et espaces domestiques dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*, Roma-Madrid: 2000, p. 232-244 [p. 238-239].

⁴²⁵ P. Chalmeta, "Concesiones territoriales en Al-Andalus (hasta la llegada de los almorávides)", *Cuadernos de Historia*, 6 (1975), p. 85.

(tot i que no se n'ha avançat massa).⁴²⁶ Nogensmenys, aquest autor recorda que la majoria d'aquests topònims estan concentrats al *hāwz* de la ciutat de València (Massamagrell i Massalfassar al nord del Carraixet; Massarrojos a Montcada; Massamardà i Massalterràs a Alboraià, prop de la marjal; Manises i Mislata a l'oest de la ciutat; i Massanassa al sud, junt al barranc de Torrent). I, a més a més, també assenyala que al Llibre del Repartiment existeix una suposada alternança toponímica entre Rahal Terràs i Maçal Terràs que pareix indicar que ambdós termes podrien ser intercanviables.

En definitiva, és molt el que s'ha avançat sobre el rafals al llarg dels darrers trenta anys, però encara són diversos els aspectes que resten per clarificar i molts els dubtes que falten per resoldre. Per exemple, és cert que gràcies al *Llibre del Repartiment* coneixem el nom de molts dels rafals valencians (no de tots),⁴²⁷ però com assenyalava Torró el 1990, hom desconeix quina és la seua distribució en l'àrea on són més abundants, que és al *hāwz* de Madīnat Balansiya, i 25 anys després encara seguim igual. L'anàlisi morfològica dels sistemes hidràulics i el parcel·lari de l'Horta de València que s'ha fet en aquesta tesi, i la identificació de la major part dels espais irrigats que existien en època andalusina, ha permès identificar alguns rafals, i del seu estudi es poden extraure certes conclusions que poden servir per resoldre alguns dels dubtes que s'han plantejat en aquest subapartat o plantejar-ne d'altres nous, que es el que intentaré fer a continuació.

9.4.2. Localització i mida d'alguns rafals de l'Horta de València

En el plànol de la Figura 41, on es representen junt als camins els espais hidràulics andalusins de l'Horta de València que s'han pogut identificar fins ara, he assenyalat en color groc aquells espais irrigats que poden ser relacionats amb rafals, i també aquells que, sense ser segur del tot que ho són, ho pareixen. A més, també he assenyalat en altres mapes aquells rafals dels que es coneix el seu emplaçament aproximat per la conservació del seu nom com a topònim d'una partida agrícola però no s'ha pogut identificar cap espai hidràulic relacionat amb ells. Així, podem fer-nos una idea de la localització dels rafals identificats, sent conscients, però, que la immensa majoria no estan en el plànol.

El rafal que he pogut identificar amb una major seguretat és el Rahal Axuterni, que estava junt a Mislata. El nom derivaria en la baixa edat mitjana a Soterna, pervivint

---

⁴²⁶ J. Torró, *Poblament i espai rural. Transformacions històriques*, València: 1990, p. 50; "Producció, reproducció i colonització", p. 237.

⁴²⁷ V. Sanchis Martínez, "Els «rahals» del Llibre del Repartiment", *Aguaits*, 16 (1990), p. 7-16.

en el topònim de la partida, i en època moderna a Soternes, que és com ha quedat ara com a nom d'un barri de la ciutat de València. Carmen Barceló no dona cap explicació a la seua etimologia, que certament és complicada, però caldria no descartar un possible Rāḥal al-Šuqarnī tot i que l'explicació no siga gens convincent. En qualsevol cas, es tracta sense cap mena de dubte de l'espai hidràulic de 25 hectàrees recolzat directament sobre el camí romà que anava cap a l'Est des de València (Fig. 22). El problema és que al Repartiment aquest rafal fou dividit en quatre donacions d'una jovada i mitja cadascuna, que en total són 6 jovades, és a dir, 18 hectàrees.⁴²⁸ Faltarien, doncs, 7 hectàrees que no es van registrar per a poder completar les 25 de l'espai hidràulic.

Un segon rafal identificat amb molta seguretat és el Rahal Axat (<Rāḥal al-Šāt). El seu nom és ben interessant, perquè no fa referència al nom propi d'un suposat propietari, sinó al seu emplaçament junt al riu, ja que *šāt* significa “la vora del riu”, “la ribera”.⁴²⁹ El Llibre del Repartiment l'identifica clarament com un rafal situat en el camí de Campanar, en el qual hi havia un casal de molí amb vuit moles, i en diverses entrades més s'hi estableixen un total de 5 jovades (15 ha) de terra.⁴³⁰ És precisament el molí el que permet situar el rafal en aquest lloc, ja que són diversos els autors que l'han identificat amb el molí que en època moderna es coneixia com a Molí de la Torreta,⁴³¹ situat sobre la Séquia de Rascanya, junt al camí de Campanar, i per tant es pot identificar aquest rafal andalusí amb el petit nucli baix-medieval de Tendetes (un topònim que ja està documentat al segle XV).

---

⁴²⁸ *Libre del Repartiment*, entrades 204 a 207 de l'edició d'A. Ferrando.

⁴²⁹ Al Repartiment apareix documentat com a Raalaxeta (1781 i 2264), Raalaxat (493) i Raalaxet (702 i 1257). L. P. Martínez Sanmartín (“Els molins com a clau d'articulació de l'Horta”, p. 382) proposa que Axeta és un error de lectura de T per R i que el seu nom seria en realitat Rahal Axera, per fer coincidir el nom amb el de la Séquia d'Axera/Alaxar que passava just pel costat (entre el rafal i el riu) i que, com hem vist adés, és possiblement l'antecedent de la Séquia d'Algiròs. No n'hi ha dubte que ambdós noms són el mateix, i que un element l'ha pres de l'altre, però pel seu significat pareix més probable que el nom original siga Axeta que no Axera, ja que no sols el rafal està en la vora del riu, sinó que també la séquia circula la major part del seu recorregut per la vora del riu, o millor dit per dins de la rambla del riu, segons indica la documentació. Per tant, hauríem de parlar també d'una Saqiyat al-Šāt, la séquia de vora riu, en compte de considerar les etimologies d'Axera que proposa aquest autor (p. 375) a partir de les observacions de C. Barceló basades en Axera, i que no encaixen massa bé en el context de la irrigació.

⁴³⁰ Són 2 jovades en l'entrada 493, 1 jovada en la 702, i 2 jovades més en l'entrada 1257 de l'edició d'A. Ferrando. A banda, s'esmenta el molí situat en el camí de Campanar en les entrades 1781 i 2264: “*illum casuale molendinorum qui est in via Campanarii et vocatur Raalaxeta, in quo sunt octo rote*”. N'hi ha també un Raal Axeyt (723 i 1320) que l'índex toponímic de l'edició d'A. Ferrando considera que és el mateix Raal Axet, cosa que no fa l'índex de Cabanes-Ferrer. En realitat no pot ser el mateix, perquè aquest sembla ser Rāḥal al-Šuyūkh, és a dir el “rafal del xeic”, amb la clàssica confusió de T per C al transcriure ja que en català no existeix el so /kh/ àrab i es substitueix per /k/.

⁴³¹ I. Mangue, “Séquies i molins a l'horta de València: La séquia de Rascanya, hidraulisme al marge esquerre del Túria”, *Els molins hidràulics valencians: tecnologia, història i context social*, València: 2000, p. 405-449 [p. 424]. Vegeu també L. P. Martínez Sanmartín, “Els molins com a clau d'articulació de l'Horta”, p. 381, qui a més a més cita la mateixa opinió de l'arxiver del segle XIX Josep Martínez Aloy.

L'espai hidràulic que l'anàlisi morfològica del sistema ha permès identificar té un total de 7'5 hectàrees, i de la morfologia interior dels seus braços no es pot inferir que n'hi haja cap diferència amb els espais hidràulics de les alqueries, tant de les més antigues com de les posteriors. Cal fer notar que les 7'5 ha de l'espai hidràulic són just la meitat de les 15 jovades establertes al Repartiment, la qual cosa permet confirmar, una vegada més, que en aquest registre no es recullen únicament les donacions de terres que ja eren irrigades abans, sinó també les que ho serien a partir de llavors. En qualsevol cas, si a les 7'5 ha de l'espai hidràulic andalusí s'afegeixen les parcel·les que l'envolten pel nord i per l'est, fins al camí de Campanar, la superfície és d'unes 15 o 16 ha aproximadament, just la superfície establerta al Repartiment. Per tant, aquestes serien les terres que pertanyien estrictament al raval, tant de regadiu com de secà, a més d'algun habitatge –a partir del qual es formaria després de la conquesta el nucli cristià de Tendetes– i un molí, tot i que el Repartiment no deixa clar si el molí pertany al raval o només estava situat a la vora.

Un altre raval que pot ser identificat, tot i que amb més prudència respecte al seu topònim, és el Rahal Abinmopherez (<Rāḥal Ibn Mufarriġ). En principi no n'hi hauria cap indicatiu per a relacionar aquest espai hidràulic amb el topònim d'aquest raval, però com que els dos braços de la Séquia de Favara que porten l'aigua a aquesta zona són coneguts des del segle XIV amb els noms de braç del Comú de Sant Jordi i braç menut de Sant Jordi [séquies 6.8 i 6.9], mentre que el Rāḥal Ibn Mufarriġ apareix al Repartiment per una donació a l'Orde catalana de Sant Jordi d'Alfama, crec que és raonable pensar que es tracta d'aquest mateix espai situat junt a Sedaví i Benetússer; del que, per altra banda, no n'hi ha cap altre nom conegut.⁴³²

Si analitzem el seu espai hidràulic ens trobem amb les mateixes característiques que en el cas del Rāḥal al-Šāt, ja que no n'hi ha cap element que permeta identificar-lo d'una manera diferent a una alqueria de qualsevol període. Té unes 18 ha, de manera que és bastant més gran que el raval anterior, però està en consonància amb els espais de les alqueries més pròximes de Sedaví, Alfafar, Benetússer i Orba. La morfologia interior dels seus braços és igualment arborescent, tot i que pareix intuir-se una certa tendència a construir parcel·les més rectilínies, però això també s'identifica en els espais d'algunes alqueries com ara Binata, Bobotó o Massanassa, per esmentar-ne alguns.

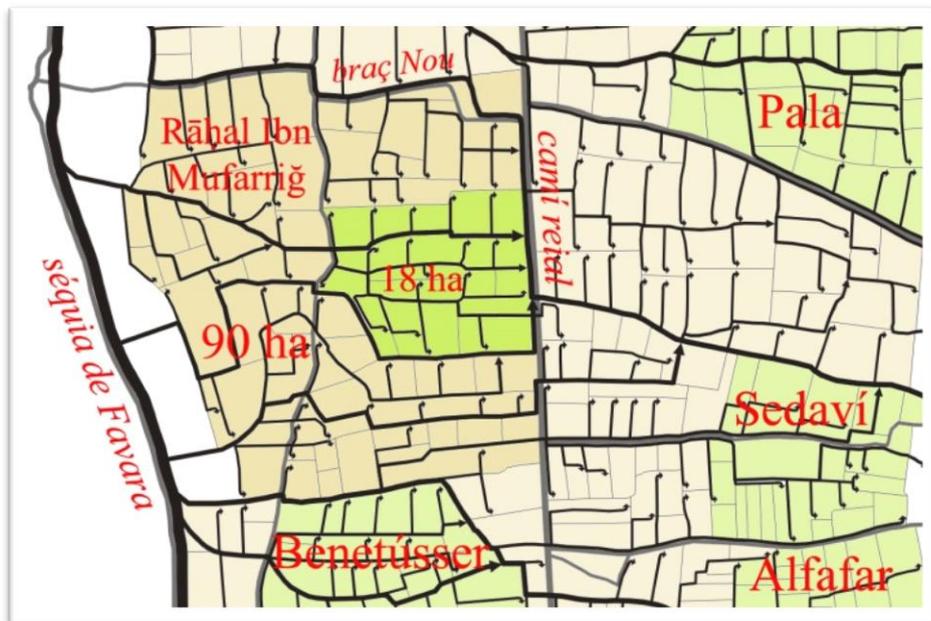
Pel que fa a la superfície total del raval, la donació del Repartiment a Sant Jordi d'Alfama no ens serveix directament perquè el rei els beneficia amb el raval sencer i no

---

⁴³² “*Frater Geraldus de Prato, comendator de Alfama, raallum Abinmoerez et domos et ortum*”, entrada 696 de l'edició d'A. Ferrando.

s'informa de la superfície, però aquesta donació serveix per a suplir una altra de 30 jovades (90 ha) a Massanassa, que apareix tatkada i substituïda pel *raallum Abinmoerez*. Per tant, cal entendre que la nova donació tindria una superfície similar, com és habitual en aquests casos. Si tenim en compte que la zona irrigada en època andalusina només ocupa 18 ha, en falten encara 72 per a arribar a les 90 ha que devia tenir aproximadament tot el rafal. En aquest sentit, cal dir que les terres que es reguen ara amb els dos braços esmentats de Sant Jordi, situades entre la séquia mare per l'Est (sense comptar els alters no irrigats), el límit amb Benetússer pel Sud, el camí reial de Xàtiva (Via Augusta) per l'Oest, i el braç Nou pel Nord, sí ocupen, en efecte, unes 90 hectàrees.

Figura 42: *Rāhal Ibn Mufarriġ*

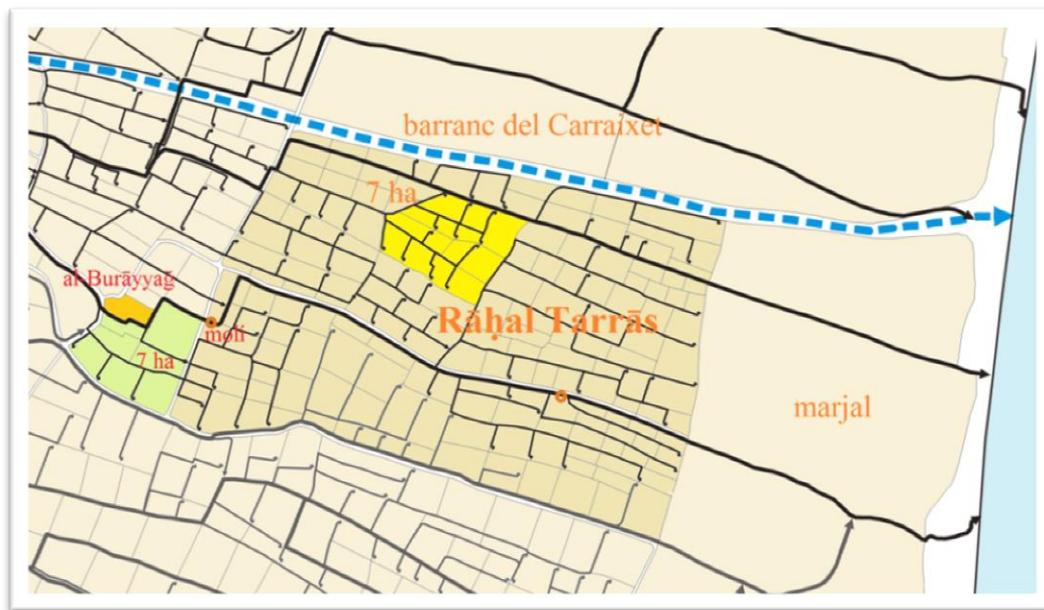

A banda, aquest rafal apareix esmentat dues vegades més al Repartiment. En la primera es dona un colomer, un hort i una vinya en el rafal –cosa que ens confirma la presència de tots aquests elements– més a banda 3 jovades (9 ha) contingues; i s'afegeix, d'una manera un poc estranya, el rafal sencer a continuació. Potser es refereix a un edifici principal del rafal, ja que els altres tres elements els situa en el Raal Abinmopherez, esmentant-lo com si d'un “terme” d'alqueria es tractés, mentre que la donació del rafal sencer la fa esmentant-lo com *reallum de Abinmohercz*, amb declinació llatina i un “de” entremig que implica propietat d'una persona concreta. Això porta a pensar que el rafal estricte potser era només una part d'un territori més gran, com un “terme” que l'envolta amb el nom del rafal, i que no necessàriament havia d'estar cultivat en època andalusina. En qualsevol cas, aquesta donació fou anul·lada, ja que apareix tota tatkada, raó per la

qual es va poder donar més tard al comanador de Sant Jordi d'Alfama. L'altre esment que se'n fa es una única donació de 3 jovades de terra en el seu "terme".⁴³³

Aquesta qüestió del "terme" del rafal, equivalent al que pogués tenir una alqueria (almenys des del punt de vista dels feudals, ja que això no vol dir que els andalusins ho entengueren igual), potser queda més clara amb el cas de Rahal Terraç (<Rāḥal Tarrās). Una vegada fet l'estudi morfològic de la zona d'Alboraia, es poden identificar dos petits espais hidràulics piriformes de 7 hectàrees cadascun. Un és el de l'alqueria d'Alboraia (<al-Burāyyaġ), perquè està al voltant del seu espai d'habitatge (la identificació és prou dubtosa perquè la zona està urbanitzada des del segle XIX), i l'altre és el de Rahal Terraç, perquè està just al mig de la partida agrària del mateix nom que se situa al voltant del camí de la Mar d'Alboraia.⁴³⁴ Tanmateix, si sumem les donacions de jovades que el *Llibre del Repartiment* situa a Rahal Terraç (descomptades les que apareixen anul·lades) entre totes sumen 100 hectàrees; bastantes més de les que té l'espai hidràulic. On estan les que falten? Si mesurem la superfície del territori de la partida amb uns límits clars, que són el barranc del Carraixet pel Nord, Alboraia per l'Oest, el camí Fondo pel Sud, i el límit amb la marjal per l'Est, trobem que són, aproximadament, 100 ha (vegeu Figura 43).

Figura 43: Plànol de Rafal Terraç

⁴³³ *Llibre del Repartiment*, entrades 497 i 878 de l'edició d'A. Ferrando.

⁴³⁴ La identificació del lloc és molt segura gràcies a un document de 1498 en el que s'estableix el Moli de la Mar d'Alboraia i el situa "in termino vulgo dicto de Rafalerras in partita versus maris". Citat per E. Guinot i S. Selma, *Les séquies de l'Horta Nord de València: Mestalla, Rascanya i Tormos*, València: 2005, p. 212. També n'hi ha un nombre important de documents baix-medievals que citen el nom i permeten situar la partida, que es poden veure en F. A. Cardells, "Guaitant el rogle de la vida. El loch de Alboraya, orta de València, al segle XV", *Actes de les Primeres Jornades d'Història d'Alboraia*, Alboraia: 1995, p. 143-156.

És evident, doncs, que els conqueridors consideraren que els rafals tenien un terme propi, encara que no estigués cultivat, més enllà del rafal pròpiament dit, que serien les terres cultivades i les instal·lacions de transformació agropecuària pertanyents a un propietari, independentment que els andalusins ho consideraren així o no. De fet, Rāḥal Tarrās tenia també “*domibus, turre et palumbario*”, igual que el Rāḥal Ibn Mufarriġ.⁴³⁵

Finalment, dins dels rafals identificats amb un possible topònim em referiré al Rahal Abinxalbeto (<Rāḥal Ibn Šalbat) o alqueria d’Alarhal (<Qaryat al-Rāḥal), ja que de les dues maneres apareix esmentat al Repartiment amb un sentit equivalent.⁴³⁶ En aquest cas la identificació també és dubtosa, ja que únicament es basa en la frase que recull la mateixa entrada del Repartiment que situa el rafal “*iuxta Petraer Aufaquia*” i, en efecte, aquest és l’únic espai hidràulic andalusí dels identificats que està just al costat de l’espai hidràulic que he identificat com Baṭrāyr al-Fawqīya (>Patraix actualment). El seu nom és extremadament interessant, ja que malgrat ser un rafal amb el nom del seu presumpte propietari (Ibn Šalbat), apareix citat explícitament com una alqueria (“*alqueriam que vocatur rahal Abinxalbeto*”), i a continuació encara especifica que es coneix amb un nom alternatiu que, precisament, és Alarhal (<al-Rāḥal). ¿Estem, doncs, al davant d’un rafal que amb el temps ha esdevingut una alqueria?

El seu espai hidràulic, si la identificació és correcta, no ens aporta més informació, més enllà de confirmar que existeix un espai hidràulic. Presenta una superfície de 25 ha, de manera que s’equipara en mida als espais hidràulics d’alqueria més grans que s’han pogut identificar fins ara, com per exemple Massanassa, Malilla, Cotelles, Pala, Petra, Campanar, Benifaraig, etc. De fet, ja hem vist que dels tres rafals identificats d’una forma més clara n’hi ha de totes les mides classificatòries, ja que Rāḥal al-Šāt i Rāḥal Tarrās són dels espais hidràulics més petits (4-8 ha), el Rāḥal Ibn Mufarriġ és d’una mida mitjana (12-18 ha), i el Rāḥal Ibn Šalbat i el Rahal Axuterni són dels grans (23-33 ha).

Potser és interessant indicar que l’aigua arriba a Rāḥal Ibn Šalbat a través del braç de Sant Jeroni [6.2], que el comparteix amb el braç de l’Hospital [6.2.1], el qual està datat, com hem vist adés, en el segle XII. Però que el braç de l’Hospital que porta l’aigua a la Boatella siga d’aquest període tardà no vol dir que el braç principal de Sant Jeroni també ho siga. De fet, fa la impressió de ser un espai antic dins de la fase 3 de construcció de

---

⁴³⁵ És en l’entrada 542 del *Llibre del Repartiment* on s’esmenten cases, torre i colomer. En la 787 es torna a donar el rafal (*totum*) a un cavaller. Per a les entrades que permeten sumar les 100 ha de superfície total de Rafal Terraç vegeu la nota 438 més endavant.

⁴³⁶ “*P. Alberti, canonicus Barchinone, alqueriam que vocatur rahal Abinxalbeto, et alio nomine etiam vocatur Alarhal, que est iuxta Petraer Aufaquia*”. *Llibre del Repartiment*, entrada 370 de l’edició d’A. Ferrando.

l'Horta, quan es van afegit aquests braços inicials de Favara relacionats segurament amb establiments urbans, cosa que ens confirma la relació entre els rafals i l'acció de la ciutat a partir dels segles X i XI.

A banda d'aquests cinc rafals, n'hi ha altres espais hidràulics que, tot i no poder relacionar-se amb un topònim concret, també semblen ser rafals. Per exemple, els dos que n'hi ha en el primer tram de la Séquia de Faitanar [2.2.3], de 2 i 5 hectàrees cadascun, o els dos que n'hi ha en aquest mateix sistema al final del braç de Samarra [2.2.3.1] i del braç del Camí de València [2.2.3.1.1], al costat mateix de Xirivella, de només 4 hectàrees cadascun. De cap d'ells ens ha arribat el nom, ja que el topònim no s'ha conservat com a partida agrària ni apareix en la documentació per estar dins del terme de Xirivella, que fou donada completa com a senyoriu a l'Orde de Calatrava i, al no ser repartida entre diversos beneficiaris, no s'esmenten els noms dels possibles nuclis interns. Seria el mateix cas de l'espai hidràulic que hi ha al final d'un dels braços de Rambla [5.2], ja dins de la marjal, del que no tenim cap notícia. Si bé cal aclarir que aquesta suposada horta és molt dubtosa per la irregularitat del seu perímetre exterior. La identificació està basada en una clara irregularitat parcel·laria, però com que aquesta zona ja no existeix (està just a sota de la Universitat Politècnica de València) no és possible comprovar si es tracta d'una conseqüència de la topografia o és un vertader espai hidràulic andalusí. En tot cas, si ho era, no pot ser altra cosa que un rafal enclavat ja dins de la marjal.

És evident que no tots els rafals tenien espais hidràulics com els dels indicats ací, assimilables als de les alqueries. Per exemple, per la conservació del topònim com a nom d'una partida agrària coneixem la situació del Rahal Abinsancho (<Rāḥal Ibn Šams, o potser Rāḥal Ibn Saḡul com el fill d'Almansor i pare d'Abd al-'Aziz ibn Amir), que és l'actual partida de Rabisanxo, a la marjal d'Alfagar (Figura 23). No hi ha en aquesta zona cap indici de l'existència d'un espai hidràulic andalusí comparable als identificats fins ara en l'Horta de València, ni per la morfologia de braços i regadores, ni per possibles irregularitats parcel·laries, ni per l'existència d'un perímetre coherent en la seua morfologia externa, que són les tres maneres que n'hi ha d'identificar un espai hidràulic andalusí. I tampoc n'hi ha indicis de l'existència de més espais hidràulics en la zona estudiada (la qual cosa no vol dir que no n'hi hagen més), tot i que la llista de rafals del Repartiment que no poden ser localitzats és ben llarga.

És cert que falta encara per estudiar la part de la Séquia de Montcada al nord del Carraixet, on tot apunta que hi havia un nombre important de rafals, i és més que probable que molts dels que apareixen al Repartiment i no s'identifiquen (Taula 16, a l'apèndix)

estigueren en el terme de la ciutat de València però fora de l'àmbit de l'Horta. Tanmateix, tot això ens indica que la majoria dels rafals serien explotacions perifèriques, tot i que alguns estaven dins del territori de l'Horta de València, la qual cosa explica la manca d'un espai hidràulic andalusí en un context en el que no tota la terra estava irrigada, i en general serien zones de secà o ramaderes. Del que no hi pot haver dubte, a partir dels que sí s'han identificat, és que en tots els casos són zones marginals, tal com havia avançat Guichard a partir dels casos de Múrcia o els de Borrina i Cullera.⁴³⁷

Amb tot, també és cert que cal matisar el que significa marginal. En efecte, n'hi ha diversos rafals en els límits amb les marjals, i fins i tot a dins mateixa. I n'hi ha altres que, tot i estar dins de la zona d'horta, o fins i tot molt a prop de la ciutat de València, estan en zones que són fàcilment inundables i en les que no n'hi ha cap espai hidràulic d'alqueria. Alguns autors van argumentar fa uns anys contra el caràcter perifèric dels rafals que ha estat defensat per Guichard, com ara Pedro López Elum o Antoni Furió. Aquest darrer argumentava que n'hi ha rafals que estan molt a prop de València, com ara el Raal Axat que ja hem vist ací, al camí de Campanar, o el Rahal Alharel al camí de Paterna.⁴³⁸

Efectivament, l'emplaçament del Rāḥal al-Šāt és molt cèntric en el sentit geogràfic del terme, ja que està enfront mateix de la ciutat de València, però si observem amb més deteniment el territori que l'envolta, ara que coneixem la seua situació exacta, ens podem adonar que és una zona fàcilment inundable en moments d'avingudes (junt a la zona de Marxalenes que, en efecte, com el seu nom indica, fou en el passat una marjal), i en qualsevol cas està en una zona en la que no n'hi ha cap altra alqueria, aprofitant l'aigua d'un tram de la séquia mare de Rascanya anterior al primer partidor proporcional. Pel que fa al Rāḥal al-Ḥarā, tot i no saber exactament on estava, sí es pot dir que el camí de Paterna està construït per dins del barranc d'en Dolça i, per tant, en una zona inundable, potser marjalenca, en la que tampoc n'hi havia cap altra alqueria.

En definitiva, és evident que perifèric no ha d'interpretar-se només com extern (ja que l'horta no era en època andalusina una zona de cultiu en extens com actualment), sinó en el sentit de marginal. Són terres que les aljames no han considerat útils per a realitzar un assentament, i que bé un propietari individual mitjançant el dret a artigar terres *mawāt*, o bé l'Estat amb una concessió per a explotar terres públiques, aprofitaven per a fer una explotació agropecuària amb un cert interès comercial. Independentment que la terra fos

---

⁴³⁷ P. Guichard, *Al-Andalus frete a la conquesta cristiana*, p. 511-518.

⁴³⁸ A. Furió, "Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana", *Territori i societat a l'Edat Mitjana. Història, Arqueologia, Documentació*, Vol. I, Lleida: 1997, p. 131-165 [p. 148-149]. Aquest autor cita també l'opinió de P. López Elum manifestada en un treball de 1989.

explotada amb cultius de secà en terres marjalènques prèviament condicionades, o bé amb regadiu mitjançant tomes d'aigua que forcen els sistemes al final o al seu inici, o bé amb la ramaderia en els casos més extensos. O fins i tot a totes tres activitats, com seria més lògic si els considerem com una espècie de “granja” amb tota una sèrie d'instal·lacions que sabem que tenien, com ara molins, trulls, eres, magatzems, corrals, colomers, cases per als treballadors (*šariks*), potser torres defensives i, segurament, en molts casos però no en tots, alguna casa més luxosa per al posseïdor. No pareix que es pugui dir, però, que tots els rafals eren iguals. Sembla haver-hi una gran diversitat, tant per la mida com per les activitats específiques, perquè no és el mateix el Rāḥal al-Šāt on la major part del seu territori està dedicat a la irrigació, que el Rāḥal Tarrās amb una gran quantitat de terra marjalènca que potser tingués una major diversitat de cultius i bestiar.

9.4.3. La qüestió dels Massa- i altres concessions de terra

Ja hem vist que existeix una proposta que relaciona els topònims *manzīl* amb els rafals a través de les concessions de terres *inzāl*, front a la interpretació tradicional que els fa derivar d'hostals junt als camins. Què ens pot dir l'anàlisi morfològica de l'Horta de València al respecte? En principi hi ha vuit topònims coneguts que comencen per Massa- situats a l'Horta de València, que de Nord a Sud són Massamagrell (<Manzīl Magrāl), Massalfassar (<Manzīl Ḥassān), Massarrojos (<Manzīl ar-Ruāya?), Massamardà (<Manzīl Marḍā?), Massalterràs (<Manzīl Tarrās), Manises (<Manzīl 'Isà), Mislata (<Manzīl 'Aṭa) i Massanassa (<Manzīl Naṣr). D'aquests, tres estan situats junt a l'antiga Via Augusta que encara continuava en funcionament en època andalusina (Massamagrell i Massalfassar a l'Horta Nord, i Massanassa a l'Horta Sud), cosa que és bastant lògica si originàriament eren hostals. Si bé també cal dir que Massamagrell i Massalfassar estan situats junts, un al costat de l'altre, cosa que es contradueix amb l'afirmació anterior perquè no té sentit l'existència de dos hostals de viatge tan propers. També Manises i Mislata estan junt a un camí, el que ix de València cap a l'Est, però aquestes localitats no estan situats en el camí principal d'origen romà i que també continuava en funcionament en època andalusina, sinó junt a un altre que anava paral·lel al riu Túria, i que realment no tenia major utilitat que anar a Mislata, Quart i Manises. Per la seua banda, Massarrojos estava en un creuament de camins, el que anava a Sagunt per dalt de l'Arc de Montcada i un altre de la xarxa radial de València que encara seguia cap al secà, tot i que cap dels dos són camins de màxima importància. Per contra, Massamardà i Massalterràs no estan junt

a camins de circulació i, de fet, els dos darrers estan en plena marjal.

En qualsevol cas, primer de tot hem de descartar de l'anàlisi morfològica els casos de Massamagrell i Massalfassar, perquè estan situats en l'àmbit de la Séquia de Montcada al nord del Carraixet i, conseqüentment, no formen part de la zona d'estudi d'aquesta tesi. Pel que fa a Manises, cal dir que el seu topònim és un poc confús, malgrat que la seua interpretació com a *manzīl* és factible, però no és completament segura. A més, no ha estat identificat un espai hidràulic andalusí i, de fet, la seua horta municipal està en un meandre junt al Túria que es rega mitjançant rolls que ixen de la séquia mare de Quart molt abans del seu primer partidor proporcional, de manera que sembla raonable deixar-lo de banda. I, finalment, cal descartar Massalterràs perquè és un topònim fals, no existeix realment, malgrat que haja estat considerat la prova de la relació entre els *manzilat* i els rafals.

La suposada alternança entre Maçal Terraç i Rahal Terraç en el Repartiment no és certa –tot i que ho puga parèixer en les dues transcripcions publicades– puix si consultem el document original del Repartiment es pot veure que totes les donacions realitzades en el Rāḥal Tarrās en les quals també apareix la paraula Maçal, que es són 14, van seguides i estan totes concentrades en el mateix full, de manera que es van fer el mateix dia. En totes elles apareix de forma sistemàtica tathat el terme Maçal, i a sobre, fora de línia, han escrit el mot Rahal. Per contra, les altres 10 entrades en les que apareix la forma Rahal Terraç exclusivament, sense la presència del mot Maçal, no van seguides i estan distribuïdes al llarg del registre del Repartiment.⁴³⁹ Així, doncs, fa la impressió que es tracta d'una confusió de l'escrivà amb el topònim en un dia concret, que fou reparada després per ell mateix o per una mà coetània quan es van adonar de l'error, substituint així tots els Maçal per Rahal. No es tracta, doncs, d'una menció indistinta de dos noms alternatius que unes vegades apareix citat com a Rahal i altres apareix com a Maçal, com s'havia dit, les quals estarien distribuïdes aleatòriament per tot el registre del Repartiment i no concentrades en un mateix dia. Açò no vol dir, però, que no puga existir una relació entre *manzīl* i *rāḥal*, com veurem tot seguit a partir de l'anàlisi dels quatre *manzilat* que ens queden després d'haver descartat els altres quatre anteriors, que són Mislata, Massanassa, Massarrojos i Massamardà.

En el cas de Massanassa n'hi ha un espai hidràulic assimilable al d'altres alqueries

---

⁴³⁹ ACA, *Cancelleria reial*, reg. 5, f. 17r-v i 18r, que corresponen al dia 11 de maig de 1238. En l'edició d'A. Ferrando són les entrades que van de la 263 a la 278, i en l'edició de D. Cabanes i R. Ferrer són les que van de la 264 a la 279. Les entrades en les que apareix Rahal Terraç en la seua forma correcta i única, sense cap "alternança" amb Maçal, són les 494, 542, 545, 770, 1028, 1035, 1055, 1090, 1233 i 1487 de l'edició d'A. Ferrando, que estan distribuïdes en dies diferents.

en la seua forma campaniforme i en la seua mida de 33 ha de superfície, que la situa entre les més grans de l'Horta. Potser la diferència és l'existència d'uns braços bastant rectes i parcel·les regulars al seu interior, però existeixen altres exemples pareguts com ara Binata o Benàger, i en qualsevol cas es pot explicar fàcilment per la seua proximitat a la marjal costanera i, en conseqüència, per l'existència d'una topografia molt plana que permet fer fàcilment canalitzacions rectilínies i parcel·laris quadrangulars.

El cas de Mislata és tot el contrari, ja que el seu espai hidràulic és molt petit, de només 6'5 hectàrees, i una estructura interna de les regadores bastant estranya. Recorda molt més, de fet, a un rafal dels que ja hem vist adés que no a una alqueria. I el seu emplaçament, en la vora del riu en una zona inundable, amb un braç que pren l'aigua abans del primer partidor proporcional del disseny inicial del sistema, ens l'emmarca en la fase 3 de construcció de l'Horta de València. I això que sabem que a l'inici del segle XI ja existia, en ser esmentat específicament per Ibn 'Idhārī com a Manzīl 'Aṭa.

Si passem ara a Massarrojos, la situació és ben semblant a la de Mislata. L'espai hidràulic és estrany, tant en la forma del perímetre extern com en l'estructura interna de les parcel·les. Cal admetre que la seua identificació està forçada per la necessitat teòrica de l'existència d'un espai hidràulic lligat a l'alqueria de Massarrojos, perquè sense la presència del topònim segurament no hauria estat identificat. Això no vol dir que la identificació siga errònia i per tant siga un fals espai hidràulic andalusí, però cal tenir-ho present i ser prudents a l'hora d'extraure conclusions. Pel que fa al seu nom, ja hem vist que la seua etimologia és molt dubtosa i, de fet, Carmen Barceló no proposa cap explicació raonable. Crec que veient la versió medieval del topònim, Maçaroyos, es pot relacionar amb el mot àrab *ruāya*, potser com Catarroja i segur com el castell de Ruaya (Cortes de Pallàs, Cofrents), un diminutiu de *ru'ayya* que significa zona de pastura.

Finalment, en el cas de Massamardà, el seu espai hidràulic és també una miqueta dubtós però bastant més segur. Presenta una morfologia externa molt quadrangular i unes regadores internes extremadament rectilínies, fins al punt de semblar a primera vista un parcel·lari d'època feudal. No obstant, l'explicació és la mateixa que en Massanassa i, de fet, encara més segura, ja que està totalment dins de la marjal, ja quasi vora mar, amb una topografia extremadament plana. Pel que fa al nom, Carmen Barceló proposa Manzīl Marḍā, admetent que Marḍā pot ser un nàssab, i ho relaciona amb el nom de la partida de Mardà, a Sagunt. De fet, en aquesta localitat també n'hi ha una platja de l'Almardà. Joan Coromines no descarta una relació amb Ibn Mardaniš, ja que al Repartiment apareix com

a Malçamardan, amb una ena final, tot i considerar-ho poc probable.⁴⁴⁰

Crec que d'aquests quatre casos exposats es pot extraure una conclusió evident: es poden fer dos grups ben diferenciats amb els topònims Massa-. Per un costat Massanassa, al qual es podran afegir probablement Massamagrell i Massalfassar quan s'estudien, que són alqueries amb espais hidràulics perfectament assimilables als d'altres alqueries en forma i mida, que estan situats junt a camins, i que els seus topònims porten com a complement de *manzīl* un nàssab (Naṣr, Magrāl i Ḥassān). Per contra, en el segon grup tenim Mislata, Massarrojos i Massamardà, amb espais hidràulics que pareixen rafals, que no estan situats junt a camins de circulació importants sinó en la marjal, junt a un barranc o en zona inundable, i que el complement de *manzīl* no és un nom, tot i que açò últim és més dubtós i a més només s'acompleix en dos casos, ja que 'Aṭa sí és un nom de persona. Potser es podria afegir Manises a aquest grup, amb molts dubtes.

Conseqüentment, crec que es pot presentar com a hipòtesis de treball l'existència d'aquests dos grups diferenciats de *mazīlat*, que deuen respondre a dos orígens distints, i és possible que a dos etimologies distintes que han estat barrejades en el seu pas al català. Així, en el cas de les alqueries situades junt a camins podrien explicar-se mitjançant la interpretació tradicional de *manzīl* amb el significat d'instal·lar-se, mentre que en el cas dels nuclis que pareixen rafals semblen correspondre a donacions en regim d'*inzāl* com proposava Pedro Chalmeta als anys setanta. Tanmateix, si aquesta hipòtesi fos correcta, cal tenir en compte que només s'han conservat dos o tres *inzālāt* a l'Horta de València, i no n'hi ha indicis de l'existència d'altres. Fora de l'Horta de València potser ho era Massalet, un despoblat de Carlet junt al riu Magre, però això presenta dubtes filològics. I finalment n'hi ha diversos Massa- desapareguts a Valldigna i Alzira, a més de la localitat de Massalavés, però amb la informació disponible per ara és impossible adscriure'ls a un grup o a un altre.

A banda d'aquests possibles *inzālāt* cal parlar també d'un altre tipus de concessió estatal de dominis fundiaris, l'*iqṭā'*, que també pareix haver deixat rastre en la toponímia. Així, el topònim de la localitat de Catarroja prové molt probablement de *qaṭ'a*, que és una forma de fer el plural d'*iqṭā'*. La segona part del topònim podria ser també *ruāya*, com a Massarrojos, i estar relacionat amb la concessió d'un territori per a pastura al que s'afegí després un petit espai hidràulic, però no és gens segur i en qualsevol cas el complement

---

⁴⁴⁰ J. Coromines, *Onomasticon Cataloniae*, veu "Mardà". Cal dir que finalment proposa una relació amb el mot "mardan", variant occidental del mot català "marrà"; una opció que, sens dubte, cal descartar del tot en un topònim de clara etimologia àrab present al *Llibre del Repartiment*.

que acompanya a *qaṭ'a* no és important per al tema que ens ocupa. En el cas de Cotelles, tot indica que és un topònim d'origen llatí, derivat de *cota* (tot i que no pareix haver-hi cap elevació en la zona, almenys en la topografia actual), però no es pot descartar tampoc que vinga de l'àrab *qaṭ'a*, igual que el topònim Cotes, que està present en una localitat veïna de Sumacàrcer i en dos despoblats situats a Algemesí i Alcoi.

¿Podrien, doncs, aquests topònims, indicar-nos un rastre de possibles concessions fundiàries estatals similars a les tres *inzālāt* que pareixen existir? Cal tenir present que *iqṭā'* i *inzāl* són quasi sinònims, concessions fiscals de terres o alqueries per part de l'Estat com a pagament per serveis prestats, que normalment s'usaven per a beneficiar l'exercit però no únicament. En efecte, tots els autors pareixen coincidir en que l'*iqṭā'* és una concessió fundiària per a rebre els impostos dels que treballen les terres concedides, i no una donació de terres en propietat, que seria una *ḍay'a*. Però el formulari de donació d'una *iqṭā'* per part del califa dóna a entendre que pot ser també una donació de terres mortes o *mawāt*, per a ser explotades pel beneficiat amb la concessió.⁴⁴¹ I és en aquest sentit que aquestes concessions poden estar relacionades amb els rafals, o almenys com uns antecedents.

De fet, pareix existir una diferència cronològica entre *iqṭā'*, *inzāl* i *raḥāl*. Mentre els omeies concedien *qaṭ'a* –que és el terme àrab més clàssic, usat també a l'Orient–, per contra els almoràvits concedien *inzālāt*, i després els almohades usaren més el terme *sahm* o *sihām*, el qual, en principi, no pareix que haja deixat massa rastre en la toponímia.⁴⁴² Per tant, no es pot assegurar en absolut que la presència de topònims que inclouen els mots *iqṭā'* i *inzāl* puguen ser diferenciats cronològicament, però crec que és una hipòtesi que cal estudiar si es troba més informació. ¿Potser és una casualitat que Massanassa i Catarroja estiguen ambdues juntes i al final de la Séquia de Favara? Es van formar els

---

⁴⁴¹ “Le Prince des Croyantes –Dieu l'affermisse par son aide et préserve sa vie par son assistance– concède à Un Tel fils d'Un Tel, la totalité des terres mortes (*al-mawāt*) sises à tel endroit, avec telles limites, avec leurs droits, utilités et dépendances en pleine et authentique *iqṭā'*, libre de toute conditions, charge ou option. Le concessionnaire (*muqṭa'*) Un Tel, en prend possession selon les conditions, du fait que le Prince des Croyantes a jugé bon, conformément à son excellente bienveillance, son admirable jugement et son effort, à rechercher en cela l'intérêt des musulmans, de concéder une *iqṭā'* à Un Tel, susmentionné dans ce document, dans l'intérêt de l'Islam et de son *ḡihād*. Le concessionnaire (*muqṭa'*) reçoit cela, faisant foi de la disposition prise par le Prince des Croyantes –Allāh l'assiste– ce qui est mentionné dans ce document. Donné tel mois.” ‘Alī ibn Yāhyā al-Ġazīrī, *Al-maqṣad al-mahmūd*, traduït per V. Lagardère, *Campagnes et paysans d'Al-Andalus*, p. 28, a partir del text publicat en àrab per P. Chalmeta, “Concesiones territoriales en Al-Andalus... Es tracta d'un recull de formularis del final de Califat, que posteriorment ha estat editat i publicat per A. Ferreras amb el mateix títol àrab i el subtítol en castellà *Proyecto plausible de compendio de fórmulas notariales*, Madrid: 1998.

⁴⁴² Sobre les concessions fundiàries, a banda del treball clàssic de P. Chalmeta ja esmentat (“Concesiones territoriales en Al-Andalus”), vegeu P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 499, i també especialment V. Lagardère, *Campagnes et paysans d'Al-Andalus*, p. 19-86.

seus topònims, i per tant els seus nuclis i espais hidràulics, en dos moments diferents que responen a dos contextos polítics distints? També es cert que no s'acaba d'entendre com aquests termes, que estan més relacionats amb la fiscalitat que no amb la condició jurídica d'una alqueria, poden arribar a formar part d'un topònim. Però, aleshores, ¿van començar a aparèixer els rafals durant el període taifa, quan va desaparèixer el control del poder central cordovès sobre aquestes concessions? Són preguntes que per ara resten obertes, i que una simple anàlisi morfològica sense una datació fiable no permet respondre.

9.4.4. Els riyād i els horts: els llocs on estaven emplaçats

Fins a mitjan dels anys vuitanta de segle XX pocs investigadors tenien clara la diferència entre un rafal i un real. Tot i que Roc Chabàs ja explicava al segle XIX que el nom del Palau del Real no era aquest per la seua condició reial, sinó per tractar-se d'un "real" del temps "*de los sarracenos*". Però fou Mª Jesus Rubiera, en un conegut article publicat en el context del debat sobre les hipòtesis plantejades per Guichard en aquells anys, qui va explicar la seua etimologia. Així, aquesta autora argumentava que existia una constant confusió dels historiadors entre els mots rafal (<*raḥāl*) i real (<*riyād*), entre els que s'inclouïa Guichard fins llavors, i així mateix una possible confusió dels escrivans del Repartiment entre aquestes dos mots àrabs esmentats i també amb *rabaḍ* (>raval) i *raḥā* (>molí).⁴⁴³

Cal dir que, al contrari del que pretenia Rubiera, l'aclariment d'aquesta confusió terminològica generalitzada va servir Guichard per a reforçar encara més les seues tesis sobre els rafals i per a estudiar ara també les característiques dels reals, com es pot veure en les pàgines que aquest autor va dedicar al tema en la seua obra *Les musulmans de Valence et la Reconquête*. Els reals, doncs, al contrari que els rafals, serien jardins situats en la rodalia de la ciutat, la majoria dels quals tindrien una casa més o menys luxosa. En, en definitiva, llocs d'esplai periurbans (on també es podien cultivar aliments).⁴⁴⁴

Realment, en el Llibre del Repartiment i en la resta de la documentació datada fins a les darreres dècades del segle XIII, en la que encara es maneja un paisatge bàsicament andalusí amb pocs canvis, s'esmenten a sovint aquesta mena de propietats, unes vegades

---

⁴⁴³ M. J. Rubiera, "Rafals y reales; ravals y arrabales; reals y reales", *Sharq al-Andalus*, 1 (1984), p. 117-122. Amb tot, bona part de les idees que defensava Rubiera ja les havia avançades més breument dos anys abans C. Barceló, *Toponímia aràbica del País Valencià. Alqueries i castells*, Xàtiva: 1982, p. 75-76, a qui cal atribuir haver-se adonat primer d'aquest fet.

⁴⁴⁴ P. Guichard, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, p. 504-511.

com a real i altres com a hort, sense que estiga sempre clara la diferència. Per exemple, de vegades apareix la frase *ortum sive reallum*, una dubitació que pareix suggerir que són el mateix, però no sempre és fiable la capacitat dels cristians per a traduir a la seua realitat social i cultural els elements propis de la societat andalusina.

En les fonts àrabs existeixen diversos mots per a referir-se a aquesta mena de jardins, horts o cases d'esplai, com ara *ğanna* (pl. *ğinān*), *karm* (pl. *kurmāt*), *bustān* (pl. *basātīn*) o *rawḍa* (pl. *riyād*). Tots tenen punts en comú, però també diferències.⁴⁴⁵ Ğanna, d'on deriven topònims com Alginet (<*al-ğannat*), té un sentit més literal al que nosaltres entenem per un hort, on es cultiven verdures, mentre que *bustān* és un verger, és a dir, un camp d'arbres fruiters. *Karm* significa vinya en àrab, però ací té un sentit també de petita propietat en la que la vinya és el cultiu principal però no l'únic. No pareix que a Šarq al-Andalus s'empren el terme *karm* en aquest sentit (al Repartiment s'esmenten vinyes de musulmans amb nom propi), però sí és aquest el que se li dona a Granada, d'on deriva el mot castellà "carmen". Finalment *rawḍa* –o el seu plural *riyād*, que és el terme que s'usa a València– té un significat més semblant al que nosaltres entenem per un jardí, amb flors, normalment acompanyat d'una residència d'esbarjo; la qual cosa no vol dir que no es cultiven també plantes destinades a l'alimentació, però segurament no és aquesta la seua funció principal.

En definitiva, doncs, malgrat que els diversos mots esmentats es poden englobar tots en un concepte ampli de petita propietat als afores d'una ciutat, en la que es combina el cultiu d'aliments amb el de flors ornamentals i altres plantes aromàtiques, també n'hi ha certes diferències que no permeten barrejar-los. En el cas de l'Horta de València no pareix que horts i reals destaquen especialment en el context de l'àrea irrigada, ja que el fet de ser un tipus de propietat lligada a l'oligarquia estatal limitava el seu nombre, puix limitada és alhora també l'oligarquia.⁴⁴⁶

El real millor conegut arqueològicament, o més bé l'únic conegut, és el del *sayyid*

---

⁴⁴⁵ V. Lagardère, *Campagnes et paysans d'Al-Andalus (VIIIe-XVe s.)*, París: 1993, p. 64-86.

⁴⁴⁶ Opinió contrària és la d'A. Furió, qui després de barrejar i comptabilitzar tots els rafals, reals, horts, vinyes, heretats i honors que apareixen esmentats en els dos primers volums del *Llibre del Repartiment* recull una xifra de més de 400 propietats, arribant així a la conclusió que "no sembla que en les hortes periurbanes, i possiblement més enllà, la major part del sòl estiga en mans dels habitants de les alqueries, sinó en les dels residents dels nuclis urbans més pròxims". A. Furió, "Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana", *Territori i societat a l'Edat Mitjana. Història, Arqueologia, Documentació*, Vol. I, Lleida: 1997, p. 131-165 [p. 150]. En realitat, 400 propietats són una xifra irrisòria, si tenim en compte que s'agafen esments de diverses *mudūn* i *husūn* valencians, no sols de l'Horta, i que la superfície de cultiu de moltes d'aquestes propietats, especialment horts i reals, difícilment passaria de mitja hectàrea (per dir una xifra redona i aproximada), de manera que el recompte serveix per a provar just la idea contrària de la que defensa. A més, ja hem vist adés com la immensa majoria dels rafals semblen estar en terres marjalenques i/o de secà, amb algunes notables excepcions dins de l'àrea irrigada.

Abu Zayd, que més tard seria el palau reial de la València cristiana, perquè el 1986 es va poder excavar parcialment. L'estructura de l'habitatge era la típica i habitual de qualsevol casa islàmica urbana, només que el pati central estava enjardinat i tenia una font, per tant no estava pensat per a un ús domèstic. Segons l'arqueòleg responsable de l'excavació, l'arquitectura i la decoració eren senzilles i austeres, com correspon al cànon ideològic almohade del moment en el que fou construïda, al final del segle XII (vegeu nota 287). Del que no sabem res és dels jardins exteriors a l'habitatge, però cal fer referència al fet que Jaume II al segle XIV encara s'hi referia a l'edifici com a *reallum sive ortis nostrum*.

Per les donacions i esments del Repartiment sabem que aquesta mena de propietat estava repartida i es limitava a l'entorn més immediat a la ciutat (Figura 23). Per exemple en la Xerea, on i havia horts amb sènies; a Roterós, on probablement estava la *munya* o *riyād* que havia pertangut a 'Abd al-Azīz al-Mansūr; i a les portes principals de la ciutat, on per exemple s'esmenta un real en el camí de Russafa que pertanyia al conegut Ibn al-Abbar.⁴⁴⁷ Hi havia molts especialment al nord del riu: a la Vilanova i a Rambla, com ara el real d'Abu Zayd esmentat que després de la conquesta es quedaria Jaume I, i que sabem que afrontava amb altres reals;⁴⁴⁸ i a l'Alcúdia, com el real de la Çaidia, també esmentat com un alcàsser en el Repartiment, que rebia el nom de Zayda per la filla d'Ibn Mardaniš –el rei Llop– i que va acabar convertit en un monestir femení que va estar en peu fins al XIX, cosa que ens permet ara situar-lo en el mapa (Figures 15 i 20).

Malauradament, en aquesta tesi no es pot aportar massa al tema en qüestió, ja que la mateixa proximitat a la ciutat va provocar que desaparegueren molt ràpidament i que les zones que ocupaven foren urbanitzades molt prompte, de manera que no és possible reconstruir-les amb plànol moderns. L'únic espai hidràulic que ha estat possible detectar en les proximitats de la ciutat –si deixem de banda el de Rajosa, que sembla una alqueria– és el del raval de la Boatella, una horta de 8 hectàrees que, en principi, caldria entendre com una concentració d'horts; és a dir, de *ḡinān* i de *basātīn*. Però és una idea que només es basa en una suposició, basada en el fet que està pegada a la ciutat.

---

⁴⁴⁷ Les cites sobre la Xerea, en les que s'esmenten horts amb una sènia, en el *Llibre del Repartiment*, ed. A. Ferrando, entrades 411 i 1557. Sobre la *munya* d'Abd al-Aziz, C. Barceló creu que estava prop de la porta oest de la ciutat, i a la *Primera Crònica General* es diu que estava envoltada d'un raval (potser Roterós?). A banda, el Marqués de Cruilles (guia urbana de València), diu que el convent de la Puritat (cantó de la plaça del Tossal amb el carrer Quart) estava junt a un "palacio de los reyes moros", citat per J. Martí, "Las venas de la metrópoli", p. 111, referint-se segurament a aquesta almunia, i encara que no siga cap prova fiable és un indicatiu més dels diversos que n'hi ha. Sobre el real del conegut Ibn al-Abbar, estava davant la porta de la Boatella, entre el camí de Sant Vicent i el de Russafa, i fou el solar sobre el que es va construir el convent de Sant Francesc, per tant l'actual plaça de l'Ajuntament de València.

⁴⁴⁸ Es dona un hort en Rambla que limita amb el real del rei, amb la séquia Algiròs i amb camí públic, en *Llibre del Repartiment*, entrada 1391. S'esmenten diversos reals junt a la rambla, per exemple entrada 1126.

No tenim cronologies, excepte la del Real, però cal entendre que la seua expansió es produiria a partir del segle X i especialment entre el XI i XIII amb el desenvolupament de la societat urbana. Cosa que també va suposar que els sistemes hidràulics més propers a la ciutat foren forçats per a portar aigua a aquestes propietats. És el cas del braç de l'Hospital [6.2.1] del sistema de Favara, però també del braç que portava aigua a la zona de reals de la Vilanova [5.3.1], derivat de la Séquia d'Algiròs [5.3], que pertany al sistema de Mestalla. En definitiva, es tracta d'un exemple molt clar d'intervenció urbana i estatal (no resulta fàcil distingir una cosa de l'altra) en l'espai agrari de l'Horta de València, però molt limitat a la zona més immediatament circumdant a la ciutat, que no va afectar en res a la resta de la vega o àrea irrigada.

10. CONCLUSIONS

10.1. L'Horta de València en època andalusina: un paisatge agrari en evolució

La primera conclusió a la que permet arribar aquesta tesi, o almenys la més evident, és que l'Horta de València no fou sempre igual des del principi. Probablement això es podia haver intuït des de fa temps, si teníem en compte les ampliacions ocasionals que es detecten en la documentació escrita d'època moderna, les quals demostraven que s'havia anat produint un llarg procés d'ampliació i acumulació. Potser el Llibre del Repartiment també permetia ja pensar que s'havia produït un augment de la terra irrigada després de la conquesta del segle XIII, tot i que aquesta font no haja estat mai entesa ben bé del tot per a l'Horta de València a causa del seu ús sense contrastar la informació sobre el terreny. En qualsevol cas, la simple observació de la Figura 24, que recull els vuitanta espais hidràulics andalusins de l'Horta de València que han estat identificats en aquesta tesi, ja demostra com de diferent fou l'horta abans i després de la conquesta cristiana.

Probablement, la majoria dels debats i discussions sobre l'origen de les grans hortes en general, i l'Horta de València en particular, mai no s'haurien pogut produir si s'hagués procedit fa molt de temps a un estudi morfològic d'aquestes característiques. Però també és evidentment que no existia la metodologia, ni probablement es donaven les condicions a nivell historiogràfic. Potser és molt fàcil fer-ho ara, però seria interessant preguntar-se quanta població s'hagués pogut alimentar en època andalusina, tenint en compte el tipus d'agricultura intensiva que es practicava llavors, i quanta població hagués estat necessària per a cultivar-la, si l'Horta de València ja hagués tingut una extensió de més de 10.000 hectàrees en aquell moment. Segurament és impossible de calcular, hi ha massa variables, però es pot intuir que les xifres de població serien molt altes; i tampoc no pareix que el comerç d'exportació destaqués especialment per les notícies que tenim.

Encara així, la suma dels vuitanta espais hidràulics identificats ens dona una xifra de 1.200 hectàrees irrigades a l'inici del segle XIII, moment en el qual fou interromput el procés de creixement de l'horta andalusina per la destrucció de la pròpia societat amb la conquesta cristiana. I això sense tenir en compte els espais hidràulics de la Séquia de Montcada a partir del Carraixet, i el fet que es pot haver escapat algun espai hidràulic dins de l'àrea d'estudi que no ha pogut ser identificat. Això són poques o moltes hectàrees? La

resposta dependrà, evidentment, de la quantitat de població real que tingueren en aquell moment la ciutat de València i les alqueries de la seua horta, però resulta difícil de saber-ho i, en qualsevol cas, no resulta massa important fins que no sapiguem el total de la terra cultivada incloent tota Montcada.

Tot i això, resulta interessant veure que només la Séquia de Mestalla ja regava quasi 1.200 hectàrees al segle XIX, i les séquies de Quant-Benàger i de Favara superaven les 1.500 cadascuna. Així doncs, cal preguntar-se, si amb la superfície irrigada per només un dels sistemes hidràulics al segle XIX ja hagués estat suficient per a sostenir tota la població andalusina de l'inici del segle XIII, per què en van construir vuit? I si l'horta fou una operació planificada per l'Estat, per què no es va concentrar tota l'àrea irrigada en un o dos sistemes hidràulics propers a la ciutat? Per què tan gran esforç en la construcció d'assuts i diversos kilòmetres de canals? La resposta, ara, és més senzilla: perquè ningú va planificar res en conjunt, perquè no fou un procés dirigit des de dalt, i perquè les 1.200 hectàrees totals del segle XIII són el resultat final de tot un procés de lent creixement de la superfície irrigada al llarg dels segles, que està molt en relació amb el creixement de la població i amb la constant arribada de nous grups immigrants.

10.2. Un disseny “tribal” per a l'Horta de València

L'estructura de l'Horta de València andalusina, ben reflectida en la Figura 24, amb els seus espais hidràulics independents i separats els uns dels altres, mai no pot entendre's si no s'observa en relació a l'estructura de la societat que la va construir: grups camperols organitzats en comunitats rurals amb nivells molt alts d'autonomia política, econòmica i social. Evidentment, la població de l'Horta de València i de la ciutat va anar augmentant amb els segles, i amb ella el nombre de *qurà* i d'espais irrigats. També la societat fou evolucionant, i això es reflecteix bastant bé en la lleu diferència estructural que existeix entre les diverses fases de construcció dels sistemes. Tanmateix, l'estructura social més bàsica es va mantenir constant al llarg dels segles.

No hi ha diferències remarcables entre les superfícies i les morfologies dels espais hidràulics en una perspectiva diacrònica. De fet, ja hem pogut veure que existeix una forta homogeneïtat entre els vuitanta espais hidràulics identificats, especialment pel que fa a la morfologia exterior, ja que el 70% dels espais són campaniformes o piriformes, i arriben

al 90% si afegim els quadrangulars, que en realitat no són massa diferents. Però també existeix una certa homogeneïtat pel que fa a la superfície, ja que si bé la diferència entre el més petit (2 ha) i més gran (33 ha) és considerable, la majoria estan molt pròxims a la mitjana (15 ha), i a més a més es repeteixen constantment les mateixes xifres.

Fet i fet, com que és evident que existien agrupacions de *qurà* –no solament les formades per barris en la fase 1, sinó que també en les altres fases es poden detectar grups d'alqueries compartint sistema– si sumem la superfície irrigada d'aquestes agrupacions, les superfícies s'assimilen als espais més grans, i encara són més homogènies les xifres. Per tant, com que les superfícies cultivades estan en relació amb la grandària dels grups constructors (i dels seus descendents també), malgrat que existien diferències en el nombre de persones que formaven els diversos grups camperols, es pot afirmar que dins d'uns marges flexibles tots estaven formats per quantitats similars de persones, tot i que no puguem saber quines eren aquestes quantitats.

En qualsevol cas, pareix evident que existia un límit de creixement, o de grandària dels grups, ja que la superfície de tots els espais hidràulics es mouen dins dels mateixos marges i no n'hi ha cap que destaque especialment sobre la resta. No sé fins a quin punt aquesta relativa homogeneïtat en les superfícies cultivades i, per tant, en la grandària dels grups, està en relació amb els límits ecològics de les planes costaneres i els sistemes hidràulics fluvials, igual que els tenen les valls i els aqüífers de muntanya.⁴⁴⁹ El que sí pareix cert és que, de la mateixa manera que abans ja s'havia pogut comprovar a les illes Balears o l'interior del País Valencià, els espais hidràulics de l'Horta de València estaven planificats en el moment de la seua construcció, i mai no foren ampliat. Els sistemes hidràulics sí, però els espais irrigats no.

Que els espais irrigats andalusins no s'ampliaren es pot deduir molt fàcilment del fet que quasi tots presenten unes morfologies tancades i homogènies. No es tracta mai d'espais oberts, als quals es pot afegir una parcel·la a un costat en qualsevol moment. Al contrari, els perímetres quasi arrodonits i les morfologies generalment campaniformes o piriformes indiquen que no es va produir cap ampliació. I d'ací es pot deduir, de forma consegüent, que ja havien estat planificats abans de la construcció. Potser no en la seua forma externa, que és una conseqüència dels pendents, que alhora és el que condiciona el traçat de les regadores i la superfície de les terrasses. Però sí n'hi ha una planificació pel

---

⁴⁴⁹ F. Retamero, "Lo que el tamaño importa. Cuándo y por qué se modificaron los antiguos sistemas hidráulicos andalusíes", *Arqueología Espacial*, 26 (2006), p. 293-310. També ho va tractar M. Barceló, "De la congruència y la homogeneidad de los espacios hidráulicos en al-Andalus", *El agua en la agricultura de al-Andalus. El legado andalusí*, Barcelona-Madrid: 1995, p. 25-38

que fa a la superfície total de l'espai hidràulic, que està en relació amb la grandària del grup constructor.

Així, doncs, que els espais hidràulics andalusins de l'Horta de València estigueren planificats des del principi pel que fa a la seua superfície en relació a la mida del grup constructor, i que mai no s'ampliaren després, implica que quan un grup camperol creixia, necessàriament havia de dividir-se, segregar-se, i l'excident poblacional traslladar-se a un altre lloc, creant el seu propi espai hidràulic. És el mateix principi de segmentació que va identificar Miquel Barceló a partir dels petits sistemes de les illes Balears, que estava basat en les observacions dels antropòlegs al Marroc. De fet, és possible que alguns d'aquests grups primigenis segmentats acabaren emigrant a les mateixes illes –com els Banū Aǧǧer esmentats– o a qualsevol altra plana o vall del Šarq al-Andalus, o més enllà. Però també pareix lògic pensar que molts d'aquests grups acabaren fent migracions de molt curt radi, i això és el que explica ampliacions de sistemes com la de Benifaraig respecte als espais primigenis de Montcada, la de Carpesa respecte al de Borbotó, o la de Pala respecte a Benimassot, sempre a partir del mateix braç que abans portava l'aigua a un dels espais hidràulics de la fase anterior.

No es pot descartar que altres tipus d'ampliacions corresponguen també a segregacions de grups locals nous per segmentació, però en els casos esmentats és molt evident pel fet de compartir un mateix braç sense alterar la proporció d'aigua que li correspon en el partidor de distribució, de manera que tant el nou grup com el vell acaben compartint la mateixa aigua sense que augmente la dotació. Això implica, necessàriament, una sèrie d'acords entre ambdós grups, que són difícils d'entendre sense l'existència d'una relació agnàtica entre ells. De fet, en aquests tipus de societats difícilment es poden acceptar imposicions com aquestes i, per tant, tot i que la morfologia o l'anàlisi de les estructures mai no és cap prova definitiva, sí és un indicatiu important que indica que no hi ha hagut imposició, i que encaixa perfectament amb el principi de “segmentació” típic de les societats tribals.⁴⁵⁰

Tota aquesta mena d'hipòtesis, deduccions i conclusions a partir de la interpretació morfològica aporten una informació molt rellevant, en quant que iguala els principis que

---

⁴⁵⁰ Ja hem vist al capítol 1 que n'hi ha fortes discussions entre els antropòlegs al voltant de la segmentació, però que les discussions es centren en aspectes com l'igualitarisme entre grups i la relació biològica entre ells. En cap cas es nega que els grups gentilicis poden dividir-se en diversos llinatges. De tota manera, no cal pensar en una divisió d'un grup per la meitat, o en l'abandonament d'un assentament per part d'unes persones amb una vida consolidada. Més bé es tracta de famílies conjugals o una miqueta més extenses que pel creixement del grup i falta de terra disponible (la propietat és individual) abandonen la llar familiar i funden la seua en un altre lloc, la qual cosa suposarà amb el temps l'existència d'un nou grup més extens.

regeixen els espais hidràulics andalusins d'una gran horta fluvial amb els principis dels petits espais hidràulics d'entre una i dues hectàrees de superfície situats en un vessant de muntanya o en un fons de vall.⁴⁵¹ I són els mateixos principis, perquè estan associats al mateix tipus de societat. Cal desterrar ja la idea, doncs, que els petits sistemes de muntanya s'ajusten molt bé a la societat tribal, mentre que les grans hortes fluvials no,⁴⁵² perquè aquesta idea és una conseqüència de creure que l'Horta de València sempre fou una gran àrea irrigada en extensió, independentment de la mida que tingués; i ara ja és evident que això no fou així.

A hores d'ara, de fet, no es pot dubtar ja que l'Horta de València fou construïda, almenys al principi, per una societat tribal. Els noms de les séquies que s'han conservat no fan més que confirmar-ho, i ens parlen de la preeminència de certs grups sobre altres, en unes xarxes d'assentaments que no tenien res que les diferenciés de les xarxes de muntanya. De fet, l'estructura dels sistemes hidràulics, arborescent, que és producte d'una sèrie de divisions que són conseqüència dels partidors proporcionals, no deixa massa lloc al dubte sobre la seua correspondència amb una estructura social formada per grups independents i gentilicis com els que es formen en una societat tribal. És exactament el que va descriure Pierre Guichard en el seu dia a partir de les fonts escrites, i el que poden observar encara al Marroc els antropòlegs. D'altra banda, resulta sorprenent el paregut de les *qurà* de l'Horta de València, formades per diversos *hawā'ir*, no sols amb les xarxes de les valls de muntanya, com ara la Vall d'Uixó o la Vall de Gallinera per esmentar dos exemples propers, sinó també amb els *mouda'* o districtes amazics que van ser descrits per Robert Montagne i molts altres antropòlegs al Marroc.

Amb tot, és evident que açò suposa un canvi de perspectiva en la interpretació que s'havia fet fins ara, que obre la porta a tota una sèrie d'interrogants sobre el funcionament intern de la societat andalusina en general, i de les comunitats rurals en particular, que una anàlisi morfològica de les infraestructures agràries d'irrigació no pot resoldre. Però també obre un fum de perspectives noves i línies de treball que caldrà desenvolupar en el futur mitjançant altres metodologies de recerca. De fet, seria interessant complementar aquests primers resultats sobre l'arribada de grups amazics a la plana costanera de València que s'ha fet a partir de la toponímia, amb estudis sobre la seua procedència, tenint en compte

---

⁴⁵¹ M. Barceló, "El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales", *El agua en zonas áridas. Arqueología e Historia*, Almería: 1989, p. 15-40.

⁴⁵² És una perspectiva defensada per L. P. Martínez Sanmartín, "El estudio social de los espacios hidráulicos", *Taller d'Història*, 1 (1993), p. 90-93 [p. 91]. També ho recull T. Glick en *Paisajes de Conquista*, p. 106, atribuint-ho, curiosament, al mateix Barceló.

la cronologia associada a cada topònim a partir de la fase de construcció. Això, potser permetria comprendre millor com s'ha produït el procés d'emigració fins a la plana de València, tant des del sud com més tard des del nord, per les conquestes. I, per tant, es podria entendre millor com va anar el procés acumulatiu d'espais hidràulics i ampliacions de sistemes que va conformar l'Horta de València que van veure els feudals al segle XIII.

Tot i això, la gran incògnita d'aquesta recerca continua sent què va passar en un moment indeterminat –però que quan es pugui afinar la cronologia se situarà probablement entre el final del segle IX i el principi del X– perquè grups tribals deixaren d'enquadrar-se en alqueries formades per diversos espais de treball i espais d'habitatge per a fer-ho en alqueries amb un únic espai irrigat concentrat. Evidentment, si la cronologia és correcta el fenomen coincideix amb la imposició del nou Estat califal per 'Abd ar-Raḥmān III sobre les tribus del Šarq i en realitat de tot al-Andalus, però no acaba de quedar gens clar quines repercussions va tenir això sobre els assentaments de la plana al·luvial de València. Potser estem davant d'un gran moviment de població imposat per la força des de la muntanya a la plana per a facilitar el control de les tribus? O, lluny de ser una qüestió fonamentalment política, podem atribuir el canvi morfològic a un canvi social derivat del mateix fenomen polític? És a dir, és aquest canvi una conseqüència de la desaparició de la societat tribal a partir del segle X com ha estat defensat per molts autors abans?

En principi no n'hi ha cap raó per a pensar en la desaparició del sistema tribal, puix continuen creant-se espais hidràulics separats de la resta encara que no s'agrupen en alqueries; i, a més a més, alguns dels assentaments de la fase 2 continuen tenint topònims tribals o, en molts altres casos, també topònims gentilicis en Beni-. Per tant, no pareix que la resposta a aquesta incògnita vaja per ací, tot i que de moment no es pot ser contundent.

Potser el canvi està més relacionat amb la fiscalitat, puix pareix probable que la imposició del nou Califa sobre les tribus impliqués una major demanda de tributs. Això no vol dir que abans d'aquesta imposició no es pagués res, perquè la simple presència a València d'Abd Allāh ibn 'Abd ar-Raḥmān al-Balansí, amb la concessió dels tributs del Šarq per part del seu nebot el Califa Hišam I, és una prova clara que hi havia una certa subordinació fiscal a l'Estat per part de les tribus. Però és evident que la victòria militar degué possibilitar un major control sobre aquestes, tot i que caldrà intentar resoldre aquest problema mitjançant altres investigacions. En qualsevol cas, caldrà afinar la cronologia mitjançant excavacions arqueològiques, que permeten distingir si aquest fenomen és califal, o cal avançar-lo a l'època taifa, perquè això tindria altres conseqüències socials diferents.

10.3. Un espai agrari sense planificació inicial: el paper de l'Estat i la ciutat

De la mateixa manera que de l'anàlisi morfològica es pot deduir que no hi va haver cap planificació conjunta des de dalt per a la construcció de l'Horta de València, i que, per tant, en l'inici de la fase 1 l'Estat no va tenir cap paper rellevant (si és que aquest ja existia llavors), per contra es pot dir que la ciutat i l'Estat van tenir certa importància en la fase final de desenvolupament de l'Horta. Potser no tant en el cas dels darrers espais hidràulics d'alqueria que es van construir, com per exemple Benitaha i Benimàmet, o Godella i Burjassot, o Benitaf, o Alaquàs, etc. És impossible saber si aquests espais, que forcen el sistema proporcional de repartiment de l'aigua, són conseqüència d'establiments estatals o són producte de grups segmentats i/o nous, que s'assenten mitjançant acords previs amb els grups ja establerts de la mateixa manera que s'havia fet segles abans. Però alhora també tenim un gran nombre de rafals, la immensa majoria dels quals són de fase 3, i, d'acord amb el que sabem sobre ells, l'Estat sí ha degut tenir un paper important en la concessió territorial al seus propietaris. També és possible que en el cas d'alguns Massa- i dels Cata- hi haja hagut alguna participació estatal semblant, però es tracta d'assentaments concrets i no gens destacables, al contrari que els nombrosos rafals.

En qualsevol cas, el fet que s'haja pogut identificar l'espai hidràulic d'algun rafal, però només d'uns pocs si tenim en compte la llarga llista de rafals que es pot extraure del Repartiment (Taula 16), tot plegat sembla indicar que devia haver diverses estratègies de producció en aquest tipus de propietats rurals. Així, mentre uns quants estarien clarament enfocats a una agricultura d'irrigació, com ho estava el rafal Axuterni per la grandària de la seua horta, alhora altres devien combinar irrigació amb secà, i encara molts també amb la ramaderia. Precisament, la identificació d'alguns rafals en el centre mateix de l'àrea irrigada de l'Horta de València, però només d'uns pocs, els converteix en l'excepció que confirma la regla sobre la seua situació perifèrica i especialment marjalenca. És interessant el gran nombre de rafals que se situen a Russafa segons el Repartiment, que en aquella època és tant com dir en les proximitats i dins de la marjal.

De la mateixa manera que amb la concessió de rafals, també és molt evident la capacitat d'intervenció de la ciutat sobre el seu espai més immediat, deixant de banda la Séquia de Rovella; encara que siga a costa de forçar els sistemes hidràulics més antics, d'origen camperol, com són Favara i Mestalla. El gran nombre d'horts i reals existents en la rodalia de la ciutat, al nord i al sud del riu, no hauria estat possible sense un accés directe a l'aigua d'aquests dos sistemes, amb tot el que això implica respecte als acords de

distribució originals i la seua alteració. De fet, la possibilitat d'analitzar les mesures dels partidors de Favara ha permès veure que molt probablement existia una relació entre superfície irrigada i quantitat d'aigua disponible per a cada braç. Però, alhora també, com que el sistema hidràulic no es va construir tot d'una vegada, sinó en diverses fases, que en la seua darrera etapa –que és la que s'ha pogut estudiar, perquè els partidors quedaren fossilitzats en la conquesta– hi hagués un repartiment equitatiu entre cada braç respecte a la superfície irrigada, implica que aquest repartiment es va haver de refer quan es van afegir els darrers braços. Com que aquests són els primers del sistema, situats a prop de la ciutat de València –el braç de l'Hospital que porta l'aigua als horts de la Boatella és del segle XII, com el raval– no n'hi ha massa dubte sobre la intervenció de la ciutat. De fet, són només els espais dels grups camperols fundadors i els braços afegits més propers a València, els que tenen aigua contínuament (vegeu capítol 8), mentre que les hortes afegides en la fase 2 se l'han de tandejar setmanalment entre elles.

En definitiva, doncs, tot sembla indicar que la ciutat i l'Estat no van tenir cap paper en la construcció inicial, i que la seua intervenció fou més bé tardana en el temps. A més a més, estava limitada a l'àrea més propera a la ciutat i als intersticis entre alqueries, però no n'hi ha indicis per a pensar en una intervenció dins del territori de les alqueries, controlades per les pròpies comunitats rurals. Evidentment, n'hi ha una relació fiscal, que no solament és lògica pel que sabem d'aquesta societat tribal i tributària, sinó que també la tenim ben documentada en les fonts cristianes del segle XIII. Però una cosa és la capacitat per a extraure els tributs –tant els legals com els il·legals segons les disposicions alcoràniques– i una altra la capacitat per a imposar tipus i cicles de cultius.

De fet, el suposat control estatal de la irrigació, tantes vegades esmentat com a argument respecte a l'origen estatal de les gran hortes, no existeix realment. Són les comunitats rurals les que controlen els seus propis sistemes i els seus espais hidràulics, i l'Estat es limita a mantenir la pau i fer de policia i jutge a l'hora de resoldre els conflictes entre els regants. I és que, quan ens endinsem en el coneixement del funcionament dels estats islàmics medievals, veiem que realment aquesta és una de les seues funcions més evidents. Que en el Califat de Còrdova es pogués arribar a tenir alguns tics concrets típics d'un Estat despòtic, pel nivell de domini que va arribar a tenir sobre tot al-Andalus, no implica que tots els estats islàmics de la península ho foren. L'Estat té bàsicament una funció de mediador, doncs, al marge de la fiscalitat, i això és ben evident quan són les tribus les que sol·licitaven a l'emir o a un cap tribal fort que els enviés un governador.

Finalment, vull referir-me al paper de la ciutat com a mercat. No seria descabellat

proposar, almenys amb els coneixements documentals i arqueològics dels que disposem a dia d'avui, que si la ciutat de València va sobreviure als segles VIII i IX fou gràcies a la seua funcionalitat com a mercat rural al bell mig de l'Horta de València. I fou gràcies a aquesta funció comercial, que l'Estat la va elegir com a seu del poder a partir del segle X, i va engregar un programa de reorganització, urbanització i monumentalització que la va convertir a partir del segle XI en la capital indiscutible de l'antiga *kūra*. La xarxa de camins radial de l'Horta de València que té com a epicentre la *madīna* no fa sinó apuntar en aquesta direcció. Una xarxa de camins andalusina completament nova, que llevat dels dos camins més importants, que estan reaprofitats, no coincideix en absolut amb la xarxa viària romana.

Que siga una ciutat l'assentament que està en el centre de la xarxa no ha de portar a engany, perquè la seua morfologia és exactament la mateixa que la de qualsevol altre territori rural. És precisament la centralitat de l'antiga urbs romana al bell mig del nou espai agrari productiu de l'Horta de València allò que la va convertir en un mercat amb clares característiques rurals. I el seu èxit comercial, reaprofitat per l'Estat posteriorment, el que la va convertir en una ciutat plenament islàmica. De fet, ja fa temps que l'arqueologia va deixar clar que la xarxa de ciutats de l'est de la península Ibèrica fou completament renovada a partir del segle X, i les ciutats que estan emplaçades sobre antigues ciutats romanes només coincideixen pel que fa al seu solar. És cert que, molt probablement, València mai no va quedar del tot despoblada. És cert que molts edificis romans foren reaprofitats, i més encara els seus materials, o que alguns dels carrers ortogonals van condicionar el desenvolupament de l'urbanisme islàmic. Però no res més enllà tenen en comú ambdues ciutats.

Tot sembla indicar, doncs, que Madīnat Balansiya fou una creació de l'Horta de València, i no a la inversa. Cal recordar que sempre ens estem movent en el terreny de la hipòtesi, i que caldrà diverses investigacions de molts tipus abans d'arribar a conclusions més sòlides. No obstant això, ara per ara, amb la informació disponible, tot sembla indicar que són els grups camperols tribals els que creen el seu espai agrari productiu, i al vell mig de la xarxa rural es crea un centre d'intercanvi comercial. La xarxa viària radial i la coincidència dels camins amb els espais hidràulics andalusins apunta en aquesta direcció. Caldria preguntar-se si València no acompliria un paper central en la xarxa d'intercanvi de més llarg abast. Potser era entre els segles VIII i X un lloc d'encontre entre habitants de la plana al·luvial i habitants de les muntanyes? Existeix una xarxa de complementaritats entre horta fluvial i espais ramaders muntanyencs?

És, doncs, la seua centralitat com a mercat rural allò que aprofita l'Estat per a fundar, o refundar, una ciutat com a seu del poder. Al cap i a la fi, això és una ciutat islàmica, un centre d'intercanvi entre camperols i artesans, on s'aconsegueix la moneda amb la que pagar els impostos a l'Estat, present en la mateixa ciutat. Si hagués estat al revés, i la ciutat prèvia hagués creat l'espai agrari productiu que l'envolta, primer de tot caldria explicar quins van ser els mecanismes per a fer possible que una sèrie de gent anés a viure i treballar-hi. En qualsevol cas, la morfologia de l'espai agrari hagués estat molt diferent. Més concentrada, amb una horta no tan extensa i més propera la ciutat.

***

A la Introducció he volgut deixar clar que aquesta era una tesi d'Història Social, que pretenia fer una aportació a l'estudi de la societat andalusina, de les seues estructures i de la seua evolució. Amb la diferència que en compte de fer-ho a través de documentació escrita, o en compte de fer-ho només a través de la documentació escrita, ho faria també a través de l'estudi de l'espai agrari de l'Horta de València. Que realment és tant com dir, estudiar la societat andalusina llegint el paisatge com si fos un document. No ha estat una lectura fàcil, sens dubte. Però després de moltes hores de prospecció, dibuix, anàlisi de la morfologia i estudi de la documentació crec que s'ha donat un pas endavant en alguns temes i qüestions. Malauradament no n'hi ha respostes i solucions per a totes les preguntes i problemes que n'hi ha damunt la taula, però almenys s'han posat les bases per a seguir avançant en la recerca sobre la societat andalusina.

A partir d'ara s'obre tot un camp d'anàlisi nou sobre les grans hortes d'origen andalusí, i caldrà fer encara molts estudis sobre l'Horta de València i altres grans hortes històriques per a poder confirmar, matisar o, si és necessari, refutar les conclusions plantejades en aquesta tesi. Són generalitzables els resultats de l'anàlisi sobre l'Horta de València a totes les grans hortes fluvials? Rotundament no. Probablement totes les grans àrees irrigades andalusines de caire fluvial van tenir unes característiques comunes. Però les diferències poblacionals, polítiques i històriques són bastant importants com per a no generalitzar d'entrada. Caldrà fer estudis específics en altres espais semblants, i això vol dir principalment en l'Horta de Múrcia i Oriola, en la Vega de Granada, i en altres planes fluvials, per a veure fins a quin punt els resultats son semblants o no. N'hi ha, doncs, molt de treball encara per davant, i la recerca en Història no s'acaba mai.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- ABBÉ, J. L., “L’aménagement de l’espace: le parcellaire rural de la bastide de Saint-Denis (Aude)”, *Campagnes médiévales: l’homme et son espace. Études offerts à Robert Fossier*, París: 1995, p. 103-119.
- ACIÉN, M., *Entre el feudalismo y el Islam. ‘Umār ibn Hafṣūn en los historiadores, en las fuentes y en la historia*, Jaén: 1994 [2ª edició de 1997].
- ACIÉN, M., “Sobre el papel de la ideología en la caracterización de las formaciones sociales. La formación social islámica”, *Hispania*, 200 (1998), p. 915-968.
- ALAPONT, L., BURRIEL, J., JIMÉNEZ, J. L. i RIBERA, A., “L’arqueologia de l’Horta de València: un món per descobrir”, *Afers*, 46 (2004), p. 13-28.
- ALBERGONI, G., “Anti anti-segmenarisme: pour un modèle rectifié”, *L’anthropologie du Maghreb selon Berque, Bourdieu, Geertz et Gellner. Actes du colloque du Lyon (2001)*, París: 2003, p. 17-38.
- ALCAINE, V., *La vega de Valencia y el río Turia*, València: 1864.
- ALGARRA, V. i BERROCAL, P., “La excavacion arqueológica de las acequias de Mestalla y Petra junto al antiguo Molino de la Marquesa en la ciudad de Valencia”, *Irrigation, Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick*, València: 2014, p. 335-360.
- ALGARRA, V., LERMA, J. V., PASCUAL, J., RIBERA, A. i SALAVERT, J. V., “Las excavacions arqueológicas en el Palacio Real”, *El Palacio Real de Valencia. Los planos de Manuel Cavallero (1802)*, València: 2006, p. 33-46.
- AMIN, S., *Sobre el desarrollo desigual de las formaciones sociales*, Barcelona: 1974.
- ANYÓ, V. *El Primer Manuel de Consells de la ciutat de València*, València: 2001.
- ARASA, F., “La Vía Augusta en el País Valenciano”, *Anas*, 21-22 (2008-2009), p. 341-381.
- ARGEMÍ, M., “Segmentación de grupos bereberes y árabes a través de la distribución de asentamientos andalusíes en Yartān (Mayūrca)”, *Arqueología del Paisaje. Arqueología Espacial*, 19-20 (1998), p. 373-386
- ARGEMÍ, M., *A les vores dels torrents. Una prospecció dels assentaments pagesos andalusins de Pollença*, Pollença: 1999.
- ARIÑO, E., GURT, J. M. i PALET, J. M., *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Salamanca: 2004.
- ARNAU, B. i MARTÍ, J., “Aigua i desenvolupament urbà en Madinat Balansiya (València). L’excavació d’un molí hidràulic d’època califal”, *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, Valencia: 2000, p. 165-192.
- ASÍN PALACIOS, M., *Contribución a la toponímia árabe de España*, Madrid: 1944.
- AYMARD, M., *Irrigations du Midi de l’Espagne*, París: 1864.
- AZOFRA, M. M., *Memoria sobre la exacta medición del agua corriente por medio de muelas, filas y plumas como se practica en el reino de Valencia*, València: 1864.
- AZUAR, R., *Dénia islàmica. Arqueología y poblamiento*, Alacant: 1989.
- AZUAR, R., *El Castillo del Río (Aspe, Alicante): arqueologia de un asentamiento andalusí y la transición al feudalismo (siglos XII-XIII)*, Alacant: 1994.
- AZUAR, R., “Espacio hidráulico y ciudad islàmica en el Vinalopó. La huerta de Elche”, *Agua y territorio. Ier Congreso de Estudios del Vinalopó*, Petrer: 1998, p. 11-31.

- AZUAR, R., “Campesinos fortificados frente a los conquistadores feudales”, *Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*, Lisboa: 2001, p. 229-238.
- AZUAR, R. i GUTIÉRREZ, S., “Formación y transformación de un espacio agrícola islámico en el sur del País Valenciano: el Bajo Segura (siglos IX-XIII)”, *Castrum V*, Madrid: 1999, p. 201-211.
- BALLESTÍN, R., *Al-Mansur y la dawla ‘amiriya*, Barcelona: 2004.
- BARCELÓ, C., *Toponímia aràbiga del País Valencià*, Xàtiva: 1983.
- BARCELÓ, C., *Minorías islámicas en el País Valenciano: historia y dialecto*, València: 1984.
- BARCELÓ, C., “¿Galgos o podencos? Sobre la supuesta berberización del País Valenciano en los siglos VIII y IX”, *Al-Qantara* 11 (1990), p. 429-460.
- BARCELÓ, M., *Sobre Mayūrqa*, Palma: 1984.
- BARCELÓ, M., “Un estudio sobre la estructura fiscal y procedimientos contables del Emirato omeya de Córdoba (138-300/755-912) y el Califato (300-366/912-976)”, *Acta medievalia*, 5-6 (1984-85), p. 45-72.
- BARCELÓ, M., “Vespres de feudals. La societat de Sharq al-Àndalus just abans de la conquesta catalana”, *Estudi General*, 5-6 (1985-86), p. 237-249.
- BARCELÓ, M., “La qüestió de l’hidraulisme andalusí”, *Les aigües cercades. Els qanat(s) de l’illa de Mallorca*, Palma: 1986, p. 9-46.
- BARCELÓ, M., “La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural”. *Arqueología Medieval. En las afueras del Medievalismo*, Barcelona: 1988, p. 195-274.
- BARCELÓ, M., “Los límites de la información documental escrita”, *Arqueología medieval en las afueras del medievalismo*, Barcelona: 1988, p. 73-87.
- BARCELÓ, M., “El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales”, *El agua en zonas áridas. Arqueología e Historia. I Coloquio de Historia y Medio físico*, vol.1, Almería: 1989, p. 15-40.
- BARCELÓ, M., “Quina arqueologia per al-Andalus?”, *Arqueología Medieval*, 2 (1993), p. 5-16.
- BARCELÓ, M., “De la congruencia y la homogeneidad de los espacios hidráulicos en al-Andalus”, *El agua en la agricultura de al-Andalus. El legado andalusí*, Madrid: 1995, p. 25-38.
- BARCELÓ, M., “Assaig d’identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca”, *El Curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yābisa (290-633H/902-1235 dC)*. Eivissa: 1997, p. 9-28.
- BARCELÓ, M., “Els Ayt Iraten i els altres: immigració i assentaments berbers al Sharq al-Andalus”, *II Coloquio Hispano-Italiano de Arqueología Medieval*, Siena: 1995, p. 29-52.
- BARCELÓ, M. (coord.), *El curs de les aigües. Treballs en curs sobre els pagesos de Yabisa (290-633H/902-1235 d. C.)*, Eivissa: 1997.
- BARCELÓ, M., “Los ḥuṣūn, los castra, y los fantasmas que aún los habitan”, *Castillos y territorio en al-Andalus*, Granada: 1998, p. 10-41.
- BARCELÓ, M., “Loquella Barbarica II”, *Faventia*, 22/1 (2000), p. 87-110.
- BARCELÓ, M., “Immigration berbère et établissements paysans dans l’île d’Eivissa, 902-1235: à la recherche de la logique de la construction d’une nouvelle société”, *Castrum VII. Zones côtières et plaines littorales dans le monde méditerranée au Moyen Âge: défense, peuplement, mise en valeur*, Roma: 2001, p. 291-321.
- BARCELÓ, M., *Los Banū Ru’ayn en al-Andalus. Una memoria singular i persistente*, Granada: 2004.

- BARCELÓ, M., *El Sol que salió por Occidente. Estudios sobre el Estado omeya en al-Andalus*, València: 2006 [original de 1996].
- BARCELÓ, M., CARBONERO, M. A., MARTÍ, R. i ROSSELLÓ BORDOY, G., *Les aigües cercades. Els ganāt(s) de l'illa de Mallorca*, Palma: 1986.
- BARCELÓ, M. i KIRCHNER, H., *Terra de Falanis. Felanitx quan no ho era. Assentaments andalusins al territori de Felanitx*, Palma: 1995.
- BARCELÓ, M., KIRCHNER, H. i NAVARRO, C., *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*, Granada: 1995.
- BARCELÓ, M., KIRCHNER, H. i TORRÓ, J., "Going around Zafār (Yemen), the Banū Ru'ayn field survey: hydraulic archaeology and peasant work", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, 30 (2000), p. 27-39.
- BARCELÓ, M., KIRCHNER, H., LLURÓ, J. M., MARTÍ, R. i TORRES, J. M., *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*, Barcelona: 1988.
- BARCELÓ, M., KIRCHNER, H., MARTÍ, R. i TORRES, J. M., "Sistemas de irrigación y asentamientos andalusíes en la estribación sur de la sierra de Cazorla", *El agua en las zonas áridas: Arqueología e Historia: I coloquio de Historia y Medio Físico*, I, Almería: 1989, p. 169-180.
- BARCELÓ, M., KIRCHNER, H., MARTÍ, R. i TORRES, J. M., "Sistemas de irrigación y asentamientos islámicos en los términos de Huesca, Belerda, Tíscar-Don Pedro y Cuenca (Jaén)", *Anuario arqueológico de Andalucía. Actividades sistemáticas*, Vol II, Sevilla: 1990, p. 59-71.
- BARCELÓ, M., KIRCHNER, H., MARTÍ, R. i TORRES, J. M., *The design of hydraulic system in al-Andalus. The cases of Guajar Faragüit (Los Guájares, Granada, Spain) and Castellitx, Aubenya and Biniatró (The Balearic Island). VII H / XIII cent. A. D.*, Bellaterra: 1998.
- BARCELÓ, M. i RETAMERO, F., *Els barrancs tancats. L'ordre pagès andalusí al sud de Menorca (X-XIII)*, Menorca: 2005.
- BARCELÓ, M. i VEA, L., "Un bou que era una planta (Boungre : Bu nerzo/nerjo): contribució al lèxic tamazight dels Gelida (Argelita, Castelló)", *Faventia*, 18/2 (1996), p. 93-98.
- BARRIOS, M., "Tafiar Zufla, un pago morisco del ruedo de la ciudad de Granada", *Moriscos y repoblación en las postrimerías de la Granada islámica*, Granada: 1993, p. 183-202.
- BATET, C., *L'aigua conquerida. Hidraulisme feudal en terres de conquesta*, València (2006).
- BAYDAL, V. i ESQUILACHE, F., "Exploitation and differentiation. Economic and social stratification in the rural muslims communities of the kingdom of Valencia, 13th-16th centuries", *Beyond lords and peasants. Rural elites and economic differentiation in Pre-Modern Europe*, València: 2014, p. 37-67.
- BAZZANA, A., *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*, Madrid: 1992.
- BAZZANA, A., "Un hisn valenciano: Shûn (Uxó) en la Vall d'Uixó, (Castellón)", *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 17 (1996), p. 455-476.
- BAZZANA, A. i BERMÚDEZ, J. (eds.), *La casa hispano-musulmana. Aportaciones de la Arqueología*, Granada: 1990.
- BAZZANA, A., CRESSIER, P. i GUICHARD, P., *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie des husun du sud-est de l'Espagne*, Madrid: 1988.
- BAZZANA, A. i GUICHARD, P., "Irrigation et société dans l'Espagne orientale au Moyen Age", *L'homme et l'eau en Méditerranée et au Proche-Orient*, vol. I, Lió: 1981, p. 115-140.
- BAZZANA, A. i HUMBERT, E. (eds.), *Castrum 6. Maisons et espaces domestiques dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*, Roma-Madrid: 2000.

- BELTRÁN, F., “An irrigation decree from Roman Spain: the Lex Rivi Hiberiensis”, *Journal of Roman Studies*, 96 (2006), p. 147-97.
- BELTRÁN, F. i WILLI, A., “El regadío en la Hispania romana. Un estado de la cuestión”, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada*, 21 (2011), p. 9-56.
- BEN SALEM, L., “Intérêt des analyses en termes de segmentarité pour l'étude des sociétés du Maghreb”, *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 33 (1982), p. 113-135.
- BENHIMA, Y., *Espace et Société rurale au Maroc médiéval. Strategies territoriales et structures de l'habitat : l'exemple de la région de Safi*, Université Lyon II: 2003, tesi doctoral inèdita.
- BERQUE, J., *Structures sociales du Haut-Atlas*, París: 1955.
- BORRULL, F. X., *Tratado de distribución de la aguas del rio Turia y del Tribunal de los Acequeros de la Huerta de Valencia*, València: 1831.
- BRANCHAT, V., *Tratado de los Derechos y Regalias que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia*, València: 1786.
- BRUFAL, J., *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segles XI-XII). Espais de secà meridional*, Universitat de Lleida, 2008.
- BURNS, R. I., *Islam under the Crusaders Colonial survival in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*, Princeton: 1973.
- BURRIEL DE ORUETA, E. L., *La Huerta de Valencia, zona sur. Estudio de Geografía Agraria*, València: 1970.
- BURRIEL, J. i ROSSELLÓ, M., “La intervención arqueológica en los terrenos del antiguo Hospital General de Valencia”, *De hospitium, foll i malalts: L'Hospital General de València*, València: 2002), p. 9-16.
- BURRIEL, J. i RUIZ VAL, E., “Les primeres dades arqueològiques de l'hàbitat medieval de Moncada, Ravalet-1”, *Qulayra*, 2 (2006), p. 139-148.
- BUTZER, K. W., MATEU, J., BUTZER, E. K. i KRAUS, P., “L'origen dels sistemes hidràulics al País Valencià: romà o musulmà”, *Afers*, 7 (1988-89), p. 9-68.
- CANO, G., “Sobre una posible centuriatio en el regadío de la Acequia de Montcada (Valencia)”, *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, Madrid: 1974, p. 115-127.
- CARDELLS, F. A., “Guaitant el rogle de la vida. El 'loch de Alboraya, orta de Valencia', al segle XV”, *Actes de les Primeres Jornades d'Història d'Alboraia*, Alboraia: 1995, p. 143-156.
- CARMONA, P., *La formació de la plana al·luvial de València*, València: 1990
- CARMONA, P., “La dinámica fluvial del Turia en la construcción de la ciudad de Valencia”, *Documents d'anàlisi geogràfica*, 31 (1997), p. 85-102.
- CARO BAROJA, J., *Pueblos de España. Ensayo de etnología*, Barcelona: 1946.
- CASTILLO, J., *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*, Gandia: 1997.
- CATALÁN, D. i ANDRÉS, S. de, *Crónica del moro Rasis*, Madrid: 1975.
- CAVANILLES, A. J., *Observaciones sobre la Historia natural, agricultura y Frutos del Reyno de Valencia*, Madrid: 1792.
- CHABÀS, R., “El Libro del Repartimiento”, *El Archivo*, III/4-5 (1888), p. 73-98.
- CHALMETA, P., *El señor del zoco en España: edades media y moderna. Contribución al estudio de la historia del mercado*, Madrid: 1973.
- CHALMETA, P., “Le problème de la féodalité hors de l'Europe chrétienne: le cas de l'Espagne musulmane”, *II Coloquio hispano-tunecino de estudios históricos*, Madrid: 1973, p. 90-115.

- CHALMETA, P., “Concesiones territoriales en Al-Andalus (hasta la llegada de los almorávides)”, *Cuadernos de Historia*, 6 (1975), p. 1-90.
- COROMINES, J., *Onomasticon Cataloniae*, vol. I. Barcelona: 1997.
- CORTÉS, J., *Aureum Opus Regni Valentie*, València: 2001.
- CRESSIER, P., “Le château et la division territoriale dans l’Alpujarra médiévale: du *ḥiṣn* à la *ṭā‘a*”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XX (1984), p. 115-144.
- CRESSIER, P., “Agua, fortificaciones y poblamiento: el aporte de la arqueología a los estudios sobre el sureste peninsular”, *Aragón en la Edad Media*, 9 (1991), p. 403-427.
- CRESSIER, P., “Hidráulica rural tradicional de origen medieval en Andalucía y Marruecos. Elementos de análisis práctico”, *El agua: mitos, ritos y realidades*, Granada i Barcelona: 1995, p. 240-286.
- CRESSIER, P., “Géométrie des réseaux et marqueurs des territoires”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 36/2 (2006), p. 39-59.
- CRESSIER, P. i OSUNA VARGAS, M., “Loin des lieux communs: la construction des espaces irrigués de la Vega de Grenade (Espagne)”, *Ruralia V - Památky Archeologické 17 - Water management in Medieval rural economy*, Praga: 2005, p. 49-54.
- CUERDA, K., “Els espais irrigats tradicionals de Nàquera. Estratigrafia d’un paisatge històric”, *Millars*, 37 (2014), p. 35-58.
- DAVIS, J., *Antropologia de las sociedades mediterráneas*, Barcelona: 1983.
- DESCLOITRES, R. i DEBZI, L., “Système de parenté et structures familiales en Algérie”, *Annuaire de l’Afrique du Nord*, 2 (1963), p. 23-50.
- DIAGO, F., *Anales del Reyno de Valencia*, València: 1613.
- DURKHEIM, E., *De la division du travail social*, Parçis: 1893.
- EL FAÏZ, M., *Les maîtres de l’eau. Histoire de l’hydraulique arabe*, Arles: 2005.
- EPALZA, M. de, “Funciones ganaderas de los albacares en las fortalezas musulmanas”, *Sharq al-Andalus*, 1 (1984), p. 47-54.
- EPALZA, M. de, “Los bereberes y la berberización del País Valenciano”, *Quaderns de Filologia*, 1 (1984), p. 91-100.
- ESCRIBÀ, F. i BARCELÓ, C., *La cerámica califal de Benetússer*, València: 1990.
- ESQUILACHE, F., “L’evolució del paisatge agrari andalusí i feudal de les grans hortes fluvials. Les sèquies de Quart i del Comuner d’Aldaia a l’horta de València”, *Recerques*, 62 (2011), p. 5-36.
- ESQUILACHE, F., “Sobre la rigidez de los sistemas hidráulicos y la evolución del parcelario en las huertas de moriscos. El caso de la acequia de Alèdua”, *Actas del XI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol: 2009, p. 379-392.
- ESQUILACHE, F., “Perspectivas y problemas en la aplicación de la Arqueología hidráulica a las grandes huertas fluviales. Balance de la investigación en la huerta de Valencia”, *Estudiar el pasado: aspectos metodológicos de la investigación en Ciencia de la Antigüedad y de la Edad Media*, Oxford: 2012, p. 211-21.
- ESQUILACHE, F., “Construcció i evolució del parcel·lari agrícola a l’Horta de València. La partida del Reialenc en el senyoriu de Torrent (segles XIII-XVI)”, en preparació.
- ESQUILACHE, F. i GUINOT, E., “La gestió tècnica de la irrigació en les hortes històriques valencianes. El sequier dels orígens a la desaparició (segles XIII-XVII)”, *Millars*, XXXVII (2014), p. 55-99.

- ESQUILACHE, F. i MARTÍNEZ, I., “Les dificultats en l’aprofitament de les aigües del Xúquer. El molí, l’assut i la nora de Matada (segles XIII-XVI)”, *Estudis d’Història Agrària*, 24 (2012), p. 55-76.
- EVANS-PRITCHARD, E., *The Nuer. A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, Oxford: 1940.
- FAUS PRIETO, A., “La Ciudad de Valencia ante las riadas del Turia de 1776”, *Cuadernos de Geografía*, 65-66 (1999), p. 123-142.
- FEBRER ROMAGUERA, M. V., “Los tribunales de los alcadíes moros en las aljamas mudéjares valencianas”, *Anuario de Estudios Medievales*, 22 (1992), p. 45-78.
- FELIPE, H. de, *Identidad y onomástica de los beréberes de al-Andalus*, Madrid: 1997.
- FERRANDO, A., *Llibre del Repartiment*, València: 1979.
- FIERRO, M., “Cuatro preguntas en torno a Ibn Hafṣūn”, *Al-Qantara*, 16 (1995), p. 221-257.
- FONT RIUS, J. M., *Cartas de població y franquicia de Cataluña*, Barcelona: 1983.
- FRANCO, B., “Distribución y asentamientos de tribus bereberes (Imazighen) en el territorio emeritense en época emiral (s. VIII-X)”, *Arqueología y Territorio Medieval*, 12 (2005), p. 39-50.
- FURIÓ, A., “Organització del territori i canvi social al País Valencià després de la conquesta cristiana”, *Territori i societat a l’Edat Mitjana. Història, Arqueologia, Documentació*, Vol. I, Lleida: 1997, p. 131-165.
- FURIÓ, A., “La ciudad y la Huerta: una relación de interdependencia”, *La Huerta de Valencia. Un paisaje cultural con futuro incierto*, València: 2012, p. 33-54.
- FURIÓ, A., “I paesaggi dell’aqua nella Spagna mediterranea: les huertas e l’agricoltura irrigua”, *I paesaggi agrari d’Europa (secoli XIII-XV)*, Pistoia (Itàlia): 2015, p. 323-384.
- FURIÓ, A., “València, ‘mare e cap de tot lo regne’”, *Afers*, 80-81 (2015), p. 149-179.
- GALLISSOT, R., “Au Maghreb: sociétés segmentaires et violence politique. Critique des interprétations par la segmentarité: rapports d’exploitation et reproduction sociale”, *Cahiers de la Méditerranée*, hors série 3 (1978), p. 33-59.
- GARCIA EDO, V., *La sentencia del conde de Ribagorza para el reparto de las aguas del río Mijares, 1373*, Castelló: 1997.
- GARCÍA MARSILLA, J. V., “Estructura de la propietat i mercat de les rendes a la València posterior a la conquesta (1238-1350)”, *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València: 2003, p. 389-402.
- GARCIA OSUNA, A., “L’Onomasticon Cataloniae a propòsit de la interpretació del repertori toponímic de Montcada de l’Horta”, *Braçal*, 21-22 (2000), p. 201-215.
- GARCÍA PORRAS, A., “Cerámica y espacio domestico. El poblado fortificado de ‘El Castillejo’ (Los Guájares, Granada)”, *Actas del VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval del Mediterráneo Occidental*, Ciudad Real: 2009, p. 1051-1062.
- GASCÓN PELEGRÍ, V., *Sant Bernat de Rascanya*, València: 1967.
- GEA, M. de, “La construcción del paisaje agrario en el Bajo Segura. De los orígenes hasta la implantación de la red de riego-drenaje principal en el Alfoz oriolano”, *Alquibla*, 1 (1995), p. 65-99.
- GEA, M. de, “La formación y expansión decisiva de la huerta de Murcia-Orihuela: un enfoque desde la perspectiva de la Orihuela musulmana (siglos VIII-XIII)”, *Alquibla*, 3 (1997), p. 155-217.
- GELLNER, E., *Saints of the Atlas*, Cambridge: 1969.

- GELLNER, E., "Segmentation: reality or myth", *Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol 1, n. 4 (1995), p. 821-832.
- GLICK, T. F., "Las técnicas hidráulicas antes y después de la conquista", *En torno al 750 aniversario. Antecedentes y consecuencias de la conquista de Valencia*, Vol. I, València: 1989, p. 53-71.
- GLICK, T. F., "Levels and levelers: Surveying irrigation Canals in Medieval Valencia", *Tecnology and Culture*, 9 (1968), p. 165-180.
- GLICK, T. F., *Tecnología, ciencia y cultura en la España Medieval*, Madrid: 1992.
- GLICK, T. F., "El poder de un paradigma", *Revista d'Història Medieval* 12 (2001-2002), p. 273-278.
- GLICK, T. F., *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*, València: 2003 (edició en castellà revisada; original en anglès de 1970).
- GLICK, T. F., *Paisajes de conquista. Cambio cultural y geográfico en la España medieval*, València: 2007 (original en anglès de 1995).
- GODELIER, M., *Les tribus dans l'Histoire et face aux États*, París: 2010.
- GÓMEZ SERRANO, N. P., *Excavaciones valencianas*, València: 1932.
- GONZÁLEZ JIMÉNEZ, M., "Repartimientos andaluces del siglo XIII. Perspectiva de conjunto y problemas", *De Al-Andalus a la Sociedad feudal*, Barcelona: 1990, p. 95-117.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R., "Paisaje agrario, regadío y parcelarios de la Huerta de Valencia. Nuevos planteamientos desde el análisis morfológico", *II Congreso Historia y Medio Físico. Agricultura y Regadío en al-Andalus*, Almería: 1996, p. 325-344.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R., "Centuriaciones, alquerías y pueblas. Elementos para la comprensión del paisaje valenciano (Una revisión cinco años después)", *Las formas de los paisajes mediterráneos*, Jaen: 2002, p. 425-472.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R., "Morfología agraria y prospecciones hidráulicas del valle del Ourika-Aghmat (Provincia de Tahannawt)", *Las formas de los paisajes mediterráneos*, Jaen: 2002, p. 355-71.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R., "Un parcelario regular andalusí en Murcia (reinterpretación de una centuriación, o los excesos de la investigación en los años setenta)", *Las formas de los paisajes mediterráneos*, Jaen: 2002, p. 425-472.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R., "La Huerta cuando no lo era. La configuración histórica del territorio de Valentia", *El patrimonio hidráulico del bajo Turia: l'Horta de València*, València: 2007, p. 45-59.
- GOODY, J., *La evolución de la familia y el matrimonio*, València: 2009 (original anglès de 1983).
- GREGORI, R. M., GARCÍA MARSILLA, J. V. i PUJADES, R., *Llibre de la Cort del Justícia de València (1283-1287)*, València: 2008.
- GUICHARD, P., "Le peuplement de la région de Valence aux deus premiers siècles de la domination musulmane", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 5 (1969), p. 103-158.
- GUICHARD, P., *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*, Barcelona: 1976.
- GUICHARD, P., "A propósito de los Barbar al-Andalus", *Al-Qantara*, 1 (1980), p. 423-427.
- GUICHARD, P., "Toponymie et histoire de Valence à l'époque musulmane: un chef berbère valencien a la conquête de la Sicilie", *I Congrès d'Història del País Valencià*, t. II, València: 1980, p. 399-409.

- GUICHARD, P., "Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée médiévale". *Travaux de la Maison d'Orient* 4 (1983), p. 87-93.
- GUICHARD, P., "El problema de la existencia de estructuras de tipo 'feudal' en la sociedad de al-Andalus. El ejemplo de la región valenciana", *Estructuras feudales y feudalismo en el mundo mediterráneo (siglos X-XIII)*, Barcelona: 1984, p. 117-138.
- GUICHARD, P., *Les musulmans de Valence et la Reconquête, XIe-XIIIe siècles*, 2 vol., Damasc: 1990-91.
- GUICHARD, P., "Els berbers de València, una vegada més. Resposta a Carme Barceló", *Afers*, 15 (1993), p. 225-232.
- GUICHARD, P., "Les villes d'al-Andalus et de l'Occident musulman aux premières siècles de leur histoire. Une hypothèse récente", *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*, Madrid: 1998, p. 37-52.
- GUICHARD, P., *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*, València: 2001.
- GUICHARD, P., "Eduardo Manzano, Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 37-1 (2007), p. 257-262.
- GUICHARD, P., "Villes et campagnes aux premiers siècles de l'Islam dans le Sharq al-Andalus", *Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (VIe-XIe siècles): la transition*, Tolosa: 2007, p. 263-273.
- GUINOT, E., *Cartes de poblament medievals valencianes*, València: 1990.
- GUINOT, E., "L'Horta de València a la Baixa Edat Mitjana. De sistema hidràulic andalusí a feudal", *Afers*, 51 (2005), p. 271-300.
- GUINOT, E., "Comunidad rural, municipios y gestión del agua en las huertas medievales valencianas", *El lugar del campesino. Entorno a la obra de Reyna Pastor*, Valencia: 2007, p. 309-330.
- GUINOT, E., "El gobierno del agua en la huertas medievales mediterráneas: los casos de Valencia y Murcia", *Espacios de poder y formas sociales en la Edad Media*, Salamanca: 2007, p. 99-118.
- GUINOT, E., "El repartiment feudal de l'Horta de València al segle XIII: jerarquització social i reordenació del paisatge rural", *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó*, València: 2007, p. 115-199.
- GUINOT, E., "La construcció d'un paisatge medieval irrigat: l'horta de la ciutat de València", *Natura i desenvolupament: el medi ambient a l'Edat Mitjana*, Lleida: 2007, p. 191-220.
- GUINOT, E., "Una historia de la Huerta de Valencia", *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: l'Horta de València*, València: 2007, p. 60-98.
- GUINOT, E., "Agrosistemas del mundo andalusí: criterios de construcción de los paisajes irrigados", *Cristiandad e Islam en la Edad Media Hispana*, Logronyo: 2008, p. 209-238.
- GUINOT, E., "«Com en temps de sarraïns». La herència andalusí en la huerta medieval de Valencia", *Musulmanes y cristianos frente al agua en la ciudades medievales*, Santander: 2008, p. 173-193.
- GUINOT, E., "El paisaje de la Huerta de Valencia. Elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval", *Historia de la ciudad. V. Tradición y progreso*, Valencia: 2008, p. 116-129.
- GUINOT, E., DIÉGUEZ, M. A. i FERRAGUD, C., *Llibre de la Cort del Justícia de València (1280-1282)*, València: 2008.
- GUINOT, E. et alii. *La Real Acequia de Moncada*, València: 1999.

- GUINOT, E. i ESQUILACHE, F., *Moncada i l'Orde del Temple en el segle XIII. Una comunitat rural de l'Horta de València en temps de Jaume I*, València: 2010.
- GUINOT, E. i ESQUILACHE, F., “La reorganización del paisaje agrario en la huerta de Valencia después de la conquista cristiana. El sistema hidráulico y el parcelario de Montcada y Benifaraig en el siglo XIII”, *Debates de Arqueología Medieval*, 2 (2012), p. 229-276.
- GUINOT, E. i SELMA, S., *Les séquies de l'Horta Nord de València: Mestalla, Rascanya i Tormos*, València: 2005.
- GUINOT, E. i SELMA, S., “L'estudi del paisatge històric de les hortes mediterrànies: una proposta metodològica”, *Revista valenciana d'etnologia*, 3 (2008), p. 100-124.
- GUINOT, E. i SELMA, S., “La construcción del paisaje en una huerta feudal: la Séquia Major de Vila-real (siglos XIII-XV)”, *Hidráulica agraria y sociedad feudal. Prácticas, técnicas, espacios*, Valencia: 2012, p. 103-145.
- GUTIÉRREZ, S., “El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VIII y XI. Una propuesta arqueológica sobre la explotación de las zonas húmedas en el Bajo Segura”, *Arbor*, 593 (1995), p. 65-94.
- GUTIÉRREZ, S., “La arqueología en la historia del temprano al-Andalus: espacios sociales, cerámica e islamización”, *Histoire et archéologie de l'Occident musulman (VIIe-XVe siècle) : Al-Andalus, Maghreb, Sicile*, Tolosa: 2012, p. 33-66.
- GUTIÉRREZ, S., ABAD, L. i GAMO, B., “Eio, Iyyuh y el Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete): de sede episcopal a madina islamica”, *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica: les ciutats tardoantigues d'Hispania. Cristianització i topografia*, Barcelona: 2005, p. 345-370
- GUTIÉRREZ, S. i GRAU, I., “El territorio tardoantiguo y altomedieval en el sureste de Hispania: Eio-Illuh como caso de estudio”, *Visigodos y omeias. El territorio*, Mèrida: 2012, p. 171-198.
- HAMMOUDI, A., “Segmentariedad, stratification sociale, pouvoir politique et sainteté. Reflexions sur les theses de Gellner”, *Hesperis-Tamuda*, XV (1974), p. 147-180.
- HART, D. M., *Dadda 'Atta and his forty grandsons: The socio-political organisation of the Ait 'Atta of Southern Morocco*, Cambridge: 1981.
- HART, D. M., *The Aith Waryaghar of the Moroccan Rif*, Tucson (Arizona): 1976.
- HART, D. M., *Estructuras tribales precoloniales en Marruecos bereber, 1860-1933: una reconstrucción etnográfica en perspectiva histórica*, Granada: 1997.
- HART, D. M. i RAHA, R., *La Sociedad berber del Rif marroquí: sobre la teoria de la segmentariedad en el Magreb*, Granada: 1999.
- HASSEN, M., “Villages et habitations en Ifriqiya au Bas Moyen Âge. Essai de typologie”, *Castrum 6. Maisons et espaces domestiques dans le monde méditerranéen au Moyen Âge*, Roma-Madrid: 2000, p. 232-244.
- HERREROS, T., *Intervención arqueológica: ejecución de las obras de la línea T-2. Infraestructura de la Estación del Mercat (Valencia)*, València: 2008, informe dipositat a l'arxiu del Servei d'Investigacions Arqueològiques Municipal de l'Ajuntament de Valencia.
- HORTELANO, I., “La red de acueductos de la Valentia romana. Canales de abastecimiento rural al sur del Túria”, *Lucentum*, XXVII (2008), p. 69-85.
- HUICI, A., *Historia musulmana de Valencia y su región*. Vol. 1, València: 1970.
- IZQUIERDO, R., “Una ciudad de la Marca Media: Vascos (Toledo)”, *Arqueología y Territorio Medieval*, 12 (2005), p. 35-55.
- IZQUIERDO, R., “La alcazaba de Vascos”, *Le chateau et la ville. Espaces et reseaux (VI-XIII siecle)*. *Castrum* 8, Madrid: 2008, p. 269-281.

- JALDERO, F. de P., “Plano de los restos de los antiquísimos canales existentes en el término de Ribarroja que vienen de Villamarchante y se pierden en Manises”, *Memoria habiendo obtenido el título de Socio de Mérito en la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia*, València: 1849.
- JAUBERT DE PASSÀ, F., *Canales de riego de Cataluña y reino de Valencia*, València: 1844 (original francès de 1823; edició facsímil de 1991).
- JIMÉNEZ PUERTAS, M., *Linajes y poder en la Loja islámica. De los Banū Jālid a los Alatares (siglos VIII-XV)*, Granada: 2009.
- JIMÉNEZ PUERTAS, M. (ed.), *El paisaje y el análisis del territorio. Reflexiones sobre el sur de al-Andalus*, Granada: 2015.
- JIMÉNEZ PUERTAS, M. i MATTEI, L. (eds.), *El paisaje y su dimensión arqueológica. Estudios sobre el sur de la Península Ibérica en la Edad Media*, Granada: 2010.
- JOHNS, J., *Arabic administration in Norman Sicily*, Cambridge: 2002.
- KIRCHNER, H., “Construir el agua. Irrigación y trabajo campesino en la Edad Media”, *Arbor*, CLI (1995), p. 35-64.
- KIRCHNER, H., *La construcció de l'espai pagès a Mayūrca: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró*, Palma: 1997.
- KIRCHNER, H., “Redes de alquerías sin husūn: una reconsideración a partir de los asentamientos campesinos andalusíes de las islas orientales”, *Castillos y territorio en al-Andalus*, Granada: 1998, p. 450-469.
- KIRCHNER, H., “Tierra de clanes. Espacios hidráulicos y clanes andalusíes en la isla de Yabisa (Ibiza)”, *Arqueología del Paisaje. Arqueología Espacial*, 19-20 (1998), p. 351-371.
- KIRCHNER, H., “El mapa de los asentamientos andalusíes de Ibiza”, *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*, Granada: 2002, p. 120-186.
- KIRCHNER, H., “Redes de asentamientos andalusíes y espacios irrigados a partir de *qanāt*(s) en la sierra de Tramuntana de Mallorca: una reconsideración de la construcción del espacio campesino en Mayūrca”, *Por una arqueología agrària. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Oxford: 2010, p. 79-94.
- KIRCHNER, H., “Arqueologia hidràulica i tipologia d'espais irrigats andalusins”, *III Curs internacional d'Arqueologia Medieval. La prospecció i el territori*, Lleida: 2012, p. 129-146.
- KIRCHNER, H., i NAVARRO, C., “Objetivos, métodos y práctica de la arqueología hidráulica”, *Archeologia Medievale*, 20 (1993), p. 121-150.
- KUHN, T. S., *The Structure of Scientific Revolutions*, 1962.
- LABARTA, A., “Cartas árabes malagueñas”, *Anuario de Estudios Medievales*, 19 (1989), p. 619-621.
- LABARTA, A., BARCELÓ, C. i VEGLISON, J., *València àrab en prosa i vers*, València: 2011.
- LAGARDÈRE, V., *Campagnes et paysans d'Al-Andalus (VIIIe-XVe s.)*, París: 1993.
- LAKHASSI, A., i TOZY, M., “Segmentariedad y teoría de los leffs (Tahuggwat/Taguzult)”, *Antropología y antropólogos en Marruecos*, Barcelona: 2002, p. 423-447.
- LALIENA, C., “La carta de población de Alcañiz”, *Studium. Homenaje al professor Antonio Gargallo Moya*, II, Teruel: 1997, p. 253-267.
- LAVIGNE, C., “Parcelles de fondation et parcelles de formation à l'époque médiévale en Gascogne: clefs de lecture et problèmes d'interprétation”, *Les formes du paysage, t.3, L'analyse des systèmes spatiaux*, París: 1997, p. 149-158.

- LECESTRE-ROLLIER, B., “De la terre à la parenté dans le Haut Atlas marocain”, *Téchniques & Culture*, 40 (2003), p. 35-46.
- LLAURADÓ, A., *Tratado de aguas y riegos*, Madrid: 1884.
- LLOP, J., *De la institució, govern polítich y juridich, costums i observàncies de la Fàbrica Vella, dita de Murs i Valls, i de la Nova, dita del Riu*, València: 1675.
- LÓPEZ ELUM, P., *La alquería islàmica en Valencia: estudio arqueológico de Bofilla (siglos XI-XIV)*, València: 1994.
- LÓPEZ ELUM, P., *Los orígenes de los Fueros de Valencia y de las Cortes en el siglo XIII*, València: 2001.
- LÓPEZ GÓMEZ, A., “El origen de los riegos valencianos. Los canales romanos”, *Cuadernos de Geografía*, 15 (1974), p. 1-24.
- LÓPEZ GÓMEZ, A., “El origen de los riegos valencianos II. La división del agua”, *Cuadernos de Geografía*, 17 (1975), p. 1-38.
- LUNA DIAZ, J. A., “La alquería: un modelo socio-económico en la Vega de Granada. Aproximación a su estudio”, *Chronica Nova*, 16 (1988), p. 79-100.
- MAHÉ, A., “Violence et médiation. Théorie de la segmentarité ou pratiques juridiques en Kabylie”, *Genèses*, 32 (1998), p. 51-65.
- MAHÉ, A., “Lecture philosophique de la théorie de la segmentarité d’Ernest Gellner”, *Dimensions de la violence et formes de la civilité dans le monde arabe*, en premsa.
- MALPICA CUELLO, A., *Turillas, alquería del alfoz sexitano*, Granada: 1984.
- MALPICA CUELLO, A., “Arqueología hidráulica y poblamiento medieval en la Vega de Granada”, *Fundamentos de Antropología*, 6-7 (1997), p. 208-231.
- MALPICA CUELLO, A., *Poblamiento y castillos en Granada*, Barcelona-Madrid: 1996.
- MALPICA CUELLO, A., *Los castillos en al-Andalus y la organización del territorio*, Cáceres: 2003.
- MALPICA CUELLO, A., “El paisaje rural medieval en la Vega de Granada y la ciudad de Ilbira”, *Arqueología Espacial*, 26 (2006), p. 227-242.
- MALPICA CUELLO, A., “Los *ḥuṣūn* andalusíes y su análisis arqueológico”, *Arqueologia Medieval. Reflexions des de la pràctica*, Lleida: 2007, p. 155-176.
- MALPICA CUELLO, A. (ed.), *Análisis de los paisajes históricos: de al-Andalus a la sociedad castellana*, Granada: 2009
- MALPICA CUELLO, A., “Urban life in al-Andalus and its role in social organization and the structure of settlement”, *Imago Temporis: mediun aevum*, IV (2010), p. 25-49.
- MALPICA CUELLO, A., “Antes de Madīnat Ilbira. Su territorio en el entorno de 711”, *711. Arqueología e Historia entre dos mundos*, Alcalá de Henares: 2011, p. 387-400.
- MALPICA CUELLO, A., “La ciudad de Ilbira. Su formación y desarrollo”, *Cristãos e muçulmanos na Idade Média peninsular. Encontros e desencontros*, Lisboa: 2011, p. 27-49.
- MALPICA CUELLO, A., “La ciudad de Madinat Ilbira y el poblamiento de la Vega de Granada (siglos VIII-XI)”, *Mundos Medievales: espacios, sociedades y poder*, Santander: 2012, p. 681-692.
- MALPICA CUELLO, A., “La ciudad y las formaciones sociales tributario-mercantiles”, *Web de Arqueología Medieval*: <http://www.arqueologiamedieval.com/articulos/61/>
- MANDELBROT, B. B., *Los objetos fractales: Forma, azar y dimensión*, Barcelona: 1993 (Original: *Fractals: Form, chance and dimension*, San Francisco: 1977).

- MANGUE, I., “Séquies i molins a l'horta de València: La séquia de Rascanya, hidraulisme al marge esquerre del Túria”, *Els molins hidràulics valencians: tecnologia, història i context social*, València: 2000, p. 405-449.
- MANGUE, I., *Marxalenes: d'alquería islámica a barrio de la ciudad de Valencia*, València: 2001.
- MANZANO, E., *La frontera de al-Andalus en época de los omeyas*, Madrid: 1991.
- MANZANO, E., “Entre el feudalismo y el Islam. ‘Umār ibn Hafṣūn en los historiadores, en las fuentes y en la historia”, *Hispania*, 118 (1994), p. 1139-1144.
- MANZANO, E., *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Andalus*, Barcelona: 2006.
- MANZANO, E., “Quelques considérations sur les toponymes en *banū*- comme reflet des structures sociales d’Al-Andalus”, *Islamisation et arabisation de l’Occident Musulman médiéval*, París: 2011, p. 247-263.
- MANZANO, E., “Al-Andalus: un balance crítico”, *Histoire et archéologie de l’Occident musulman (VIIe-XVe siècle): Al-Andalus, Maghreb, Sicile (Villa 4)*, Tolosa: 2012, p. 19- 31.
- MANZANO, E., *Historia de España. Épocas medievales*, Barcelona: 2015 [1ª edició de 2010].
- MANZANO MARTÍNEZ, J., “Aproximación a la problemática histórica de un espacio hidráulico: la Huerta de Murcia”, *Memorias de Arqueología*, 9 (1990), p. 489-507.
- MANZANO MARTÍNEZ, J., “Aproximación a la estructura de la propiedad musulmana de la tierra en la huerta de Murcia (s. XIII)”, *Castrum 5. Archéologie des espaces agraires méditerranéens au Moyen Âge*, Madrid-Roma: 1999, p. 61-75.
- MARFULL, J., “Un sistema hidráulico feudal en el valle del Segre: la acequia de Torres”, *Irrigation, Society, Landscape. Tribute to Thomas F. Glick*, València: 2014, p. 155-171.
- MARÍN, M., *Mujeres en al-Andalus (Estudios onomástico-biográficos de al-Andalus, XI)*, Madrid: 2002.
- MARTÍ, J., “A la luna de Valencia. Una aproximación arqueológica al espacio periurbano de la ciudad musulmana”, *Historia de la Ciudad. Territorio, sociedad y patrimonio*, València: 2002, p. 55-73.
- MARTÍ, J., “Las venas de la metrópolis. Séquies, rolls y cadiretes en la ciudad de Valencia”, *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: L’Horta de València*, València: 2007, p. 102-127.
- MARTÍ, J. i PASCUAL, J., “El desarrollo urbano de Madīna Balansiya hasta el final de Califato”, *Ciudad y territorio en Al-Andalus. Jornadas de Arqueología Medieval*, Granada: 2000, p. 500-536.
- MARTÍ, R. i SELMA, S., “La huerta de la *madīna* de Šubrub (Segorbe, Castelló)”, *Boletín de Arqueología Medieval*, 9 (1995), p. 39-51.
- MARTÍN CIVANTOS, J. M., “Sistemas hidráulicos en la Sierra Norte de Sierra Nevada (Granada-Almería)”, *Hidráulica agrària y Sociedad feudal*, València: 2012, p. 225-260.
- MARTÍNEZ ENAMORADO, V., *Al-Andalus desde la periferia. La formación de una sociedad musulmana en tierras malagueñas (siglos VIII-X)*, Màlaga: 2003.
- MARTÍNEZ ENAMORADO, V. i CHAVARRÍA VARGAS, J. A., *Toponimia mayor de la serranía de Ronda*, Ronda: 2010.
- MARTÍNEZ SANMARTÍN, L. P., “Al-Andalus, sociedad tributaria de frontera”, *Revista d’Història Medieval*, 4 (1991), p. 251-260.
- MARTÍNEZ SANMARTÍN, L. P., “El estudio social de los espacios hidráulicos”, *Taller d’Història*, 1 (1993), p. 90-93.

- MARTÍNEZ SANMARTÍN, L. P., “Els molins com a clau d’articulació de l’Horta medieval de València. La sentència de 1240 entre els moliners d’Alaxar i la comunitat de Rascanya”. *Afers* 51 (2005), p. 369-396.
- MATEU, J., MARCO, J. i SANCHIS IBOR, C., “La huerta islámica de Valencia”, *Historia de la ciudad de Valencia*, València: 2000, p. 50-53.
- MAYOL, M., *Memoria relativa a la visita girada al cauce del río Turia o Guadalaviar y sus afluentes Alfambra y Ebrón*, València: 1915.
- MENÉNDEZ PIDAL, R., *Primera crónica general de España que mandó componer Alfonso el Sabio y se continuaba bajo Sancho IV en 1289*, Madrid: 1955.
- MENJOT, D., *Murcie Castellane. Une ville au temps de la frontière (1243-milieu du XVe s.)*, Madrid: 2002.
- MILLER, K. H., *Guardians of Islam. Religious authority and Muslims communities of Lete Medieval Spain*, Nova York: 2008.
- MONTAGNE, R., *Les Berbères et le Makhzen dans le Sud du Maroc, essai sur la transformation politique des Berbères sédentaires (groupe chlevh)*, París: 1930.
- MONTANER, A., “La batalla de Cuarte (1094). Una victoria del Cid sobre los almorávides en la historia y la poesía”, *Guerra en Šarq Al’Andalus: las batallas cidianas de Morella (1084) y Cuarte (1094)*, Saragossa: 2005, p. 97-312.
- MUNSON, H., “Rethinking Gellner’s segmentary analysis of Morocco’s Ait ‘Atta”, *Man: Journal of the Royal Anthropological Institute*, 28/2 (1993), p. 267-80.
- NAVARRO, C., “El ma‘ÿil de Liétor (Albacete): un sistema de terrazas irrigadas de origen andalusí en funcionamiento”, *1º Congreso de Arqueología peninsular*, vol. VI, Porto: 1995, p. 365-378.
- NAVARRO, C., *Los asentamientos campesinos y los espacios irrigados de Yátor (Granada), Letur y Liétor (Albacete). Un ejemplo de segmentación tribal en Al-Andalus*, Universitat Autònoma de Barcelona: 1999, tesi doctoral inèdita.
- NAVARRO PALAZÓN, J. i DíEZ, E., (eds.), *La casa medieval en la Península Ibérica*, Madrid: 2015.
- NAVARRO PALAZÓN, J. i JIMÉNEZ CASTILLO, P., “Estudio sobre once casas andalusíes de Siyāsa”, *Memorias de Arqueología*, 5, 1990 (en realitat és de 1996).
- NEGRE, J., *De Dertosa a Ṭurtūša. L’extrem oriental d’al-Ṭagr al-A‘la en el context del procés d’islamització d’al-Andalus*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2012, tesi doctoral inèdita.
- NEGRE, J., “Origen y desarrollo de la huerta de Tortosa (silos IV-XII). El proceso de formación de un macro-espacio irrigado en el levante peninsular”. *Revista de Historia Agraria*, 66 (2015), p. 13-42.
- NIRENBERG, D., “Religious and Sexual Boundaries in the Medieval Crown of Aragon”, *Christians, Muslims, and Jews in medieval and early modern Spain*, Notre Dame (Indiana): 2000, p. 141-160.
- OLIVER ASÍN, J., “Notas de toponimia árabe valenciana”, *Conferencias y apuntes inéditos*, Madrid: 1996, p. 165-175.
- OLMOS, E., *Inventario de los pergaminos del archivo de la Catedral de Valencia*, València: 1961.
- ORTEGA, J. i LALIENA, C., “Formas feudales de especulación agrària: viñas, villas y acequias en el sur de Aragón (ca. 1170-1240)”, *Hidráulica agrària y Sociedad feudal*, València: 2012, p. 79-102.
- ORTEGA, M. J., ORENGO, H. i PALET, J. M., “Análisis morfológico de la llanura litoral norte de Valentia. Estructuración territorial y revisión de las tramas centuriadas”, *Agri Centuriati*, 9 (2012), p. 61-77.

- ORTEGA, M. J., ORENGO, H. i PALET, J. M., “El paisaje histórico de la llanura litoral de València: arqueomorfología, estructuración territorial y SIG”, *Saguntum*, Extra-17 (2015), p. 187-202.
- ORTEGA, M. J., ORENGO, H., RIERA, S., PALET, J. M., CARMONA, P. i RUIZ, J., “Ocupación y estructuración del paisaje litoral de *Valentia* durante el período romano”, *Implantations humaines en milieu litoral méditerranéen: facteurs d’installation et processus d’appropriation de l’espace*, Antibes: 2014, p. 379-387.
- PALERM, J. i CHAIREZ, C., “Medidas antiguas de agua”, *Relaciones. Estudios de historia y Sociedad*, 92 (2002), p. 227-251.
- PALET, J. M. i ORENGO, H., “Les centuriacions de l’Ager *Tarraconensis*: organització i concepcions de l’espai / The centuriations of the Ager *Tarraconensis*: Spatial Organisation and Conceptualisation”, *Ager Tarraconensis 1. Aspectes històrics i marc natural*, Tarragona: 2010, p. 121-154.
- PALET, J. M., ORENGO, H. i RIERA, S., “Centuriación del territorio y modelación del paisaje en los llanos litorales de Barcino (Barcelona) y Tarraco (Tarragona). Una investigación interdisciplinar a través de la integración de datos arqueomorfológicos y paleoambientales”, *Agri Centuriati*, 7 (2010), p. 169-185.
- PARRA VILLAESCUSA, M., “Cambios y transformaciones en el paisaje, agua y explotación de la huerta de Orihuela (ss. XIII-XVI). Una aproximación”, *Estudios recientes de jóvenes medievalistas. Lorca 2012*, Murcia: 2013, p. 91-110.
- PARRA VILLAESCUSA, M., “Control del agua y poder en la frontera sur valenciana: la huerta de Orihuela (siglo XV)”, *Roda da Fortuna*, 2-1 (2013), p. 470-500.
- PARRA VILLAESCUSA, M., “Aguas peligrosas-Aguas aprovechables: concepción ideológica y realidad productiva de los marjales. El sur del Reino de Valencia (ss. XIV- XV)”, *La percepción del agua en la Edad Media*, Alacant: 2015, p. 39-84.
- PASTOR, R., *Del Islam al Cristianismo. En las fronteras de dos formacions economico-sociales, Toledo siglos XI-XIII*, Barcelona: 1975.
- PIERA, A., “Los sistemas hidráulicos de la alquería de Agres (Alacant)”, *Recerques del Museu d’Alcoi*, 7 (1998), p. 161-171.
- PINGARRÓN, E., “Rastreo de una centuriatio en la zona sur de la Huerta de Valencia”, *Cuadernos de Geografía*, 29 (1981), p. 161-176.
- POCKLINGTON, R., *Estudios toponímicos entorno a los orígenes de Murcia*, Murcia: 1990.
- POVEDA, A., “Introducción al estudio de la toponimia árabe-musulmana de Mayūrqa segon la documentación de los Archivos de la Ciutat de Mallorca (1232-1278)”, *Awraq*, 3 (1980), p. 75-102.
- PREMARE, A. de, i GUICHARD, P., “Croissance urbaine et société rurale à Valence au début de l’époque des ryaumes de taifas (Xie siècle de J. C.). Traduction et commentaire d’un texte d’Ibn Hayyân”, *Revue de l’Occident Muslman et de la Méditerranée*, 31-1 (1981), p. 15-29.
- PUY, A., i BALBO, A. L., “The genesis of irrigated terraces in al-Andalus. A geoarchaeological perspective on intensive agriculture in semi-arid environments (Ricote, Murcia, Spain)”, *Journal of Arid Environments*, 89 (2013), p. 45-56.
- PUY, A., BALBO, A., VIRGILI, A. i KIRCHNER, H., “The evolution of Mediterranean wetlands in the first millenium AD: The case of Les Arenes floodplain (Tortosa, NE Spain)”, *Geoderma*, 232-234 (2014) p. 219-235.
- RETAMERO, F., “Un conjunto de reglas sabias y ordenadas: la disciplina agrária del sultan”, *De Toledo a Huesca. Sociedades medievales en trasição a finales del siglo XI (1080-1100)*, Saragossa: 1998, p. 61-66.

- RETAMERO, F., “Mercados silenciosos. Arqueología de un mercado rural andalusí (San Rafael, Isla de Ibiza)”, *II Congreso de Arqueología peninsular*, Vol. 4, Zamora: 1999, p. 703-714.
- RETAMERO, F., “Gorge builders. Andalusí peasant settlements in the South of Minorca Island (10th-13th)”, *Ruralia III. Památky archeologické*, Praga: 2000, p. 177-186.
- RETAMERO, F., “Les mesures de la supervivència”, *Els barrancs tancats. L'ordre pagès andalusí al sud de Menorca (X-XIII)*, Menorca: 2005, p. 269-280.
- RETAMERO, F., “Lo que el tamaño importa. Cuándo y por qué se modificaron los antiguos sistemas hidráulicos andalusies”, *Arqueología Espacial*, 26 (2006), p. 293-310.
- RETAMERO, F., “La sombra alargada de Wittfogel. Irrigación y poder en al-Andalus”, *Al-Andalus/España. Historiografías en contraste*, Madrid: 2009, p. 263-293.
- RIBERA, J., “Las tribus árabes en el reino de Valencia”, *El Archivo*, 11 (1886), p. 83.
- RIBERA, J., *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública del señor D. Julián Ribera y Tarragó el día 26 de mayo de 1912*, Madrid: 1912.
- RIBERA, J., “El sistema de riegos de la huerta valenciana no fue obra de los árabes”, *Disertaciones y opúsculos*, Madrid: 1928, p. 309-313.
- ROMERO, A., *Tavernes Blanques y su Parroquia de la Santísima Trinidad*, València: 1992.
- ROYO, V., “Violencia contra violencia en el mundo rural valenciano. Los mudéjares del valle de Pop (1419)”, *Actas del XI Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol: 2009, p. 667-680.
- RUBIERA, M. J., “Rafals y raales; ravals y arrabales; reals y reales”, *Sharq al-Andalus*, 1 (1984), p. 117-122.
- RUIZ, J. M. i CARMONA, C., “El medio físico de l’Horta”, *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: L’Horta de València*, València: 2007, p. 30-44.
- SABATÉ, F. (ed.), *Arqueologia Medieval IV. Els espais de secà*, Lleida: 2012.
- SAHLINS, M. D., *Las sociedades tribales*, Barcelona: 1972 [original en anglès de 1968].
- SÁNCHEZ-ALBORNOZ, C., *La España musulmana*, Buenos Aires: 1946.
- SÁNCHEZ-ALBORNOZ, C., “El Islam de España y el Occidente”, *L’Occidente e l’Islam nell’alto Medioevo*, Spoleto: 1965, p. 149-308.
- SANCHIS IBOR, C., *Regadiu i canvi ambiental a l’Albufera*, València: 2001.
- SANCHIS IBOR, C., “Les terres de l’Horta de València. Crònica de la recent reducció superficial del regadiu històric”, *Afers*, 47 (2004), p. 111-128.
- SANCHIS IBOR, C. i RUIZ PÉREZ, J. M., “La Rambleta. Aspectos geomorfológicos e hidráulicos”, *La Rambleta de la huerta de Favara. Patrimonio histórico y natural de la Ciudad de Valencia*, València: 2007, p. 13-30.
- SANCHIS MARTÍNEZ, V., “Els «rahals» del Llibre del Repartiment”, *Aguaites*, 16 (1990), p. 7-16.
- SARR, B., *“Et cependant les berbères existent”. El poblamiento bereber en la Frontera Superior andalusí (siglos VIII-XII)*, Granada: 2014.
- SELMA, S., “El molí hidràulic de farina i l’organització de l’espai rural andalusí. Dos exemples d’estudi arqueològic espacial d’Espadà (Castelló)”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 27 (1991), p. 65-100.
- SELMA, S., “Evolució des de l’època andalusí de l’espai agrari irrigat a la Vall de Veo (Serra d’Espadà, Castelló)”, *IV Congreso de Arqueología Medieval espanyola*, Vol III. Alacant: 1993, p. 567-574.
- SELMA, S., “Aigua i terra a la Plana del Millars. La sentència arbitral de 1347”, *Afers*, 51 (2005), p. 397-406.

- SELMA, S., *Memòria: Excavació arqueològica a les llengües del Raig de la Séquia de Tormos (València, L'Horta), per a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana*, octubre de 2006.
- SÉNAC, P., “Poblamiento, habitats rurales y sociedad en la Marca Superior de al-Andalus”, *Aragón en la Edad Media*, 9 (1991), p. 389-401.
- SÉNAC, P., *Un «village» d'al-Andalus aux alentours de l'an Mil. Las Sillas (Marcén, province de Huesca)*, Tolosa: 2009.
- SESMA, J. A., UTRILLA, J. F. i LALIENA, C., *Agua y paisaje social en el Aragón medieval: los regadíos del río Aguasvivas en la Edad Media*, Saragossa: 2001.
- SITJES, E., “Inventario y tipología de sistemas hidráulicos de al-Andalus”, *Arqueología Espacial*, 26 (2006), p. 263-291.
- SITJES, E., “Espacios agrarios y redes de asentamientos andalusíes en Manacor (Mallorca)”, *Por una arqueología agrària. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Oxford: 2010, p.61-78.
- SITJES, E., *Per camins de terra i d'aigua. Estudi de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar en època andalusina i fins just després de la conquesta de Jaume I (1229-30)*, Manacor: 2014.
- SOLER, L., “Comercio musulmán versus comercio cristiano: la actividad de los mercaderes mudéjares y la producción de las aljamas sarracenas. Valencia, primera mitad del siglo XIV”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, 14 (2003-2006), p. 229-248.
- TARÍN, R., *Drets i regadius de l'Horta de Picanya*, Picanya: 2000.
- TARRADELL, M., *Història del País Valencià*, Barcelona: 1965.
- TEIRA, F. J., *El régimen jurídico de aguas en el llano de Lérida (siglos XII al XVIII)*, Barcelona, 1968, p. 94-99.
- TERÉS, E., AGUADÉ, J., BARCELÓ, C. i CORRIENTE, F., “Antroponimia hispanoárabe (reflejada en las fuentes latino-romances), (IIª Parte)”, *Anaquel de Estudios Árabes*, 2 (1991), p. 13-34.
- THOUMIN, R., “Notes sur l'aménagement et la Distribution des eaux à Damas et dans sa Ghouta”, *Bulletin d'Études Orientales*, 4 (1934), p. 1-26.
- TORRES BALBÁS, L., *Ciudades Hispanomusulmanas*, Madrid: 1985.
- TORRÓ, J., *Poblament i espai rural. Transformacions històriques*, València: 1990.
- TORRÓ, J., “Producció, reproducció i colonització. Uns comentaris a propòsit de l'obra de Pierre Guichard *Les musulmans de Valence et la Reconquête*”, *Revista d'Història Medieval*, 4 (1991), p. 229-242.
- TORRÓ, J., *La formació d'un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*, València: 1992.
- TORRÓ, J., “Fortificaciones en Yibal Balansiya. Una propuesta de secuencia”, *Castillos y territorio en al-Andalus*, Granada: 1998, p. 385-418.
- TORRÓ, J., *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València: 1999.
- TORRÓ, J., “Arqueologia de la conquesta. Registre material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (segles XIII-XIV)”, *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València: 2003, p. 153-200.
- TORRÓ, J., “Terrasses irrigades a les muntanyes valencianes. Les transformacions de la colonització cristiana”, *Afers*, 51 (2005), p. 301-356.
- TORRÓ, J., “Vall de Laguar. Asentamientos, terrazas de cultivo e irrigación en las montañas del Sharq al-Andalus: un estudio local”, *Recerques del Museu d'Alcoi*, 16 (2007), p. 151-181.

- TORRÓ, J., “Tierras ganadas. Aterrazamiento de pendientes y desecación de marjales en la colonización del territorio valenciano”, *Por una arqueología agraria*, Oxford: 2010, p. 157-172.
- TORRÓ, J., “Canteros y niveladores. El problema de la transmisión de las técnicas hidráulicas andalusíes a la sociedades conquistadoras”, *Miscelánea Medieval Murciana*, XXXVII (2013), p. 209-231.
- TORRÓ, J. i GUINOT, E. (eds.), *Hidráulica agraria y sociedad feudal*, València: 2012.
- TRESSE, R., “L’irrigation dans la Ghouta de Damas”, *Revue des Études Islamiques*, 3 (1929), p. 459-573.
- TRILLO, C., *La Alpujarra antes y después de la conquista castellana*, Granada: 1994.
- TRILLO, C., “¿Podemos saber como funcionaban las alquerías ‘por dentro’? Un planteamiento sobre la organización económica y social en el ámbito rural de al-Andalus”, *Revista d’Història Medieval*, 12 (2001-2002), p. 279-297.
- TRILLO, C., “Contribución al estudio de la propiedad de la tierra en época nazarí”, *Asentamientos rurales y territorio en el Mediterráneo medieval*, Granada: 2002, p. 499-535;
- TRILLO, C., ‘Regadío y estructura social en al-Andalus: la propiedad de la tierra y el derecho al agua en el Reino Nazarí’, en *La Andalucía medieval: Actas I Jornadas de Historia Rural y Medio Ambiente*, Huelva: 2002, p. 71-98.
- TRILLO, C., *Una sociedad rural en el Mediterráneo medieval. El mundo agrícola nazarí*, Granada: 2003.
- TRILLO, C., *Agua, tierra y hombres en al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*, Granada: 2004.
- VALLS DAVID, R., *Pallantia, vulgo Valencia la Vieja; su historia, su río Turia y el Palancia, sus acueductos o canales de riego y abastecimiento de agua a algunas poblaciones y entre ellas nuestra ciudad de Valencia*, Vinaròs: 1902.
- VALLVÉ, J., *La división administrativa de la España musulmana*, Madrid: 1986.
- VEA, L., “Los Gelida: segmentación clánica beréber y producción de espacios rurales hidráulicos en al-Andalus. Primera aproximación: los riegos de Margarida (Planes de la Baronia, Alacant)”, *II Coloquio Historia y Medio físico. Agricultura y regadío en al-Andalus*, Almería: 1995, p. 203-213.
- VERDÚ CANO, C., *El Palmeral de Elche. Un paisaje andalusí*, Granada: 2011.
- VILLAS MAÑAS, S. (ed.), *Sal, agricultura y ganadería: La formación de los paisajes rurales en la Edad Media*, Palma: 2013.
- VOGUET, E., “Chefs de tribus et murābiṭūm. Des elites rurales du Maghreb medieval?”, *Mélanges de l’École française de Rome. Moyen Âge*, 124/2 (2012), p. 375-382.
- WATSON, A. M., “The arab agricultural revolution and its dissusion, 700-1000”, *Journal of Economic History*, 34 (1974), p. 8-35.
- WATSON, A. M., *Agricultural innovation in the Early Islamic World*, Cambridge: 1983.
- WATSON, A. M., “Arab and European agriculture in the Middle Ages: A case of restricted diffusion”, *Agriculture in the Middle Ages: Technology, Practice and Representation*, Filadèlfia: 1995, p. 62-75.
- WATT, M., *A History of Islamic Spain*, Edimburg: 1965.

APÈNDIX DE TAULES I FIGURES

Taula 1: *Esquema de divisió dels sistemes hidràulics de l'Horta de València*

1. Séquia de Montcada (fins al Carraixet)

- 1.1. Séquia de la Saldia
- 1.2. Séquia catalana
- 1.3. Roll Fondo
- 1.4. Fila de Quart
- 1.5. Séquia de la Uncia
- 1.6. Roll del Sentari
- 1.7. Roll d'en Ferris
- 1.8. Roll dels Frases
- 1.9. Roll del Llavador
- 1.10. Roll de l'Armeler
- 1.11. Fila de Massarrojos
  - 1.11.1. Fileta
- 1.12. Roll de Borbotó
- 1.13. Braç de Sorolla
  - 1.13.1. Canal del camí de Massarrojos
- 1.14. Braç de l'Escorxador
- 1.15. Braç fondo de Benifaraig
- 1.16. Braç dels Francs
- 1.17. Fila d'Alfara
  - 1.17.1. Séquia de la Pasqualeta
  - 1.17.2. Séquia Mosquitera

2. Séquia de Quart, Benàger i Faitanar

- 2.1. Séquia de Quart
  - 2.1.1. Braç del Molí
  - 2.1.2. Braç del Divendres
  - 2.1.3. Braç de les Vinyes
  - 2.1.4. Braç del Míg
  - 2.1.5. Braç Forà
    - 2.1.5.1. Braç de Cadiretes
- 2.2. Séquia de Benàger
  - 2.2.1. Comuner d'Aldaia
    - 2.2.1.1. Braç del Pont Nou
    - 2.2.1.2. Braç de Vila
    - 2.2.1.3. Braç d'Escorriola
    - 2.2.1.4. Braç de Trullets
    - 2.2.1.5. Braç del Dilluns
    - 2.2.1.6. Braç de Dimecres
    - 2.2.1.7. Braç de Divendres
    - 2.2.1.8. Braç de Dissabte
    - 2.2.1.9. Braç del Diumenge
  - 2.2.2. Séquia del Terç
  - 2.2.3. Séquia de Faitanar
    - 2.2.3.1. Braç d'en Samarra
      - 2.2.3.1.1. Braç del Camí de València
    - 2.2.3.2. Braç de na Pastora
    - 2.2.3.3. Braç del Xiprer

- 2.2.3.4. Braç de Na Martina
- 2.2.3.5. Braç de la Cadireta
- 2.2.3.6. Braç de Na Belluga
- 2.2.3.7. Braç de Ferrer
- 2.2.3.8. Braç de l'Argamassa
- 2.2.3.9. Braç de Bàrtol
- 2.2.3.10. Braç Fondo
  - 2.2.3.10.1. Braç d'Alemaný
- 2.2.3.11. Braç d'Alba
  - 2.2.3.11.1. Braç Nou
  - 2.2.3.11.2. Braç de Catuto
- 2.2.3.12. Braç de Paiporta
  - 2.2.3.12.1. Braç de Campanar
  - 2.2.3.12.2. Braç Sisé
  - 2.2.3.12.3. Braç Seté
  - 2.2.3.12.4. Braç Huité
  - 2.2.3.12.5. Braç de Mina
  - 2.2.3.12.6. Braç Nové
  - 2.2.3.12.7. Braç del Racó

3. La Séquia de Tormos

- 3.1. Fila de Campanar
  - 3.1.1. Fila de Dalt
  - 3.1.2. Fila del Pouet
- 3.2. El Tragador
  - 3.2.1. El Tragador de Dins
  - 3.2.2. El Tragador de Fora
- 3.3. Braç de Benicalap principal
  - 3.3.1. Braç de Benicalap continuació
    - 3.3.1.1. Braç de Marxalenes-Olleria
  - 3.3.2. Braç de Ferrando
    - 3.3.2.1. Braç de les Barraquetes
- 3.4. Braç de Burjassot
  - 3.4.1. Braç de l'Alborgí
    - 3.4.1.1. Fila de Burjassot
  - 3.4.2. Braç de Borbotó
    - 3.4.2.1. Braç de Ferrús
    - 3.4.2.2. Braç de Carpesa

4. La Séquia de Mislata

- 4.1. Braç dels Moros
- 4.2. Séquia de Xirivella
  - 4.2.1. Roll del Rajolar
  - 4.2.2. Roll de Gorí
  - 4.2.3. Roll del Forn
  - 4.2.4. Roll de l'Alquerieta
  - 4.2.5. Roll d'Omet
  - 4.2.6. Roll de l'Ull de Bou
  - 4.2.7. Roll de Rigles

- 4.3. Séquia d'Andarella
    - 4.3.1. Braç de Cama
      - 4.3.1.1. Braç d'en March
    - 4.3.2. Roll de Pellisser
    - 4.3.3. Roll de Caragoler
  - 4.4. Braç de Vara de Quart o Camí de Quart
    - 4.4.1. Braç del Frares
- 5. La Séquia de Mestalla**
- 5.1. Braç de Petra
    - 5.1.1. Braç de Campanar
      - 5.1.1.1. Braç del Pouet
      - 5.1.1.2. Braç del Mig
    - 5.1.2. Braç del Goleró
    - 5.1.3. Fila dela Alters
    - 5.1.4. Braç de l'Alqueria Fonda
      - 5.1.4.1. Braç del Mig
      - 5.1.4.2. Braç de Dalt
  - 5.2. Braç de Rambla
    - 5.2.1. Braç d'Alegret
    - 5.2.2. Braç de les Files
      - 5.2.2.1. Fila Ampla
      - 5.2.2.2. Fila Fonda
    - 5.2.3. Braç d'Escamarda
    - 5.2.4. Braç de Rams
      - 5.2.4.1. Braç de l'Arquet
  - 5.3. Braç d'Algiròs
    - 5.3.1. Braç del Palau del Real
    - 5.3.2. Braç dels Molins
    - 5.3.3. Continuació d'Algiròs
      - 5.3.3.1. Roll de l'Ullà
      - 5.3.3.2. Roll d'Algiròs
      - 5.3.3.3. Braç de Roca
      - 5.3.3.4. Roll camí Grau
      - 5.3.3.5. Roll de Carmona
- 6. La Séquia de Favara**
- 6.1. Braç de Rajosa
  - 6.2. Braç de Sant Jeroni
    - 6.2.1. Braç de l'Hospital
  - 6.3. Roll de la Barca
  - 6.4. Braç de Jesús
  - 6.5. Roll de Patraix
  - 6.6. Braç de les Monges
- 6.7. Braç de la Gàbia
    - 6.7.1. Fila dels Negrets
    - 6.7.2. Braç del Comunet
  - 6.8. Braç [del Pont] Nou
  - 6.9. Braç d'Estadella
  - 6.10. Braç de Sant Jordi
  - 6.11. Braç d'Alfatar
  - 6.12. Braç de la Cadira
  - 6.13. Fila de Benetússer
  - 6.14. Braç del Mitjà
    - 6.14.1. Braç de la Mola
    - 6.14.2. Braç del camí d'Orba
  - 6.15. Braç de Massanassa
  - 6.16. Braç de Catarroja
  - 6.17. Braç d'Albal
- 7. La Séquia de Rascanya**
- 7.1. Braç de Guatla
  - 7.2. Braç del Martell
    - 7.2.1. Braç de Sant Miquel
    - 7.2.2. Braç d'Orriols
  - 7.3. Braç d'en Blanc (séquia mare)
    - 7.3.1. Braç d'Alboraia
      - 7.3.1.1. Braç de Na Riquera
        - 7.3.1.1.1. Braç del Gaiato
      - 7.3.1.2. Braç Comunet/séquia Mar
    - 7.3.2. Braç d'Almàssera
      - 7.3.2.1. Roll de la Creu
      - 7.3.2.2. Braç de Massana
      - 7.3.2.3. Braç de les Basses
      - 7.3.2.4. Braç de la Plaça
      - 7.3.2.5. Braç de la Cadena
      - 7.3.2.6. Braç del Rollet
      - 7.3.2.7. Braç de l'Anoueret
      - 7.3.2.8. Braç de Cigala
      - 7.3.2.9. Séquia de Sant Vicent
  - 7.4. Séquia de les Fons / Séquia del Palmar
    - 7.4.1. Séquia de Vera
      - 7.4.1.1. Séquia de Masquefa
    - 7.4.2. Braç de Calvet
- 8. La Séquia de Rovella**
- 8.1. Séquia del Vall

Taula 3: Superfície i tipologia dels espais hidràulics andalusins

Séquia	Còdec	Nom de l'espai	Superfície	Grup	Tipologia	Tipus d'espai
Montcada (11)	E-01	Paterna-A	4'5	A	campaniforme	barri
	E-02	Paterna-B	6	A	quadrangular	barri
	E-03	Godella	22	C	campaniforme	alqueria
	E-04	Massarrojos	10'5	B	irregular	alqueria
	E-05	Montcada-A	8	A	cònica	barri
	E-06	Montcada-B	7	A	piriforme	barri
	E-07	Montcada-D	6	A	quadrangular	barri
	E-08	Montcada-E	10'5	B	quadrangular	alqueria
	E-09	Alfara	5	A	quadrangular	barri
	E-10	Benifaraig	25	C	campaniforme	alqueria
	E-11	Vinalesa	25	C	piriforme	alqueria
Tormos (13)	E-12	Benitaha	5	A	campaniforme	alqueria
	E-13	Benimàmet	5	A	campaniforme	alqueria
	E-14	Beniferri	16	B	quadrangular	alqueria
	E-15	Benicalap	21	C	piriforme	alqueria
	E-16	Olleria	14	B	piriforme	alqueria
	E-17	Tormos (?)	30	C	campaniforme	alqueria
	E-18	Beniamen	16	B	piriforme	alqueria
	E-19	Burjassot	16	B	cònica	alqueria
	E-20	Beniau	5	A	campaniforme	rafal
	E-21	Coscollana	10	B	campaniforme	alqueria
	E-22	Borbotó	18	B	piriforme	alqueria
	E-23	Binata	13	B	quadrangular	alqueria
	E-24	Carpesa	27	C	piriforme	alqueria
Mestalla (9)	E-25	Campanar	25	C	piriforme	alqueria
	E-26	Petra	31	C	campaniforme	alqueria
	E-27	Beniataf	16	B	quadrangular	alqueria
	E-28	Benimaclet	20	C	campaniforme	alqueria
	E-29	Rambla-A	18	B	campaniforme	barri
	E-30	Rambla-B	20	B	quadrangular	rafal
	E-31	Rambla-C	19	B	irregular	rafal
	E-32	Cinqueros-A	18	B	irregular	barri
E-33	Cinqueros-B	18	B	irregular	barri	
Rascanya /Isba (9)	E-34	Rafal Axeta	7'5	A	campaniforme	rafal
	E-35	Racanya-A	13	B	quadrangular	barri
	E-36	Rascanya-B	16	B	campaniforme	barri
	E-37	Rascanya-C	9	A	piriforme	rafal
	E-38	Carraixet	21	C	campaniforme	alqueria
	E-39	Alboraia	7	A	campaniforme	alqueria
	E-40	Rafal Terràs	7	A	campaniforme	rafal
	E-41	Almàssera	12	B	campaniforme	alqueria
	E-42	Massamardà	14	B	piriforme	alqueria
Quart-Benàger (13)	E-43	Quart-A	23	C	campaniforme	barri
	E-44	Quart-B	18	B	cònica	barri
	E-45	Quart-C	6	A	piriforme	barri
	E-46	Quart-D	6	A	piriforme	barri
	E-47	Quart-E (Albaida)	7	A	piriforme	barri
	E-48	Benàger	23	C	campaniforme	alqueria
	E-49	Faitanar-A	4	A	piriforme	rafal
	E-50	Faitanar-B	4	A	campaniforme	rafal
	E-51	Faitanar-C	2	A	fusiforme	rafal
	E-52	Faitanar-D	5	A	campaniforme	rafal
	E-53	Mormany	17	B	campaniforme	alqueria
	E-54	Cotelles	30	C	quadrangular	alqueria
	E-55	Racó	18	B	quadrangular	alqueria

Mislata (7)	E-56	Mislata	6'5	A	quadrangular	alqueria
	E-57	Xirivella-A	8	A	campaniforme	barri
	E-58	Xirivella-B	18	B	piriforme	barri
	E-59	Andarella-A	14	B	campaniforme	barri
	E-60	Andarella-B	23	C	piriforme	barri
	E-61	Andarella-C	13	B	campaniforme	barri
	E-62	Rafal Axuterni	25	C	campaniforme	rafal
Favara (18)	E-63	Rajosa	27	C	piriforme	raval
	E-64	Boatella	8	A	piriforme	raval
	E-65	Rafal Ibn Sanxo	25	C	quadrangular	rafal
	E-66	Patraix-A	11	B	piriforme	alqueria
	E-67	Patraix-B	12	B	piriforme	alqueria
	E-68	Altell	21	C	campaniforme	alqueria
	E-69	Malilla	33	C	campaniforme	alqueria
	E-70	Benimassot	23	C	piriforme	alqueria
	E-71	Pala	30	C	campaniforme	alqueria
	E-72	Rafal Mopherez	18	B	quadrangular	rafal
	E-73	Benetússer	16	B	quadrangular	alqueria
	E-74	Sedaví	18	B	quadrangular	alqueria
	E-75	Alfagar	13	B	campaniforme	alqueria
	E-76	Orba	11	B	quadrangular	alqueria
	E-77	Massanassa	33	C	piriforme	alqueria
	E-78	Catarroja	16	B	campaniforme	alqueria
	E-79	Albal-A	6	A	quadrangular	barri
	E-80	Albal-B (Benimà)	6	A	campaniforme	barri

Taula 5: Llista de topònims de l'Horta de València relacionats amb espais hidràulics andalusins

Séquia	Nom actual	Variants documentades	Topònim històric	Classificació	Ident.	Fase
Montcada (fins al Carraixet)	Paterna	Paterna	Paternus > Baṭarna	llatí	Sí	1
	Godella	Godayla	Gudāla	tribal/gentilici	Sí	3
	Rocafort	(probable post-conquesta)	-	llatí	No	-
	Massarrojos	Maçaroyos	Manzīl ar-Ruāya?	rāḥal/manzīl	Sí	3
	Montcada	Moncada, Montecathano	(desconegut)	llatí	Sí	3
	ḥarā Montcada	Monc. cum suis alqueriis			Sí	1
	Alfara	Alhara	al-Ḥarā	àrab	Sí	1-2
	Benifaraig	Benioraix, Benioraphia	Banī Faraḡ	tribal/gentilici	Sí	2
	Vinalesa	Binalesa, Benivolesar	Banī Abu-l-‘Aṣ(a)r o Banī Abu l-Yasar	tribal/gentilici	Sí	2-3
Quart, Benàger i Faitanar	Manises	Maneçar, Manizes	Manzīl ‘Isà	rāḥal/manzīl	No	3
	Quart	Quart	Quartum miliarium	llatí	Sí	1
	Albaida	-	al-Bayḍa	àrab	Sí	1-2
	Aldaia	Rahal Ladea	al-Ḍay‘a	rāḥal/manzīl	No	3
	Alaquàs	Alaquauz	al-Aqwās	àrab	No	3
	Tormonet	(probable post-conquesta)	Banū Aḡḡer	tribal/gentilici	Sí	2
	Mormany	Morman	(?)	llatí?	Sí	2
	Cotelles	Coteyllas	Qūṭ‘ayla? Actus	àrab o llatí	Sí	2
Racó	Raycol o Raytol	Raikūn	àrab	Sí	2	
Tormos	L'Alcúdia	Alchudia iuxta Campanar	al-Kūdyā	àrab	No	3?
	Benitaha	Beniathan	Banī Ṭaḥān o Banī Tahar	tribal/gentilici	Sí	3
	Benimàmet	Benimabet, Benimahabet, Benimahabar	Banī Māmet o Banī Mahbud	tribal/gentilici	Sí?	3
	Beniferri	Alqueria Beniferra o Rahal Abinferro	Banī Fīrruh	tribal/gentilici	Sí	3
	Benicalap	Benicalapech, Benicalapet	Banī Qalābaq	tribal/gentilici	Sí	1
	Olleria	Olarios	Ollarius	llatí	Sí	2
	“Tormos”	-	Tormos	llatí	Sí	1
	Beniemen	Beniemen, Benjemen	Banī Yamān	tribal/gentilici	Sí	2
	Burjassot	Borjazot	Burḡ as-sāwṭ	àrab	Sí	3
	Beniau	-	Banī Hud?	tribal/gentilici	Sí	3
	Coscollana	Coscoylar, Coscollar	Coscolius	llatí	Sí	1
	Borbotó	Borbatur	Barghawata?	tribal/gentilici	Sí	1
	Binata	Beniata, Benihatha,	Banī ‘Aṭa	tribal/gentilici	Sí	1
Carpesa	Carpesa, Carpesia	(?)	llatí	Sí	2	
Mislata	Mislata	Maçlata, Mezlata	Manzīl ‘Aṭa	rāḥal/manzīl	Sí	2-3
	Soternes	Rahal Axuterni, Rafalsoternos, Soterna	Rāḥal al-Šuqernī	rāḥal/manzīl	Sí	2
	Xirivella	Chilbella	Silvella > Šilbella	llatí	Sí	1
	Andarella	Andarela, Ondarela	Undarela	llatí	Sí	1
Mestalla	Campanar	Campanar	Campus>Qanbanar	llatí	Sí	1-2
	Beniataf	Beniathaf	Banī ‘Aṭṭāf	tribal/gentilici	Sí	2
	Petra	Peydra, Petra	Petra o Butr (berber)	llatí	Sí	1-2
	Benimaclet	Banimaglet	Banī Maklāta o Banī Makhlād	tribal/gentilici	Sí	1
	Rambla	Rambla	Ramla	àrab	Sí	1
	Algiròs	Algeroç, Algerof	al-Jurūš	àrab	Sí	1
	Cinqueros	Cinquayros	Quinquarius	llatí	Sí	1

Favara	Raiosa	Reosa, Rajosa, Rayosa	(?)	llatí	Poss.	3
	Boatella	Boabtella, Boaitala, Boatela, Boatbela	Bayṭāla	llatí	Sí	3
	Abinxalbetó	Rahal Abinxalbetó o alqueria Alarhal	Rāḥal Ibn Šalbat o Qaryat al-Rāḥal	rāḥal/manzīl	Sí?	3
	Patraix	Petraher Alfauquia i Petraher Acifilia	Petrarius > Baṭrāyr Baṭrāyr al-Fawqīya i Baṭrāyr as-Saflīya	llatí	Sí	1
	Altell	Autel, Altel, Alteyl, Otell	al-Tell	àrab	Sí	1
	Melilla	Malila, Malilla	Malīla	tribal/gentilici	Sí	1
	Cassén Jussà	Cassen, Cacén	Qāsim	llatí	No	?
	Benimassot	Benimaçot, Benimazohot	Banī Mas'ūd	tribal/gentilici	?	?
	Pala	-	Pala	llatí	Sí	2
	Castellar	Castelló de l'Albufera	Castrum > Qaštilyūn	llatí	No	?
	Abinmofèrez	Abinmoerez, Abinmopherez	Rāḥal Ibn Mufarriğ	rāḥal/manzīl	Sí	3
	Sedaví	Beniçedaví	Banī Sīdabī	tribal/gentilici	Sí	2
	Alfàfar	Alfòfar, Alfolfar	al-Ḥūfar	àrab	Sí	2
	Rabisanxo	Raal Abinsancho	Rāḥal Ibn Šams	rāḥal/manzīl	No	3
	Benetússer	Benituçem, Benetuz	Banī Tuzarī	tribal/gentilici	Sí	2
	l'Orba	-	Awraha	tribal/gentilici	Sí	2
	Massanassa	Mañelnaçar	Manzīl Naşr	rāḥal/manzīl	Sí	2-3
	Catarroja	Cataroya	Qaṭ'a ar-Ruāya	àrab	Sí	3
	Albal	Alboayal	al-Ba'l > al-Bu'āy'al	àrab	Sí	3
Benimà	-	Banī Aḥmad?	tribal/gentilici	Sí	3	
Rascanya / Isba	Marxalenes	Marchiliena, Marxalena	Mārg al-Ḥinna	àrab	No	3?
	Tendetes	Raal Axeta, Rafalaxat	Rāḥal al-Šāt	rāḥal/manzīl	Sí	3
	Rascanya	Rascayna, Rusaynam (?)	Rās Qannā (t)	àrab	Sí	3
	Carraixet	Carraxet	(?)	llatí?	Sí	2
	Alboraia	Alborayatç, Alborayatz, Alborayet, Alboraix	al-Burāyyağ	àrab	Sí	3
	Rafalterràs	Raal Tarraç (Mañalterraç)	Rāḥal Tarrās	rāḥal/manzīl	Sí	3
	Almàssera	Almaçera, Almaçara	al-Ma'sara	àrab	No	3
	Massamardà	Maçalmarda	Manzīl Marḏā	rāḥal/manzīl	Sí	3
Rovella	Almagcel	Almaccela, Almachçel, Agmagdan, Almagcel	al-Makhzān	àrab	No	3
	Roterós	Roterós	Rotae > Rutta	llatí	No	1
	Russafa	Roçafa, Ruçafa, Rozafa	ar-Ruṣāfa	rāḥal/manzīl	No	1

Taula 16: Llista de rafals del terme de València recollits al Llibre del Repartiment

Nº Repartiment	Nom Repartiment	Nom real	Localitació	Id.
64, 80, 771, 1026, 1029, 1066, 2171	Rahal Almageri (Mageri, Almager)			
77, 78, 1082	Raal Ladea	Rāḥal al-Ḍay'a	Aldaia	Sí
87, 209, 210, 1192	Rahal Alarif			
186	Rahal Albogadir			
190	Rahal Axacovi			
204, 205, 206, 207	Rahal Axuterni	Rāḥal al-Šuqernī	Mislata	Sí
229	Rafal Abençahabel			
249	Rafal Huberquera Axama			
263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 278, 494, 542, 545, 770, 1028, 1035, 1055, 1090, 1233, 1487	Rahal Terràs	Rāḥal Tarrās	Alboraia	Sí
284	Rafal Abenhapdulmech		Russafa	
289	Rahal Alcolobri			
302	Rafal (fills) d'Albohehar		Russafa	
308	Rahal Axavich			
309	Rahal Alcutanti			
320, 329	Raal Alponti	Rāḥal al-Buntī	Russafa	
321	Rahal Alcadi	Rāḥal al-Qadī		
337	Rahal Abdenaga			
338	Rafal Atdaragan			
357, 1426	Rahal Abinsanxo	Rāḥal Ibn Šams	Alfagar	Sí
370, 1350	Rahal Abinxalbedo (Abinxabeto, Alarhal)	Rāḥal Ibn Šalbat o Qaryat al-Rāḥal	Patraix	Sí
371, 771	Raal Alagati			
391	Raal Vaçmen		Russafa	
418	Rahal Habeieme			
434	Raal Altiset			
434	Raal Abinhalifa			
485	Raal Acelemi		Campanar	
493, 1781, 2264	Raal Axeta, Raalaxat	Rāḥal al-Šāt	Tendetes (Campanar)	Sí
494	Rafal Binabendaut			
497	Rafal Abinmoherez, Abinmoerez, Abinmophrez	Rāḥal Ibn Mufarriğ	Sedaví i Benetússer	Sí
514	Rahal Benimocrem			
517	Rahal Benicabo			
520	Rafal de Mahomat Varat Xerota			
542	Rafal Amogeyt			
569	Rafal Amaçloca			
572	Rafal d'Abrahim Cehely		Mislata	
573, 1148	Rafal Abenjevir (Abengebir)			
575	Rafal de Laxativa	Rāḥal al-Šatiba		
679	Raal Almatari			
702, 723, 1151	Raal Axeyt (Rahalaxeyt)		Beniferri	
758	Rafal Cazmen			
758, 772, 855, 858, 857, 1140, 1168	Raal Abinferri (Abinferro)		Beniferri	
772	Raal Oezmen			
775	Rafal de Mazaot			

	Abenamiz			
865	Rafal Alezpi			
985	Rafal d'Azmet Azehery			
998	Rafal Abenimanhor			
1003, 1104	Rafal Amazlecha (Amazloca)			
1058	Rafal de Mahomat Huaaballa			
1062	Rafalmaceri			
1062	Rafaljuare			
1062	Rafal Alfarili			
1072	Rahal de Mahomet Alcoran			
1103	Rafal d'Abrahim Abinhilel		Beniferri	
75, 88, 1192	Rafal Annaxahar (Raal Anexe)	Rāḥal an-Najjar	Russafa	
1257	Raalixaxet		Russafa	
233, 1278	Raal Alharel, Alharar	Rāḥal al-Ḥarā	Camí de Paterna	
1293, 1302	Raal Abendeiça (Abyndeyça)			
1293, 1302	Raal Alborgy (Albogii)	Rāḥal al-Burġī	Benimaclet	
1304	Rahal Carpesy	Rāḥal Carpesī	Benimaclet	
1304	Rahal Amambro		Benimaclet	
1304	Rahalheyx		Benimaclet	
1329	Rafal Albataf			
1329	Rafal Abrahylet			
1329	Rafal Acehuy			
1343	Raal Açebir			
1358	Rahal Abingeme		Foios	
1405	Rahal Saxon			
1430	Rahal Abinzolta			
1578	Rafal d'Arrallo			
1602	Rafal d'Abenmagtor			
1696	Rahal Abendino		Russafa	
1703	Raal Alcayt	Rāḥal al-Qait	Almussafes	
1785, 2266	Rahal Henna			

Figura 2: Plànol de la zona d'estudi amb les àrees irrigades per cada sistema hidràulic

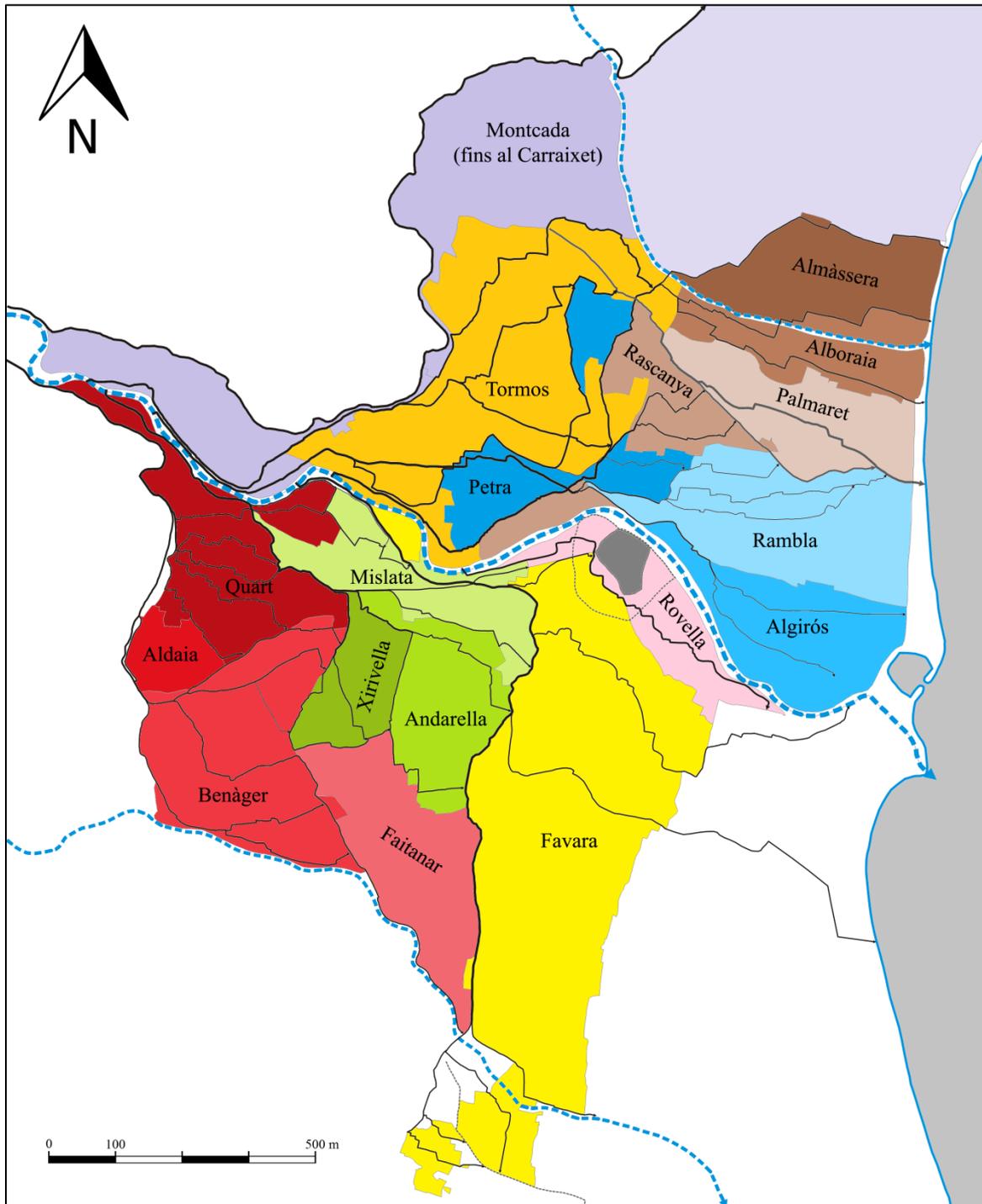

Figura 4: Plànol dels paleollits

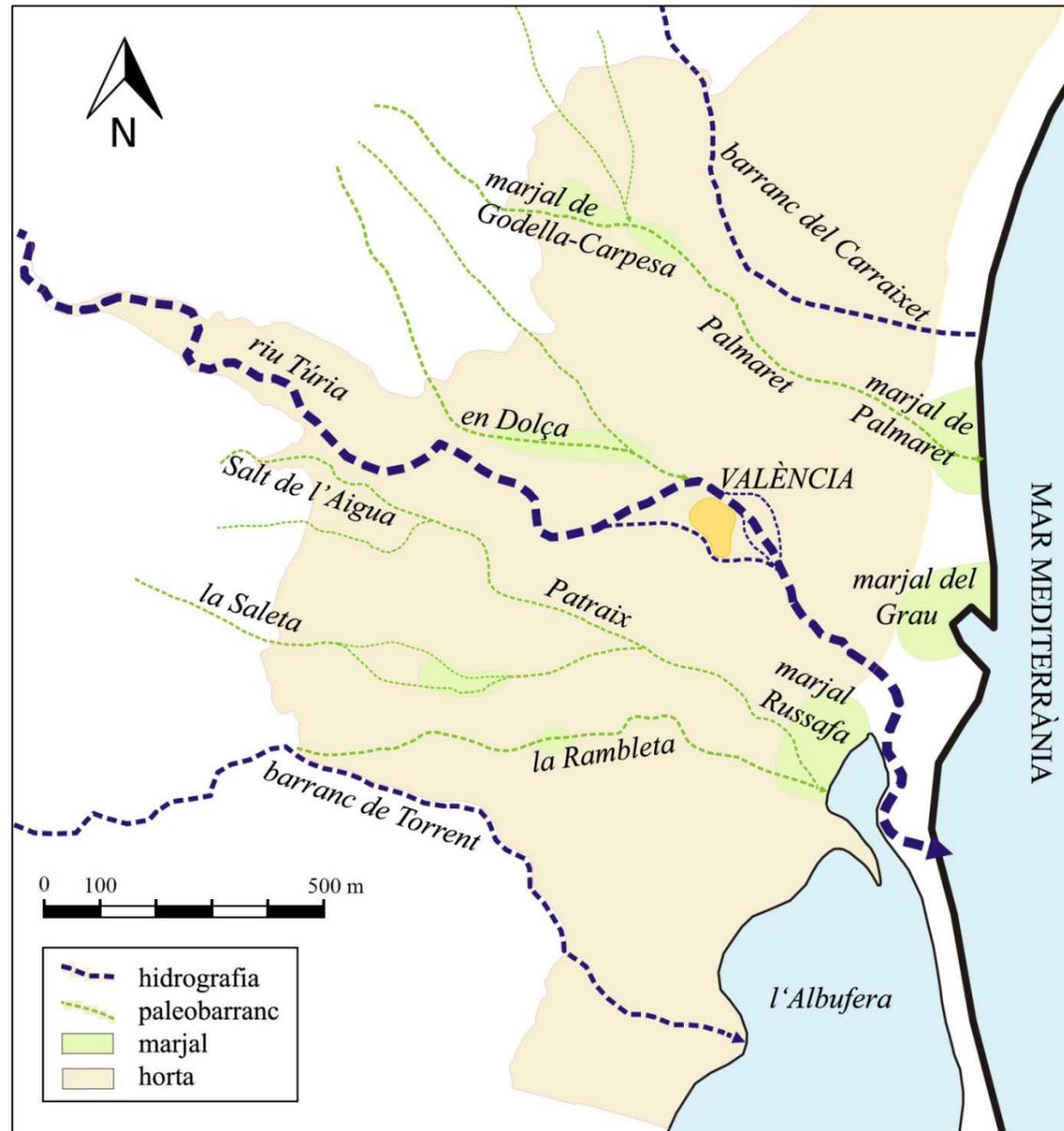

Figura 5: Plànol de la xarxa de camins i poblacions

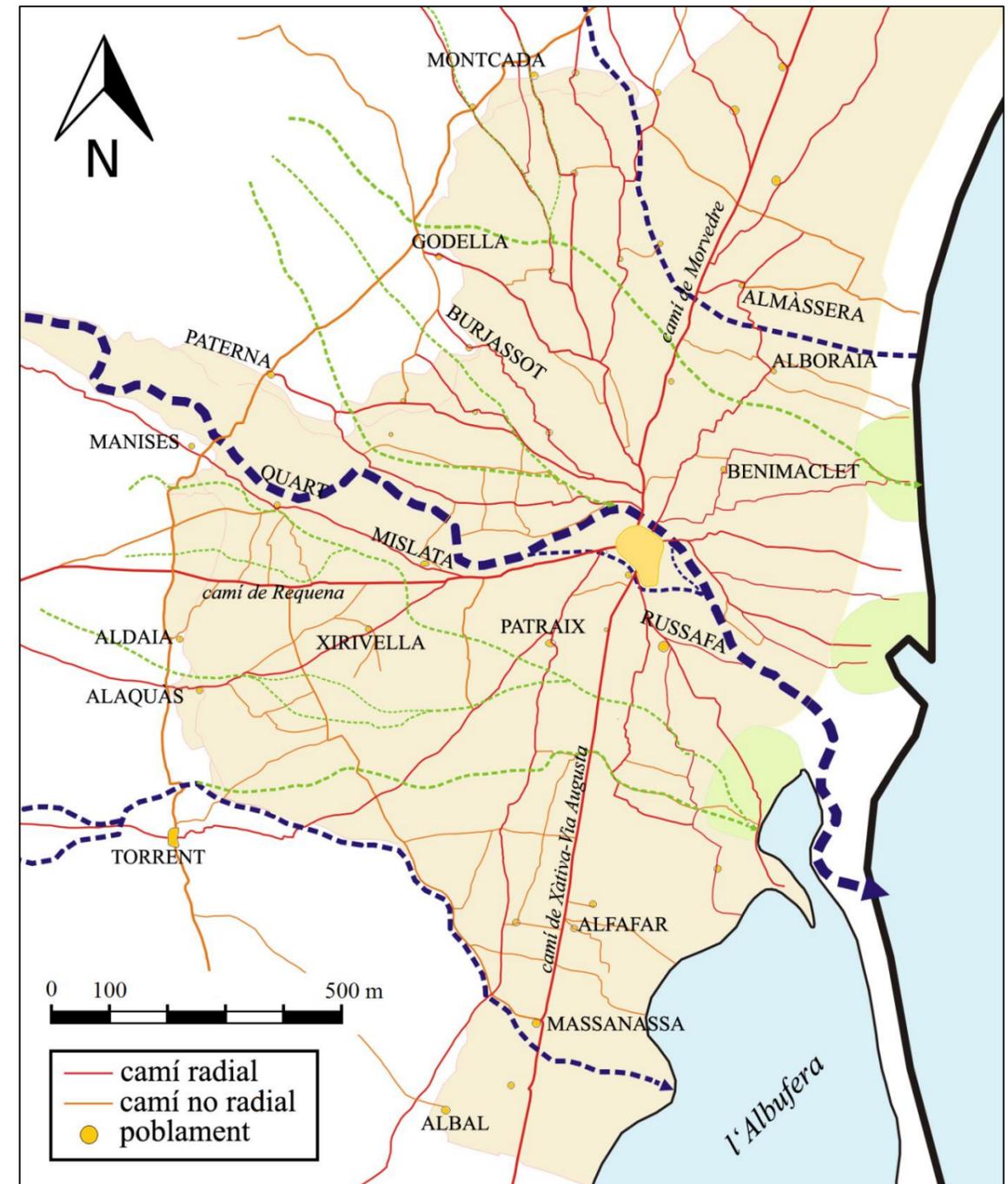

Figura 6: Plànol de l'àrea de Montcada

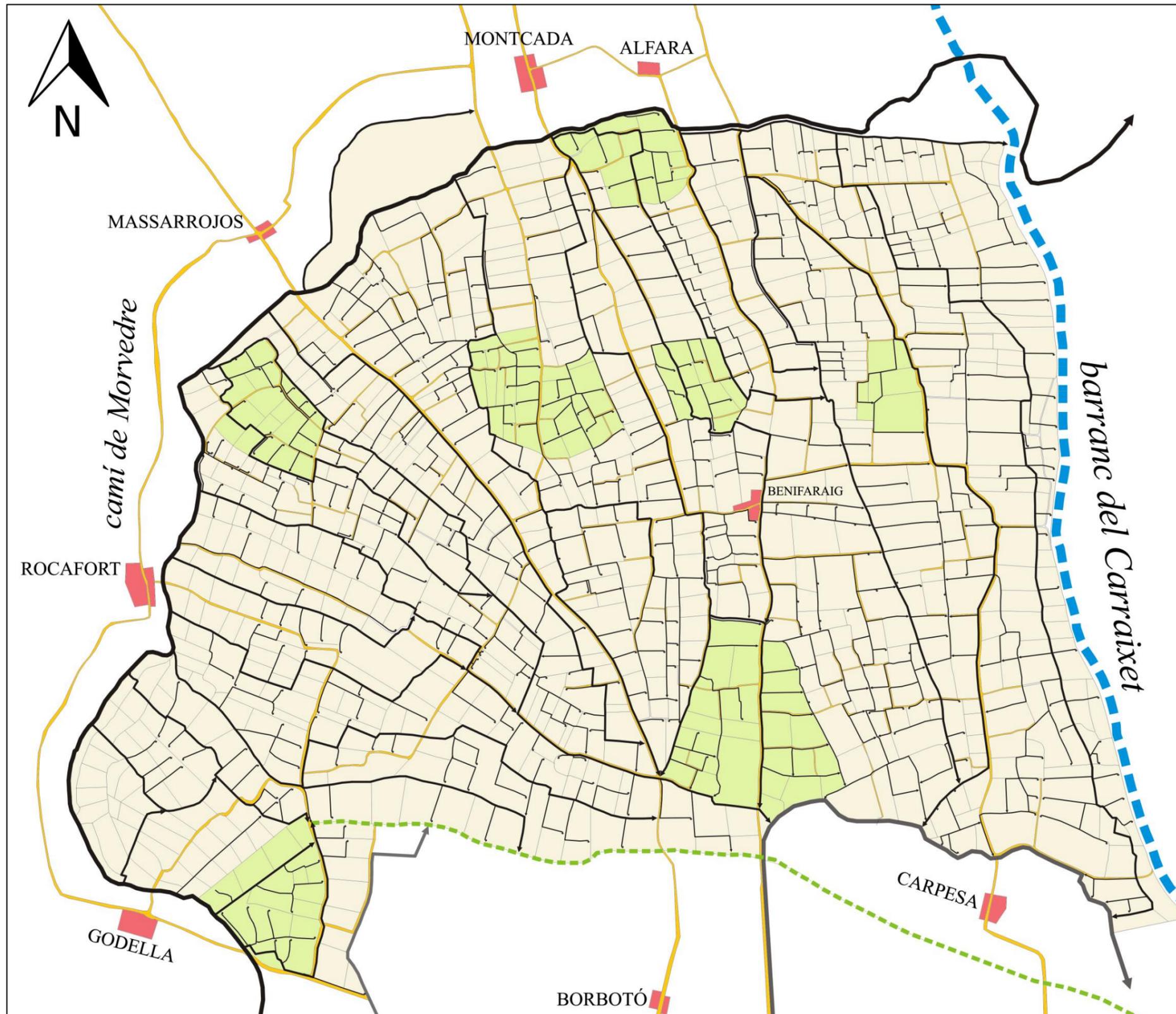

Figura 9: Plànol de l'àrea de Quart

Figura 11: Plànol de l'àrea del Comuner d'Aldaia

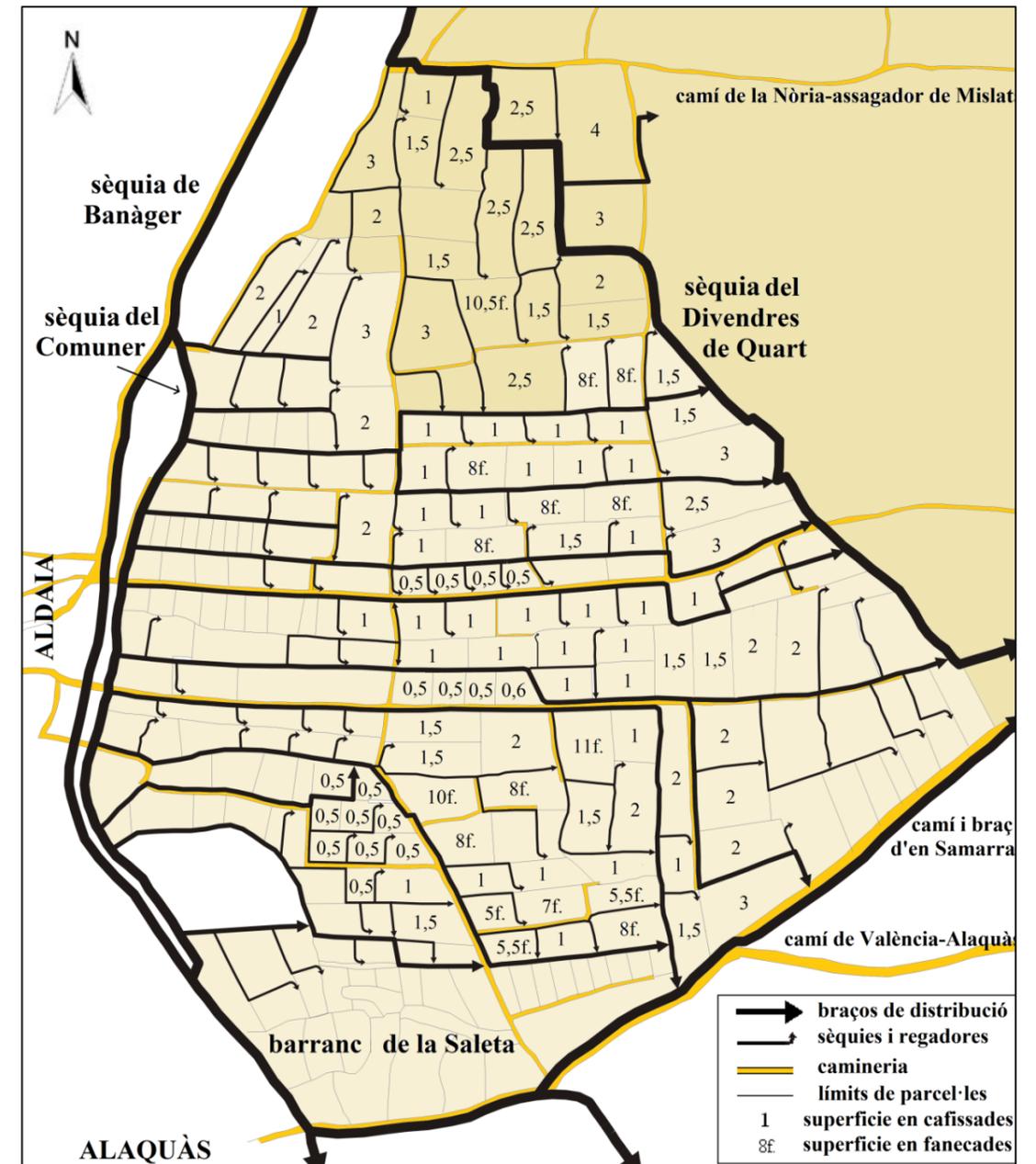

Figura 13: Plànol de l'àrea de Benàger

Figura 14: Plànol de l'àrea de Faitanar

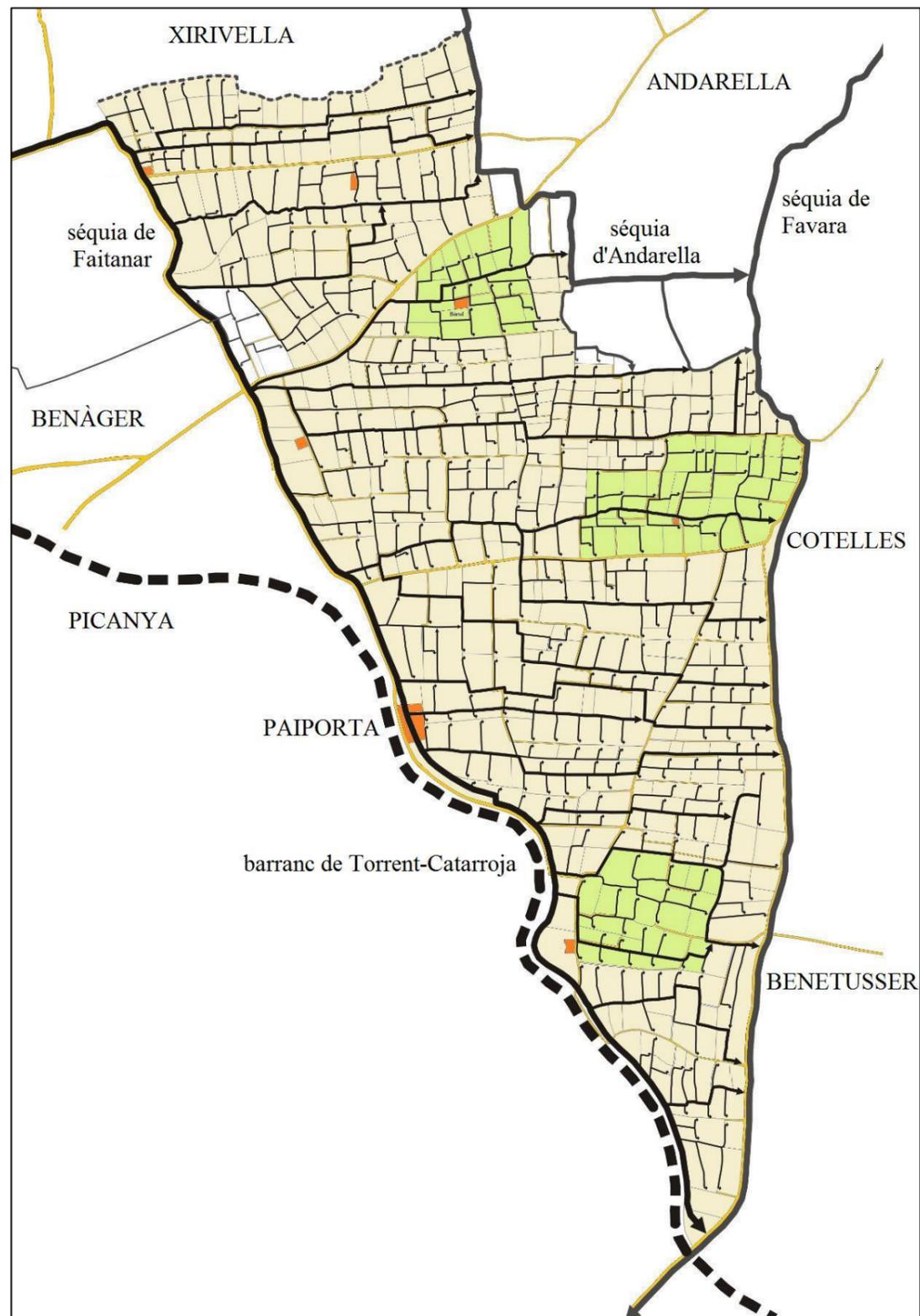

Figura 14bis: Plànol amb els canvis en Faitanar

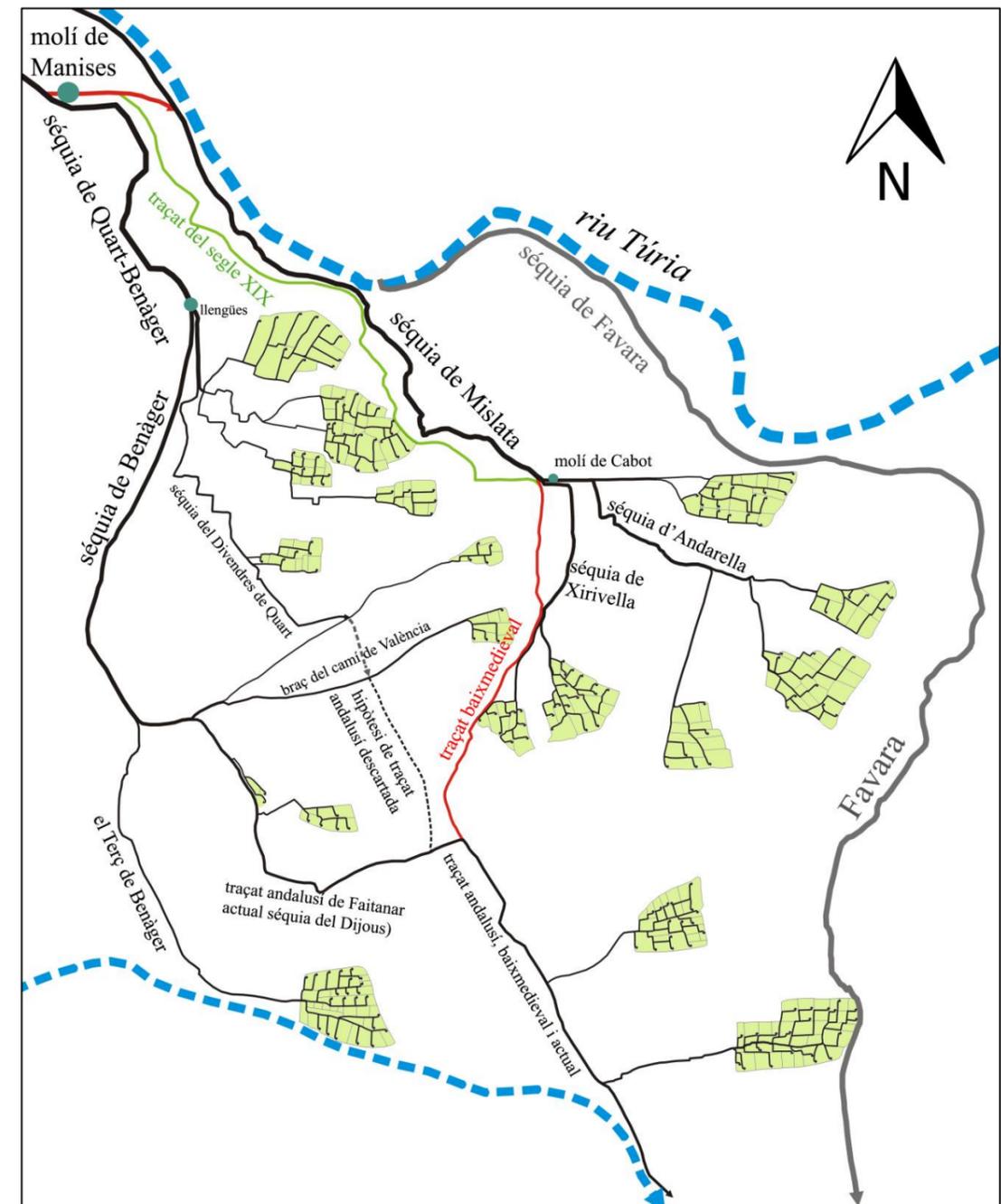

Figura 15: Plànol de l'àrea de Tormos i Petra (Mestalla)

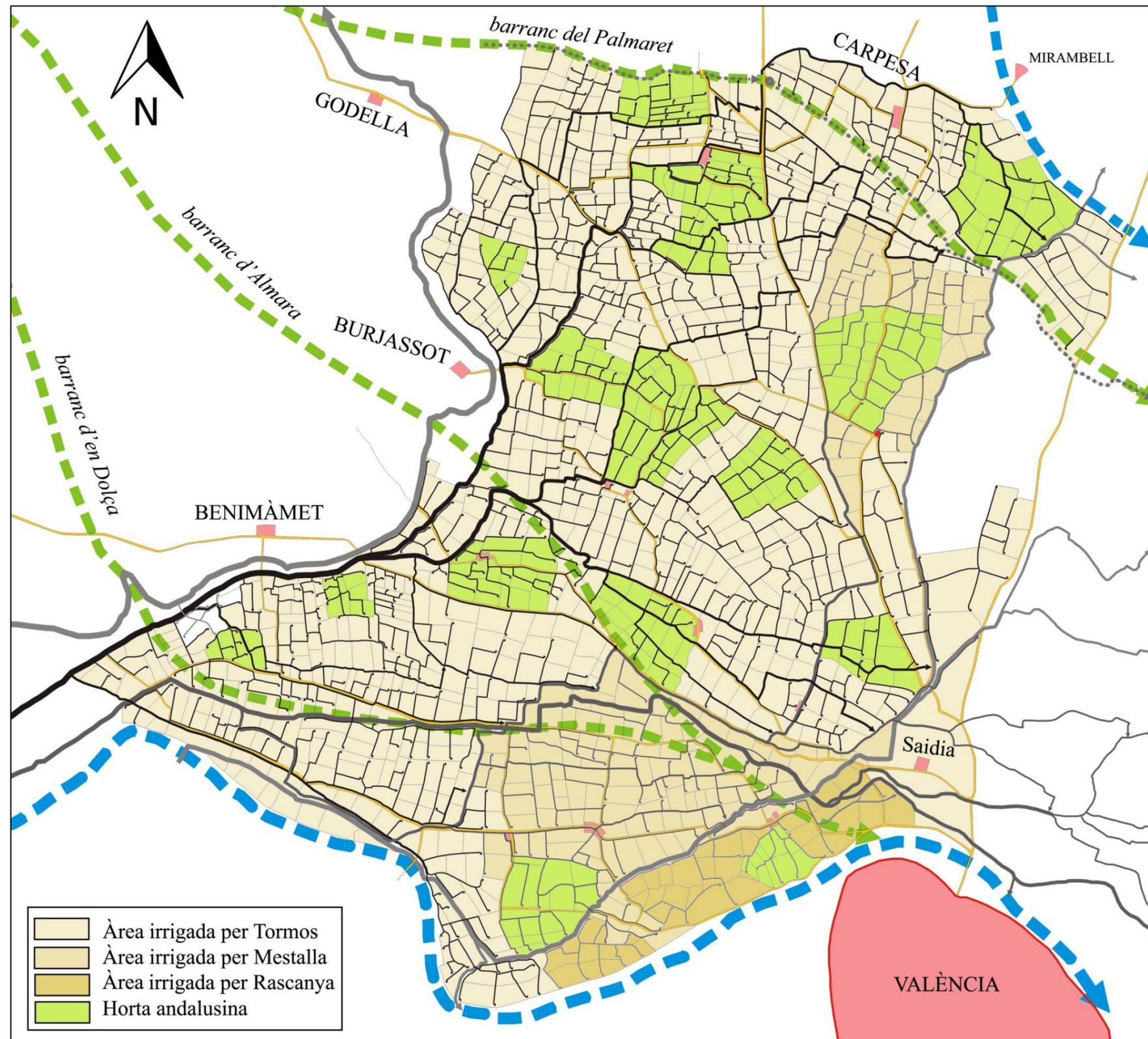

Figura 16: Plànol de l'àrea de Mislata

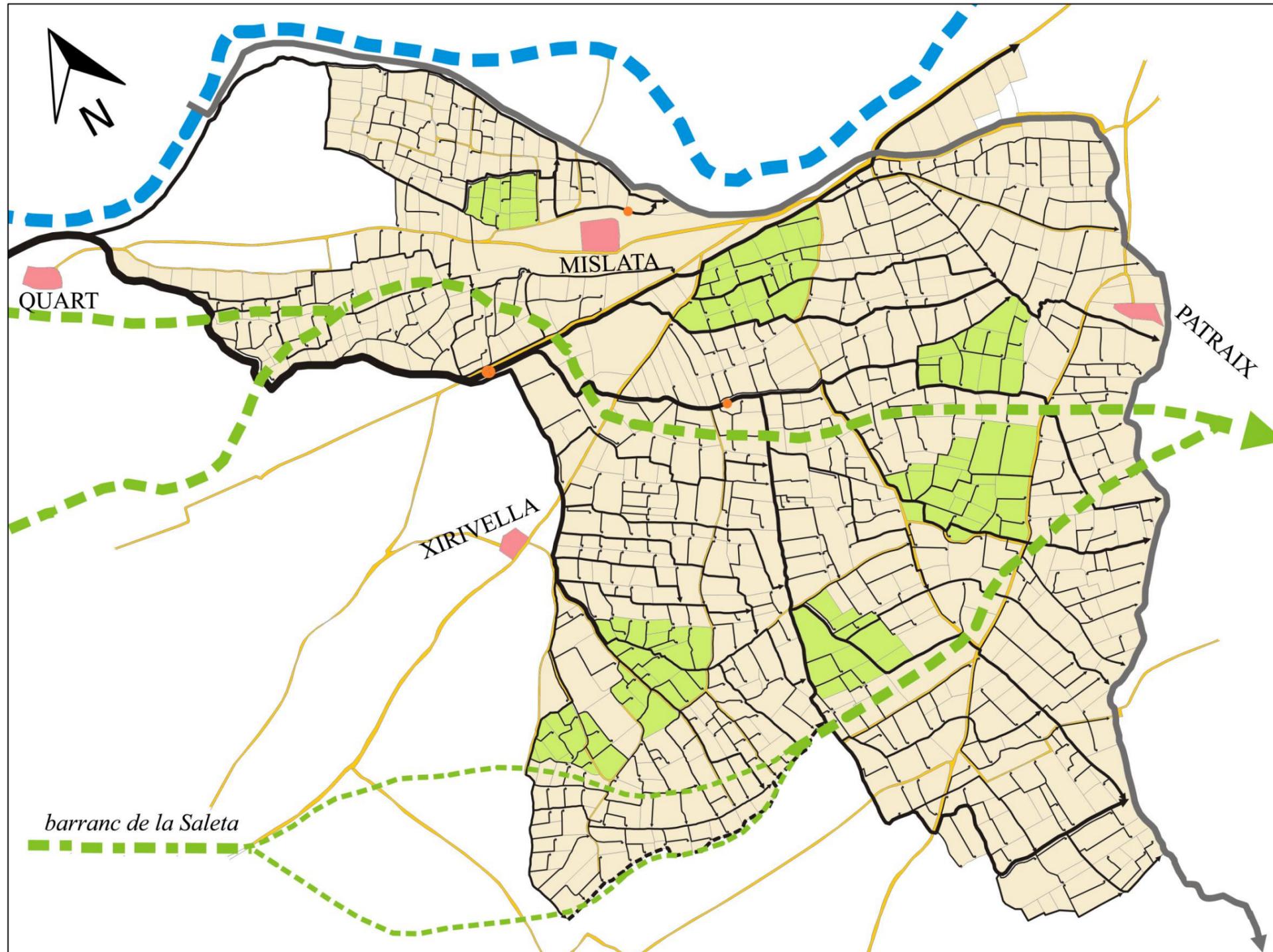

Figura 17: Plànol de l'àrea de Rambla i Algirós (Mestalla)

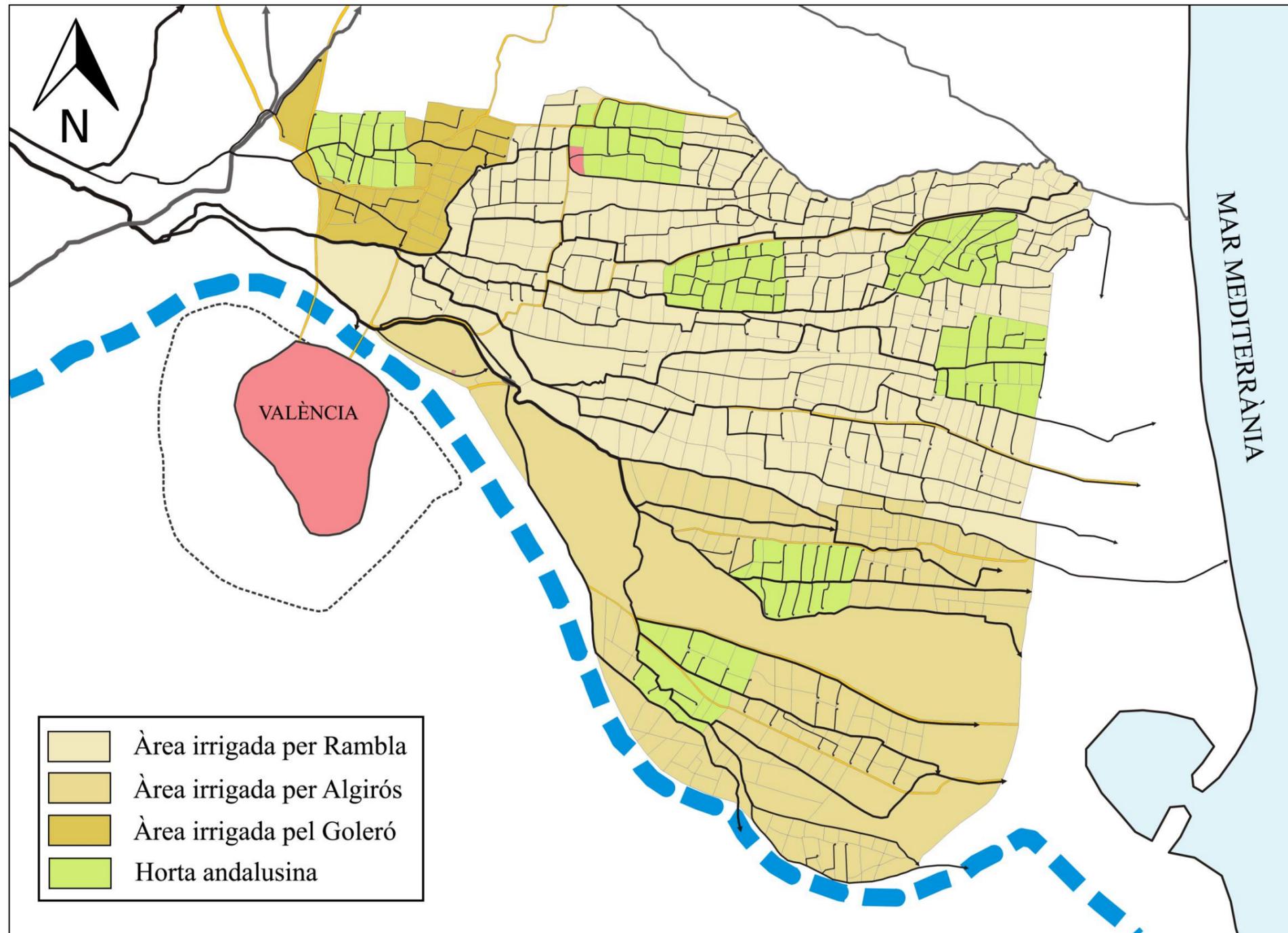

Figura 18: Plànol de l'àrea de Favara

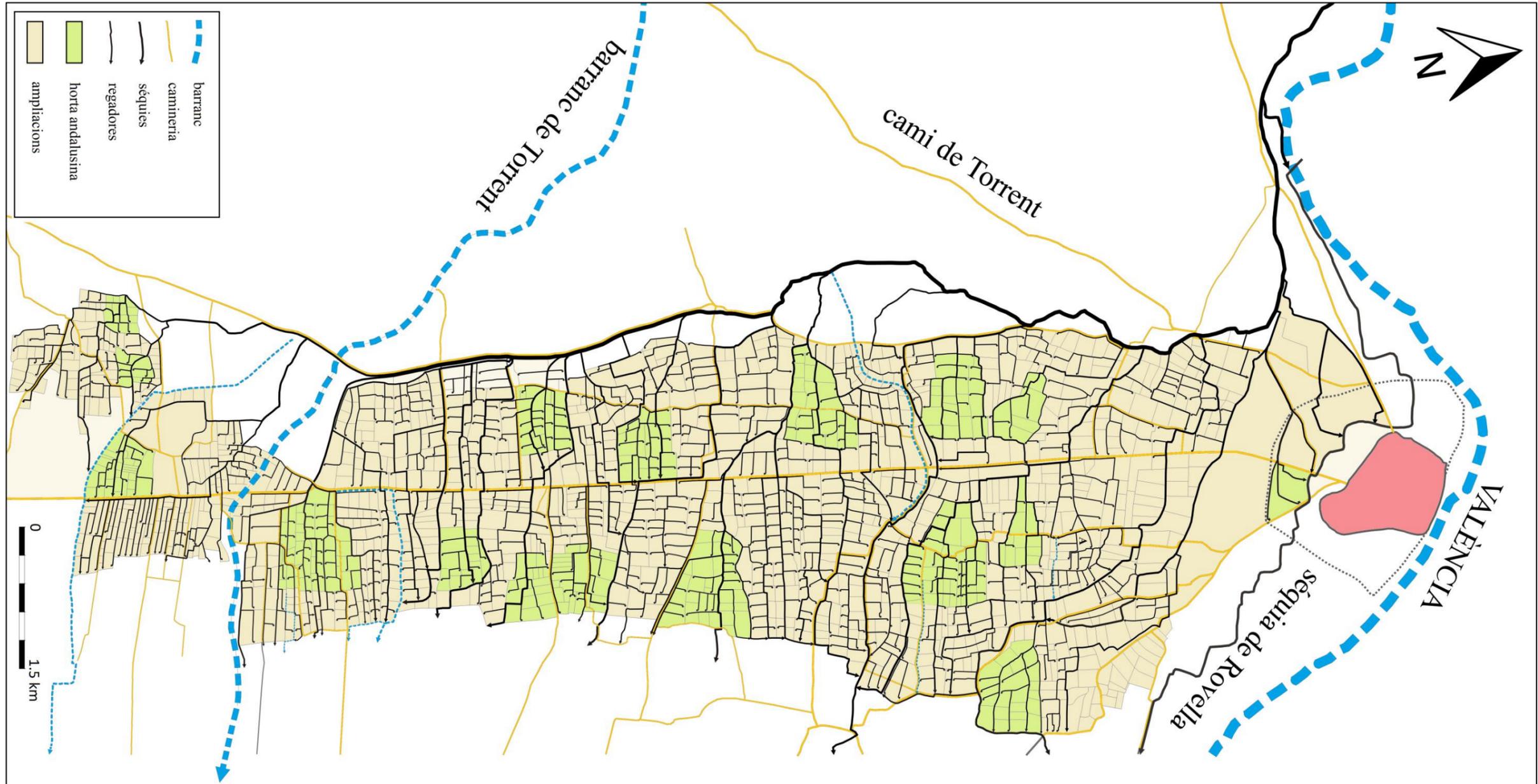

Figura 19: Plànol de l'àrea de Rascanya/Isba

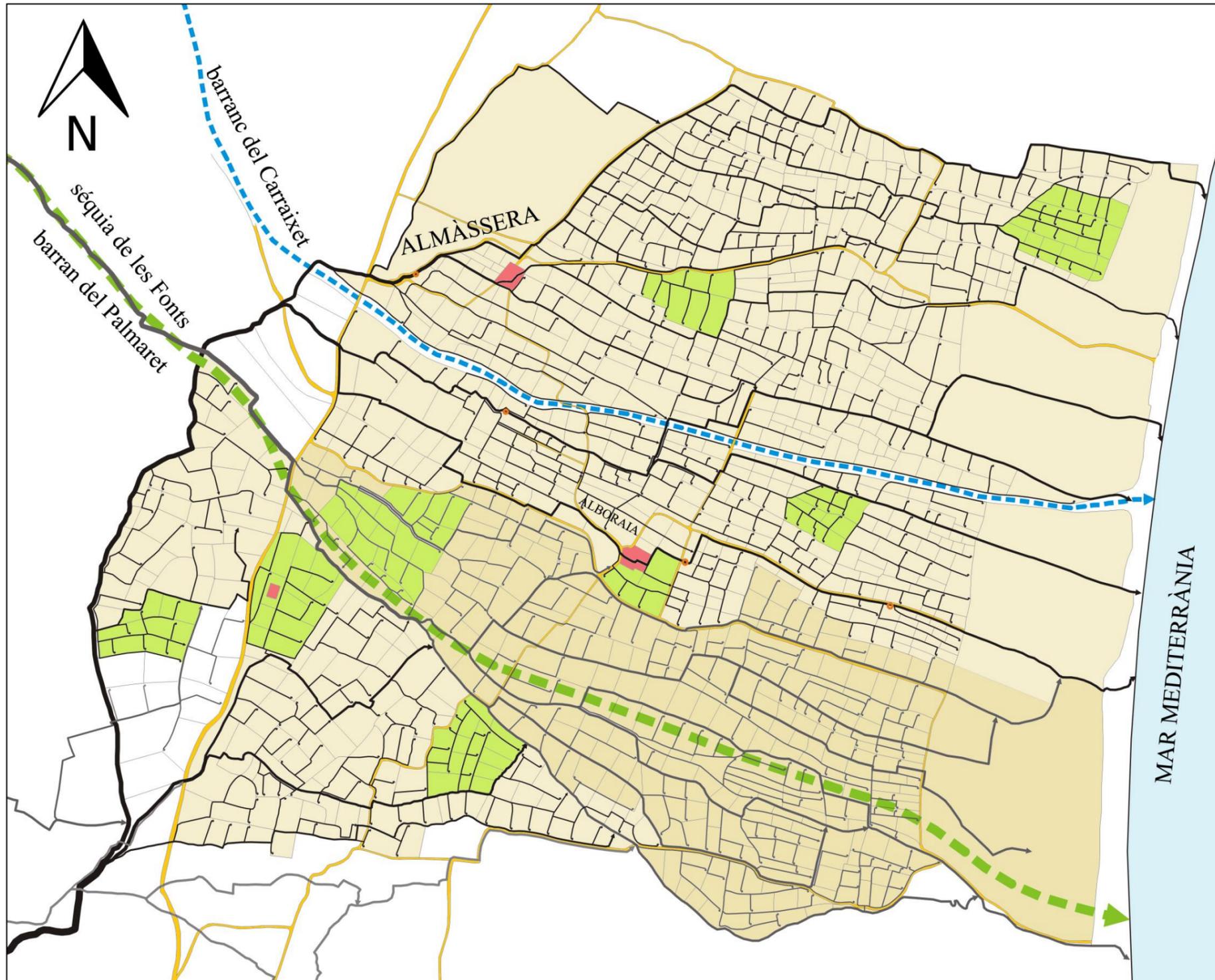

Figura 20: Hortes andalusines dels sistemes de Montcada i Tormos

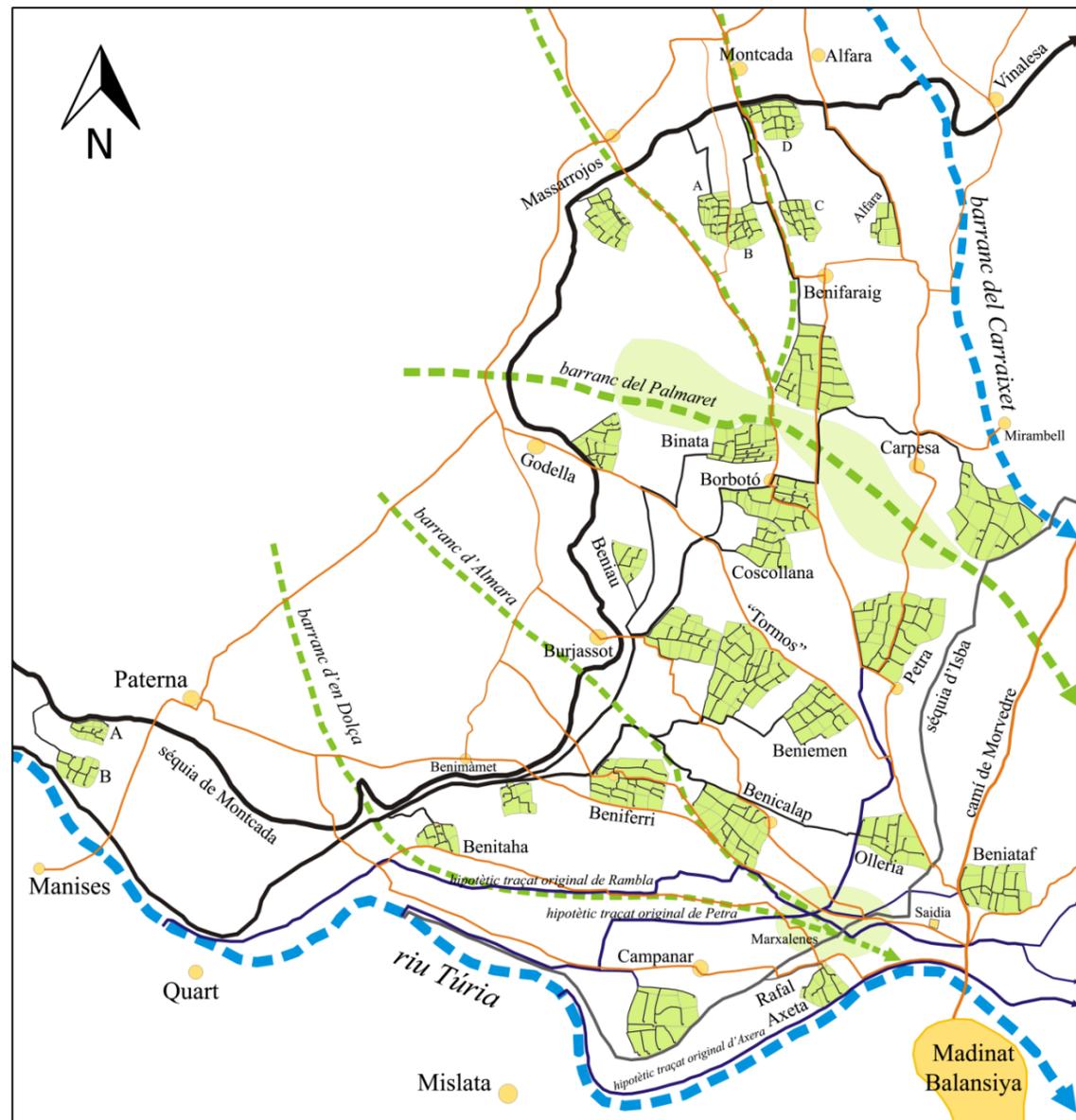

Figura 21: Hortes andalusines dels sistemes de Rascanya i Mestalla

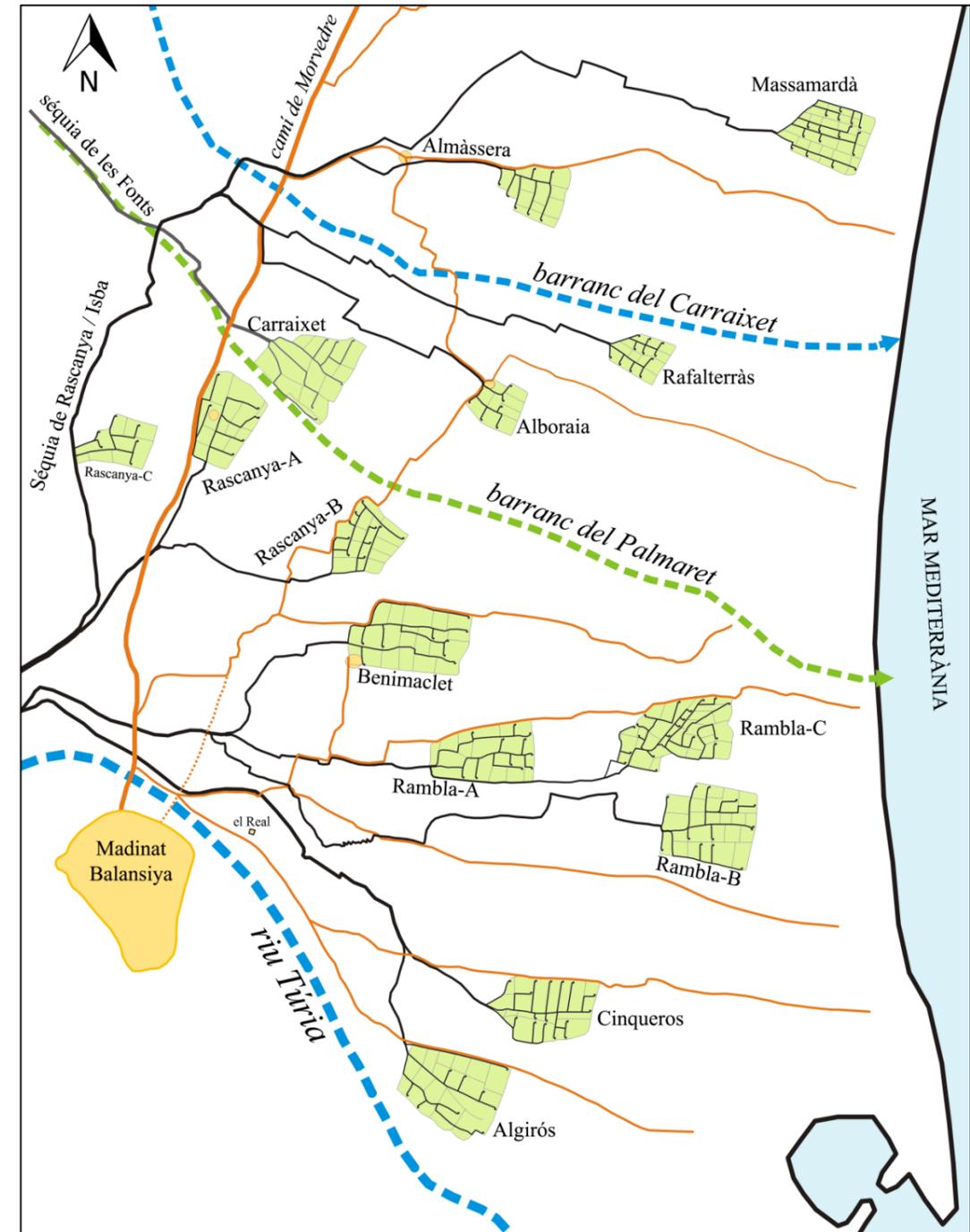

Figura 22: Hortes andalusines dels sistemes de Quart-Benàger i Mislata

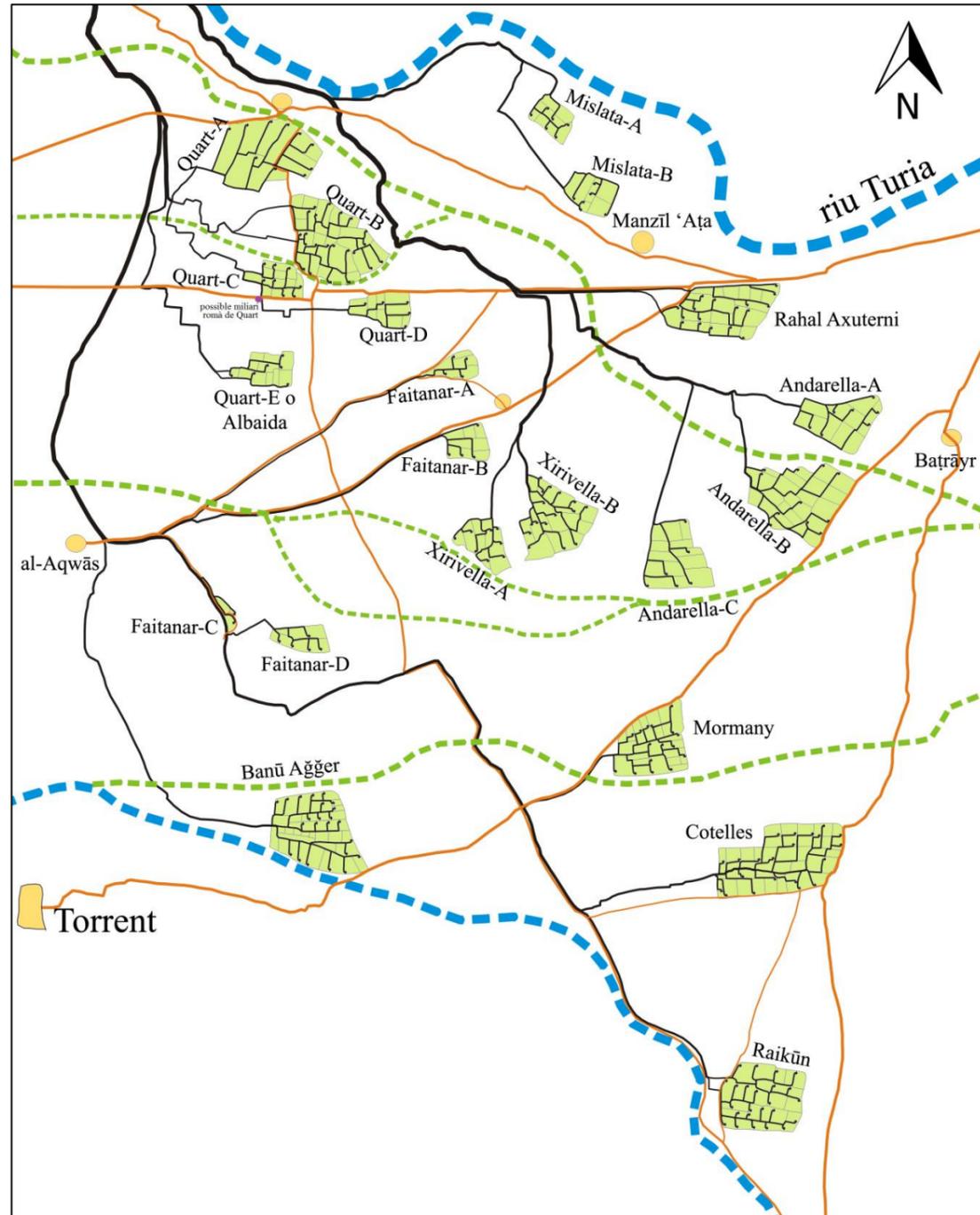

Figura 23: Hortes andalusines dels sistemes de Favara i Rovella

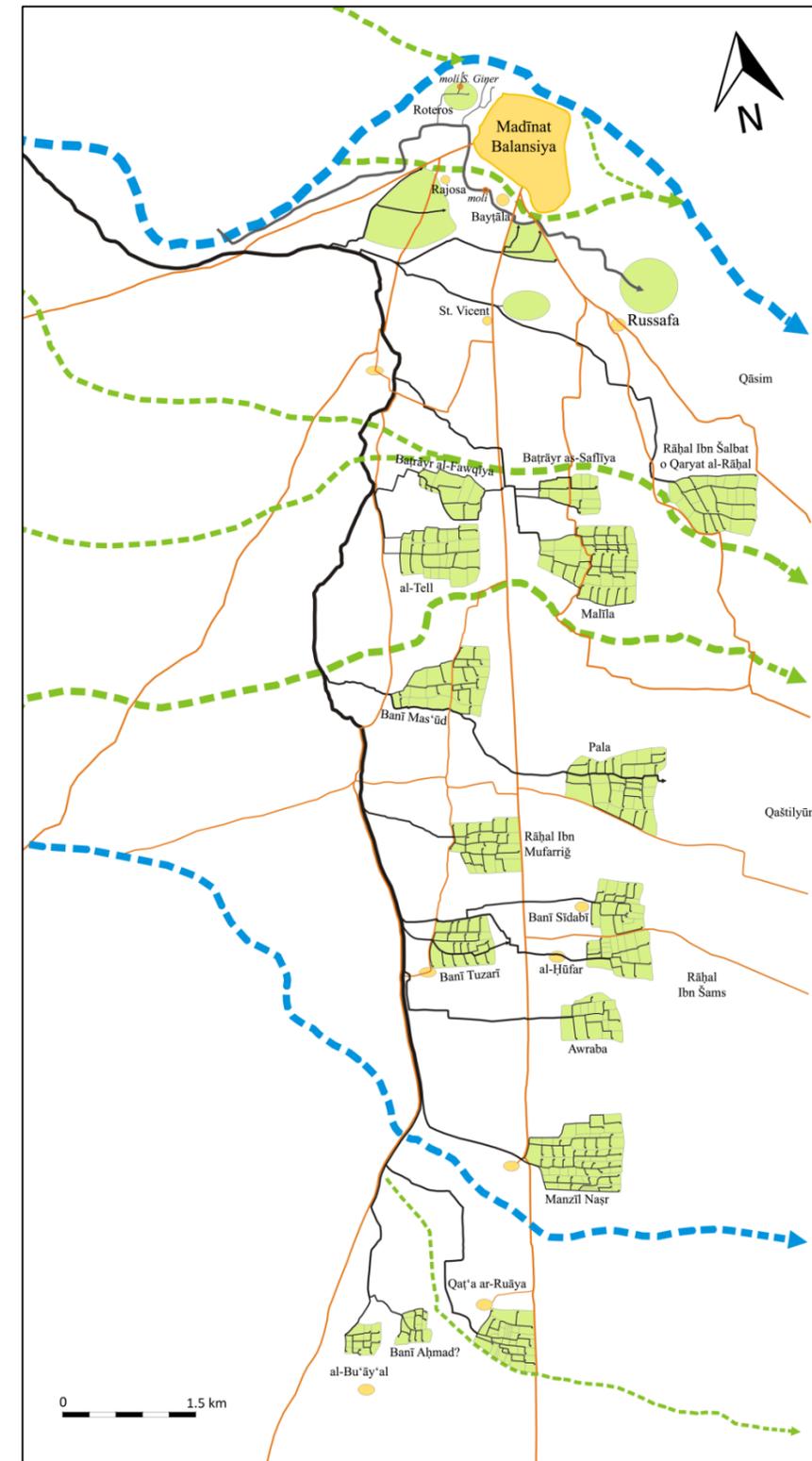

Figura 24: Plànol de tots els espais hidràulics andalusins identificats amb séquies

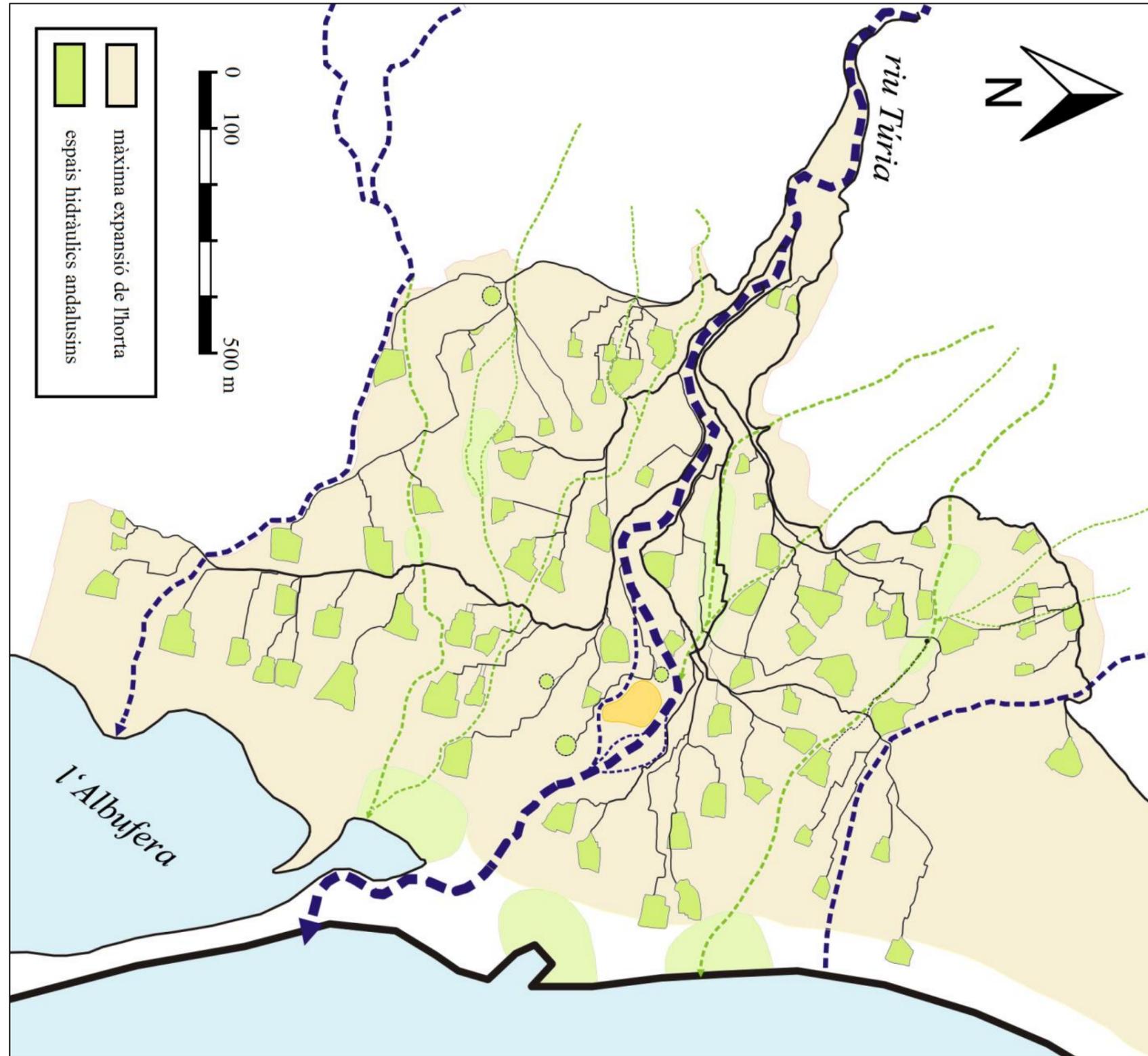

Figura 27: Plànol dels espais hidràulics andalusins amb la mesura de superfície

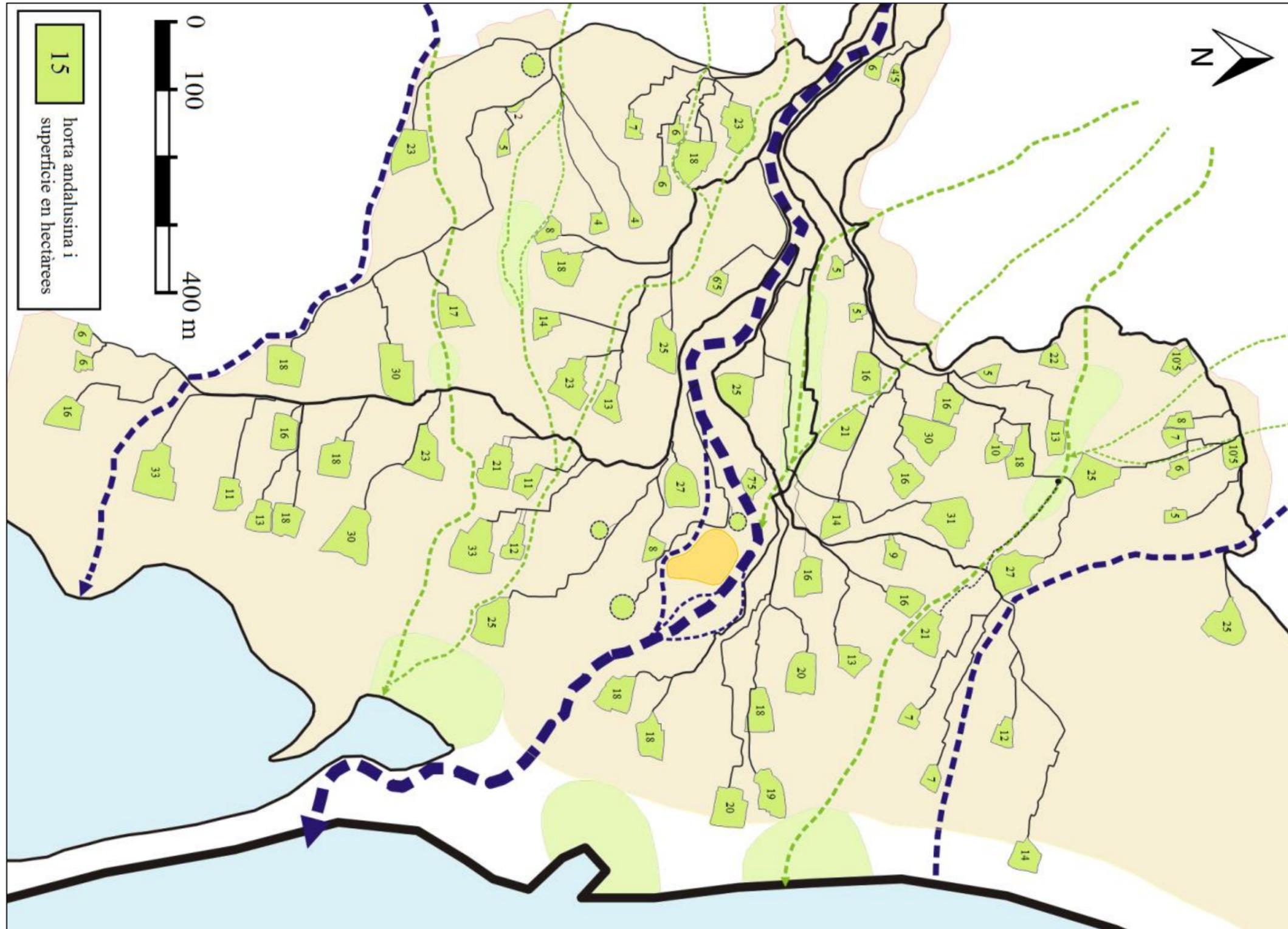

Figura 31: Els espais hidràulics per fases

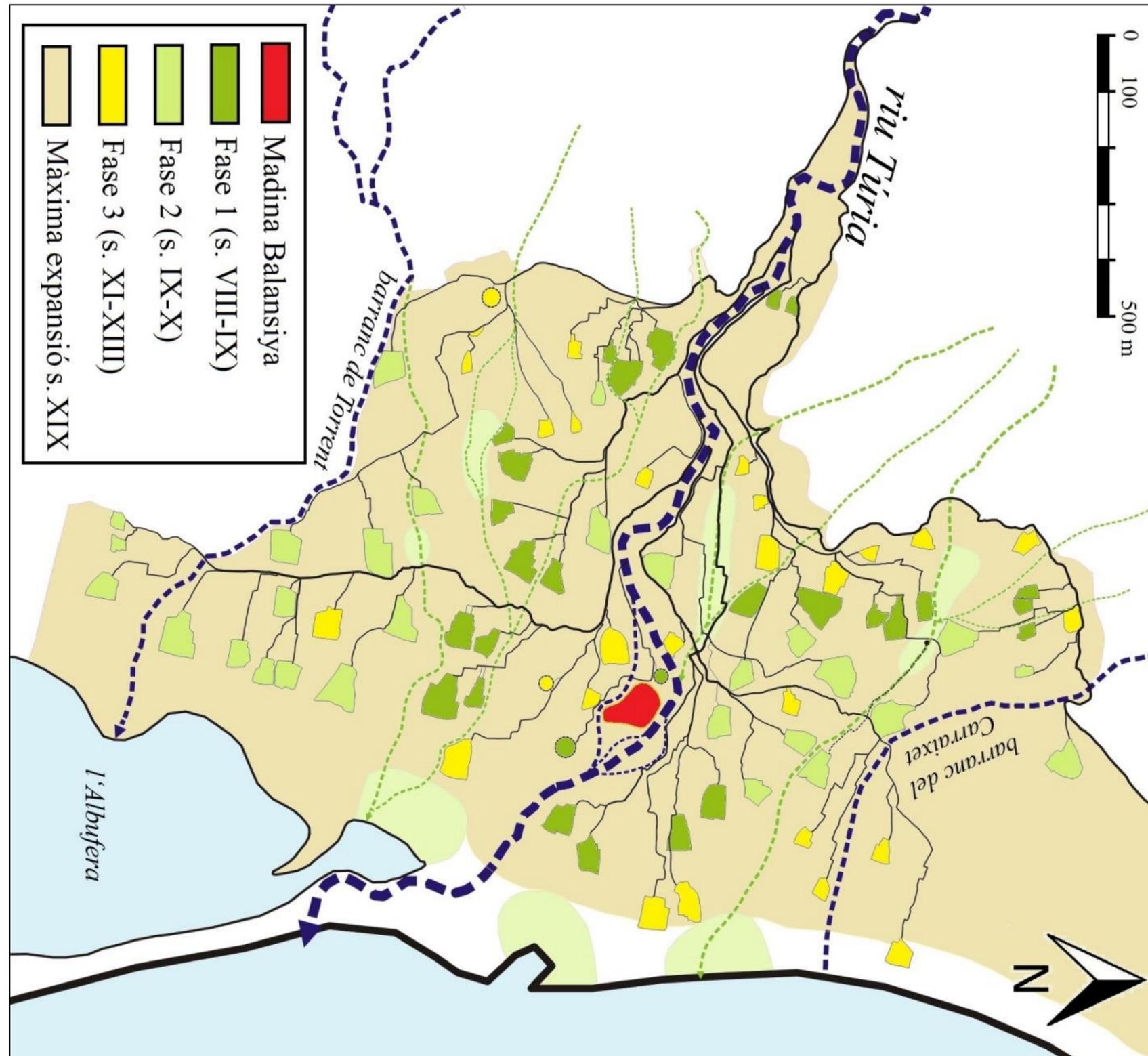

Figura 41: Plànol de tots els espais hidràulics andalusins identificats amb camins

